RÄTTEN I KLASS KAMPEN

Uppsala 1974

EN STUDIE I RÄTTENS FUNKTIONER AV

PER EKLUND

TIDENS SAMHÄLLSSTUDIER

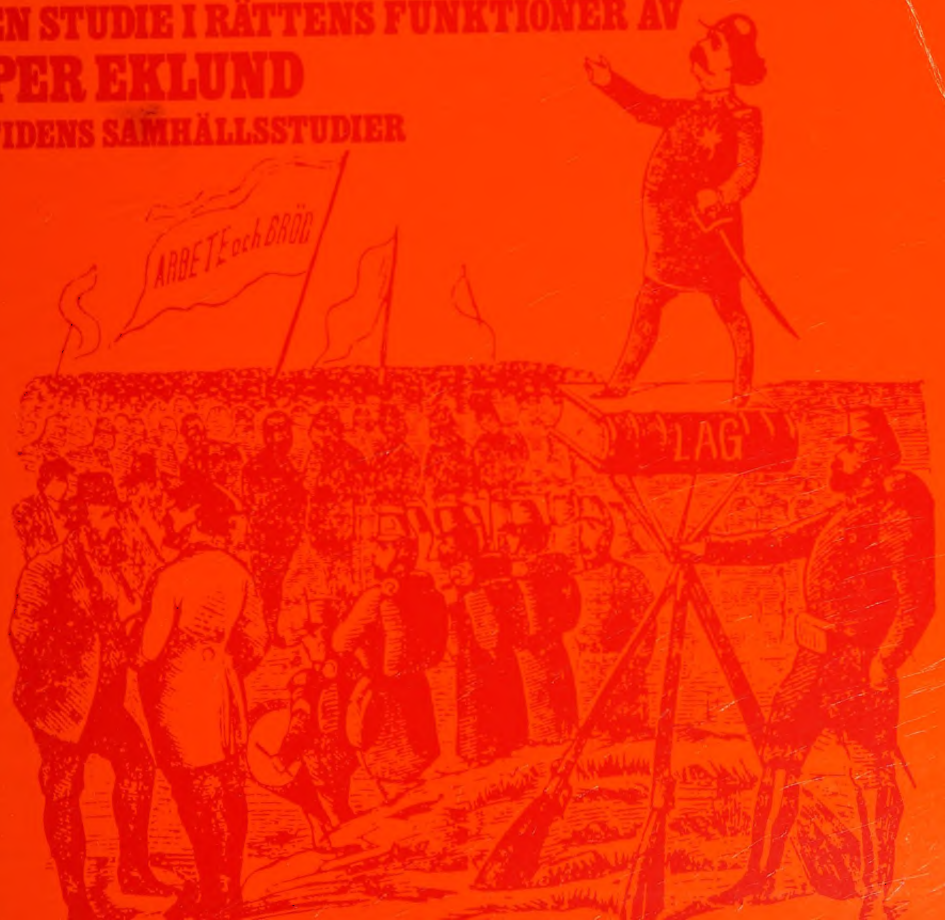

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548924_0004

Rätten i klasskampen

En studie i rättens funktioner

Akademisk avhandling

som med tillstånd av vittlagfarna juridiska fakulteten i Uppsala för vinnande av juris doktorsgrad framställes till offentlig granskning å universitetets lärosal X onsdagen den 22 maj 1974 kl 10 f m av

Per Eklund

jur lic av Skånelandens nation

Per Eklund
Rätten i klasskampen

Per Eklund

Rätten i klasskampen

En studie i rättens funktioner

Mit deutscher Zusammanfassung

TIDENS FÖRLAG

Ekonomiskt stöd till detta arbete har erhållits av Statens råd för samhällsforskning

Omslag: Håkan Lindström
ISBN 91-550-1719-3
© Per Eklund
Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner
Stockholm 1974 (743252)

Innehåll

I Problemställningen 1

Inledning. Vetenskap och samhälle 3
Kap 1. Avhandlingens syfte 6
Kap 2. Rätten en produkt av de materiella produktionsförhållandena? 10
- 2.1 Frågeställningen 10
- 2.2 Rättsordningen och staten 11
- 2.3 De ekonomiska motsättningarna i samhället 12
- 2.4 De politiska idéerna 14
- 2.5 Samhällsklasserna och klasskampen 21
- 2.6 Lagstiftaren och samhällsklasserna 24
- 2.7 Klasslagsbegreppet 29
- 2.8 Formerna för angreppen på arbetarklassen 35
- 2.9 Hypoteser 38
- 2.10 Källorna 41
- 2.11 Disposition 42

Kap 3. Den ekonomiska, sociala och politiska situationen i vårt land under arbetarrörelsens första år 44
- 3.1 Ekonomiska och sociala förhållanden 44
- 3.2 Den politiska diskussionen 47
- 3.3 Religionens roll 51
- 3.4 De politiska partierna 53
- 3.5 Regeringarna 57

II Straffrätt och politirätt 59

Kap 4. Under protektionister och frihandlare, 1885—1896 60
- 4.1 Den politiska situationen 60

4.2 Angreppen mot yttrandefriheten 62
4.3 Angreppen mot församlingsfriheten 78
4.4 Angreppen mot strejkrätten. Åkarpslagens föregångare 88
Kap 5. I rösträttsstridens skugga, 1896—1911 95
5.1 Den sociala och politiska situationen 95
5.2 Åkarpslagens tillkomst 98
5.3 Strid om Åkarpslagen 104
5.4 Kriminellt ansvar för brytande av arbetsavtal 110
5.5 Munkorgslagen skärps. Staafflagarna 122
5.6 Striden om munkorgslagen 1909—1914 128
5.7 Församlingsrätten under 1909 års storstrejk 135
5.8 Lex Hildebrand 144
Kap 6. Under den slutliga striden om folkstyre 1911—1920 150
6.1 Den politiska situationen 150
6.2 Munkorgslagen 151
6.3 Krav på lagligt skydd för församlingsfriheten 160
6.4 Församlingsfriheten och äganderätten 165
6.5 Åkarpslagen humaniseras 173
Kap 7. Efter den politiska demokratins seger 179
7.1 Åkarpslagen avskaffas 179
7.2 Munkorgslagen. Arvet i brottsbalken 183
7.3 Församlingsfriheten 188
7.4 Grundlagsdebatten om yttrandefrihet och församlingsfrihet 194

III Arbetsrätt 197

Kap 8. Arbetarens rättsliga ställning i äldre tid 199
8.1 Träldom 199
8.2 Tjänstetvång 201
Kap 9. Formerna för striden mot fackföreningsrörelsen 214
Kap 10. Skydd mot det individuella avtalsbrottet 219
10.1 1899 års arbetsavtalskommitté: civilrättsligt och straffrättsligt ansvar för avtalsbrott 220
10.2 Legostadgans roll i kampen mot fackföreningsrörelsen 225
10.3 1935 års förslag till lag om arbetsavtal 236
Kap 11. Försök att pacificera fackföreningsrörelsen 238
11.1 Förslag till kollektivavtalslagstiftning 1899—1911 238
11.2 Socialstyrelsens förslag till kollektivavtalslag 1916 251

11.3 Förspelet till 1928 års lagstiftning om kollektivavtal 256
11.4 1928 års lagstiftning om kollektivavtal 263
11.5 Rättsskydd för tredje man vid arbetskonflikter 273
Kap 12. Arbetsdomstolen tar ställning 282
12.1 § 32 och strejkrätten 282
12.2 § 32 och den fria uppsägningsrätten 286
12.3 § 32 och arbetsledningsrätten 294

IV Analys och slutsatser 301

Kap 13. Lagstiftningens utformning och tillämpning 303
13.1 Åkarpslagens utformning 303
13.2 Lagstiftningens tillämpning 325
Kap 14. Makten på arbetsmarknaden och arbetsdomstolens roll 333
14.1 Arbetsdomstolens praxis 334
14.2 Den fria uppsägningsrätten — ett utslag av kapitalägarnas makt 336
14.3 § 32 — en symbol för arbetarens ofrihet 338
14.4 Arbetsdomstolens roll 342
Kap 15. Lagstiftningens syfte. Dess försvarare och motståndare 347
15.1 Lagstiftningen syfte 347
15.2 Lagstiftningens försvarare och motståndare 353
Kap 16. Rätten den ekonomiskt härskande klassens maktinstrument 364
16.1 Rättsbildningens grund 364
16.1.1 Den ekonomiska maktens betydelse 364
16.1.2 Det oneutrala samhället 366
16.1.3 Den politiska maktens betydelse 369
16.2 Rättens huvudfunktioner i klassamhället 372
16.2.1 Rättens roll som ideologi 374
16.2.2 Rättens roll som institution 377

Zusammenfassung. Das Recht im Klassenkampf — eine Studie zu den Funktionen des Rechts 380
Källor och litteratur 395
Rättsfallsförteckning 408
Förkortningar 410
Personförteckning 412

I Problemställningen

Vetenskap och samhälle

Denna avhandling syftar till att i någon mån belysa hur rätten påverkas av de ekonomiska och politiska maktförhållandena i samhället. Huvudfrågan har ställts så: i vilken utsträckning är rätten en produkt av de materiella produktionsförhållandena, av samhällsmedlemmarnas relationer till produktionsmedlen och produktionsresultatet. Det kan i anslutning härtill finnas anledning att fråga vilket syfte samhällsforskningen har och vilka metoder den använder. Här skall ges några synpunkter på detta spörsmål. Avsikten är naturligtvis inte att närmare behandla detta omfattande ämne men en översiktlig presentation av de vetenskapliga teorier som spelar en roll i förevarande sammanhang kan vara av värde för förståelsen av författarens sätt att angripa problemen om rättens roll i samhället.

Runt om i världen kritiseras i dag det positivistiska, dvs det empirisktanalytiska vetenskapsidealet. Enligt detta är vetenskapens uppgift att ge en värdeneutral beskrivning och förklaring av verkligheten sådan den är. Dess mål är att söka finna fasta samband mellan observerbara element. Dessa samband skall helst anges i precisa matematiska formler. Det har sagts att den positivistiska skolan medför en utarmning av tänkandet och att den är oförenlig med en utveckling av vetenskapen. Kunskapen skulle göra halt utanför det kapitalistiska systemets putsade fasad och inte fundera över vad som finns bakom denna. Det självständiga, kritiska, sovrande och väljande tänkandet skulle sättas ur spel:

> På det sättet får vi till slut en foglig mänsklighet som i sitt slaveri under det faktiska glömmer bort det möjliga och där tänkandet för länge sedan förlorat den motsägelseanda, den egensinnighet och kritiska oförvillbarhet som är oundgängligen nödvändig för att tränga igenom en skog av iakttagelser och få veta mer om världen än det som kan iakttas.

Så skulle positivismen alltmer ha kommit att legitimera och slå vakt om rådande ekonomiska maktförhållanden och förtryck. Vetenskapsmännen skulle fallit offer för en förment "objektivitet" som i själva verket innebär

ett fantasilöst och okritiskt försvar av den rådande ordningen.[1]

Positivismens kritiker anser att samhällsforskningens primära uppgift inte kan vara att endast ge objektiva beskrivningar av den givna verkligheten.[2] Den måste också kritiskt analysera denna verklighet och granska dess brister. Mot positivismen ställs en vetenskap som anses tjäna människovärdet och som tar upp en kamp mot klassförtryck och ekonomisk exploatering.

De riktningar som främst kritiserat positivismen är Frankfurtskolan och marxismen. Frankfurtskolan söker visa att positivismens från naturvetenskapen förvärvade vetenskapsideal inte är lämpligt som grund för en samhällsforskning som syftar att befria människorna från illegitim ekonomisk, politisk och kulturell maktutövning. Liksom naturvetenskapen har samhällsvetenskapen visserligen som mål att ge kännedom om lagbundna sammanhang men en kritisk samhällsforskare kan inte stanna vid naturvetenskapsmannens ideal, han måste ha för ögonen att samhället är ett mänskligt fenomen, underkastat ständiga förändringar, och måste söka utforska, om de lagbundna sambanden är ett utslag av ett maktutövande som människorna kan och bör göra sig fria från. Det är, framhåller företrädarna för Frankfurtskolan, inte hållbart att upprätthålla en sträng skillnad mellan objektiv värdefri vetenskap och subjektiva värdeladdade intressen. Forskningsprocessen måste ses mot bakgrunden av fundamentala mänskliga och samhälleliga intressen. Endast då kan man tala om en vetenskaplig objektivitet.[3]

Även marxismen har som utgångspunkt en kritisk attityd till det bestående samhället, en inställning som kräver en annan vetenskapssyn än positivismens. Enligt marxismen betingar samhällsfenomenen varandra: helheten är annorlunda än summan av delarna och dessa står i ett mer eller mindre dialektiskt samband med varandra. Den dialektiska teorin synes utgå från att forskaren aktivt skall ta ståndpunkt till det som skall analyseras. *Samhällsföreteelser, t ex rättsordningen, skall sålunda analyseras med utgångspunkt från vilka mänskliga behov de tjänar. I mer eller mindre extrem form skall han fråga vilka samhällsgrupper rätten tillgodoser och vilka den missgynnar.*[4]

För den vetenskapsman som tillägnat sig detta vetenskapliga tänkesätt är det, såsom den norske rättssociologen Thomas Mathiesen framhåller, naturligt att se rättsliga regler och beslut som en del av en legitimerande och skylande överbyggnad över den ekonomiska basen i samhället snarare än som en aktivt bestämmande kraft som deltar i ska-

1 Se Johansson Ingvar bl a s 117 ff, Horkheimer s X, XIV, Fogelklou, Lewin s 15 (jfr s 20 f), Gunnarson II s 186 (citat).
2 Se Johansson Ingvar s 23 ff.
3 A.a. s 113 f, Horkheimer s XV ff.
4 Jfr Fogelklou s 88, Agge Rättsvetenskapens gränser.

pande och utveckling av samhällsstrukturen. För honom är det inte naturligt att anta att samhället i någon betydande utsträckning kan förändras genom reformer av rättsliga regler och beslut. Han framhäver att en grundläggande samhällsomvandling uppstår ur förändring av den materiella basen, i sista hand av ägandeförhållandena till produktionsmedlen och — understryker Mathiesen — hellre än att försöka ändra rättssystemet för att ändra samhället ser han det som sin på en gång samhällsvetenskapliga och politiska uppgift att avslöja *hur rättssystemet fungerar som döljande och legitimerande överbyggnad över de egentliga drivkrafter som måste ändras.*[5]

De två sista raderna har kursiverats då avsikten med förevarande arbete just är att söka visa att den lagstiftning som skildras i de följande kapitlen är ett utslag av de materiella produktionsförhållandena och har eller hade till syfte att slå vakt om de bestående förhållandena eller tillades en sådan funktion men att denna funktion doldes på olika sätt, ofta under hänvisning till "friheten" eller "samhällets bästa".

5 Se Edling s 9 ff.

KAPITEL 1

Avhandlingens syfte

Juridiken omspänner ett mycket vidsträckt fält av mänsklig verksamhet. Vart man än vänder sina blickar möter man rättsliga normer som mer eller mindre dirigerar människans sociala och ekonomiska handlande. Från denna utgångspunkt är det slående hur litet rättsvetenskapen i vårt land liksom i andra länder har intresserat sig för hur ekonomiska och politiska faktorer påverkar rättsbildningen och för vad samhällets delning i klasser betyder för denna.[1] Man saknar därför djupare kännedom om det samspel som råder mellan den ekonomiska och politiska utvecklingen inom samhället, å ena sidan, och rättsmaskineriet, å den andra. Man kan efterlysa anledningen till denna brist på intresse, i all synnerhet som den politiska utvecklingen i vårt land från överhetsstat till en demokratisk stat i västerländsk mening sedan länge gjort det möjligt att offentligt presentera och diskutera hur tvister mellan olika klasser och mellan andra grupper i samhället påverkar lagstiftning och rättsskipning. Den vetenskapliga forskningen i vårt land har för länge sedan frigjorts från postulat vilkas riktighet inte får ifrågasättas. Utvecklingen har gått från 1800-talets inskränkta åsiktsfrihet — "att tänka fritt är stort, att tänka rätt är större" — till friheten i ett land med fri åsiktsbildning. Graden av trofasthet mot det bestående samhället utgör inte längre mätaren på den vetenskapliga respektabiliteten. Vetenskapen får inte defaitistiskt böja sig för de faktiskt existerande förhållandena.[2]

Vid läsningen av uttalanden från skilda håll bibringas man närmast den uppfattningen att några motsättningar inte funnits eller finns mellan olika samhällsklasser i fråga om lagarnas innehåll och tillämpning. Sålunda har det från rättsvetenskapligt håll hävdats att vårt land alltid varit en rättsstat i den meningen att hög som låg, fattig som rik vetat att han kunnat trygga sig till en rätt som varit byggd på beprövade fädernearvda grundvalar, att vår rättshistoria är ett av de ljusaste bladen i vår kulturhistoria.[3] Att denna uppfattning vunnit allmänt stöd har förmodli-

1 Jfr Edlund s 13 ff.
2 Se Johansson Ingvar, Gunnarson II s 181 f.
3 Munktell s 213, Herlitz s 13 f, K G Westman FK 1928:35:25 och 29.

gen främst berott på att uttalandena framför allt tagit sikte på rättstillämpningen, att man i domstolarna sett ett den svages värn mot den starke. Från denna utgångspunkt förefaller kanske lovorden inte vara utan berättigande.[4] Men otvivelaktigt har man velat ge dessa åt rätten i dess helhet, alltså även åt lagstiftningen. Sålunda skrev sakkunniga inom justitiedepartementet 1941 att den svenska *rätten* efter tillkomsten av 1809 års regeringsform fullföljt de rättssäkerhetens och den medborgerliga frihetens principer som redan förut hävdats i en efter äldre tiders åskådning avpassad form. Den medborgerliga rätt att uttrycka och gemensamt verka för bestämda trosidéer och åsikter, som främst kommit till uttryck i religionsfrihet, yttrandefrihet, tryckfrihet, församlingsfrihet och föreningsfrihet, hade steg för steg fullständigats. Det hade i detta hänseende icke förelegat någon motsättning mellan de konstitutionalistiska idéer som varit förhärskande under 1800-talet och nutidens demokratiska åskådning. Det var betecknande att de medborgerliga friheterna erkändes och skyddades redan innan den moderna folkstyrelsen genomfördes, på denna punkt hade den parlamentariska demokratin helt kunnat anknyta till äldre traditioner. Inom alla politiska riktningar av betydelse hade meningsfriheten och vad därmed sammanhängde ansetts vara livsnerven i det folkstyrda svenska samhället. Att de fri- och rättigheter varom här var fråga inte klart och tydligt inskrivits i regeringsformen berodde, sade de sakkunniga, inte på meningsskiljaktigheter rörande grundsatsernas värde; snarare sammanhängde det med att dessa grundsatser så energiskt hävdats och att deras värde så allmänt erkänts att ett praktiskt behov av grundlagsfästande icke med någon styrka gjort sig gällande.[5]

Det finns skäl att fråga sig om de som sjungit denna lovsång inte mera sett till vackra normer än till den sociala verkligheten. En blick på vår historia ställer frågan om inte de härskande i det gamla samhället i stort sett stod främmande och likgiltiga inför idén om allas likhet inför lagen, inför tanken att rättigheter och skyldigheter borde fördelas lika, och om det inte var så att lagarna inte endast skrevs *av* de mäktiga i samhället utan även *för* dem. Var det inte så, att landskapslagarnas innehåll bestämdes av de jordägande bönderna — odalmännen — och slog vakt om deras intressen, medan de som saknade egendom eller stöd av ätt fick finna sig i rättslöshet eller i rättigheter av mindre omfattning? Hade inte ståndssamhällets sociala gruppering sin yttersta grund i ett privilegiesystem

4 Jfr Agges (s 224) förmodan att den straffrättsliga legalitetsprincipen i den utformning den hade erhållit i 1789 års franska rättighetsförklaring i det väsentliga torde ha respekterats i början av 1800-talet i vårt land. Se dock Rudling, vars arbete genomgående andas en misstro mot yrkesdomarna, se t ex s 40.

5 SOU 1941:20 s 13. Anledningen till de sakkunnigas skönmålning kan ha varit Sveriges utrikespolitiska läge under andra världskriget. Man ville inte irritera politiska motståndare genom att i dagsljuset dra fram gamla "försyndelser". Detta torde också gälla Munktells beskrivning.

som möjliggjordes av att makten i samhället tillkom endast vissa grupper av medborgare, som genom särskild lagstiftning bestämde ståndsindelningen?[6] Efter ståndssamhällets upplösning kom makten i händerna på nya samhällsklasser, på en byråkrati samt en köpmanna- och industrimannaklass. Slog inte också dessa samhällsklasser med lagstiftningens hjälp vakt om sina intressen? Det kan närmast synas vara banalt att påstå att i en gången tid de härskande klasserna i syfte att slå vakt om sina positioner använde lagstiftningen som ett instrument. Men vår historieskrivning — i varje fall i den mån den riktar sig till en bredare läsekrets — är ännu i dag "tillrättalagd" på det sättet att läsaren lätt bibringas den uppfattningen att även de fattigare klasserna i vårt land kom i åtnjutande av en lagstiftning som var "rättvis".

Huvudsyftet med denna avhandling är att i någon mån söka belysa hur rätten påverkas av de ekonomiska och politiska maktförhållandena i samhället, hur rätten i ett klassamhälle av västerländsk typ fungerar som ett socialt kontrollmedel i den härskande klassens intresse.

I detta syfte har jag undersökt viss lagstiftning inom straffrätten och politirätten som till huvudsaklig del tillkom under den moderna arbetarrörelsens första årtionden och som delvis ännu lever kvar samt den i slutet av 1920-talet skapade kollektivavtalslagstiftningen. Urvalet har betingats därav att denna lagstiftning tydligare än annan synes röja rättens roll i kampen mellan samhällsklasserna. Undersökningen har koncentrerats till tre områden, där enligt min uppfattning motsättningarna mellan samhällsklasserna varit särskilt påfallande, nämligen till viss lagstiftning som berörde yttranderätten, församlingsrätten (mötesrätten) och strejkrätten. Yttranderätten och mötesrätten är livsviktiga för varje politisk rörelse i dess arbete att nå ut med sitt budskap till människorna. Strejkrätten är inte mindre viktig för en ekonomiskt missgynnad samhällsklass som kämpar mot en härskande klass som är i besittning av produktionsmedlen. Friheten att i en konflikt på arbetsmarknaden kunna tillgripa stridsåtgärder, vare sig strejk eller andra åtgärder, är en oundgänglig betingelse för en facklig organisation.

Diskussionen om denna lagstiftning har förts med stor skärpa. Motsättningarna mellan samhällsklasserna avspeglas klart i riksdagsdebatterna. Ett studium av lagstiftningen på andra fält skulle förmodligen inte lika avslöjande spegla rättens funktion som ett socialt kontrollmedel. Knappast något annat lagstiftningsområde än de nämnda torde vara mera lämpligt om man vill belysa denna rättens funktion i den härskande samhällsklassens hand. Sålunda visar redan en hastig blick i riksdagsprotokollet att den ekonomiska lagstiftningen om avtal, köp, bolag och föreningar osv — som vårt kapitalistiska samhälle i stort vilar på — inte

6 Se t ex 1617 och 1723 års adelsprivilegier och 1723 års privilegier för prästeståndet. Jfr Herlitz s 225 f, Ross s 372.

vållat tillnärmelsevis samma heta diskussioner som den lagstiftning som skall undersökas.[7] Inte ens på skattelagstiftningens område präglas debatten av klassmotsättningarna så starkt som när det gällt frågor om yttrandefrihet, mötesfrihet och strejkrätt, vilket kanske beror på möjligheterna att sammanjämka klassintressena liksom andra gruppintressen här är betydande i motsats till vad gäller de nyss nämnda rättigheterna.[8] Det är också, som Aubert påpekar, svårt att säga något av betydelse om egendomsrättens funktion i dagens samhälle utan att ge en fullständig analys av hela samhällsstrukturen, eftersom de grundläggande privaträttsliga institutionerna har förgreningar inom alla områden av samhällslivet.[9]

Urvalet av lagstiftning innebär att skildringen av rättsbildningen på dessa områden i allt väsentligt kommer att uppehålla sig vid den kamp för bättre levnadsvillkor för de missgynnade folkgrupperna i vårt land som den svenska arbetarrörelsen fört alltsedan sin tillkomst, en kamp mot den besuttna klassen och dess privilegier, för klassamhällets avskaffande.

7 Se t ex FK 1905:35:54, AK 42:2 (köplag); FK 1910:28:42, AK 43:8 (aktiebolagslag); FK 1915:61:42, AK 68:40 (avtalslag).

8 Se Elvander s 9—14.

9 Aubert: Rättssociologi s 19 f.

KAPITEL 2

Rätten en produkt av de materiella produktionsförhållandena?

2.1 Frågeställningen

Det är närmast trivialt att konstatera att mänskliga viljeakter är med i spelet vid tillkomsten av en lag och vid ändring av gällande lagstiftning. Mera intressant är att söka fastställa vilka intressen som döljer sig bakom viljeakterna och i vad mån dessa är uttryck för klasstillhörighet och klassympatier. Det intressanta är att söka intressena bakom en lag. Formellt kan en lag i sitt tillkomstögonblick ses som ett uttryck för regeringens och riksdagens politiska vilja och därmed för de ekonomiska och andra intressen de företräder. I dagens demokratiska samhälle, med den närmast oöverskådliga mängd av viljeakter som möts vid utformningen av ett lagförslag av någon betydenhet, är emellertid svaret på frågan, om vem som står bakom ett lagförslag mer komplicerat än så. Vare sig förslaget föds i ett departement eller i riksdagen eller på annan väg, t ex i en utredning eller genom en utomparlamentarisk aktion, är det mängder av viljeakter som påverkar slutresultatet. Det må räcka att peka på remissyttranden, presskritik och riksdagsbehandling.

Här är det inte meningen att gå in på den subtila frågan om det i samhället finns någon vilja som är ständig bärare av rätten. Axel Hägerström diskuterar i en uppsats "Är gällande rätt uttryck av vilja?" förefintliga teorier om hur en sådan vilja skulle bestämmas. Särskild uppmärksamhet ägnar han åt den sociologiska rättspositivismen som söker grunda viljan på reala sociologiska faktorer: rätten är ett uttryck för de högsta faktiska makthavarnas vilja. Hägerström hävdar emellertid att det inte kan påvisas någon sådan vilja. Denna uppfattning grundar han därpå att det inte går att applicera en viljeteori på äldre rättsordningar och på rättstillämpningen genom domaren. Ett påstående att av beslut av konungen och majoriteten i riksdagen är ett uttryck för deras enhetliga vilja är enligt Hägerström inte något annat än en juridisk konstruktion. Fråga vi, skriver Hägerström, "efter den kraft, som vanligen skänker den en gång givna rätten dess bestånd, blir svaret en provkarta på allehanda heterogena faktorer: rättsmedvetande, klassintressen, den allmänna benägenheten att foga sig efter förhållandena, fruktan för anarki, brist på organisation hos

den missnöjda delen av befolkningen och icke minst den nedärvda vanan att taga hänsyn till vad man kallar gällande rätt etc." Men, menar Hägerström, rätten ger uttryck åt intressen. Att fråga efter avsikten med en lag är därför berättigat.[1]

I detta Hägerströms uttalande ligger givetvis tanken att bakom en lag står i dess tillkomstögonblick och varje gång en strid förs om dess vara eller icke vara en politisk vilja. Vill man vinna kännedom om samspelet mellan den ekonomiska och politiska utvecklingen i samhället, å ena, och rättsbildningen, å den andra sidan, måste man alltså finna verkligheten bakom sådana abstraktioner som "lagstiftaren" och dennes "rättsskapande vilja". Vad betyder det för rättsordningens utformning att vi lever i ett modernt kapitalistiskt samhälle, där två samhällsklasser står latent eller öppet som fiender mot varandra, arbetarna med tillgång endast till sin arbetskraft, som de för sitt livsuppehälles skull är tvungna att torgföra till högstbjudande, och kapitalisterna som disponerar över produktionsmedlen och produktionsresultatet. I vilken mån är rätten en produkt av de materiella produktionsförhållandena, av samhällsmedlemmarnas relationer till produktionsmedlen och produktionsresultatet?

2.2 Rättsordningen och staten

I sitt arbete om rättsordningen skriver Karl Olivecrona att staten för sin räkning har monopoliserat vapenmakten. Denna monopolisering är statsorganisationens kärna och förutsättning för en ordnad styrelse, för lagstiftning, rättsskipning och förvaltning. I ett samhälle med lugna förhållanden är emellertid statens utövning av fysiskt tvång sällsynt. Vanligast är detta tvång på det straffrättsliga området, men det är dock nästan alltid endast fråga om åtgärder som rör enstaka personer. Olivecrona[2] anför vidare:

> Överhuvudtaget framträder inte staten i medborgarnas ögon i första hand såsom besittande och utövande en makt till fysiskt tvång. Den framstår primärt som en makt att stifta lagar med bindande verkan, att styra och att döma. Främst fattas den alltså som en ideell makt, vars bud verkar förpliktande. I den mån en sådan åskådning är allmänt utbredd, kommer statsmakten att innefatta en psykologisk makt, vilken överskuggar den fysiska tvångsmakten och reducerar behovet av att ta denna i bruk.

Även den ryske juristen P J Stucka ger uttryck åt en liknande tankegång och konstaterar att rätten går in i människornas medvetande och blir en andra natur hos dem. Den förverkligar sig alltså vanligen utan tvång, genom övning, framhärdande och frivillig underkastelse.[3]

1 Olivecrona—Hägerström s 13, 80 och 82.
2 Olivecrona s 261 ff, citat s 267.
3 Stucka s 3 (återgivet efter Elwin s 29).

Den väldiga fysiska och psykologiska makt som den moderna statsorganisationen innesluter utövas, framhåller Olivecrona, i sista hand av personer som inte själva står under någon rättslig kontroll. Inför denna situation frågar Olivecrona hur det är möjligt att någon rättssäkerhet kan bestå. "Blir inte staten en Leviathan, som liksom slukar de enskilda med hull och hår?" Så är det dock inte med nödvändighet, svarar Olivecrona. Den enskilde kan nämligen känna en ganska hög grad av trygghet. All användning av fysiskt tvång mot enskild person bestäms av domstolarna, som intar en i förhållande till regering och folkrepresentation självständig ställning. Vidare är militärmakten effektivt underordnad en civil regering. Men med lagstiftningens hjälp kan man ju ändra ett bestående regelsystem i syfte att komma misshagliga individer och grupper till livs. Hur starka band som statens makt är underkastad beror enligt Olivecrona[4] framför allt på den *politiska* maktbalans som råder i samhället:

> Det eller de partier som segrat i ett val måste alltid ha nästa val i tankarna. Redan därigenom begränsas rörelsefriheten. Men många andra faktorer verkar i samma riktning. Framför allt bör väl nämnas den offentliga debatten samt tillvaron av en stor mängd mäktiga organisationer, som bevakar olika slags intressen och till vilka hänsyn måste tagas.

2.3 De ekonomiska motsättningarna i samhället

Det har sitt intresse att skärskåda Olivecronas resonemang mot bakgrunden av de motsättningar som finns i ett klassamhälle av vår typ, främst motsättningen mellan den samhällsklass som äger produktionsmedlen, kapitalet, och den egendomslösa arbetarklassen. Vad betyder det för rättssäkerheten i detta samhälle att det råder starka *ekonomiska* motsättningar mellan kapitalägare och löntagare? Kan den politiska maktbalansen uppväga vad som brister i ekonomisk jämvikt? I alla hittillsvarande samhällen har funnits förtryckare och förtryckta. I de gamla samhällena, trälsamhället och feodalsamhället, avtvingade den härskande klassen de lägre klasserna det arbete som den önskade med våld. Trälen behandlades som ett ting över vilket dess ägare hade fri rådighet. De lägre folkgrupperna i feodalsamhället tvingades genom lagstiftning att arbeta för de härskande. I det kapitalistiska samhället behövs inget sådant våld, även om man på vissa håll, t ex i USA, länge behöll slaveriet och såsom i Sverige, höll fast

4 Olivecrona s 279 ff, citat s 282. Olivecrona avser tydligen en stat med väl utvecklad politisk demokrati. Jfr Ingemar Hedenius, *Om rätt och moral,* s 120: Den lagstiftande makten kan i princip stifta lagar i vilka syften som helst. "Ingenting hindrar, att de som har den högsta makten i samhället inför en rättsordning, som medför allmän utarmning, förtryck av minoriteter och enskilda medborgargrupper samt en fortgående förstörelse av det västerländska kulturarvet."

vid ålderdomliga bestämmelser om tjänstetvång och försvarslöshet.[5] Det merarbete[6] som avtvingas arbetarna i det kapitalistiska samhället och som är källan till de vinster som tillfaller ägarna av produktionsmedlen, pressas fram utan våld. Hotet om arbetslöshet tjänstgör som drivkraft. Här har kapitalägarna ett övertag över de arbetstagare som för sitt uppehälle är helt beroende av att deras arbetskraft köps. I en introduktion till Karl Renners arbete *The Institutions of Private Law* skriver Otto Kahn-Freund:[7]

> Society pretended to abdicate in favour of the will of the individual. Yet, behind the smokescreen of abstract norms, behind the legal system of *a priori* categories, like "person", "property", "liberty" there was concealed an order of labour, of power, of goods no less determined, no less purposeful than that of feudalism. But the laws which constituted the order of goods and of labour were not expressed, they appeared not as legal norms, for they were the economic "laws" governing capitalist production, distribution and consumption.

Kapitalägarna är i sin tur för produktionsresultat och profit helt beroende av tillgången på arbetskraft. Vad betyder detta för lagstiftningens utformning?

I vårt demokratiska samhälle är principiellt alla medborgare likaberättigade. Inom vissa gränser tillerkänner sålunda rättsordningen alla yttranderätt, mötesrätt, föreningsrätt, strejkrätt etc. Lagen skyddar den enskildes liv, hälsa och egendom mot kränkningar av skilda slag. Men denna lagens officiella funktion är i mycket ett bedrägligt sken. Lagen lägger en dimridå mellan den juridiska modellen och den sociala realiteten.[8]

Olivecrona ställde bl a den frågan hur man skall finna en garanti mot att de makthavande skapar särskilda lagar med sådant innehåll att individer och grupper "känner sig bli föremål för förtryck eller utan skydd". Han besvarade som vi sett frågan med att hur starkt staten kände sig bunden berodde på den politiska maktbalans som rådde i samhället.[9]

Man har skäl att fråga sig om inte Olivecrona i sitt resonemang bortser från det faktum att staten och rätten kan vara resultatet av det existerande produktionssättet eller — annorlunda uttryckt, såvitt gäller det kapitalistiska samhället — av de krav som ställs från deras sida som äger eller disponerar över produktionsmedlen, dvs kapitalet, och att någon reell maktbalans inte är möjlig att uppnå i ett kapitalistiskt samhälle.

Aubert går i sitt arbete *Rättssociologi* in på detta problem. Utgångspunkten för hans resonemang är Marx' uppfattning att rättsreglerna är

5 Se kap 8.
6 Se avsnitt 2.4.
7 Renner s 7.
8 Jfr Thurman W Arnold i The Symbols of Government, se Aubert 1972 s 39.
9 Olivecrona s 282.

en del av den ideologiska "överbyggnaden" på en bas av materiella produktionsförhållanden.[10] Konsekvensen av denna uppfattning är att rätten är ett medel i kampen mellan olika samhällsklasser. En verifiering av detta påstådda samband mellan lagstiftning och samhällets klasstruktur förutsätter förutom en redovisning av denna struktur även en redogörelse för de politiska och religiösa idéer som framträder och råder i samhället och dessa idéers anknytning till de olika samhällsklasserna.

2.4 De politiska idéerna

En naturrättslig uppfattning kom till uttryck i 1789 års franska rättighetsförklaring. I förklaringens två första artiklar heter det sålunda bl a: Människorna föds och förblir fria och lika till rättigheter. Ändamålet för varje samhälle är bevarandet av människans naturliga och omistliga rättigheter. Dessa rättigheter är frihet, äganderätt, säkerhet och motstånd mot förtryck. Rätten till frihet innesluter enligt artiklarna 10 och 11 åsiktsfrihet och yttrandefrihet. Äganderätten fick ett särskilt skydd i artikel 17.

Den franska revolutionen 1789 innebar en uppgörelse med feodalsamhällets rättsliga och politiska privilegier och kom att bilda upptakten till det industrikapitalistiska samhället med en klassdelning grundad främst på den privata äganderätten till produktionsmedlen. 1789 års revolution var en borgerlig revolution. Bourgeoisien, den burgnare delen av stadsbefolkningen, ville inte längre finna sig i de rådande produktionsförhållandena. Fabrikanterna och industriägarna såg i dessa ett hinder för industriell utveckling och för sina möjligheter till rikedom och makt. De industrisamhällen som efter revolutionen växte fram i Europa kan framförallt karakteriseras som varuproducerande samhällen där produktionens omfattning och inriktning inte bestämdes främst med hänsyn till samhällsmedlemmarnas behov utan med hänsyn till vinstmöjligheterna för produktionsmedlens ägare. Arbetskraften betraktades som vilken annan vara som helst, dess pris bestämdes liksom andra varors av tillgång och efterfrågan. Genom den profit som tillföll kapitalägarna ökade de ekonomiska klyftorna mellan samhällsklasserna.

I industrikapitalismens spår följde ett namnlöst elände för industriarbetarna. Erik Gustaf Geijer[11] skrev 1840:

> En slavklass begynner i själva verket åter avsättas, mitt i civilisationens sköte — en klass av proletärer, obesuttne, försvarslöse, vilka tillväxande i en förfärlig progression, så mycket bittrare känna sig utkastade ur samhället, som distanserna inom detsamma i allmänhet eljest blivit jämnade, och det avstånd i fråga om rättigheter, vilket fordom skilde några få bättre lottade från mängden, alltmera förminskats.

10 Aubert Rättssociologi s 81.
11 Landquist s 287, Gunnarson I s 13.

Hänsyftande på de engelska chartisternas misslyckade aktion 1839 i rösträttsfrågan och deras hot att med våld skaffa sig sin rätt, skrev Geijer vidare:

> Var detta onda hunnit sin höjd, återstår blott att möta våld med våld. Man borde, innan man inlåter sig i en strid som skall skaka samhällets grundvalar, betänka sig, om ej bättre medel finnes, och om ej det bästa vore att *borttaga våldets orsaker.*

Den nya härskarklassen, bourgeoisien, var emellertid i början helt blind för att det kapitalistiska samhället skapade ofrihet för arbetarna, för den klass vars existens var förutsättningen för det nya produktionssättet. Skygglappar fanns i kyrkans lära att Gud hade skapat rika och fattiga att leva vid sidan om varandra i denna värld och i de läror om fattigdomens oundviklighet som framfördes av Adam Smith, David Ricardo och Thomas Malthus. Med munnen bekände sig borgerligheten till franska revolutionens frihetsideal men i praktiken begränsades jämlikheten till en formell likhet inför lagen.

Det finns anledning att i detta sammanhang anknyta till de engelska liberala filosoferna Jeremy Bentham och John Stuart Mill. Drivfjädern hos människan var enligt Bentham hennes egoism — hennes naturliga förnuftiga inställning. Denna får henne att sträva efter högsta möjliga lycka och att undvika olust så långt detta är möjligt. Det är nyttan som de mänskliga handlingarna skall bedömas efter. Summan av dessa individuella strävanden blir ett samhälle med en totalsumma av lycka och välstånd för alla. Bentham blev grundläggare till utilismen, den nyttolära som var föregångare till den moderna liberalismen: livets högsta syfte var att främja den enskilda människans livslycka i så hög grad som möjligt, största möjliga lycka åt största möjliga antal människor. Målet för all lagstiftning skulle därför enligt Bentham vara att bidra till människornas lycka. I allmänhet hämmade dock lagen den enskildes rörelsefrihet och skapade olust. Endast det lagliga ingripande var berättigat som ökade allmännyttan, dvs summan av lust. I likhet med Adam Smith förfäktade Bentham tanken att staten skulle avstå från alla aktiva åtgärder i fråga om produktionen och bytet av varor och tjänster. I linje med idén, att ju mer var och en verkade för sitt eget intresse, desto större blev allmännyttan, låg tanken att genom lagstiftning skydda den enskilda egendomen.[12] Så samlade sig liberalerna kring sin tes om nattväktarstaten: statens uppgift var egentligen endast att garantera sina medborgare full ekonomisk frihet och säkerhet för deras egendom. Statsingri-

12 Att Benthams idéer på strafflagstiftningens område spelade en viss roll även i Sverige framgår av en brevväxling i oktober 1813 mellan assessorn i kommerskollegium Olof Zenius, ledamot av lagkommittén, och Johan Gabriel Richert i anledning av Richerts "försök till en avhandling om brottmålslagarna". Se Warburg del 1 s 56, 92.

panden var på det hela taget skadliga. Bäst var om de enskilda kunde handla i största möjliga frihet i sina strävanden efter lycka. Då ökade också allas lycka och välstånd. Det liberala kravet på en fullständigt fri konkurrens gjorde att man, i varje fall inom den tidigare liberalismen, fann fackliga organisationer förkastliga. Dessa skulle nämligen sätta lagen om tillgång och efterfrågan ur funktion på löneområdet.

Erfarenheten skulle emellertid lära att en ohämmad konkurrens ingalunda skapade det lyckorike som Bentham utmålade. Tvärtom innebar den allvarliga faror för samhället. Den fria konkurrensen, sade John Stuart Mill, medförde inte största möjliga välstånd för alla, beroende på att inkomstfördelningen inte följde arbetets värde. Mill hade tydligen påverkats av den sociala utvecklingen i England, av industrialismens negativa sidor, av uppkomsten av ett arbetarproletariat som framlevde sitt liv i fattigdom och elände. Staten borde ingripa mot kapitalismens avigsidor. Felet med det kapitalistiska samhället var inte den fria konkurrensen utan den ojämna inkomst- och förmögenhetsfördelningen. Genom sociallagstiftning, men också genom folkuppfostran, skulle de fattigare folkgrupperna skyddas och hjälpas. Det var enligt Mill önskvärt att de stora privata företagen underkastades en sträng statlig kontroll. Genom proportionella val skulle förhindras att en majoritet förtryckte en minoritet. På det andliga området fick däremot staten inte ingripa alls. Mills grundtanke var att friheten för en individ får inskränkas bara när den hotar friheten för en annan individ. Mill sådde fröet till den moderna liberalismen, socialliberalismen.

Den franska revolutionens idévärld angreps häftigt av den engelske filosofen och politikern Edmund Burke. Denne underströk i sin skrift *Reflections on the Revolution in France* traditionens betydelse, det kärleksfulla och vördnadsfulla studiet av existerande institutioners värde, för lagen, moralen och konventionerna. Staten liksom folket framväxte organiskt utifrån givna förutsättningar, båda hade samband med gångna och kommande generationer. Burke blev den moderna konservatismens skapare. Hans uppfattning innebar som synes ett försvar av det bestående samhället. Det var enligt Burke inte möjligt att efter abstrakta grunder avgöra det som han kallade ett av de ömtåligaste problemen i lagstiftningen, nämligen att bestämma vad staten bör ta på sig själv att leda genom det allmänna "förnuftet och vad den bör lämna åt individuell verksamhet med minsta möjliga inblandning". Varje samhälle hade sin egenart. Politiken måste därför grundas på kunskap och respekt för dess väsen. Man kunde inte, såsom revolutionärerna hävdade, handla som om föregående generationers skapande var utan betydelse. "Författningen växer fram — den görs inte." "Den sanne lagstiftaren bör ha ett hjärta fullt av förståelse. Han bör vörda och älska sitt släkte och frukta sig själv." Det var inte möjligt att ersätta konkreta fakta med abstrakta idéer

om eviga mänskliga rättigheter. En ojämn fördelning hörde till egendomens väsen. Han slog alltså vakt om de privilegierade klassernas ställning. Strävanden till ekonomisk jämlikhet var obehöriga ingrepp i naturens gång. Burke kan betecknas som kontrarevolutionens filosof som hävdade myt och metafysik mot rationalitet. Den kulturriktning som Burke företrädde har kallats romantiken. Inom rättsvetenskapen har riktningen fått namnet den historiska skolan. Rätten framsteg ur folksjälen. Varje folk formade därför sin egen rättsordning. Om man ville förstå ett folks rättsordning måste man därför känna dess historia.

Allteftersom bourgeoisien flyttade fram sina ekonomiska och politiska positioner blev den allt mer obenägen att ge grupper utanför sin egen sfär del av de friheter som den varit talesman för i kampen mot det feodala väldet. Man erkände sålunda visserligen kraven på politisk frihet men hävdade samtidigt att politisk rösträtt endast borde tillerkännas dem som var i någorlunda god ekonomisk ställning. Endast de som hade egendom ansågs nämligen vara tillräckligt engagerade i skeendet i samhället. Endast egendom kunde ge den fritid som ansågs oumbärlig för att vinna ett upplyst sinnelag och ett riktigt omdöme. Man finner här den förut nämnda sammankopplingen mellan två så väsensskilda ting som andlig frihet och materiellt ägande. Bourgeoisien hävdade inte längre, i varje fall inte med samma styrka som tidigare, förnuftets rätt mot kyrka och stat utan anslöt sig allt mer till Burkes ojämlikhetsideologi och till uppfattningen att samhället var ett verk inte av människan utan av Skaparen, en mening som framförts av en annan av konservatismens filosofer, nämligen de Maistre i dennes 1796 publicerade arbete *Considérations sur la France*. Denne anknöt till myten om människans syndafall: människan var alltför usel för att anförtros frihet utan övervakning. På detta sätt byggde de konservativa lärofäderna i den härskande klassens intresse upp en föreställning om behovet av en hierarkisk ordning, där en besutten elit ägde styra de fattiga och arbetande klasserna i samhället. Burke intog emellertid som politiker en reformvänlig inställning. De sociala problemen under 1800-talet skapade även hos andra konservativa tänkare en insikt om nödvändigheten av sociala reformer. Bland företrädarna för en socialkonservatism märks Carlyle, Napoleon III, Bismarck och Disraeli.

Protester mot det mänskliga elände som industrikapitalismen medförde bröt emellertid fram hos en rad tänkare. Den politiska liberalismens huvudmål, den enskilda människans frihet att tillgodose egna intressen i första hand, sköts åt sidan för strävan att skapa godtagbara levnadsförhållanden för människor i gemen. Social rättvisa blev det grundläggande kravet och socialismen föddes. Socialismen innebar uppror mot den frihet på det ekonomiska området för vilken de liberala nationalekonomerna av låt-gå-skolan brukade plädera. Man hävdade att endast där produktionsmedlen förvaltades av det allmänna för att tillgodose människornas

behov och inte kapitalägarnas profithunger kunde man skapa ett klasslöst samhälle där individernas frihet kunde förverkligas. I början av 1800-talet framträdde sådana socialistiska systembyggare som Saint-Simon, Fourier, Louis Blanc, Proudhon, Cabet och Owen. De ansåg att en varaktig utjämning av egendomsförhållandena endast var möjlig genom en planmässig reglering av den samhälleliga produktionen i dess helhet, m a o genom en socialistisk omdaning av samhället. Dessa socialister var emellertid utopister i den meningen att de trodde att deras idealbild av samhället skulle segra genom sin egen immanenta kraft, sitt inneboende förnuft. Det var på denna punkt som de skarpast angreps av Marx och Engels som båda framhöll att det behövdes maktmedel för att omskapa samhället. Dessa maktmedel var att finna hos arbetarklassen i dess organisationer, alltså hos de klassmedvetna arbetarna.

Marx lade grunden till en vetenskaplig teori om samhällets omdaning, den historiska materialismen. Enligt denna är det sättet för produktionen av människornas livsförnödenheter som ytterst betingar samhällets uppbyggnad och utveckling. Marx[13] skriver:

> I produktionen av sina livsförnödenheter träder människorna i bestämda, nödvändiga, av sin vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden som svarar mot en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, dess reella bas varpå en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets produktionssätt betingar den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget.

Enligt Marx bestäms sålunda ekonomins struktur av nivån på produktivkrafterna — det mänskliga arbetet och dess sociala organisation, natur och råvara, de tekniska resurserna och människornas erfarenhet och skicklighet — och av produktionsförhållandena, dvs människornas organisation i produktionsprocessen, samhällsmedlemmarnas ekonomiska relationer till produktionsmedlen och produktionsresultatet. Samhällets ekonomiska struktur (basen) betingar dess uppbyggnad i övrigt — de ideologiska och de politiskt-juridiska strukturerna, dvs den s k överbyggnaden. I enlighet med den marxistiska dialektiken råder en växelverkan mellan element i basen och element i överbyggnaden.[14] Det är alltså inte bara

13 *Till kritiken av den politiska ekonomien*, Stockholm 1947, s 7 (Stockholm 1970 s 9)

14 Förhållandet överbyggnad-bas är en av de svåra och omstridda punkterna inom marxismen. Se Liedman. Se ock O Kahn-Freunds introduktion till Renner s 4 ff. Enligt Jürgen Habermas skulle såväl den tekniska forskningen som rättslivet vara att hänföra till basen (*Theorie und Praxis*, Berlin 1967). Se vidare Aubert Rättssociologi s 101 och Strahl s 78. Strahl tycks förmena att Marx inte skulle tillerkänna idéerna någon betydelse för utvecklingen.

fråga om orsak och verkan. Härom skriver Engels:[15]

Den politiska, juridiska, filosofiska, litterära, konstnärliga osv utvecklingen grundar sig på den ekonomiska. Men de påverkar varandra liksom de påverkar den ekonomiska grundvalen. Det är inte så, att de ekonomiska förhållandena är *grund och enda aktiva orsak* medan allt annat är passivt. Vi har i stället en växelverkan på grundval av den ekonomiska nödvändigheten — vilken ytterst alltid gör sig gällande.

Enligt den materialistiska historieuppfattningen är det sålunda de objektiva betingelser under vilka människorna förvärvar sitt livsuppehälle som grundlägger den historiska utvecklingen. Människornas aktivitet är beroende av den sociala strukturen. Inom de gränser som formerna för samhällssystemet uppställer har de emellertid möjlighet att påverka sina villkor. Marx betonar sålunda den mänskliga viljans betydelse för utvecklingen. Människornas historia är historien om en ständigt fortskridande arbetsprocess. Med produktivkrafternas utveckling förändrar sig förhållandena inom samhället. I teknikens historia finner vi, säger Marx, en oavlåtlig stegring av arbetets produktivkraft, inte på grund av slumpvisa faktorer utan på grund av människornas planerande intelligens. Då produktivkrafterna inte längre svarar mot produktionsförhållandena upplöses det rådande systemet. En ny härskande klass framträder som bärare av det nya ekonomiska systemet med dess nya ideologiska överbyggnad. Så ersattes det antika slavsamhället av feodalsamhället och detta i sin tur av det moderna kapitalistiska samhället. Den franska revolutionen var den förmögna borgarklassens resning mot feodalsamhällets produktionssystem. De nya produktivkrafterna — de nya tekniska hjälpmedlen — kunde inte längre bindas inom ramen för de gamla produktionsförhållandena. "Bourgeoisien gjorde inte revolution därför att den var fattig och utarmad, utan därför att den var rik och ville bli rikare, och för att bli det krävdes makt".[16] Den historiska materialismen är sålunda till sitt väsen dialektisk. Marx är emellertid, såsom stundom påstås, ingen profet som förutsäger utvecklingen mot ett idealt samhälle. Men han hävdar att det kapitalistiska samhället på samma sätt som tidigare samhällsformationer är historiskt och alltså inte kan vara evigt. Tendensen inom systemet tyder på att det går mot sin undergång och troligen kommer att ersättas av någon form av socialism.

I Marx' ekonomiska system ingår läran om mervärdet som en hörnsten. I det kapitalistiska systemet möts kapitalägaren och arbetaren skenbart som jämställda. Genom ett till synes fritt avtal överenskommer de om ett byte av varor, av arbetskraft mot arbetslön. Arbetskraften likställs således med en vara. Men arbetaren befinner sig i en tvångssitua-

15 Engels: Brev till W Borgius 25/1 1854 i *Marx-Engels Werke*, Dietz Verlag 1968, s 206, återgivet efter Elwin s 28.

16 Gunnarson I s 54.

tion: för sitt livsuppehälle förfogar han inte över något annat än sin arbetskraft som han måste sälja till den högstbjudande. Genom sin äganderätt till produktionsmedlen eller disposition över dessa intar arbetsköparen en privilegierad ställning och denna utnyttjar han för att utvinna profit. Arbetskraftens pris motsvarar endast kostnaderna för arbetskraftens upprätthållande och reproduktion, dvs vad arbetaren behöver för sin och sin familjs existens. Lönen är alltså inte ersättning för fullgjort *arbete*. Den endast garanterar arbetaren nödiga livsmedel för att kompensera hans förbrukade *arbetskraft* och sålunda ge honom möjlighet att arbeta vidare under samma fysiologiska betingelser.[17] Arbetskraften skiljer sig sålunda från andra varor därutinnan att den skapar mer värde än sitt eget marknadsvärde. Genom sin maktposition tvingar arbetsköparen arbetaren att utge arbetskraft "utöver den tid som erfordras för att kapitalisten skall tjäna igen arbetslönen. Denna merarbetstid levererar mervärde och kapitalet uppnår på detta sätt sitt syfte att förökas". Lönesystemet — att betala endast för arbetskraft och inte för utfört arbete — är m a o förutsättningen för kapitalackumulationen. Profiten härrör ur ingenting annat än mervärdet, "ty maskineri, nya uppfinningar eller förändringar i marknadssituationen lägger inte värde till någonting och kan därför inte skapa profit."[18] Profitmotivet leder till en allt större koncentration av industri och kapital, monopolbildning, vidgade klyftor mellan samhällsklasserna och en tillspetsning av klassmotsättningarna. Hos kapitalägarna hopas rikedom i allt större mängder, medan arbetarklassen drabbas av materiell och psykisk utarmning.

Marx utformade inte någon rättsteori, men hans uppfattning att bakom rättsbildningen finns ekonomiska realiteter öppnar en väg till förståelse av rättens funktioner. Marx' förut återgivna ord om produktionsförhållandena som samhällets "reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet" visar att han räknade med dels en reell överbyggnad — institutionerna — dels en ideell överbyggnad — ideologin. Som ideologi i det kapitalistiska samhället är rättens uppgift att förklara och rättfärdiga produktionsförhållandena. Detta gör den genom att hänvisa till juridiska rättigheter och skyldigheter. Rätten döljer med andra ord produktionsförhållandena och klasskampen bakom de juridiska begreppen. Staten framstår härigenom som en garant för människornas välfärd, för frihet och rättvisa. I sin institutionaliserade form har rätten som uppgift dels att planmässigt ordna samhällsförhållandena, såsom att inom ramen för straffrätten reglera utövningen av våld, dels att lösa konflikterna i samhället. Konflikter som ytterst har sin grund i samhällsförhållandena, i motsättningen mellan samhällsklasserna, kommer härigenom att sön-

17 Kommunistiska manifestet s 25, Aspelin 1972 s 117.
18 Gunnarson I s 46. Se också Aspelin 1972 s 41.

derfalla till konflikter mellan enskilda.[19]

De socialistiska rörelser som kommit att spela den mest framträdande rollen är som bekant kommunismen och socialdemokratin. En sidorörelse till dessa är anarkismen. Kärnpunkten i denna rörelse är dess opposition mot alla former av förtryck. Regering och lagar sägs vara produkter av majoritetens handlingar och därmed av våldet.[20] Anarkismens främsta förespråkare var Proudhon, Bakunin och Krapotkin. En av dess mest betydande inspiratorer var Leo Tolstoy, vilkens skrifter skulle komma att spela en roll i den svenska antimilitaristiska propagandan under de första åren av innevarande sekel och föranleda lagstiftningsåtgärder som riktade sig mot ungsocialisterna.[21]

2.5 Samhällsklasserna och klasskampen

Tanken att kampen mellan samhällsklasserna spelade en roll i historien var ingalunda ny då den framfördes av Marx och Engels. Föreställningar om en skiktning av människorna i sociala mot varandra fientligt stämda klasser har levt genom sekler, långt innan Marx framträdde med sin lära. Redan i äldsta tider sökte företrädare för den dikotomiska uppfattningen — att samhället är delat i två huvudgrupper, av vilka den ena står över den andra — stöd i gamla religiösa myter, t ex i Vedaskrifternas berättelser om kastens uppkomst, i den bibliska berättelsen om Kain och Abel, i den kristna föreställningen om himmel och helvete, i berättelsen om Lazarus och den rike mannen. Uttryck för en religiös grund för samhällets klassdelning finner man också i den etablerade kyrkans filosofi:[22]

> The rich man at his castle,
> The poor man at his gate.
> God made them high or lowly
> and ordered their estate.

Klasstrukturen i det kapitalistiska samhället har sedan lång tid tillbaka varit föremål för uppmärksamhet hos samhällsforskarna. Thomas More, den förste store moderne utopisten, liksom de senare utopisterna, urskilde klart de motsättningar som ägandeförhållandena gav upphov till. Samhället gav inte frihet åt andra än ägarna av produktionsmedlen. Arbetarna var ett medel i produktionssystemet och underkastades de krav detta ställde. Att protesterna mot detta system tog utopins form är na-

19 Se vidare Elwin s 26 ff.
20 Jfr Ross s 442, Edqvist s 13.
21 Om anarkismen se George Woodcock: Anarkismen. Halmstad 1964.
22 Ossowski s 19 ff.

turligt eftersom det ännu, när dess moderna talesmän — Saint-Simon och andra — framträdde, inte fanns en tillräckligt talrik, medveten och organiserad arbetarklass som kunde tjäna som grundval för en samlad proletär aktion. Utopisterna drömde om ett bättre samhälle och trodde att de med förnuftets och någon intresserad miljonärs hjälp skulle kunna genomföra sina modeller till detta drömda samhälle, i motsats till Marx som hävdade att teorin blev en makt endast om den hade en massbasis.

Också nationalekonomer som Ricardo och Adam Smith hade visat på motsatta klassintressen, på motsättningen mellan arbetarnas och kapital- och jordägarnas intressen. Mervärdets existens hade påvisats av dessa företrädare för den klassiska engelska nationalekonomin. Den som ägde produktionsmedlen utnyttjade dem för att genom arbetarnas lönearbete utvinna profit. I ett så beskaffat system behandlades människorna som medel och inte som mål. Där var profiten och inte behovet det allt behärskande motivet för produktionen.

Det blev Marx' och Engels' idéer som skulle komma att dominera debatten om klassamhället. I *Kommunistiska manifestet* heter det att samhället allt mer delar sig i två stora rakt motsatta fientliga klasser: bourgeoisie och proletariat. Produktionsmedlens ägare, bourgeoisien, bildar den härskande klassen. I denna egenskap utsuger och förtrycker den de övriga klasserna i samhället. Med ägandet av produktionsmedlen följer inte endast den ekonomiska makten utan även den politiska, dvs det dominerande inflytandet över polis och militär, idéproduktion — tidningspress, skolor och universitet — samt lagstiftning och rättsskipning. Den ideologiska överbyggnaden i samhället anpassas efter industrikapitalistklassens krav. Den härskande klassen uppbygger en tvångsordning till skydd för de bestående förhållandena, främst äganderätten.

Den marxistiska klassteorin har kritiserats. Man anser sålunda att dess dualism — bourgeoisie contra proletariat — har vederlagt genom utvecklingen, bl a genom uppkomsten av en ny medelklass. Vi finner sålunda inte, såsom Marx väntade sig, en samhället helt dominerande bourgeoisie och ett utarmat proletariat utan en social hierarki, som består av en skiktning i mer eller mindre klart definierade statuspositioner, bestämda av många faktorer: inkomst, förmögenhet, utbildning m m och inte enbart av privategendom. Därtill kommer en social rörlighet som visserligen inte skapar ett klasslöst samhälle men som dock utjämnar den sociala pyramiden så att några skarpa gränser inte mer är skönjbara. Politiska och sociala rättigheter har därjämte utsträckts till grupper av befolkningen som inte har del i ägandet av produktionsmedlen. Denna utveckling har, i förening med de sociala relationer som binder människor samman i nationell och religiös gemenskap, splittrat arbetarklassen.[23]

Det marxistiska schemat passade väl in på det svenska samhället då

23 Se Therborn I och II.

arbetarrörelsen under 1880-talet blev en politisk faktor. Klassamhällets främsta kännetecken — motsättningen mellan den egendomslösa arbetarklassen och bourgeoisien — framträdde klart. Ojämnheten i fråga om ekonomisk, social och politisk ställning var såsom framgår av kapitel 3 påfallande. Visserligen förlorade bourgeoisien under samhällets utveckling mot folkstyre och under tiden efter dettas genomförande sin position som den politiskt ensamhärskande klassen men detta ändrade inte den grundläggande klassmotsättningen. Inte heller rubbas denna av att det finns en kategori företagare (småborgerlighet) som framställer varor direkt för en marknad, utan anställda och utan att själva vara lönearbetare, samt en tjänstemannaklass av växande omfattning. Motsättningen mellan de båda huvudklasserna visar sig i de hårda striderna om den politiska och ekonomiska makten i dagens samhälle. Det må i detta sammanhang vara tillräckligt att erinra om den stora pensionsstriden (ATP-striden) på 1950-talet och det aktuella kravet på "avskaffande" av den beryktade § 32 i SAF:s stadgar som lämnar makten på arbetsplatsen åt arbetsgivaren. Det sägs visserligen i dagens diskussion att kapitalismen — såsom mera de anställda direktörernas än kapitalägarnas kapitalism — blivit mer samhällstillvänd än tidigare men detta är ytterst diskutabelt. Vinsten är alltjämt det mått företagsledaren använder för att bedöma den ena eller andra åtgärdens effektivitet. Lönsamhetskravet — inte människornas behov — är den osynliga hand som styr den kapitalistiska ekonomin.

I Marx' system är klasskampen den dynamiska faktor som resulterar i den sociala revolutionen och det kapitalistiska samhällets undergång. Klasskampen kan komma till uttryck i de mest olikartade former. Dit kan räknas den revolutionära våldsamma omstörtningen men också den politiska och parlamentariska kampen. Lenin företrädde våldsaktionen företagen av en elit inom det kommunistiska partiet. Rosa Luxemburg förfäktade däremot på det bestämdaste att samhällets omstörtande endast kunde vara den spontana aktionen av den revolutionära massan. Syndikalisterna gör fackföreningarna till bärare av den proletära klassrörelsen. Medlet som skall upptända och stegra proletariatets vilja är strejken som syndikalisterna ser som "symbole de la catastrophe du capitalisme et de la guerre sociale." En reformistisk-opportunistisk inriktning erhöll klasskampsläran genom anhängarna av revisionismen som inte förnekar klasskampens förhandenvaro men som förfäktar att den skall föras inte på gatan utan i pressen och parlamentet och som i första hand inriktar sig på ett inflytande i folkförsamlingen och på lagstiftningen.[24] Det är denna sistnämnda form av klasskamp som kommer till uttryck i denna avhandling.

24 Staatslexikon Recht Wirtschaft Gesellschaft, 4 band, 1959 spalt 1062 och 1066.

2.6 Lagstiftaren och samhällsklasserna

I avsnitt 2.3 ställdes frågan om inte Olivecrona i sitt resonemang om den enskildes rättstrygghet bortsåg från det faktum att rätten kunde vara resultatet av det existerande produktionssättet. Vidare nämndes att Aubert hade tagit upp problemet till debatt och att utgångspunkten för hans resonemang var Marx' uppfattning att rättsreglerna är en del av den ideologiska överbyggnaden i samhället. Aubert[25] skriver:

> Människornas intressen bestäms av deras plats i relation till produktionskrafterna. Det är de härskande klassernas intressen som kommer till uttryck i statsbildningen och i lagstiftningen. Ägarna av de kapitalistiska produktionsmedlen utgör kärnan i denna klass. Lagstiftningen blir ett medel i utsugningen av proletariatet, arbetarklassen, varmed kapitalägarna tillförsäkrar sig arbetets mervärde. I större eller mindre utsträckning står lagarna i strid med arbetarklassens intressen.

Denna idé var inte något nytt, då Marx och Engels förde fram den i *Kommunistiska manifestet*. Borgerliga historiker som Guizot, Mignet och Thierry — den sistnämnde var dock påverkad av Saint-Simon — hade vid studiet av striden mellan borgerligheten och de gamla feodala klasserna vunnit insikt om den stora roll som kampen mellan samhällsklasserna spelade i historien. I vårt land ställde Geijer i sitt arbete om *Vår tids inre Samhällsförhållanden*, som utkom 1845, frågan om det inte i själva verket var de materiella förhållandena och inte andliga krafter som verkade i historien. Vi hade, sade han, utgått från ett påstått *idéernas*, vi hade kommit till ett verkligt *de materiella intressenas herravälde*. Det nya var att Marx och Engels lade grunden till en vetenskaplig teori om samhällets omdaning: det var nivån på produktionsmedlen som formade samhällets utveckling. Marx såg i produktionsförhållandena kulturens förutsättning. Det är dessa som betingar samhällets ideologiska, politiska och juridiska överbyggnad. Det materiella livets produktionssätt betingar den sociala och andliga livsprocessen överhuvudtaget. När produktionsförhållandena ändras, omgestaltas också överbyggnaden. Det ekonomiska systemet skapar sålunda bland annat lagar som är anpassade till detta och verkar för dess befästande. Lagen är en produkt av de materiella produktionsförhållandena.[26]

Om det ligger något riktigt i Marx' uppfattning, vilket Aubert tror, så är, konstaterar han, den konsekvensen av Marx' syn helt klar, nämligen att vi inte kan ta för givet att lagstiftning sker i ett tillstånd av harmoni mellan avsändarnas och mottagarnas intressen. Lagstiftningen är, i högre eller lägre grad, ett medel i en strid mellan klasser eller grupper som åtminstone delvis har motstridiga intressen. Lagen skulle alltså enligt Au-

25 Aubert Rättssociologi s 81.
26 Jfr Aspelin 1972 s 46 ff. Se ock Therborn I s 300.

bert innebära ett försök att tvinga några att handla i strid mot sina intressen eller att finna sig i att andra gör intrång på deras intresseområde.

Men inte heller i borgerliga kretsar är man obekant med denna uppfattning. Så säger den tyske rättsvetenskapsmannen Rudolf von Jhering, att rättslivet i sin helhet visar oss i stort sett samma skådespel av rastlös samhällelig kamp och strävan som livet på den ekonomiska och andliga produktionens område. Rättens liv är strid, en folkens, de statliga myndigheternas, samhällsklassernas och individernas strid.[27] Aubert understryker detta och framhåller att intresseperspektivet inte alls är främmande för det traditionella juridiska tänkandet och inte heller för en "borgerlig" syn på rättspolitiken. Men, säger han, det ställs ofta i skuggan av en starkare ideologisk strömning i rättstänkandet som betonar "samhällets intressen", "samhällsnyttan", "hänsynen till laglydnaden", "folkets rättsuppfattning" och liknande termer som uttrycker sammanhållning, gemenskap och frånvaro av djupare motsättningar mellan medborgarna i en stat. I detta sammanhang talar man stundom om två teorier som står mot varandra: konsensus- resp konfliktteorin. Företrädarna för den förstnämnda teorin betonar att förutsättningen för ett samhälles existens är att vissa värden och normer allmänt accepteras. De understryker gemenskapen mellan samhällets medlemmar. Anhängarna av konfliktteorin pekar på att samhället består av grupper med olika intressen och anser att samhället hålles samman av att en viss grupp eller vissa grupper med maktmedel förmår andra grupper att tjäna sina intressen.[28] Aubert[29] skriver om lagstiftningen:

> Under förarbetet med lagen medges öppet att motstridiga intressen står mot varandra och att det gäller att mobilisera stöd för att vinna "kampen om rätten". På det stadiet rör det sig om "politik". När lagen antagits, förvandlas emellertid politiken till "juridik", en angelägenhet för experter, och lagen blir föremål för en mer eller mindre objektiv, opartisk tolkning utifrån samhällsnyttan och ett rimligt avvägande mellan intressena. När en grupp lyckas få sina intressen skyddade genom lag, förvandlas gruppintressena samtidigt till ett samhällsintresse som endast "avvikare" kränker. Motståndarna på förberedelsestadiet stigmatiseras som lagbrytare, om de fortsätter kampen genom olydnad mot lagen.

Aubert frågar sig så vad som förstås med "intresse" och anser att begreppet inte vållar några större principiella svårigheter, så länge man åsyftar behov, önskningar eller värderingar som människorna själva artikulerar i ord eller genom målinriktad handling. Men, säger han, om man inte nöjer sig med att söka fastställa dessa subjektiva intressen utan i likhet med Marx och hans efterföljare söker fastställa vilka objektiva in-

27 Jhering s 7.
28 Allardt, Asplund s 184 f.
29 Aubert Rättssociologi s 82.

tressen som människorna har, möter man långt större svårigheter. I den marxistiska teorin finns emellertid nyckeln till problemet i begreppen "mervärde" och "utsugning". Teorin om mervärdet löser emellertid inte frågan om vad som är industriarbetarnas resp industriidkarnas objektiva intressen i en viss lagfråga. Detta måste avgöras genom en konkret analys i det enskilda fallet. I sammanhanget bör enligt Aubert uppmärksammas de nordiska arbetarrörelsernas reformism och kompromissvilja som gör det svårt att särskilja intressesituationen i bestämda lagstiftningsfrågor från de generella klassförhållandena:

Om vi nämligen utgår från att det bakom den försonliga hållningen till "klassfienden" döljer sig också andra sociala realiteter än ledarnas "förräderi" och massans "falska medvetande", så betyder väl detta att det utfärdas och tillämpas lagar som inte utgör något led i utsugningen och klasskampen.

Vi måste, säger Aubert vidare, så långt möjligt gå empiriskt tillväga och undersöka omständigheterna kring de enskilda lagåtgärderna. I sådana undersökningar kan Marx' grundsyn på förhållandet mellan produktionsförhållandena och rättslivet ge ett fruktbart bidrag till hypotesbildningen.[30]

I detta sammanhang finns skäl att uppmärksamma den roll äganderätten, egendomen, spelar i förhållandet mellan medlemmarna i samhället. I den franska rättighetsförklaringen återfinner man den för det kapitalistiska systemets ideologer i Västeuropa och USA så karakteristiska föreställningen att materiellt ägande är en oundgänglig betingelse för andlig frihet. Den finner man också i den engelska Bill of Rights av 1628, en av länkarna i den kedja av frihetsdeklarationer som sträcker sig från 1215 års Magna Charta till våra dagars rättighetsdeklarationer. I artikel 17 av den franska rättighetsförklaringen heter det:

Emedan äganderätten är en okränkbar och helig rättighet kan den icke frântagas någon, såvida det icke är nödvändigt för att tillgodose ett lagligen konstaterat allmänt behov och sker mot skälig och i förväg given ersättning.

Gällande regler om skydd för äganderätten ger ägarna av produktionsmedlen ett faktiskt herravälde över de anställda. Ägandebegreppets juridiska struktur lämnar visserligen inte något besked härom. I lagens ögon är äganderättsfrågan — såsom Karl Renner, en av Marx' efterföljare, framhåller — förknippad endast med tinget, med kontrollen enbart.

30 Även om arbetarklassen tydligt tillkännager att den uppfattar intressemotsättningar gentemot kapitalägarna, tycks den också, särskilt i de nordiska länderna, lägga stor vikt vid de gemensamma intressena. Enligt många marxist-leninisters uppfattning beror detta dels på att arbetarrörelsens ledare har fått andra intressen än arbetarna, dels på att det "falska medvetandet" har fått starkt grepp om massorna. Med begreppet "falskt medvetande" har den marxistiska teorin satt ett namn på det förhållandet att stora grupper tidvis låter sig föras bakom ljuset i fråga om vari deras verkliga intressen består, t ex genom religionen som är "opium för folket". Se Aubert Rättssociologi s 83.

Men vad som enligt lagen är kontroll av egendom blir i realiteten kontroll över mänskliga varelser, över lönearbetarna, så snart det ägda har utvecklats till kapital. Ägaren förelägger andra personer uppgifter, utfärdar befallningar och, åtminstone på den kapitalistiska utvecklingens första stadier, övervakar utförandet av sina befallningar. Denna reglering av makt och arbetskraft blir fördold för hela den borgerliga rättsläran, som inte är medveten om någonting annat än dess synnerligen formella, generella och ovidkommande begränsningar, nämligen dess grundval i arbetsavtal.[31] Vid en ytlig blick synes ägandet av en fabrik vara ett förhållande mellan individen—ägaren och tinget,[32] men driften av fabriken förutsätter anställda som genom sitt merarbete skapar profit åt ägaren. Bakom förhållandet mellan individen och tinget döljs alltså ett klassförhållande.[33] Till ägandet ansluter sig som framgår av det anförda avtalsfriheten. Värdet av att äga en fabrik skulle bli illusoriskt om inte ägaren hade frihet att träffa för honom lönsamma arbetsavtal.[34] Genom en omfattande sanktionsapparat skyddar och befäster lagstiftaren denna kapitalägarnas maktställning. Den som angriper äganderätten utsätter sig för risken av böter eller frihetsstraff, den som bryter anställningsförhållandet för risken av skadestånd eller anställningens förlust.[35]

Vidare skapar de maktägande regler som mer eller mindre direkt begränsar det legala utrymmet för arbetarklassens kamp för bättre levnadsvillkor. Så har på arbetsmarknadens område skett genom kollektivavtalslagstiftningen. Dessutom ingriper staten bl a genom bestämmelser av straffrättslig och politirättslig art mot företrädare för misshagliga politiska eller fackliga rörelser. Även andra normer kan utnyttjas i denna kamp. För att nämna ett exempel så hindrade man från borgerligt håll länge en sådan utformning av expropriationslagstiftningen att arbetarrörelsen kunde förvärva mark för uppförande av möteslokaler.

Staten framstår i det kapitalistiska samhället genom sin lagstiftningsmakt som ett de etablerades, vanligen de besuttnas, maktinstrument, som en organisation riktad mot de lägre samhällsklasserna, främst arbetarklassen. Staten är, säger Engels, ingalunda en makt som påtvingats samhället utifrån. Den är snarare en produkt av samhället på ett bestämt

31 Renner s 106, 114. — Aubert framhåller (Rättssociologi s 85) att äganderätten och den administrativa ledningen av företagen har allt mer skilts åt. Det är emellertid åtskilligt som talar för att det inte spelar någon avgörande roll för förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare om arbetsgivaren är ägare eller om han är anställd direktör.

32 Undén betraktar äganderätten ur två synpunkter: ägarens befogenheter i avseende å objektet, å ena sidan, hans skydd mot tredje man, å andra sidan. (*Svensk sakrätt* I Lös egendom 8 uppl s 64.) Enligt Undén är äganderätten ett "funktionsbegrepp" (a.a. s 64).

33 Se vidare Sunesson s 55.

34 Aubert Rättssociologi s 102.

35 Jfr Emile Durkheim, Aubert 1972 s 15.

utvecklingsstadium och ett medgivande av att samhället invecklat sig i en olöslig motsägelse med sig självt, splittrats i oförsonliga motsättningar som det inte är i stånd att övervinna:

> Men för att dessa motsatser, klasser med motstridande ekonomiska intressen, inte skall förinta sig själva och samhället i en fruktlös kamp, är det nödvändigt med en makt, som skenbart står över samhället, som har att dämpa konflikten och hålla den inom "ordningens" gränser.[36]

Och denna makt, som framgått ur samhället men som ställer sig över det och mer och mer avlägsnar sig från det, är staten, fortsätter Engels.[37]

Kapitalägarens makt bygger som vi sett främst på att staten skyddar äganderätten och avtalsfriheten. I lagen möter man till synes de enskilda individerna, inte samhällsklasserna, men de nämnda normerna inklusive vissa straffrättsliga och politirättsliga stöder faktiskt den kapitalägande samhällsklassen mot den eller de klasser som vill göra den makten stridig. Det kapitalistiska samhället skapar de regler och det påföljdssystem som svarar mot produktionsförhållandena. Detta torde gälla varje samhälle med medborgarna delade i klasser. Sålunda får den politiska strukturen liksom skilda klassers olika förhållande till produktionsmedlen klasskiljande effekter. Parallellt med de ekonomiska förhållandena löper de politiska men, medan de ekonomiska relationerna uttrycks i sådana begrepp som "lönearbete" och "utsugning", kommer de politiska förhållandena till synes i exempelvis lagstiftningen och dennas upprätthållande med tvångsmedel. Detta skulle alltså innebära att den härskande klassens ekonomiska och politiska makt är enhetlig klassmakt.[38]

Om man sammanfattar det nu sagda, synes det vara möjligt att belysa rättens klasskaraktär genom studiet av förhållandet mellan samhällets ekonomiska struktur, å den ena, och dess juridiskt-politiska struktur å den andra sidan. Man kan då särskilja två typer av rättsregler: dels sådana som är en ofrånkomlig följd av det gällande ekonomiska systemet, dels sådana som begränsar det legala utrymmet för dem som bekämpar detta system. Rättsregler som är en ofrånkomlig följd av vårt rådande kapitalistiska system är 1864 års näringsfrihetsförordning, som rev upp det gamla regleringssystemet, avtals- och köplagar samt aktiebolags- och banklagar, förutsättningar för det kapitalistiska samhällets kapitalbildning. Av rättsregler som begränsar det legala utrymmet för kampen mellan samhällsklasserna kan nämnas bestämmelser som förbjuder vissa kampmedel, t ex strejk, bojkott eller blockad i vissa situationer, eller som hindrar kontakter mellan medborgarna, t ex begränsningar av yttrande- och mötesfrihet.[39] Det är dessa "begränsande" rättsregler som skall stu-

36 Engels Familjen s 217.
37 Jfr Lefebvre s 112.
38 Sunesson s 53 och 56.

deras i det följande.

Jag finner det angeläget att understryka att läsaren av vad jag förut anfört inte får dra den slutsatsen att rätten i sin helhet skulle vara ett uttryck för kamp mellan samhällsklasser. Hos medborgaren i gemen är den uppfattningen djupt förankrad att en rättsordning är nödvändig för att skapa yttre trygghet och frid, att samhället måste sätta en gräns mellan tillåten och otillåten aggressivitet. Man är också överens om att lagregler behövs för att ordna medborgarnas samliv i övrigt och deras förhållande till samhället. Olika meningar kan yppas om utformningen av rättsreglerna och striden om dessa kan stundom ta formen av klasskamp men i regel löses tvisterna om rättens innehåll utan strid (se vidare under närmast följande avsnitt).

2.7 Klasslagsbegreppet

Med den utgångspunkt som angivits i föregående avsnitt, att staten måste ses som den härskande klassens, dvs den egendomsägande klassens maktinstrument, att det kapitalistiska samhället skapar de normer som skyddar de rådande produktionsförhållandena, följer närmast slutsatsen att all lagstiftning skulle vara klasslagstiftning.

I det kapitalistiska samhället skulle således de som innehar den ekonomiska makten ensamma bestämma lagstiftningens innehåll. Till stöd för denna tes kan åberopas att tillkomsten av våra näringsfrihetsförordningar av 1846 och 1864 var betingad av borgarklassens uppstigande till inflytande och makt. Dessa förordningar liksom vår första aktiebolagslag av 1848 syftade ytterst till att frigöra de vaknande industrikapitalistiska krafterna i samhället. Rätten anpassade sig med andra ord efter ändringarna i det ekonomiska systemet. Denna rättens anpassning kan förutom genom ny lagstiftning ske genom juridisk analogi, dvs genom att utvidga redan existerande normers tillämpningsområde. Som exempel härpå kan nämnas att reglerna om köp av varor ansågs tillämpliga på arbetsavtalen trots att dessa avsåg köp inte av materiella ting utan av mänsklig arbetskraft.

Men det är otvivelaktigt så, att en undertryckt klass, framför allt i ett samhälle med politisk demokrati, kan genom politisk eller facklig kamp tvinga den härskande klassen till vissa eftergifter.[40] Störst blir naturligtvis möjligheten att påverka lagstiftningen om, såsom länge varit fallet i vårt land, arbetarklassen innehar regeringsmakten. Frågan är på vilka områden sådana eftergifter är möjliga. Den svenska politiska och fackliga arbetarrörelsen har som bekant framtvingat en rad sociala reformer. Dessa eftergifter från borgerlighetens sida har ofta skett först efter en hård

39 Jfr Sunesson s 58 f.
40 Jfr Aubert Rättssociologi s 82 ff.

politisk kamp. Det må vara tillräckligt att erinra om striderna om åttatimmarsarbetsdagen på 1920-talet och den allmänna pensionsreformen i slutet på 1950-talet. Den besuttna klassens makt har emellertid inte minskat genom reformerna. Dessa synes genom sin pacificerande verkan på arbetarklassen, snarast ha stärkt den förras positioner. Det är emellertid i nu förevarande sammanhang av långt större intresse att få svar på frågan vad den politiska och fackliga makten förmår i fråga om lagstiftning som slår vakt om den härskande klassens maktpositioner.

Klasslagsbegreppet har i svensk juridisk litteratur, såvitt jag kunnat finna, berörts endast av K G Westman. I sin bok *De svenska rättskällornas historia* betecknar han som klasslagstiftning allmänt hållna rättsregler vilka emellertid i verkligheten har avseende endast på en viss samhällsklass.[41] Detta är allt vad Westman säger i ämnet. Redan under riksdagsdebatten 1887 om "lilla socialistlagen" — SL 10:14 i dess första version — använde dåvarande justitieministern von Steyern en liknande definition.[42] Frågor om klasslagstiftning har i stort sett förbigåtts med tystnad i litteraturen. Orsakerna härtill kan vara flera. En är förmodligen att rättsvetenskapsmannens intresse i allt övervägande grad är inriktat på ett studium av normer och på uppgiften att vara normbildande. Under senare år har dock en del nordiska rättsvetenskapsmän nalkats problemet. Aubert låter sålunda i flera arbeten ett huvudtema vara sambandet mellan rätten och samhällets klassdelning. Aubert berör de rättfärdighetsproblem som skapas av att människor med olika social status står i olika relation till lag och rättshandhavande. Också Alf Ross har i sina rättsfilosofiska arbeten visat på sambandet mellan sociala faktorer och rättsregler. Ett annat arbete som förtjänar att nämnas i detta sammanhang är Axel Adlercreutz' *Kollektivavtalet* som ger en bakgrund till lagstiftningen på kollektivavtalsrättens område. I hans arbete berörs sådana frågor som striden mellan arbetsmarknadens parter om föreningsrätten och strejkrätten.[43]

Förut har konstaterats att det parti som har makten i kanslihus och riksdagshus formellt avgör vilka lagar som skall gälla i samhället och vad de skall innehålla. Då partiet regelmässigt har anknytning till en samhällsklass, kan även från denna utgångspunkt hävdas att all lagstiftning är klasslagstiftning. En sådan definition är emellertid föga meningsfull och därjämte diskutabel till sitt innehåll. Mot definitionen kan bland annat invändas följande. För det första är det ingalunda så, att lagstiftningen alltid är ett uttryck för klassintresse. Ofta är innehållet i en lag en kompromiss mellan olika ekonomiska och politiska intressen, och

41 Westman s 34. Jfr Strahl s 78. Jfr den definition på klasslag som gavs i prop 1912:224 s 8 (fråga om ändring av Åkarpslagen), se kap 6.5.1. Jfr Sundberg s 3 ff. Se också kap 5.8 slutet.

42 AK 1887 B:13:8, se s 64.

43 Se arbeten av Aubert, Ross och Adlercreutz.

alltså inte enbart ett utslag av uppfattningen hos det politiskt härskande partiet och den samhällsklass som detta främst representerar. I regel har i vårt land det eller de partier som innehaft regeringsmakten haft ett så svagt parlamentariskt underlag att de vid avgörandena varit tvungna att ta hänsyn även till uppfattningar hos partier och samhällsklasser som stått utanför regeringsmakten. Detta är framför allt fallet i en väl utvecklad demokrati, där klasserna i politiskt avseende kan hålla varandra stången och riksdagen blir en valplats för motstridiga klassintressen snarare än blott och bart ett instrument för den klass som besitter produktionsmedlen. För det andra är lagstiftningen inte alltid av sådant innehåll att skilda uppfattningar om dess utformning kan sägas ha sin grund i klassmotsättningar. I varje fall är det ingalunda säkert att dessa kommer till uttryck under lagstiftningsarbetet. Ofta har även lagstiftning av betydande omfattning, såsom giftermålsbalken, föräldrabalken, ärvdabalken, brottsbalken och rättegångsbalken, utformats i full enighet i fråga om sina huvudlinjer. Endast i detaljer har meningarna gått isär. Som regel upplevs lagstiftningen inte som kontroversiell från klassynpunkt. Detta trots att varje lagreform i ett demokratiskt samhälle av västerländsk typ måste vara resultatet av att en viss uppfattning kämpat sig fram till politisk övervikt. Särskilt anmärkningsvärt kan synas vara att vår gällande brottsbalk tillkom utan att anmärkningar annat än i detaljer framfördes under riksdagsarbetet, och dock torde det vara så att klassamhället knappast på något rättsområde framträder tydligare än när det gäller samhällets befattning med brottmål och brottslingar. Detta gäller även vår sociala lagstiftning där de socialpolitiska målsättningarna utformats efter den liberala prestationsfilosofins krav att var och en måste utföra ett arbete för sin och de sinas försörjning eller leva på egna tillgångar.[44]

Begreppet klasslag måste sålunda ges en mer begränsad innebörd. Man synes då ha två alternativ att välja mellan. Antingen kan man med klasslag förstå varje lag som framsprungit ur en kamp mellan samhällsklasserna och medfört en förskjutning i ena eller andra riktningen av makt- eller privilegiepositionerna. Eller också kan man med klasslag förstå endast den lag som en samhällsklass tillgriper för att skaffa sig en privilegierad ställning, stärka denna eller för att bevara en redan vunnen maktposition. Det bör här understrykas att lagstiftningen givetvis är betingad av den sociala och ekonomiska situationen, att den sker inom en viss ekonomisk-social ram. Den är mer eller mindre uttryck för en ekonomisk nödvändighet. Men människan har inom de gränser denna nödvändighet uppdrar förmåga att aktivt ingripa i skeendet och påverka dess

44 Se Alvar Nelson: "Myten om välfärdssamhället" ("Fönstret" 1970 nr 8). Jfr Nelson 1970 s 20.

gång.[45]

Enligt den första av dessa definitioner skulle som klasslag räknas inte endast lagar som slår vakt om, ökar eller skapar ett politiskt eller ekonomiskt övertag för en klass över en annan utan även den lag som minskar en ojämn fördelning av maktresurserna eller privilegierna i samhället. Som klasslagar, verkande i sistnämnda riktning, skulle vara att anse exempelvis lagar som skapar trygghet i tillvaron för människorna, vare sig i arbetslivet eller utanför detta, lagar som ger dem möjlighet till en rikare fritid, lagar som utjämnar inkomst- och utbildningsklyftor samt skattelagar och andra lagar som angriper den ekonomiska maktkoncentrationen. Bland exempel på sådana lagar kan nämnas 1907 års lag om nyttjanderätt till fast egendom, 1930 års lag om arbetstidens begränsning, 1947 års förordning om kvarlåtenskapsskatt, 1949 års arbetarskyddslag med föreskrifter om åtgärder till förebyggande av ohälsa och olycksfall i arbetet och 1963 års lag om semester. Även 1962 års lag om allmän försäkring, som ersatte bl a tidigare lagar om allmän sjukförsäkring och folkpensionering, blir enligt denna definition att betrakta som klasslag. Detta gäller vidare t ex 1964 års naturvårdslag med dess syfte bl a att tillförsäkra medborgare i allmänhet möjligheter till friluftsliv genom att förhindra att de utestängs därifrån genom att kapitalstarka personer lägger beslag på markområden som gränsar till hav, sjöar och vattendrag. Också våra progressiva skattelagar faller inom detta klasslagsbegrepp.

Det synes mig emellertid vara mera i linje med allmän uppfattning att förbehålla begreppet klasslag åt sådan lag som en samhällsklass tillgriper för att vinna, stärka eller vidmakthålla en maktställning över en annan samhällsklass. Ett sådant begrepp ligger, såvitt jag förstår, nära det av Westman uppställda begreppet.[46] I detta ligger av allt att döma föreställningen att en samhällsklass obehörigen gynnas på en annan samhällsklass bekostnad eller missgynnas i en annan samhällsklass intresse. Den av mig uppställda definitionen är dock vidare. Enligt min mening behöver nämligen i klasslagsbegreppet inte ingå att dess rätta karaktär kamoufleras genom att lagen formellt gäller alla och envar. Till denna lagstiftning är att hänföra inte endast de lagbestämmelser som tillkommit i syfte som nyss nämnts — att vinna, stärka eller vidmakthålla en maktställning — utan även den lagstiftning som tillkommit i annat syfte men befinnes lämplig att användas i klasskampen. Som prototyp för en sådan klasslagstiftning kan nämnas våra tidigare rösträttsbestämmelser, som långt in på detta århundrade utestängde arbetarklassen och andra fattiga samhällsgrupper från rösträtt och därmed från politiskt inflytande. Det är klasslagstiftning av denna negativa karaktär — den som vände sin udd mot arbetarrörelsen — som skall behandlas i denna avhandling. Utanför

45 Se Ljungdahl s 88 ff.

46 Jfr diskussion i AK om klasslagsbegreppet kap 5.3.1, 5.3.2.

behandlingen faller sådan "positiv" klasslagstiftning som, i regel framtvingad av de sämre lottade samhällsklasserna, verkade för en utjämning av olikheterna i samhället. Det må slutligen anmärkas att en positiv klasslagstiftning som skapas av den härskande klassen för att dämpa oron hos missgynnade eller förtryckta samhällsklasser kan ses som en negativ klasslagstiftning, eftersom den ytterst avser att bevara den härskande klassens privilegierade ställning. Känt är att Bismarck på sin tid genomdrev en sociallagstiftning i syfte att motverka den tyska socialdemokratins frammarsch. Denna tyska lagstiftning blev förebild för socialliberala och socialkonservativa försök till reformlagstiftning i vårt land.[47]

Mera sällan ger utformningen av en lag ett otvetydigt svar på frågan om den är en klasslag eller inte. Det finns dock exempel på sådan lagstiftning. Vår gamla privilegielagstiftning gynnade sålunda i klartext vissa samhällsklasser (stånd). Våra tidigare bestämmelser om rösträtt vållar inte heller några tolkningssvårigheter. Inkomstgränsen för politisk rösträtt och representationsrätt samt krav på erlagda skatter för rösträtt talar sitt tydliga språk. Redan genom bestämmelsernas utformning visar lagstiftaren på vems sida han står i kampen mellan samhällsklasserna. Bakom en dimridå — ett tal om de besuttnas bättre förutsättningar att förstå och sätta sig in i politiska frågor och om var och ens skyldighet att fullgöra sina plikter mot samhället — dolde man sina egentliga skäl för den begränsade rösträtten.[48] "Vingklippningen" 1894 av städernas representation i andra kammaren var, för att ta ett exempel, ett utslag av fruktan för radikalism och arbetarklassens hotfulla språk om revolution. Ibland är det emellertid inte möjligt att av lagens utformning utläsa om den är en klasslag i angiven bemärkelse eller inte.

Av den definition Westman gav på begreppet klasslag framgår att den omständigheten att ett lagrum formellt utformas så, att det vänder sig mot envar, inte utesluter att den i tillämpningen drabbar endast en viss grupp eller klass. Emellertid framträdde gång på gång i debatten om den lagstiftning som behandlas i detta arbete hos lagstiftningens försvarare, även framstående jurister, ett drag av formalism: om endast lagen hade den utformningen att den formellt vände sig mot båda parter — i regel arbetare och arbetsgivare — var allt gott och väl. Kunde man tala om orättfärdighet i en bestämmelse som sade att var och en som gjorde sig skyldig till en viss gärning handlade straffbart, frågade sålunda Johan C W Thyrén vid ett tillfälle.

För varje brottstyp finns en brottsbeskrivning som anger den gärning som från social synpunkt anses vara icke önskvärd. Vid utformningen av

47 S A Hedin och Curry Treffenberg verkade bland andra i denna riktning. Se t ex 1881 års KF ang minderårigas användande i arbete vid fabrik, hantverk eller annan hantering och 1891 års lag om sjukkassor.

48 Jfr Herlitz s 238 f.

brottsbeskrivningen låter man i allmänhet gärningsmannen framträda som vilken som helst person utan inskränkning i fråga om kön, ålder, sysselsättning, grupptillhörighet etc. Det är därför svårt att utan vidare se om brottsbeskrivningen är så utformad, att den kan sägas vara riktad mot en viss grupp medborgare. Den kriminologiska forskningen har dock påvisat att, även om en straffbestämmelse har en formellt generell räckvidd, är det faktiska tillämpningsområdet mycket snävare. Det är, skriver sålunda Göran Elwin, inte lagstiftningens formella natur som är avgörande utan vilka grupper som drabbas av lagens sanktioner. Det intressantaste är med andra ord inte normerna som sådana utan vilka verkningar tillämpningen av normerna har.[49] Formellt riktar sig lagstiftaren till var och en i samhället men reellt döljer rättsordningen den intressekamp som alltid pågår i samhället. För att avgöra om en lag är en klasslag eller inte i förut angiven mening kan man således inte nöja sig med att studera lagens utformning. Man måste stundom också söka motiven bakom lagen och kanske också undersöka hur den tillämpas för att komma till klarhet.

I detta sammanhang må nämnas ett par ord om de bestämmelser som har sin grund inte i motsättningar mellan samhällsklasserna utan i den sociala arbetsprocessen, dvs föreskrifter som är nödvändiga för en planmässig kooperation, oavsett om samhället är socialistiskt eller kapitalistiskt, demokratiskt eller oligarkiskt. Gunnar Aspelin har uppmärksammat problemet. Som exempel på sådan relation nämner han bl a förhållandet mellan besättningen på ett fartyg och dess befälhavare och mellan arbetarna i en fabrik och dess chef. Det måste här "finnas en ledning som samordnar de många enskilda arbetsprestationerna. I annat fall skulle en planmässig kooperation vara omöjlig. Även om fabriken vore arbetarnas gemensamma egendom, hade denna form av över- och underordning varit nödvändig".[50] Sanktioner av olika slag har också riktats mot dem som inom gemenskapen saboterar eller försvårar denna samverkan. Straffbestämmelser som avser endast vissa grupper eller kårer, såsom krigsmän, präster och ämbetsmän, har därför sedan äldsta tid varit vanliga. Dessa bestämmelser, som i debatten om lagstiftningen mot arbetarrörelsen inte sällan likställdes med de mot denna riktade stadgandena, har i doktrinen benämnts *delicta propria* i motsats till *delicta communia*. De brott och förseelser som begås av dessa grupper karakteriseras av ett överträdande av vissa särskilda funktioner inom offentlig verksamhet.[51] De har därför inte att skaffa med tvister mellan samhällsklasser i egentlig mening. Be-

49 Elwin—Heckscher—Nelson: Den första stenen (Malmö 1971) s 245.

50 Aspelin 1972 s 36 ff, citat s 38.

51 Agge s 20. Jfr socialminister Petterssons inlägg i AK 1928:38:10 i debatten om 1928 års kollektivavtalslagstiftning. Han betecknade där 1905 års lag om köp och byte som klasslag för köpmän och hyreslagstiftningen som klasslag för hyresvärdarna.

stämmelserna kan därför inte likställas med klasslagar i den betydelse som angivits ovan. Vad nu sagts torde också gälla de särskilda bestämmelser som finns för sjömän i sjömanslagen.

2.8 Formerna för angreppen på arbetarklassen

Senare hälften av 1800-talet framstår i vårt samhälle som en brytningstid mellan gammalt och nytt, mellan det gamla bondesamhället och det framväxande industrisamhället, mellan vedertagna och nya — radikala — värderingar och livsuppfattningar. De nya samhällsidéerna — liberalism, socialism och anarkism — innebar kamp *mot* auktoriteter i dess politiska, ekonomiska och moraliska former, *för* frihet och en rättvisare fördelning av inkomster och förmögenhet. Idéerna fördes ut till människorna av tidningspress och politiska agitatorer och väckte hos de förtryckta förhoppningar om ett samhälle i frihet och välstånd.

De lägre samhällsklasserna — arbetare, tjänstefolk, statare, torpare och andra — hade i stort sett stått främmande för tanken att genom sammanslutningar skaffa sig gynnsammare arbetsvillkor och levnadsförhållanden överhuvudtaget. Legostadgar med föreskrifter om ett strängt husbondevälde och andra författningar skulle för övrigt lagt hinder för organisationer i sådant syfte.[52] Med industrins snabba tillväxt och näringsfrihetens införande hade emellertid läget blivit ett annat. De legala hindren mot föreningsbildningar bortföll. Legostadgan tillämpades inte på industriarbetaren. En homogen industriarbetarklass, fri från husbondevälde uppväxte. Genom tillkomsten av större industrienheter och en förbättrad folkundervisning skapades en grogrund och en förutsättning för ett genomtänkt och planmässigt uppträdande på arbetsmarknaden. Arbetarklassen blev medveten om sin ekonomiska, sociala och politiska situation och — vilket var avgörande för en framgångsrik kamp — om det medel — sammanslutning i politiska och fackliga organisationer — som kunde föra dem till bättre levnadsvillkor, till ett liv kanske utan nöd och umbäranden. Arbetarrörelsen uppstod och därmed började arbetarklassen sin kamp för frihet och för bättre levnadsvillkor, mot nedärvda traditioner och synsätt, mot hela vårt sociala förflutna.

Arbetarrörelsen framträdde som en folkrörelse som strävade efter att på revolutionär eller reformistisk väg förbättra arbetarklassens ställning i olika avseenden. Rörelsens båda grenar, den politiska och den fackliga, gick hand i hand i denna sin strävan.[53] Under de första åren av det social-

52 Jfr Westerståhl s 12.

53 Arbetarrörelsen som folkrörelse bygger på aktivitet inom de egna leden och förutsätter en bred anslutning. Såväl de socialdemokratiska och de kommunistiska partibildningarna som fackföreningsrörelsen är alltså att räkna hit, däremot inte rörelser som dirigeras av krafter utanför arbetarklassen, såsom de liberala arbetarföreningarna under 1800-talet. Se Johansson s 95 ff.

demokratiska arbetarpartiets tillvaro och under den strid som arbetarrörelsen då förde för sin existens betonades gång på gång från partiets sida att det var hela arbetarklassens plikt att sluta upp under socialismens fälttecken men att det inte var möjligt att bygga upp en politisk rörelse utan fackföreningar.[54] Motståndarna till arbetarrörelsen hade sålunda inte någon anledning att skilja mellan de båda grenarna.[55]

Arbetarrörelsen kom för medelklassen och överklassen att framstå som det allt överhängande hotet mot den bestående samhällsordningen. De maktägande klasserna sökte på olika vägar trygga sin maktställning och slå tillbaka hotet från arbetarklassen. Deras utgångspunkt var gynnsam. Genom rösträttsbestämmelserna var arbetarklassen utestängd från riksdagen. I första kammaren dominerade överklassen med dess kärna av godsägare och höga ämbetsmän, landshövdingar, generaler och biskopar. I andra kammaren härskade medelklassen genom de självägande bönderna. Medelklassen i städerna, borgarklassen, var företrädd av minoritetsgrupper i båda kamrarna. Herbert Tingsten har i sitt arbete om den svenska socialdemokratins idéutveckling tecknat huvuddragen av denna strid mellan arbetarklassen och de övriga klasserna i samhället: hur de makthavande mobiliserade vissa statsinstitutioner — skolorna, universiteten och kyrkan — i striden. Skolorna och universiteten var organ för spridande av bestämda värderingar av allmänt konservativ karaktär. Historieundervisningen var i hög grad ägnad att underblåsa svensk nationalism och luthersk misstro till katolicismen. I historieböckerna fanns mer eller mindre framträdande drag av den principiellt konservativa och antidemokratiska uppfattning som var förhärskande. Minimal uppmärksamhet ägnades åt sociala frågor och åt folkrörelserna. Den beskrivning som lämnades av socialism och kommunism var uppenbart vilseledande. De socialt inriktade vetenskaperna, såsom praktisk filosofi, nationalekonomi, historia och statskunskap, framträdde med krav på att kunna fastställa normer för mänsklig samlevnad. "Filosoferna undervisade från metafysiska utgångspunkter om statens och människans ovillkorliga skyldigheter, ekonomerna talade om naturlagar, som man måste följa, statsvetenskapsmännen föreskrevo hur kungamakten borde vara beskaffad och hur rösträtten skulle avvägas i den på sann insikt grundade författningen." På detta sätt sammanflöt vetenskap och politik, fastslår Tingsten.[56] För den roll som religionen spelade i detta sammanhang redogörs i kap 3.3. Inte heller ryggade man tillbaka för lagstiftningsåtgärder som riktade sin udd mot arbetarklassen.

Det är denna lagstiftnings — och i någon mån den därtill knutna rätts-

54 Se Nordström s V och Lindbom s 117 och 121.

55 Se Westerståhl s 19. Jfr Casparsson LO del 1 s 294 och 340.

56 Tingsten del 1 s 24 ff, citat s 28. Om historieundervisningens betydelse se Andolf t ex s 15 ff.

skipningens — funktion som skall behandlas i detta arbete. Härvid kommer som framhållits redan i kapitel 1 främst att uppmärksammas den lagstiftning som avsåg att begränsa yttrande- och församlingsfriheten samt strejkrätten. Frihet i dessa avseenden var en oundgänglig förutsättning för att arbetarrörelsen skulle kunna föra ut sina idéer till folket och driva en effektiv opposition mot det bestående samhället.[57]

Under den debatt om arbetsfreden som i årtionden förts i vårt land är det framför allt de ekonomiska problemen som uppmärksammats, och därvid har det främst varit arbetsgivarnas ekonomiska risktagande som stått i förgrunden.[58] Däremot har frågan om förslitningen av den mänskliga arbetskraften inte alls bevakats i samma grad. Sakta men säkert har emellertid en omvärdering av den mänskliga arbetskraften som produktionsfaktor trängt sig fram. Genom den tekniska utvecklingen samt rationaliseringen och strukturomvandlingen inom industrin har denna fråga under senare tid blivit brännande aktuell. Den industriella omvälvningen har nämligen skapat växande svårigheter för anställda och företag men också för samhället. Äldre arbetskraft och dåligt eller ensidigt utbildade människor har drabbats särskilt svårt. Företagen har — även om företagsledarna i allt större utsträckning börjat tillmäta människan —arbetaren samma omtanke och värde som maskinen — i hög grad av olika skäl övervältrat sitt sociala ansvar på samhället som genom särskilda åtgärder — arbetsmarknadspolitik, socialvård etc — tvingats ta hand om de människor som slagits ut på arbetsmarknaden. Härvid har strålkastarljuset riktats på ojämlikheten inom arbetslivet, på det sätt som arbetsgivarna utnyttjar sin arbetsledningsrätt, sin rätt att leda och fördela arbetet samt att anställa och avskeda arbetskraft. I förgrunden för denna diskussion står § 32 i SAF:s stadgar, som proklamerar denna arbetsledningsrätt och som arbetsdomstolen ansett vara ett uttryck för

57 Med rättighet brukar man förstå ett av rättsregler skyddat intresse. En rättighet blir emellertid en realitet endast om rättsordningen fungerar. I fråga om de medborgerliga fri- och rättigheterna innebär detta främst ett krav på rättsskyddsgarantier gentemot förvaltningsorganens maktanvändning. Från FN-håll har understrukits angelägenheten av att de mänskliga fri- och rättigheterna ges ett sådant skydd. Innan detta rättsliga skydd skapats, föreligger inte någon rättighet i legal mening. Jag har emellertid i det följande — närmast för att undvika otympliga omskrivningar — tillåtit mig att använda begreppet rättighet även när rättsligt skydd saknas. Ett sådant språkbruk synes vara gängse då det gäller rättigheter av förevarande slag och mitt förfarande synes därför försvarbart. Detta anakronistiska sätt att se på företeelser i det förflutna har i vissa andra sammanhang ansetts vara acceptabelt. Se t ex Nils Jareborg i hans anmälan av Göran Elwins avhandling om häleribrottet, Sv J T 1970 s 435.

58 Se t ex 1928 års lagar om kollektivavtal och arbetsdomstol samt Saltsjöbadsavtalet 1938 och senare huvudavtalet mellan LO och SAF.

en allmän rättsgrundsats. Denna princip har emellertid alltmer kommit att ifrågasättas.[59]

2.9 Hypoteser

I kap. 1 har redogjorts för undersökningens syfte. Detta är att i någon mån söka belysa hur rättens funktioner betingas av de ekonomiska och politiska maktförhållandena i samhället, hur rätten utnyttjas som ett socialt kontrollmedel i den härskande klassens intresse. Undersökningen har koncentrerats till viss lagstiftning som begränsade eller sökte begränsa yttranderätten, mötesrätten och strejkrätten. I efterföljande kapitel kommer rättsbildningen på dessa områden att följas. Jag har vid denna skildring funnit motiverat att söka svaren — förutom på huvudfrågan: rättens beroende av ekonomi och politik — främst på följande hypoteser.

En rimlig hypotes är att den ifrågavarande lagstiftningen tillkom eller utnyttjades som ett led i den ekonomiskt härskande klassens strävan att vinna kontroll över arbetarrörelsen som hotade dess positioner. Eller med andra ord: de ifrågavarande rättigheterna underkastades begränsningar som var motiverade icke av en strävan att upprätthålla den rätts- och samhällsordning som är utmärkande för en rättsstat utan av en önskan att hejda en politisk och facklig rörelse som kunde få en sådan anslutning att den dittills härskande samhällsklassen måste avstå sina ekonomiska och politiska privilegier och överlämna sin makt eller delar av denna till arbetarklassen. De gärningar som genom lagstiftningen i fråga kom att stämplas som brott eller som man eljest sökte förhindra ansågs hota samhällsordningen, dvs den bestående ekonomiska, sociala och politiska ordningen i samhället. Det var den härskande klassens värderingar som avspeglade sig i denna lagstiftning. Den var en klasslagstiftning. Vad nu sagts gäller också de försök till lagstiftning som skildras i avhandlingen.

Ett par frågor som är av intresse att få belysta är hur man inom de olika politiska partierna ställde sig till den ifrågavarande lagstiftningen. En antagbar hypotes är att ju starkare anknytning man kände till det bestående samhället, desto kraftigare bejakade man den lagstiftning som slog vakt om detta. Detta skulle innebära att de partier, som i arbetarrörelsen såg ett hot mot egna intressen, kan antas ha accepterat den lagstiftning som begränsade friheten för arbetarklassen och dess talesmän. Då emellertid många bland arbetarrörelsens motståndare i princip bekände sig till de ifrågavarande friheterna, har man skäl att fråga sig om

59 Arbetsledningsrätten har sin grund i § 32 (förut § 23) i SAF:s stadgar som ingår i de flesta kollektivavtal och som anses utgöra en allmän rättsprincip (AD 1934: 179, se kap 12.3.1). Se också SOU 1973: 7 Trygghet i anställningen. Se direktiven för arbetsrättskommittén, Riksdagsberättelsen 1973 In 25.

och i vad mån de dolde sina verkliga motiv bakom förskönande omskrivningar. Det finns också rimliga skäl förmoda att juristerna, som nästan undantagslöst stod på den härskande klassens sida, i stor utsträckning såg formellt på lagstiftningen och fann denna acceptabel när den hade utformats så att den formellt vände sig mot var och en och inte bokstavligen hade en direkt udd mot arbetarklassen.

En annan rimlig hypotes är att en förskjutning av den politiska maktbalansen återverkar på rättsreglernas innehåll. Denna hypotes kan brytas ned i två underhypoteser, som är möjliga att pröva på grundval av den undersökta lagstiftningen. Dels synes det vara berättigat att anta att en lagstiftning som är till direkt hinder för en samhällsklass i dess strävan eller av denna upplevs så, upphävs eller modifieras så snart klassen kommer i maktställning eller får politiskt inflytande. Dels har man skäl anta att en samhällsklass accepterar eller i varje fall blir passiv i fråga om lagstiftning som den inte längre upplever som ett hot mot dess strävanden; i all synnerhet torde detta gälla om lagstiftningen kan användas för att skydda den egna maktställningen. Rättsregler kan överleva en regimförändring helt enkelt därför att de inte längre upplevs som en fara för den nya regimen.

Det kan måhända invändas att denna teori- och hypotesbildning saknar originalitet. Men man må inte glömma bort att som förut nämnts, synes man ännu i många kretsar hävda den meningen att det inte finns några motsättningar mellan samhällsklasserna i fråga om lagarnas innehåll och tillämpning. Detta är en uppfattning som kan vinna allt starkare anslutning ju mer gränserna mellan kapitalägare och arbetarklass undanskyms av andra skiktningar i samhället, grundade på inkomst, utbildning etc. Det finns anledning att i detta sammanhang erinra om den västerländska demokratins ofullkomlighet. Å den ena sidan har vi till synes en fullständig politisk demokrati med två- eller flerpartisystem och fria val, å den andra sidan står kapitalet med sitt auktoritära styrelseskick samt fientlighet mot demokrati och inflytande från de anställdas sida och med den makt över partier och massmedia som penningen ger. Detta har av den framstående franske professorn i statskunskap Maurice Duverger kallats "det västliga systemets Janusansikte".[60] Detta system genomgår i dag en kris som också omfattar vårt land. Också av detta skäl kan det vara av värde att belysa rättens funktioner i det kapitalistiska samhället från de utgångspunkter som angivits.

Våra domstolar intar ju som bekant en självständig ställning i förhållande till andra myndigheter. Enligt grundlagen skall de döma efter lag och laga stadgar.[61] De har endast lag och författning att rätta sig efter och har varken skyldighet eller rätt att i sin dömande verksamhet lyda

60 Duverger s 10 f.
61 SOU 1963: 17 s 273.

"anvisningar" vare sig från regeringen eller från någon annan. Detta att domstolarna inte är underkastade regering eller riksdag utan organiserade som en fristående statsmakt är naturligtvis av utomordentlig vikt för skapandet av tillit till dem. Domstolsjuristerna ställdes genom tillkomsten av de nya lagbestämmelserna på de nämnda områdena inför en lagstiftning som var ytterst flytande till sitt innehåll, och vars syfte direkt var att slå vakt om intressen vilka de på grund av sin klasstillhörighet i regel torde ha satt mycket högt. Man har anledning att förmoda att de i sin position som medlemmar av den samhällsklass som var delaktig i både den ekonomiska och politiska makten i landet nästan undantagslöst delade lagstiftarens uppfattning hur världen borde vara beskaffad och sett som en i hög grad angelägen uppgift att med nit använda de instrument mot störarna av samhällsfriden som de nya lagarna gav. En undersökning av domstolsjuristernas reaktion inför dessa lagar vore därför av största intresse. Det möter emellertid betydande svårigheter att komma dömandets realiteter in på livet med hänsyn till den sekretess som omger en domstols överläggningar samt domarnas ovilja att medge att de i dömandet kan påverkas av andra fakta än dem som redovisas i domsdokumentet och deras strävan att visa upp en gedigen fasad av objektivitet. Problemet har belysts av Aubert i hans uppsats "Krigsrettsdommene i militærnektersaker". Enligt Aubert lämnar domsmotiveringarna inte besked om den enskilde domarens speciella värderingar, personlighet och miljö, eftersom motiveringarna är menade som en dogmatiskt riktig förklaring av domen och inte som en vetenskaplig sann introspektiv analys.[62] Liknande uppfattning har framförts av Verner Goldschmidt och Alf Ross.[63]

Den lagstiftning som behandlas i denna avhandling lämnar kanske på grund av sin vaga utformning alldeles särskilda möjligheter att studera vad som händer när domarens individuella värderingar och personlighet har största möjlighet att utvecklas. Man har anledning att uppställa den hypotesen att domarna vid tillämpningen starkt påverkades av det faktum att rättsnormerna i fråga utgick från lagstiftare som stod dem socialt och politiskt nära och att lagstiftningens syfte var att skydda den sociala klass som de nästan undantagslöst tillhörde.[64] Att verifiera en sådan hypotes torde emellertid av skäl som nyss nämnts knappast vara möjligt, även om ett ingående studium av domstolarnas protokoll av den art Aubert gjorde i fråga om krigsvägrarmålen förmodligen skulle ge en värdefull inblick i problemet. Under alla förhållanden kan en sådan undersökning av lättförståeliga skäl knappast inom rimlig tid utföras

62 Aubert 1964 s. 113, Rättssociologi s 188 ff 213 ff. Se också Edlund s 24 not 11
63 Ross s 57, Goldschmidt s 12 f.
64 Jfr Ahlander s 10 ff.

av en forskare ensam. Jag har därför sett mig nödsakad att i detta sammanhang lämna problemet.

2.10 Källorna

Undersökningen sträcker sig över en mycket lång tidsperiod, från de sista decennierna av 1800-talet fram till våra dagar. Detta förhållande och det faktum att en undersökning av relativt stora rättsområden ansetts ofrånkomlig för att kunna besvara de uppställda hypoteserna har nödvändiggjort ett urval av det källmaterial som står till buds. Jag har därför stannat vid att låta riksdagstrycket bilda grundvalen för undersökningen. Härutöver har jag granskat offentliga utredningar och den litteratur på det rättsliga området som jag bedömt vara av betydelse. Härvid har jag genomgått även utredningar och litteratur på de sociala och ekonomiska områdena som jag funnit vara av värde vid bedömningen av de rättsliga spörsmålen. Dessa sistnämnda utredningar ger många av de data mot vilka de agerande på det rättsliga området tagit sina ståndpunkter. De offentliga utredningarna återger ofta rättspolitiska uppfattningar hos företrädarna för organisationer som direkt berörs av lagstiftningen, såsom SAF, LO och TCO. Även dagspressen har genomgåtts i vissa sammanhang, därvid i betydande grad utnyttjats pressuttalanden som framtagits i samband med andra vetenskapliga undersökningar. Härutöver har en omfattande memoarlitteratur genomgåtts.[65] Denna har emellertid visat sig innehålla mycket litet av intresse. Det är givet att man vid urval av källorna begränsar synfältet och inte kan nå en fullständig bild av händelseförlopp eller kan nå en helt klargörande uppfattning av motsättningarna på de undersökta rättsområdena. Men de valda källorna torde ge en helt tillfredsställande grundval för undersökningen. Inte någon annanstans synes nämligen rättsbildningen med de ekonomiska och politiska motsättningar som döljer sig bakom den träda oss till mötes på ett så markant sätt som i riksdagstrycket. Riksdagen var det öppna forum där de olika samhällsklassernas uppfattningar bröts

65 Följande memoarlitteratur har genomgåtts: Billing Gottfrid: Anteckningar från riksdagar och kyrkomöten 1893—1906, utgivna av Carl Hallendorff, Stockholm 1928, Casparsson Ragnar: Vårt fattiga liv, Land du välsignade och Brinnande horisonter, Stockholm 1961—1963, Dickson Robert: Minnen, Stockholm 1920, Hamilton Hugo: Hågkomster, strödda anteckningar, Stockholm 1928, Höglund Zeth: Härliga tider 1900—1911, Från Branting till Lenin 1912—1916, Revolutionernas år 1917—1921, Stockholm 1951, 1953 resp 1956, Kilbom Karl: Ur mitt livs äventyr, I hemligt uppdrag, Cirkeln slutes, Stockholm 1953—1955, Lindhagen Carl: Memoarer, del 1—3, Sthlm 1936—39, Palmstierna Erik: Åtskilliga egenheter, Dagjämning, Stockholm 1950 resp 1954, Pettersson Jakob: En återblick, Södertälje 1950, Spångberg August: I tidens ström, Stockholm 1968, Ström Fredrik: Min ungdoms strider, I stormig tid, Stockholm 1940 resp 1942 och Wigforss Ernst: Minnen I—III, Stockholm 1950, 1951 resp 1954.

mot varandra och där regeringens intentioner konfronterades med riksdagens. Riksdagsdebatterna ger en klar bild av hur man i olika läger — främst de politiska partiernas, arbetsgivarnas och arbetstagarnas — skilde sig åt i olika lagstiftningsfrågor och i samhällssynen i stort. Om urvalsprinciperna i övrigt må framhållas följande. Undersökningen rör som nämnts de områden inom straffrätten, politirätten och arbetsrätten som hade betydelse för yttrandefriheten, församlingsfriheten och strejkrätten. Alla de förslag till lagstiftning på dessa områden som bedömts vara av någon betydelse för besvarandet av de uppställda hypoteserna redovisas. En grundlig genomgång av rättsfallssamlingar har därjämte gjorts.[66] Givetvis skulle det ha varit värdefullt att vid sidan av utvecklingen på förevarande rättsområden i Sverige kunnat ställa utvecklingen i något annat europeiskt land med ungefär samma sociala och ekonomiska struktur. Med hänsyn till undersökningens bredd och andra uppgifter som åvilat mig har jag emellertid inte varit i stånd till en sådan utblick. Med den kännedom som jag vid det förevarande studiet erhållit om utvecklingen i bl a Danmark, Tyskland och Storbritannien har jag dock anledning antaga att jag genom att vidga synen till andra länder inte skulle nått fram till andra slutsatser än dem som redovisats i detta arbete.[67]

2.11 Disposition

Förut har angivits att undersökningarna begränsats till viss lagstiftning på straffrättens, politirättens och arbetsrättens områden. Attackerna mot arbetarrörelsen hade som vidare omnämnts två former. Man vände sålunda lagstiftningens udd dels mot de enskilda företrädarna för rörelsen, dels mot rörelsen som sådan. Lagstiftningen på straffrättens och politirättens områden hade som primärt föremål den enskilde arbetaren eller den som sympatiserade med honom, medan man på arbetsrättens område syftade till att pacificera fackföreningsrörelsen som sådan. Främst med hänsyn till detta förhållande men även med tanke på att det kan finnas läsare som särskilt intresserar sig för ettdera området har jag funnit lämpligt att i en särskild avdelning behandla lagstiftningen inom straffrätten och politirätten och i en annan avdelning lagstiftningen om kollektivavtal. Såvitt gäller skildringen av lagstiftningen på det straffrättsliga och politirättsliga området har skeendet tidsmässigt indelats i fyra perioder där den allmänna politiska utvecklingen får bilda bakgrunden till händelserna på lagstiftningens område. Med den fortgående politiska demokratiseringen fick talesmännen för en utbyggnad av lagstiftningen mot arbetarrörelsen allt svårare att vinna gehör och försvararna av den redan

66 Se kap 13.2.

67 Se t ex Arbejdsretten, Adlercreutz, Fricke, Hannover, Hart, Illum, Jacobsen, Morton, Olin, Pack, Renner, Rise, Skeie.

existerande lagstiftningen tvingades efter hand att ge upp sina ursprungliga positioner. Under den första perioden, 1885—1896, dominerades den svenska politiken av det konservativa protektionistiska majoritetspartiet i första kammaren och av lantmannapartiet i andra kammaren. Arbetarrörelsen var ännu svag men skapade betydande oro i det borgerliga lägret. Det stora politiska tvisteämnet var frågan om spannmålstullarna. Den följande epoken, 1897—1911, karakteriserades av liberala och socialdemokratiska framgångar. Vänstern fick majoritet i andra kammaren. Striden stod het om den allmänna rösträtten och en sådan genomdrevs för män. Den tredje perioden omfattar tiden 1911—1921. Demokratiseringskravet blev under dessa år allt starkare och författningen reviderades äntligen så att både män och kvinnor fick politisk rösträtt. Den sista perioden avser tiden efter den politiska demokratins seger genom den avgörande rösträttsreformen. Varje ny period kan sägas kännetecknas av att striden om lagstiftningen i fråga kommit in i ett nytt läge. Händelserna har dock inte helt ansetts böra tidsmässigt avgränsas som nu sagts utan vissa avvikelser från tidsschemat har gjorts där detta ansetts påkallat. När det gäller det arbetsrättsliga avsnittet har jag dock funnit en indelning med hänsyn till formerna för kampen mot de fackliga strävandena lämpligare än en tidsindelning. Om avhandlingens disposition i övrigt hänvisas till innehållsförteckningen.

KAPITEL 3

Den ekonomiska, sociala och politiska situationen i vårt land under arbetarrörelsens första år

I detta kapitel skildras översiktligt den ekonomiska, sociala och politiska situationen under arbetarrörelsens första år fram till sekelskiftet. Skildringen kompletteras i de följande kapitlen med redogörelser för ekonomiska förändringar och politiska maktförskjutningar, där så ansetts påkallat för förståelsen av händelserna på lagstiftningens och rättsskipningens områden.

3.1 Ekonomiska och sociala förhållanden

I och med 1846 års principbeslut att avskaffa skråväsendet och antagandet av 1864 års näringsfrihetsförordning skapades förutsättningar för industrialiseringen av vårt land. Jordbruket skulle dock länge förbli den dominerande näringsgrenen. Det trängdes efter hand tillbaka, men samhället var ännu på 1880-talet ett jordbrukssamhälle. År 1880 sysselsattes sålunda ungefär 68 procent och 1890 ca 62 procent av befolkningen i denna näringsgren.[1] Industrin var emellertid i tillväxt. Tyngdpunkten hade börjat förskjutas från jordbruket till industrin.[2]

Arbetarna levde i stort sett under ekonomiskt och socialt tryckande förhållanden. Endast en del industriarbetare, bl a inom järn- och stålindustrin, hade en lön av 800 kr eller något däröver. De klarade alltså det politiska rösträttsstrecket, som låg just vid 800 kr. Lönerna för övriga industriarbetare och andra, mindre kvalificerade arbetare understeg väsentligt detta belopp.[3]

Vad gäller de mera hantverksbetonade yrkena så torde en murare i Stockholm ha kommit upp till ungefär samma lön som en metallarbetare. Men på grund av långa arbetslöshetsperioder stannade årslönen vid ett relativt lågt belopp. En timmerman i Stockholm hade 1887 en årslön av

1 Montgomery s 122.
2 A.a. s 123.

ca 870 kr. Målarens lön var betydligt lägre och var vid 1880-talets mitt omkring 500—600 kr.[3]

Till belysning av de stora skillnaderna i fråga om levnadsbetingelserna i 1880-talets samhälle kan nämnas några exempel på tjänstemannalöner omkring 1880. En professor hade en lön av 6 000 kr, en läroverkslektor 2 500—4 500 kr, en läroverksadjunkt 1 500—3 500 kr och en folkskollärare på landsbygden 500—600 kr (jämte bostad och ved) och uppemot det dubbla i vissa större städer.[4] Det är att märka att inkomstskatten var proportionell och att några sociala förmåner inte fanns. Löneskillnaderna torde alltså ge en god bild av olikheterna i levnadsstandard.

Arbetstiden för vuxna arbetare var lång. Den genomsnittliga arbetstiden vid mitten av 1880-talet låg någonstans mellan 10 och 11 timmar, förmodligen närmare den senare gränsen.[5]

Men det var inte bara arbetarnas ekonomiska villkor som var undermåliga. De sanitära förhållandena och bostadsförhållandena var dåliga. Man tvingades att bo inte endast i egentliga bostadshus — ofta av mycket dålig beskaffenhet — utan även i uthus, stallar o dyl.[6]

Barnarbetet bidrog också till att vidga klyftan mellan samhällsklasserna. Sådant arbete förekom i mycket stor utsträckning vid denna tid. Detta hade sin yttersta grund i att föräldrarna var i ett oundgängligt behov även av barnens inkomster för att klara livets nödtorft. Under 1800-talet — efter tillkomsten av 1842 års lag om obligatorisk folkundervisning — blev kravet på åtgärder mot barnarbetet allt starkare. En förordning av 1881 i ämnet blev emellertid — liksom tidigare lagstiftning på samma område — ineffektiv, beroende på bristande kontroll av lagens efterlevnad och föräldrarnas motstånd.[7]

Men de sociala motsatserna betingades inte bara av de förhållanden som nu nämnts. Även det patriarkaliska systemets uppluckring och arbetarnas tilltagande politiska radikalisering skärpte motsatserna. Industrins frammarsch med ett växande antal fabriker av allt större format medförde en brytning med det urgamla patriarkaliska systemet. I spetsen för företagen stod inte längre patronen-husbonden utan en tjänsteman som företrädde anonyma kapitalägare, aktieinnehavarna. I denna upplösning av det patriarkaliska systemet låg fröet till arbetarrörelsen. De allt större industrianläggningarna skapade förutsättningar för fackliga och politiska organisationer som kunde tillvarata arbetarnas intressen. Att kampen mellan arbetarklassen och övriga samhällsklasser blev bitter torde delvis ha berott på att de nya företagsledarna var blinda för vikten av de so-

3 Nordström s 17 ff.
4 Richardson s 12. Jfr Lindqvist
5 Montgomery s 150, Gårdlund s 312.
6 Richardson s 13, Gårdlund s 374, Gunnarson III s 88 ff.
7 Betänkande ang minderårigas antagande och användning i fabrik eller annan hantering (1877), Montgomery s 147.

ciala och andra verkningar som följde av manufaktursystemets övergång till fabriksväsen och modern storindustri.[8]

Den motsättning som sedan representationsreformens genomförande funnits mellan "herrar" och bönder avlöstes till följd av de angivna förhållandena efter hand av en ny motsättning, nämligen mellan arbetare och arbetsgivare. Denna skärptes allteftersom antalet industriarbetare ökade och industrin koncentrerades till städer och andra tätorter. Sitt första större uttryck fick denna motsättning i 1879 års Sundsvallskonflikt, då militär insattes mot arbetarna och lösdrivarlagen användes på tredskande arbetare. När så den socialistiska agitationen satte in blev motsättningarna skarpare och klyftan mellan jordbrukare och industriarbetare vidgades. Bönderna blev enligt Andrén alltmer misstänksamma mot arbetarnas krav och mot radikal politik överhuvudtaget. När samtidigt medelklassen växte i städerna, skapades nya motvikter mot den radikala arbetarrörelsen.[9]

Rösträttsbestämmelserna

Representationsreformens genomförande 1866 hade motsetts med mycket stora förväntningar. Den väntades komma att medföra enighet inom ett dittills söndrat folk. Man trodde allmänt både inom och utom politiskt intresserade och verksamma kretsar att partier inte skulle bildas inom den nya riksdagen. I vida samhällslager var man kritiskt inställd till demokratiska och parlamentariska strävanden. Man förkastade styrelse genom partier, eftersom detta innebar att man tog parti för någon viss samhällsklass och försök att ensidigt främja dennas intressen.[10] Men man misstog sig. Redan under den första tvåkammarriksdagens inledande skede bildades partier som skulle visa sig långt mer renodlade och slagkraftiga än de partigrupper som fanns i slutfasen av ständerriksdagen.

August Strindberg hade tillhört dem som hyst stora förhoppningar i anledning av riksdagsreformen, men i *Röda rummet* konstaterar han att tiden några år efter representationsreformens genomförande "utmärktes av en viss snopenhet, som snart gav sig form av missnöje i allmänhet, eller som det kallas — opposition". Missnöjet riktade sig särskilt mot de odemokratiska rösträttsbestämmelserna som utestängde den helt övervägande delen av folket från inflytande över rikets styrelse.[11] Ännu 1899 hade endast 7 procent av totalbefolkningen eller drygt 25 procent av de myndiga männen politisk rösträtt. Rösträttsbestämmelserna var bland de mest odemokratiska i samtidens Europa.[12] Endast manliga medborgare var

8 Nordström s 15.
9 Andrén s 284 ff, Nordström s 16.
10 Thermaenius 1935 s 9, densamme 1933 s 15, Tingsten del 1 s 28.
11 Tingsten Demokratin s 577 ff, Vallinder s 11, Schiller Krisår s 186.
12 Vallinder s 11.

röstberättigade vid val till andra kammaren, och därtill kom penningstrecket som i stort sett uteslöt industriarbetarklassen från rösträtt. Med villkoret om en viss ekonomisk ställning ville man sörja för att politiskt inflytande endast skulle tillkomma män av vilka en viss grad av intresse för allmänna angelägenheter, politiskt omdöme och självständighet kunde påräknas. Första kammarens ledamöter valdes av landsting och stadsfullmäktige i de större städerna. Röstberättigade vid kommunalvalen var både män och kvinnor, om de var skattskyldiga till kommunen, inte förklarade förlustiga medborgerligt förtroende eller resterade för obetald skatt. Även här fanns ett penningstreck om än mindre diskriminerande än det vid valen till andra kammaren. Rösträtten var graderad efter väljarnas ekonomiska ställning, vartill kom att även bolagen var röstberättigade. De stora skattebetalarna fick härigenom ett mycket stort inflytande. I riksdagen fanns inga representanter för arbetarklassen. Första kammaren hade en klar karaktär av överhus, sammansatt som den i alldeles övervägande grad var av höga ämbetsmän, bruks- och godsägare samt industriidkare. Andra kammaren dominerades av den självägande bondeklassen.[13] Medelklassen hade visserligen några representanter i kamrarna men saknade verkligt politiskt inflytande.

3.2 Den politiska diskussionen

Den politiska diskussionen i vårt land följde i stort sett samma linjer som debatten ute i Europa.

Under 1800-talets senare hälft började den socialistiska tanken vinna fastare mark. *Kommunistiska manifestet,* som utkom första gången i Tyskland strax före februarirevolutionen 1848 och kort därefter i Sverige, blev den urkund efter vilken det socialistiska agitationsarbetet utstakades. Till att börja med var socialismen en dröm i det blå, framförd till folket av kammarfilosofer och kammarlärda, en frukt av ett nyvaknande samhällsansvar inom de härskande klasserna. Från dessa kretsar gjordes även andra försök att finna vägar för att utjämna klassmotsättningarna. Yttringar av dessa strävanden var bildningscirklarna och de liberala arbetarföreningarna. Genom ökad folkbildning och självhjälp skulle arbetarklassen gradvis höjas. Sedermera tvingade emellertid industrialismen fram den underifrån framväxande socialistiska rörelsen som en försvarsåtgärd mot kapitalets förtryck.

Den 6 november 1881 höll August Palm sitt första möte i Malmö. Han ledde, till en början ensam, en hård strid för att få arbetarklassen att resa sig till kamp för sin rätt och för sin frihet. Vid hans sida ställde sig emellertid snart en växande skara förespråkare för de idéer han företrädde. Redan under sitt första agitationsår förde Palm fram idén om ett

13 Herlitz s 238 f.

socialistiskt arbetarparti som skulle omfatta arbetarmassorna i hela landet. Det skulle emellertid inte bli han utan Branting och Danielsson som skulle förverkliga idén. I ett tal i september 1886 yttrade Branting att den socialdemokratiska rörelsen "kommit till en punkt i sin utveckling, då vi skola lämna det första förberedande stadiet bakom oss, för att gå in på det nästa: bildandet av ett verkligt politiskt parti".[14] Inför Gävle arbetareklubb höll Branting samma år det tal som ansetts utgöra den svenska arbetarrörelsens självständighetsförklaring och som för långliga tider skulle komma att vara vägledande för socialdemokratisk åskådning och politik.[15] Det socialistiska samhället var slutmålet. Vad gällde medlet och vägarna på vilka arbetarrörelsen hade att vandra för att närma sig detta ideal var det två håll åt vilka uppmärksamheten måste riktas. Å ena sidan måste arbetarklassen organiseras som politiskt parti. Detta måste sätta som mål för sina strävanden att få den politiska makten i sina händer för att dels genomföra alla nödiga och genast verkställbara lagreformer till arbetarnas bästa, dels ordna övergången till det socialistiska samhället. Å andra sidan måste arbetarna organisera sig för att kunna i någon mån hålla kapitalisterna stången i den dagliga, ekonomiska kampen för brödfödan. Formen för denna organisation var fackföreningar. Dessa båda organisationer, den politiska och den fackliga, borde gå hand i hand och gemensamt arbeta för det stora målet: arbetarklassens fullständiga frigörelse från all träldom, politisk och ekonomisk, social och andlig.

Detta samband mel!an den politiska och den fackliga rörelsen, ett särdrag hos den svenska arbetarrörelsen som gör att den skiljer sig från motsvarande rörelser i andra länder, hade sin grund i att arbetarklassen saknade politisk rösträtt. Arbetarorganisationen måste därför byggas på facklig grund. Det var också framför allt i den fackliga kampen som rörelsen vann sin styrka. Denna enhet befästes genom ett beslut om obligatorisk anslutning av fackföreningarna till det socialdemokratiska arbetarepartiet.[16]

Branting ställde frågan om arbetarklassens frigörelse skulle ske genom revolution eller reformer och svarade: Socialismen var icke revolutionär i den mening att den skulle egga till planlösa attentat mot enskilda motståndares person eller egendom. Härmed var dock naturligtvis inte sagt att socialdemokraterna under alla förhållanden skulle vilja förbinda sig att gå den väg deras motståndare kallade laglig. Branting tecknade några fall då det inte endast var varje socialdemokrats utan även varenda ärlig demokrats skyldighet att med våld bryta ett rådande tyranni. Ett sådant fall var om överklassen vägrade folket allmän rösträtt. Ett annat fall var

14 Branting del 3 s 27.
15 Branting del 1 s 87, Tingsten del 1 s 150.
16 Gunnarson I s 92 f.

om man genom lagstiftning berövade arbetarklassen varje spår av yttrande- och församlingsfrihet och med polis och bajonetter sökte hålla arbetarrörelsen nere. *Allmän rösträtt* var enligt Branting priset för vilket bourgeoisien kunde få köpa sig avveckling medelst administration i stället för konkurs, anhängiggjord vid revolutionens domstol. Det var också rösträttsfrågan som ställdes i spetsen för de dagsaktuella spörsmål som socialdemokratiska arbetarepartiets konstituerande kongress 1889 upptog till behandling.

Branting och den konstituerande partikongressen uppställde för sina strävanden två mål, det ena var det socialistiska samhället som skymtade i fjärran, det andra, den allmänna rösträtten, var ett närmål, ett medel att på fredlig väg nå det fjärran målet. Av Brantings tal framgår också det värde som man på socialdemokratiskt håll satte på yttrandefrihet och mötesfrihet liksom på arbetarnas frihet att agera på det fackliga planet. Kongressen krävde att arbetarnas förenings- och församlingsfrihet skulle erkännas i grundlagen. Kravet vilade givetvis på insikten om att i ett demokratiskt samhälle som bygger på allmän rösträtt måste varje politisk riktning ha möjlighet att föra ut sitt budskap till valmännen. Den liberala och socialdemokratiska oppositionen mot 1866 års representationsreform, som uteslöt arbetarklassen och som överlämnade åt medel- och överklassen att utforma samhället, var därför naturlig.

Kraft att föra sin kamp hämtade den svenska socialdemokratin inte endast i det gensvar som dess strävanden mötte hos de fattiga folkgrupperna utan också ur sin internationella förankring. Idéer och inspiration erhöll den ur kontakter med andra socialistiska rörelser och ur den för dessa gemensamma litteraturen. I en efterskrift till den upplaga av *Kommunistiska manifestet* som utgavs 1903 skrev Branting:

"Den s k materialistiska historieuppfattningen, dvs insikten om att en *ekonomisk* omgestaltning ytterst ligger bakom alla de stora rörelser, om vilka historien berättar, och tillämpningen av detta betraktelsesätt på den form av klasskamp, som är vår tids särmärke, motsatsförhållandet mellan kapital och arbete, mellan bourgeoisie och proletariat — hela denna grundåskådning är numera gemensam egendom för hela den socialistiska världen."

Branting framhöll vidare att i Kommunistiska manifestet och i Engels' *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* hade den svenska arbetarklassen en sammanfattning av sin egen rörelses filosofi.[17]

Även för liberalerna var lösningen av rösträttsfrågan ett politiskt huvudintresse. Detta var helt i linje med liberalismens målsättning med dess krav att folket skulle få ökad delaktighet i statsstyrelsen. Ett inskridande från statens sida för att undanröja missförhållandena genom reformer eller andra åtgärder såg man på liberalt håll länge som stridande mot

17 Marx s 60 ff.

liberalismens idé. Staten fick inte genom ingripanden rubba de ekonomiska krafternas fria spel. Det skulle förflyta lång tid innan de svenska liberalerna fann att de liberala principerna kunde leda till ödesdigra konsekvenser för de ekonomiskt svagare. Gapet mellan den liberala teorin och dess praktiska följder blev dock till slut så uppenbart att det blev tydligt att liberalismens negativa konsekvenser måste begränsas. Allt flera liberala politiker insåg den fara för den liberala politiska rörelsen som låg innesluten i liberalismens egen natur. Skulle liberalismen kunna hålla och stärka sin politiska ställning, skulle den kunna fånga in arbetarmassorna krävdes att dess ekonomiska politik kombinerades med en social välfärdspolitik. Man övergav därför den rena individualismen och framlade förslag till reformer för att avhjälpa de värsta bristerna. Arvskatt och progressiv skatt förordades som lämpliga medel att utjämna klasskillnaderna — två beståndsdelar i Mills socialliberalism. En av de första svenska liberalerna som insåg nödvändigheten av sociala reformer var S A Hedin. Han ville skapa en modern socialreformatorisk liberalism. Bland de konservativa hade reformförslagen föga resonans. Särskilt negativ var man bland företagarna, där man betraktade ingrepp från statens sida som brott mot friheten och strejker som utslag av brottslighet. Ännu svårare hade man att förlika sig med socialdemokratins angrepp på den privata äganderätten.

Det ljumma intresse som liberalernas reformförslag mötte både i och utanför riksdagen får emellertid också ses mot bakgrunden av att dess parlamentariska ställning vid denna tidpunkt, omkring 1890, ingalunda var stark. Liberalerna hade en mäktig motståndare i första kammaren som helt dominerades av de konservativa och i lantmannakonservatismen i andra kammaren. Bönderna som i tiden kring representationsreformen i många frågor visat ett radikalt sinnelag blev liksom liberalerna alltefter-som arbetarklassens organisationer ökade i styrka alltmer benägna för kompromisser med bruks- och industriägare. De missnöjdas krav på politiskt inflytande, på höjd levnadsstandard och på klasskillnadernas utjämnande oroade och öppnade dörrarna för konservativa tänkesätt, för försvar för bestående institutioner, för samhällsklassernas bestånd, för människornas delning i grupper och yrken, alla med sina särskilda uppgifter. Konservatismen höll fast vid bestående världsliga institutioner likaväl som kyrkans bekännelser. Man kände vördnad för statskyrkan, kungahuset och fosterlandet. Man fruktade politiska rörelser som kunde rubba balansen i samhället. Inom de högre klasserna, i varje fall bland de personer som hade tillbringat någon tid vid universiteten, torde man ha varit genomsyrad av den Boströmska filosofin. Boström var i politiskt avseende reaktionär. Han var liksom Burke och de franska restaurationsfilosoferna anhängare av organismteorin, dvs han såg i staten ett personligt väsen, en organism, där de olika samhällsklasserna kompletterade

varandra som lemmarna i en mänsklig kropp. Från denna utgångspunkt avvisade Boström demokrati och parlamentarism. Den konstitutionella monarkin var den enda riktiga statsformen. Styrelse genom partier var förkastlig. Gentemot socialismen hävdade konservatismen att den privata äganderätten var överlägsen varje kollektivism. På konservativt håll tog man dock intryck av de sociala reformer som genomförts av Bismarck.

De initiativ som togs från liberalt håll var inte tillräckliga för att vinna någon uppskattning bland de politiskt medvetna arbetarna. Otillräckligheten i reformarbetet övertygade dessa om att skapandet av ett bättre samhälle måste bli deras eget verk. I sitt förut nämnda tal i Gävle arbetareklubb pekade Branting på det liberala programmets otillräcklighet. Dess genomförande kunde inte lösa den stora sociala frågan. Arbetets frihet, ett av den franska revolutionens främsta slagord, blev i det liberala samhället för de inte besuttna folkgrupperna endast en frihet på papperet och i teorin. I det liberala samhället hade den ekonomiskt starkare fullständigt herravälde över den svagare. År 1903 skrev Branting att det var de borgerliga socialliberalernas stora misstag och illusion, att de i förbättrade arbetsvillkor, skyddslagstiftning, kooperation och allmän rösträtt etc trodde sig finna en utjämning av klassmotsatserna och en garanti för den kapitalistiska ordningens fortvaro. Sanningen var att de blott visade, att klasskampen kunde anta mindre primitiva men därför *i sak* ingalunda mindre obevekliga former.[17]

3.3 Religionens roll

Det finns också anledning att uppmärksamma kyrkans roll i det politiska spelet, hur olika religiösa ståndpunkter påverkade inställningen till arbetarrörelsen och därmed också till dess krav på ändringar i lagstiftningen.

I statskyrkan hade konservatismen en stark vapendragare. Kyrkan var klart negativ till den socialdemokratiska rörelsen, liksom denna under 1880-talet var klart religionsfientlig. I föredraget inför Gävle arbetareklubb 1886 förklarade Branting att han ville bygga det nya, socialistiska samhället på materialistisk grund. Detta samhälle hade "för oss fritänkare och materialister trätt som säker, bevislig förhoppning i stället för sagan om en himmel på andra sidan graven".[18]

Denna religionsfientliga uppfattning såg kyrkan helt naturligt som en utmaning. Dess utfall mot socialdemokratin kan därför knappast förvåna. Socialdemokratin betecknades sålunda som ett led i tidens avfall, som "vår tids himlastormande otro" som medvetet arbetade på kristendomens undergång. En oration vid prästmötet i Växjö 1887 över ämnet "Om Antikrist och vår tids antikristendom" kan betraktas som typisk för inställningen hos kyrkans män under 1880-talet. Socialdemokratin beteck-

18 Branting del 1 s 107, Duhne s 95.

nas som en förberedelse till Antikrists ankomst vid sidan av sådana företeelser som påvedömet, förnuftstron, den emanciperade judendomen och de moderna åsikterna i äktenskaps- och kvinnofrågorna, särskilt sådana dessa företräddes av Strindberg. Kommunismen och socialismen åsyftade båda "att plundra de bemedlade samhällsklasserna till fördel för de obemedlade", och var båda lika stridande mot kristendomens grundprinciper som mot den därpå vilande sanna friheten. Enligt oratorn gällde det att försöka motarbeta den missbelåtenhet och oförnöjsamhet som illasinnande folkledare sökte uppväcka, i synnerhet bland kroppsarbetarna. De vilsekomna borde läras att gudaktighet med förnöjsamhet var en stor vinning.[19] Gud hade — för att citera en annan prästman som förmodligen också gav uttryck åt en allmän uppfattning — "ordnat det så, att ibland människor skall vara skillnad i stånd, högre och lägre stånd, liksom han ock har gjort att rika och fattiga skola vara om varandra i världen".[20] Vidare hävdade man från kyrkligt håll att det var "en god och härlig övning för den, som söker Guds rike, att vara mänsklig ordning underdånig för Herrens skull".[21] I det prästerliga betonandet av hinsidesdragen i kristendomen och av jordisk försakelse ser Duhne förklaringen till den socialdemokratiska uppfattningen att endast genom att hålla fast vid en materialistisk historieuppfattning kan garantier skapas för samhällets omdaning, allra helst som det var så att "de kristna" ofta i praktiskt hänseende inte lade så synnerlig stor iver i dagen när det gällde att förbättra människornas materiella villkor.[22] Också kyrkans utmanande hållning förklarar alltså till dels socialdemokratins fientliga inställning vid denna tid.

Tingsten sammanfattar i sitt arbete om den svenska socialdemokratins idéutveckling kyrkans ståndpunkt så: I den mera direkt kyrkliga förkunnelsen ingick moment som var ägnade att verka i konservativ riktning. Då det jordiska livet betraktades som endast en förberedelse till ett kommande liv, i vilket den dygd som förbisetts på jorden skulle belönas, och den orättfärdighet som här varit segerrik skulle bestraffas, måste de yttre villkoren, framgången och misslyckandet, rikedomen och fattigdomen, framstå som mindre väsentliga. Himmelriket kunde för de fattiga tjäna som ersättning för den politiska utopin. Härtill knöt en annan, likaledes i den prästerliga förkunnelsen ständigt hävdad tanke. De jordiska förhållandena var i stort sett — även om viljefrihet för de enskilda antogs föreligga — ordnade i enlighet med Guds vilja. Angrepp mot den bestående ordningen innebar sålunda en kritik av Guds verk. Det var utifrån dessa tankegångar som prästerna förde en politisk propaganda.[23]

19 Tingsten del 1 s 33.
20 J O Berggren, Predikningar 1883, citat efter Tingsten del 1 s 33.
21 Hallén, Predikningar, citat efter Tingsten del 1 s 31.
22 Duhne s 99.
23 Tingsten del 1 s 30 f.

Inom de frikyrkliga rörelserna framfördes, konstaterar Tingsten, liknande synpunkter som inom den svenska statskyrkan. Klasskillnaderna var av Gud instiftade. Alla försök att ändra dessa var fåfänga, framhöll bland andra Waldenström. Man uppmanade till förnöjsamhet. Socialismen sades vara omoralisk och materialistisk. Inom en del av frikyrkorna — särskilt de metodistiska och baptistiska rörelserna — visade man dock större förståelse för demokrati och sociala reformer än inom statskyrkan. En minskning av klasskillnaderna var önskvärd och borde främjas av de kristna.[24]

Aggressiviteten i uttalanden från religiöst håll skapade bland många arbetare misstro och fientlighet mot kyrkan. Påtagliga band skapades därigenom också mellan radikalismens gudsförnekelse och den socialdemokratiska agitationen. Liberalism, radikalism, ateism, utilism och socialism sammanfördes i kyrkliga kretsar till ett slags "fördärvets massa" som det gällde för kristendom och kyrka att tillintetgöra. Men den ateistiska agitationen mötte också starkt motstånd hos de fattiga samhällsklasserna. Dessa hade starkt berörts av den religiösa väckelserörelsen. I denna rörelse och i nykterhetsrörelsen, vilka ofta var intimt förbundna med varandra, hade de enskilda individerna funnit en ersättning för den gemenskap som gått förlorad med den frambrytande industrialismen. Där upplevde man samhörighet och känsla av människovärde. Det är därför helt naturligt att arbetarrörelsen med sina ofta hårda kampmetoder och sin antireligiositet mötte även motstånd och oförståelse i dessa kretsar.

3.4 De politiska partierna

Årtiondena efter representationsreformens genomförande var böndernas maktperiod i andra kammaren med lantmannapartiet som deras samlingspunkt. Partiet var närmast konservativt men hade radikala inslag. Bland lantmännen var det främst två kategorier som tilltalades av den radikala propagandan: dels de som kom från relativt industrialiserade valkretsar, särskilt i Bergslagen och södra Norrland och därför måste ta hänsyn till icke-agrara väljargrupper, dels de norrlänningar och dalkarlar som företrädde bygder, där trävarubolagens framfart syntes hota bondeklassen med proletarisering — grogrunden för det s k norrlandsfrisinnet.[25] Majoriteten inom partiet stod emellertid främmande för sociala, kulturella och mera långtgående demokratiska krav. Under den stora tullstriden i slutet av 1800-talet delades partiet. Den gamla motsatsen i riksdagen mellan "herrar" och bönder förvandlades till en motsats mellan protektionister och frihandlare. Konservatismen ökade. Härtill bidrog böndernas växande misstänksamhet mot arbetarnas hållning. Utbrytarna

24 Tingsten del 1 s 74 ff.
25 Sten Carlsson, Protektionister och frihandlare (Carlsson-Rosén II del 9 s 109).

ur partiet, som tog namnet Nya lantmannapartiet, hade en protektionistisk-konservativ prägel. Partiet omfattade inte endast bönder utan även de protektionistiska stadsrepresentanterna och herremännen från landsbygden. Den ursprungliga partibildningen — Gamla lantmannapartiet — hade däremot en tydlig liberalt-frisinnad färg. Det var frihandelsvänligt och stod på reformvänlig grund. Till partiet anslöt sig en del stadsrepresentanter. Inom partiet fanns dock en grupp som i andra frågor än tullfrågan närmast var konservativ. I flertalet sakfrågor existerade enligt Thermaenius knappast en klar demarkationslinje mellan de båda partierna.[26] År 1895, sedan tullstriden slutförts, sammansmälte de till ett parti med de konservativa som dominerande element. Det återförenade partiet representerade en medelklass, en företagargrupp, som efter hand skulle känna sig i allt högre grad hotad av arbetarklassen.

Borgarståndet i den gamla ståndsriksdagen hade varit sammansatt av yrkesutövare av skilda slag: hantverkare, manufakturister, köpmän etc. Det saknade således bondeståndets homogenitet men var trots detta en social och ekonomisk enhet. Även politiskt framträdde denna enhetlighet. Dess medlemmar bekände sig till liberalismen och hälsade näringsfriheten och representationsreformen med entusiasm. Under tullstriden svalnade emellertid den liberala glöden inom vissa kretsar och man splittrades på konservativa protektionister och liberala frihandlare. De frihandelsvänliga stadsrepresentanterna konstituerade sig som ett särskilt parti 1889 och tog namnet Andra kammarens center. Partiet var moderat-liberalt och hade nära kontakter med gamla lantmannapartiet. År 1893 bröt sig de mera högersinnade medlemmarna ut ur partiet och tog namnet Nya centern. Det blev de frihandelsvänliga högersinnade stadsrepresentanternas parti. Det ursprungliga centerpartiet upplöstes och de mera radikala medlemmarna ingick i folkpartiet. De övriga — moderat-liberala — bildade Frihandelsvänliga centern, men partiet upplöstes redan 1897.

Folkpartiet hade bildats 1895 som en protest mot de båda lantmannapartiernas återförening. Initiativtagare till partiet var frihandelsvänliga och liberalt sinnade medlemmar i Gamla lantmannapartiet samt ett antal radikala stadsrepresentanter. Partiet upptog på sitt program bl a rösträttsreform, sociala reformer och frihandel. Många liberaler, "teckenförbidande neutrer" kallade, stod emellertid utanför partiet. De väntade på en samling av liberalerna efter större linjer.

De första socialdemokratiska mötena i vårt land anordnades 1881 av August Palm i Malmö och Stockholm. Under de närmaste åren bildades socialdemokratiska föreningar och klubbar i olika delar av landet. År 1889 kom en riksorganisation till stånd, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti. Åtta år senare fick arbetarklassen och partiet i Hjalmar Branting sin första representant i andra kammaren, där han ensam

26 Thermaenius 1935 s 108.

representerade partiet 1897—1902.

De partier som fanns i första kammaren var länge konturlösa, föga eller inte alls organiserade. På 1870-talet hade grupperingen skett på grundval av uppfattningen i försvars- och grundskattefrågorna. Under det följande årtiondet kom motsättningen mellan protektionister och frihandlare efter hand att ge anledning till en ny gruppering, men lika löslig som tidigare. I slutet av 1880-talet ersattes emellertid de tidigare partibildningarna med ett stort och relativt sett mycket väl sammanhållet protektionistiskt parti under ledning av hovmarskalken Patric Reuterswärd och en svagare frihandelsvänlig grupp. Majoritetspartiet kom under ett par decennier att dominera kammaren.

Det sociala och politiska motsatsförhållandet mellan första och andra kammaren var markant. Första kammarens sammansättning bestämdes av penningen. Kammaren inrymde en "elit" av förmögenhetsägare och ämbetsmän. Den dominerades länge av företrädare för allmän tjänst (landshövdingar, biskopar och generaler), jordbruk (godsägare) samt handel och industri. Fria yrken, såsom advokater, läkare och tidningsmän, var fåtaliga. Hantverkare och arbetare var helt orepresenterade. Under decennierna närmast efter representationsreformens genomförande var det tre yrkesgrupper som gav andra kammaren dess karaktär, nämligen jordbrukarna, andra företagare och tjänstemän. Representanterna för de fria yrkena var fåtaliga. Arbetarna saknade helt representation. Ännu 1897 var det jordbrukarna och städernas medelklass som satte sin prägel på kammaren. Näringsgrupperna — jordbruk, handel och industri — innehade två tredjedelar av platserna.[27]

27 Partigrupperingen i riksdagen framgår av följande tabeller.

Partigrupperingen i riksdagen 1887—1909

	Första kammaren			*Andra kammaren*				
År	konservativa, protektionistiska högermän	Moderata i regel frihandelsvänliga högermän*	Summa	Protektionistiska högermän	Frihandelssinnade högermän	Liberaler	Socialdemokrater	Summa
1887A	70	73	143	112		102	—	214
1887B	71	72	143	85		136	—	221
1888	77	67	144	119		103	—	222
1891	101	46	147	88	68	72	—	228
1894	114	34	148	86	66	76	—	228
1897	120	30	150	98	58	73	1	230
1900	125	25	150	137		92	1	230
1903	125	25	150	119		107	4	230
1906	110	40	150	108		109	13	230
1909	101	49	150	91		105	34	230

* I dessa siffror ingår även enstaka moderatliberaler.

Anm. Tabellen är hämtad ur Carlsson-Rosén, Svensk historia del 2 s 595. Siffrorna är att betrakta som approximativa, avser inte i första hand den formella tillhörigheten till visst parti utan ställningstagandet i de stora huvudfrågorna, främst tull- och rösträttsfrågorna.

Partigrupperingen i riksdagen 1912—1969

Första kammaren

År	Högermän	Bondepartier	Liberaler	Socialdemokrater	Kommunister	Summa
1912	86	—	52	12	—	150
1914B	88	—	49	13	—	150
1915	89	—	47	14	—	150
1918	88	—	45	17	—	150
1921	37	19	40	51	3	150
1922	41	18	38	52	1	150
1925	44	18	35	52	1	150
1929	49	17	31	52	1	150
1933	50	18	23	58	1	150
1937	45	22	16	66	1	150
1941	35	24	15	75	1	150
1945	30	21	14	83	2	150
1949	24	21	18	84	3	150
1953	20	25	22	79	4	150
1957	13	25	30	79	3	150
1958B	16	24	29	79	3	151
1961	19	20	33	77	2	151
1965	26	19	26	78	2	151
1969	25	20	26	79	1	151

Andra kammaren

År	Högermän	Bondepartier	Liberaler	Socialdemokrater	Kommunister	Summa
1912	64	—	102	64	—	230
1914B	86	—	70	74	—	230
1915	86	—	57	87	—	230
1918	57	14	62	97	—	230
1921	71	30	47	80	2	230
1922	62	21	41	99	7	230
1925	65	23	33	104	5	230
1929	73	27	32	90	8	230
1933	58	36	24	104	8	230
1937	44	36	27	112	11	230
1941	42	28	23	134	3	230
1945	39	35	26	115	15	230
1949	23	30	57	112	8	230
1953	31	26	58	110	5	230
1957	42	19	58	106	6	231
1958B	45	32	38	111	5	231
1961	39	34	40	114	5	232
1965	33	35	43	113	8	233
1969	32	39	34	125	3	233

Anm. Tabellen är hämtad ur Carlsson-Rosén, Svensk historia del 2 s 653, i vad avser åren 1912—1961. Vildar och smågrupper har förts till de partier som de stått närmast.

3.5 Regeringarna

Under årtiondena närmast efter representationsreformens genomförande stod jämte konungen en rad ämbetsmannaregeringar i spetsen för rikets styrelse. Parlamentarismen var inte erkänd, vilket syntes närmast naturligt med hänsyn till den instabilitet som rådde på partiväsendets område. Till statsrådet kallade konungen i regel personer vilkas förtjänster helt eller förnämligast låg på det administrativa planet. Konungen torde dock i regel ha följt statsministerns önskningar vid utseendet av dennes medarbetare. Inom de olika regeringarna fanns inget solidariskt ansvar för skötseln av rikets angelägenheter utan partiella regeringskriser var vanliga. I de fall då en regering avgick på grund av nederlag i riksdagen, framstod detta inte som ett erkännande av parlamentarismens princip utan blott och bart som en konsekvens av ett faktiskt misslyckande.[28] Totalt ministerskifte förekom varken under 1880- eller 1890-talen. Oftast ersattes den avgående av en annan med samma politiska eller opolitiska färg. "Ministärerna skjuta, förmedelst gemensamheten i vissa delar av den personella sammansättningen in i varandra", skriver Kihlberg i sitt berömda arbete om den svenska ministären och tillägger: "Ett tvärsnitt genom statsrådsuppsättningarna vid startögonblicket för ministärerna blottar avlagringar av vitt skilda årgångar, avsatta under en följd av konseljer."[29]

Regeringen Themptander, den första ministären under den period som skildras i detta arbete, har betecknats som allmänt vänsterorienterad, i varje fall i jämförelse med efterträdarna. I sin dagbok nyårsafton 1886 skriver Themptander:

"Genom att beakta och tillmötesgå det mycknа berättigade i arbetarnes fordringar kan udden i vårt land brytas av denna rörelse (den revolutionära arbetarrörelsen), men tyvärr blindheten är stor hos överklassen och man förstår ej att den alltför länge hänsynslöst och cyniskt tillämpat satsen: beati possidentes."[30]

Themptander kvarstod som regeringschef till i februari 1888, då han efterträddes av riksmarskalken Gillis Bildt. Trots att båda kamrarna i riksdagen hade tullvänlig majoritet var endast fem av regeringens ledamöter protektionister. Bildt själv stod utanför partierna. Under hans regeringstid inföll det som kallats "det stora åtalsraseriets tid", då man hänsynslöst förföljde arbetarrörelsens företrädare. Den moderate Gustaf Åkerhielm var näste innehavare av statsministerposten. Han tillträdde denna 1889. Regeringen hade en klart protektionistisk prägel. Efter Åkerhielm kom 1891 Erik Gustaf Boström. Denne tillhörde nya lantmannapartiet och var en av dess mest inflytelserika ledare. Han var stark motståndare till den radikala vänsterrörelsen. Han satt kvar på posten som regeringschef till 1900.

28 Tingsten Demokratin s 573.
29 Kihlberg Ministären s 546.
30 Petré s 276 f.

II Straffrätt och politirätt

KAPITEL 4

Under protektionister och frihandlare, 1885—1896

4.1 Den politiska situationen

Vid tiden för arbetarrörelsens genombrott gjorde de socialistiska ledarna oklara uttalanden om de medel arbetarrörelsen skulle använda för att förverkliga sina idéer. Än fällde man yttranden som tydde på att socialdemokratin avsåg att nå sina mål på fredlig väg än på att man kunde tänkas komma att tillgripa våldsamma medel. Herbert Tingsten anser att kännetecknande för den politiska diskussionen vid denna tid var att man hotade med revolution.[1] Socialismen skulle genomföras, helst på fredlig väg, men om detta inte var möjligt med våld. I Social-Demokraten inflöt under Hjalmar Brantings redaktörskap artiklar av klart revolutionär färg. Även uttalanden av Axel Danielsson var — liksom August Palms och andra socialdemokraters — sinsemellan stridiga.[2]

Det är lätt att förstå att den socialistiska propagandan och strävandena att skapa ett socialistiskt arbetarparti med samhällets omdaning som mål oroade borgerligheten. Oron ökades av att vid de socialdemokratiska agitatorernas sida ställde sig många radikaler med borgerlig hemvist, bland dem de framstående liberalerna S A Hedin och S A Hedlund. Även många författare engagerade sig i den sociala kampen på socialisternas sida. Aldrig förr torde, skriver Erik Thyselius — August Strindbergs arbetskamrat i Kungl Biblioteket — i svensk diktning ha anställts någon så grundlig och vittomfattande samhällskritik.[3]

På den borgerliga sidan skred man till motåtgärder av olika slag. Tingsten har i sitt arbete om den svenska socialdemokratins idéutveckling tecknat huvuddragen av den strid som fördes mot socialdemokratin från skolorna, universiteten och kyrkan samt skildrat hur man med socialpolitisk verksamhet sökte lugna massorna. Genom skolorna och universiteten spreds religiösa, konservativa och antidemokratiska idéer. Skolböckerna skrevs så, att man skulle känna vördnad för den lutherska

1 Tingsten del 2 s 20.
2 A.a. s 16.
3 Se uttalanden av Fröding, Geijerstam, Ola Hansson, Heidenstam, Rydberg, Snoilsky och Strindberg, Edqvist s 218.

svenska kyrkan och landets nationella minnen samt respekt för det bestående. I stort sett förbigick man sociala frågor. Motsättningen mellan samhällsklasserna behandlades inte. I universitetsundervisningen sammanflöt — säger Tingsten — vetenskap och politik. Flera vetenskapsmän framträdde som propagandister för en principiellt konservativ åskådning och gav klart uttryck åt denna i arbeten som betraktades som rent vetenskapliga. Man ansåg sig sålunda kunna bevisa partiväsendets oriktighet, den begränsade eller graderade rösträttens lämplighet och orimligheten hos socialismen.[4] Också i kyrkan hade såsom framgått av kapitel 3 det etablerade samhället ett mäktigt stöd.

Ett växande intresse kom att ägnas arbetarfrågan. Efter förebild av Bismarck sökte man främst på liberalt håll genom socialpolitiska reformer dämpa oron i arbetarleden. Sålunda antogs 1889 — dock under visst motstånd från lantmannapartiernas sida — en lag om skydd mot yrkesfara i fabriksarbetet. Ålderdomsförsörjningen samt riskerna för olycksfall och yrkessjukdomar i industrin tilldrog sig allt större uppmärksamhet. Detta betydde emellertid inte att man sympatiserade med arbetarrörelsens strävanden. Snarare var intresset för arbetarfrågan ett utslag av rädsla för socialismen, en rädsla som blev mera märkbar efter bildandet av Sveriges socialdemokratiska arbetareparti. Rädslan för stadsradikalism och socialism kom bland annat till uttryck i genomdrivandet av "vingklippningen" av städerna. Genom beslut 1894 sattes sålunda en punkt för städernas efter hand ökade inflytande i andra kammaren. Alltsedan tvåkammarriksdagens tillkomst hade nämligen detta ökat genom städernas snabba tillväxt i förhållande till landsbygdens. Sålunda hade under tiden 1867—1894 antalet stadsmandat ökat med 28, antalet landsbygdsmandat däremot endast med 10. Genom "vingklippningen" förhindrades att städernas fortsatta befolkningstillväxt gav några nya mandat.[5] Striden i tullfrågan ökade motståndet mot en utvidgning av rösträtten, eftersom en sådan skulle komma främst frihandelsvännerna till godo och alltså öka städernas inflytande på bekostnad av landsbygdens. Genom arbetarrörelsens stegrade aktivitet växte jordbrukarnas betänksamhet mot en vidgad rösträtt.

Partigrupperingen i riksdagen under åren 1885—1896 bestämdes av tullfrågan. Striden om spannmålstullarna hade börjat redan under 1880-talets första år, då stora kvantiteter rysk och amerikansk brödsäd importerades och kraftigt pressade priserna. Från 1885 kom tullstriden att dominera den politiska debatten. I första kammaren bildades 1888 det protektionistiska majoritetspartiet under ledning av den mycket konservative Patric Reuterswärd. Partiet dominerade under många år första kammaren. Lantmannapartiet i andra kammaren splittrades 1888 i tull-

4 Tingsten del 1 s 24 ff.
5 Se t ex Carlsson-Rosén del 2 s 568.

frågan. Protektionisterna bildade sålunda Nya lantmannapartiet med E G Boström, Liss Olof Larsson och A P Danielson som de mest framträdande representanterna. Partiet hade en klart konservativ färg och representerades i riksdagen av 115 ledamöter. Resten av lantmannapartiet, kallat Gamla lantmannapartiet, var mera liberalt till färgen och hade 62 representanter i riksdagen med Carl Ifvarsson som förgrundsgestalt. År 1889 bildade städernas frihandelsvänner Andra kammarens center med Carl Herslow som ordförande. Enstaka stadsbor hörde till Gamla lantmannapartiet.

I regel fann man att någon *lagstiftning* mot socialdemokratin som sådan inte var påkallad. Man trodde sig kunna leda arbetarna rätt genom att upplysa och undervisa dem om socialismens rätta dager. Alla var emellertid inte övertygade om att lagingripanden var obehövliga. Under slutet av 1880-talet och de närmast följande årtiondena lades fram en rad lagförslag — ibland godtagna, ibland avvisade — som riktade sin udd mot arbetarrörelsen.

Lagstiftaren sökte undertrycka de politiska och fackliga agitationerna. Genom ny strafflagstiftning sökte man dels slå fast att agitationerna var brottsliga, dels försvåra kontakten mellan de socialdemokratiska agitatorerna och arbetarna. Även bestämmelser i ordningsstadgan och landshövdingeinstruktionen användes i detta syfte.

4.2 Angreppen mot yttrandefriheten

I detta avsnitt behandlas bl a den s k munkorgslagen som främst innebar en fara för yttrandefriheten men som även var ett hot mot församlingsfriheten på grund av de möjligheter att upplösa möten som den gav polismyndigheten.

4.2.1 Munkorgslagens förebådare

År 1884 hade Nya lagberedningen fått Kungl Maj:ts uppdrag att revidera strafflagens straffbestämmelser. I december 1886 anmodade justitieministern Nils Vult von Steyern beredningen att — utan att avvakta revisionsarbetets avslutande i dess helhet — avge förslag till ändringar i strafflagens sjunde och tionde kapitel. Innehållet i ett tilltänkt förslag till ny tryckfrihetsförordning skulle nämligen i viss mån vara beroende av den lydelse dessa kapitel kunde komma att få. Redan fem dagar senare avlämnade beredningen sitt förslag.

Uppvigling (SL 10:14)

Enligt ett nytt lagrum, SL 10:14, skulle den som "muntligen inför menighet eller annan folksamling eller i skrift den han utspritt eller utsprida

låtit, uppmanat till våld å person eller egendom" dömas till böter eller fängelse.[6] Nya lagberedningen motiverade förslaget på följande sätt: Gällande lag bestraffade offentlig uppmaning till vissa slag av förräderi och till uppror även när uppmaningen inte haft straffbar verkan. Däremot saknades straffbestämmelser för uppmaning till andra brott. Sådan uppmaning kunde alltså inte straffas med mindre brott följt på uppmaningen och denna kunde betraktas som anstiftan till brottet. Detta var en brist i vår lagstiftning. En dylik, offentligt framställd uppmaning till lagbrott kunde nämligen innebära en så betänklig fara för den allmänna säkerheten att den inte borde lämnas ostraffad. Så kom lagberedningen till pudelns kärna: "*Behovet av ett rättsligt skydd mot offentliga uppmaningar till brytande av samhällsordningen har också på senare tid gjort sig allmänt kännbart.*" Beredningen ville dock inte med straff belägga varje uppmaning till brottslig handling.[7]

"Ett stadgande i det syfte, varom nu är fråga, synes egentligen vara av behovet påkallat för sådana uppmaningar till brott, vilka företrädesvis kunna tänkas bliva ställda till en större allmänhet och medföra fara för dess förledande till rättskränkningar av svårare art eller större utsträckning. Beredningen har därför ansett sig böra föreslå straffbestämmelse allenast för uppmaning till brott, som innefatta våld å person eller egendom."

Inför statsrådet hävdade justitierådet C G Örbom att den föreslagna lydelsen inte gav det skydd som nya lagberedningen åsyftat. Under lagrummet skulle nämligen falla endast ett direkt och omedelbart mot vissa föremål riktat fysiskt våld. Härigenom träffade man inte den egentliga faran. Det var sällsynt att de socialistiska agitatorerna hetsade till sådant våld som beredningen ville hänföra under SL 10:14. Även i sina hetsigaste utlåtelser undvek de att öppet uppvigla till omedelbart våld. Det föreslagna stadgandet skulle alltså inte såsom ämnat var utgöra ett korrektiv mot de "våldsamt agitatoriska framställningarna i sociala frågor". Lagrummet var inte användbart mot de planmässiga strävandena att upphetsa en samhällsklass mot andra och undergräva den bestående stats- och samhällsordningen. Det behövdes därför enligt Örbom en uttrycklig föreskrift i lagen att inte endast den som uppmanade till våld å person eller egendom utan även den var förfallen till ansvar som eljest på ett för den allmänna säkerheten till person eller egendom hotande sätt uppviglade till omstörtande av samhällsordningen eller hetsade till tvedräkt och förföljelser hela samhällsklasser emellan. Med en sådan bestämmelse skulle också följa rätt för myndighet att med stöd av SL 10:15 upplösa sammankomst där föredrag med sådant innehåll hölls.[8]

6 Prop 1887 B:6. Straffet för uppmaning till uppror (SL 10:11) höjdes.
7 SL 8:3, 10:11. Jfr 8:5. Nya lagberedningen, prop 1887 B:6 s 9.
8 Prop 1887 B:6 s 24 ff. HD lämnade förslaget utan anmärkning.

Örbom skulle som justitieminister två år senare få tillfälle att lägga fram ett lagförslag i sin anda. Nu fann sig von Steyern föranlåten att gjuta olja på vågorna. Han ansåg visserligen att ett ingripande mot en agitation av det innehåll Örbom nämnt inte kunde anses främmande för lagstiftningen. Denna borde dock inte inlåta sig på en sådan uppgift utan att det var oundgängligen nödvändigt. "Då någon framställning i så omfattande syfte icke blivit av ordningsmaktens närmaste handhavare gjord, och det sätt, varpå de omförmälda agitationerna hos oss bedrivits, hittills icke utgjort tillräcklig anledning för lagstiftaren att av eget initiativ taga frågan om hand" hade von Steyern stannat vid att förorda nya lagberedningens förslag.[9]

Lagen var, enligt von Steyern, inte en undantagslag eller socialistlag. I propositionen föreslogs nämligen inte straffbestämmelser för föreningar eller samfund med så eller så beskaffade åsikter eller tendenser. Detta var nämligen karaktären på utlandets socialistlagar. Vad man åsyftade med propositionen var att i den allmänna strafflagen införa straffbestämmelser som skulle gälla för alla medborgare i samhället, lika väl som bestämmelserna om mord, förfalskning, stöld osv.[10]

Hädelse och gäckeri (SL 7:1 och 2)

Regeringens förslag till ändring av bestämmelserna i strafflagens sjunde kapitel om hädelse samt om gäckeri av Guds ord, sakramenten och gudstjänsten (SL 7:1 och 7:2) innebar främst att straffet för hädelse skulle mildras. SL 7:1 föreskrev som normalstraff straffarbete högst två år; om hädelsen skedde av obetänksamhet eller lättsinnighet var straffet fängelse i högst sex månader eller böter. Önskan om ändring av lagrummet hade framförts, då det ofta inte tillämpades eftersom straffet ansågs alltför hårt. Därmed uppfyllde lagrummet illa sitt ändamål att tillgodose behovet av ett fast värn mot hädelse och gäckeri med heliga ting. Straffet borde bättre avpassas efter brottets art. I propositionen tillmötesgicks detta krav och straffet föreslogs nedsatt till böter eller fängelse i högst ett år.[6] Någon egentlig motivering till förslaget lämnades inte i propositionen.[10] Anledningen till denna var utan tvivel den antireligiösa och utilistiska propaganda som bedrevs från socialdemokratiskt men även från annat radikalt håll.[11]

Debatten kring förslagen

Regeringsförslaget till de nämnda ändringarna av strafflagen framlades för B-riksdagen 1887. Lagutskottet hade inget att erinra i fråga om SL 10:14. Första kammaren antog förslaget utan diskussion i sak. I andra kammaren fanns det däremot en betydande opposition. I huvudsak var det konservativa ledamöter som slöt upp på bifallslinjen, medan

9 Prop 1887 B:6 s 27.
10 AK 1887 B:13:8.
11 Se Magnusson del 1 s 131 ff. Se kap 3:3 ovan.

liberalerna i regel yrkade avslag. Från radikalt håll hävdades att förslaget till SL 10:14 var en fara för yttrandefriheten. I vissa uttalanden i statsrådet ansågs ligga ett hot om ytterligare inskränkningar i framtiden. Man kanske t o m skulle komma att gå så långt att även "framställningen av teoretiska åsikter i avseende på samhällets inrättning" skulle hindras. Uppenbarligen hade man i tankarna den av Örbom framförda åsikten att det föreslagna stadgandet inte gick tillräckligt långt utan att det fanns skäl att utvidga det till att avse även uppmaningar att bryta samhällsordningen av mera allmän art.[12]

Debatten om de föreslagna ändringarna i sjunde kapitlet rörde främst utformningen av hädelse- och gäckeribrotten, medan straffskalan sköts i bakgrunden. Förslagen godtogs med en viss mindre modifikation.[13] Riksdagen godkände därjämte ett regeringsförslag att i § 3 TF skulle intas ett stadgande att uppmaning till våld å person eller egendom i tryckt skrift skulle straffas efter allmän lag (SL 10:14) och skriften konfiskeras.[14]

På socialdemokratiskt håll var man givetvis kritisk mot SL 10:14.[15] I ett tal i Lill-Jansskogen kritiserade Branting vad han kallade "den lilla förberedande socialistlag, som går under den oskyldiga skylten om straffbestämmelser för uppmaning till våld å person eller egendom". Han förnekade att en sådan uppmaning någonsin förekommit på ett socialdemokratiskt möte. Socialdemokraterna ville emellertid inte sticka under stol med att de ibland sagt att, om de härskande inte ville finna sig i att respektera och underkasta sig flertalets vilja, så skulle de få finna sig i att deras vädjan till styrkan, till våldet, möttes med samma vapen. De hade då själva så velat. Om lagen tolkades efter bokstaven, var den maktlös mot den socialdemokratiska agitationen och alldeles meningslös. Var meningen att föreskriften skulle användas mot vad som verkligen sades vid de socialdemokratiska mötena, då var "socialistlagen klappad och klar, denna förhatliga undantagslag, varigenom det bestående samhället förklarar sig moraliskt bankrutt, ur stånd att med förnuftsskäl övertyga de missnöjda massorna, och således själv utpekar våldet som den enda grunden för sin tillvaro — och den enda vägen, på vilken ett bättre samhälle kan byggas upp".[16]

12 LU 1887 B:15, FK 1887 B:11:25, AK 13:20.

13 FK 1887 B:11:25, AK 13:24.

14 Prop 1887 B:28; KU 11, 14; FK 25:11, 26:5; AK 28:33, 31:7. Jfr prop 1887 A:21. Rskr 1888:10.

15 Lagen kallades på en del håll — även borgerligt — "lilla socialistlagen". Se t ex Borg FK 1889:41:18 samt nedan vid not 92.

16 Branting del 3 s 44 ff.

4.2.2 1889 års munkorgslag

Den konstituerande socialdemokratiska partikongressen

I januari 1889 publicerade Social-Demokraten ett manifest till Sveriges klassmedvetna arbetare med inbjudan till en konstituerande partikongress i Stockholm i april samma år. Ett femtiotal ombud från olika delar av landet infann sig till kongressen. Denna beslöt att bilda Sveriges socialdemokratiska arbetareparti. Kongressen gjorde en del idé- och dagspolitiska uttalanden som skulle väcka den största uppmärksamhet: Den ställde krav på "avskaffandet av arbetareklassens systematiska utplundring", införandet av åtta timmars arbetsdag och minimilön, förbud mot barnarbete och erkännande i grundlagen av arbetarnas förenings- och församlingsrätt. Den allmänna rösträttens snara införande var den enda vägen till en fredlig lösning av den sociala frågan. Kongressen tillbakavisade de dumdristiga planer "som understundom tillskrivas oss av våra fiender, att vi skulle vilja sätta hela arbetarrörelsen på spel genom att utan tillräckligt stöd i folket försöka en eller annan våldsam kupp". Tvärtom ville partiet använda hela sitt inflytande för att förebygga obetänksamma, våldsamma utbrott av folkets missnöje, bakom vilka ingen tillräcklig makt skulle kunna sättas. Uttalandet i denna del — *våldsfrågan* — slutade:

"Revolutioner kunna aldrig 'göras', men skulle de styrandes blindhet och egoism frammana den våldsamma revolutionen som förtvivlans självhjälp, är vår plats given och vi redo att göra allt för att åt folket erövra och bevara så värdefulla frukter som möjligt av striden, på det att dess offer ej må hava skett förgäves."[17]

Den 20 april 1889 — den andra dagen av kongressen — förklarade NDA att den socialistiska propagandan tagit dimensioner som ingav allvarliga farhågor. Även andra tidningar gav uttryck åt sin oro. Kongressens uttalande i våldsfrågan ansågs innebära ett hot: partiet avsåg uppenbarligen att använda våld, bara det blev mäktigt nog. Särskild vikt fästes vid NDA:s uttalande eftersom denna tidning ansågs stå den sittande regeringen Bildt nära. Branting hade trott att uttalandet i våldsfrågan skulle dämpa misstron mot partiets syften på borgerlig sida.[17] Men tydligen hade han misstagit sig härutinnan.

Regeringsförslaget

Regeringen handlade snabbt. Redan den 25 april — tre dagar efter kongressens avslutande — anmälde Örbom, då justitieminister, behovet av straffbestämmelser för vissa agitationer som riktade sig mot den bestående samhällsordningen. Han fick Kungl Maj:ts uppdrag att fram-

17 Se Nordström s 134 ff, 152 ff.

lägga förslag till de åtgärder som kunde vara nödiga och lämpliga. Två dagar efter erhållet uppdrag föreslog Örbom följande tillägg till SL 10:14, varav det tredje skulle väcka särskild uppmärksamhet. *För det första* skulle även den straffas med böter eller fängelse som uppmanade till andra brott som var straffbelagda i SL än uppmaning till våld å person eller egendom, om inte uppmaningen redan var med särskilt straff belagd. *För det andra* skulle den straffas med böter eller fängelse som i andra fall sökte förleda till ohörsamhet emot lag eller laga myndighet. *För det tredje* stadgades samma straff för den som uppviglade till åtgärd som innebar hot mot samhällsordningen eller fara för dess bestånd. Förutsättning för straffbarhet var att uppmaningen, förledandet resp uppviglingen skedde offentligt.[18]

Behovet av bestämmelserna ådagalades enligt Örbom av allmänt kända sakförhållanden och särskilt av det sätt varpå den socialdemokratiska agitationen bedrevs. Giltiga skäl syntes saknas varför inte även uppmaning till andra brott än till våld å person eller egendom borde medföra straff då uppmaningen skedde på det offentliga sätt som i paragrafen förutsattes. Utformningen av de båda övriga tilläggen utmärkte, hävdade Örbom, med önskvärd tydlighet att de inte avsåg att hindra en sansad granskning och kritik av samhällsförhållandena, lagarna och myndigheternas beslut eller yrkandet på reformer i ena eller andra avseendet. Meningen med bestämmelserna var att genom straffhot förebygga sådana falska, vrängda eller våldsamma framställningar som syftade till att hos den oerfarna, okunniga och lättledda mängden väcka eller underblåsa en mot samhällsordningen eller andra samhällsklasser fientlig sinnesstämning, ägnad att framkalla våldsgärningar och andra förbrytelser.[18]

Högsta domstolen lämnade förslaget utan anmärkning. Till statsrådsprotokollet den 1 maj 1889 utvecklade Örbom sin ståndpunkt ytterligare. 1887 års lagstiftning innebar ett godkännande av principen att med lagstiftningens hjälp undertrycka agitationer som möjligen kunde leda till våldsgärningar och andra brott. Det hade 1887 ansetts vara endast en tidsfråga när lagstiftarna skulle finna det nödvändigt att ta initiativ i frågan. Nu var tidpunkten inne. Till stöd för denna mening åberopade Örbom framställningar från länsstyrelsen i Malmöhus län och från överståthållarämbetet (ÖÄ). Hans anförande till statsrådsprotokollet andas närmast en förskräckelse inför den socialdemokratiska propagandan. Medvetet eller omedvetet hemföll han åt den enklaste demagogi. Han anförde bl a följande.[18]

I Malmöhus län hade antalet socialistiska föreningar och deras medlemmar ökat betydligt. Agitationen bedrevs även ute på landsbygden "fullt yrkesmässigt, med samma systematiska hätskhet och vrånghet i framställningssätt som förut". Rörelsens anhängare syntes vilja mera

18 Prop 1889:44.

övergå från ord till handling. Anledningen härtill hade inte varit något ekonomiskt betryck bland arbetarklassen utan uteslutande en planmässigt och kraftigt bedriven agitation. Som en tilldragelse av stor betydelse betecknade Örbom bildandet av Sveriges socialdemokratiska arbetareparti. Han hänvisade till att ÖÄ yttrat att detta var ett steg som till äventyrs kunde komma att inleda ett nytt skede i den agitation som bedrevs av socialdemokraterna. Därmed kunde även den fara för samhället som agitationen onekligen innebar för det allmänna öka. Partiets ställningstagande i våldsfrågan måste enligt ÖÄ:s uppfattning mer än något annat inverka bestämmande på omdömet, huruvida och i vad mån partiets uppkomst vore ägnat att tillföra samhället ökad fara. Örbom ansåg sig med fog kunna påstå att kongressen av hela den upplysta meningen i landet betraktades som en betydelsefull tilldragelse av det slag som berättigade, ja tvingade, lagstiftaren till ett kraftigt initiativ i frågan. "Det socialdemokratiska elementet är i beredskap att skaffa sitt anhang den nödiga sammanhållningen och ledningen i det öppna krig, vari det är inbegripet emot det kristna samhället. Kongressen har offentliggjort en del av fälttågsplanen och sökt att åstadkomma en koncentration av sina stridskrafter till verksammare agitation och möjligen till blivande våldsgärningar." "De resolutioner, som å kongressen antagits, ådagalägga till fullo partiets fientlighet mot samhällsordningen och farligheten av dess strävanden." För varje svensk arbetare som genom socialdemokratins uppviglingar bringades till förgätenhet av kristen tro och samhällslydnad, till hat och illvilja mot ekonomiskt bättre lottade och därigenom till otacksamhet och oförnöjsamhet med sin lott ådrog sig staten ett ansvar av tyngsta slag. "Enligt varje oförvillat rättsmedvetande likasom enligt lagens anda och mening äro de (socialdemokratiska agitationerna) redan brottsliga." Vad som behövdes var endast en uttrycklig förklaring av gällande lagbestämmelser, varigenom lagens bokstav bringades i överensstämmelse med dess anda.

Om förslagets inverkan på *yttrandefriheten* anförde Örbom i huvudsak följande. Envar som kände och uppskattade värdet av det fria ordet måste med djup grämelse erfara nödvändigheten av inskränkningar däri. Örbom hade därför ansett det vara en bjudande plikt att i detta hänseende föreslå endast det allra oundgängligaste, hellre något för litet än något för mycket. Om tillämpningen av förslagets bestämmelser, såsom han sade sig hoppas, övervakades av ordningsmaktens handhavare med tillbörligt nit och intresse samt med oblidkelig skärpa mot de *yrkesmässiga* agitatorerna, var han förvissad om att man kunde vinna det åsyftade målet och skydda den arbetande klassen mot den systematiska förgiftningen av de källor, till vilka den, för släckande av sin törst efter kunskap och upplysning, allmännast var hänvisad — och att undertrycka de grövre och våldsammare uppviglingarna emot det bestående samhället.

Lagförslaget var, sade Örbom, inte ämnat att inskränka vare sig *församlingsfriheten* eller *föreningsfriheten*. Det skulle utan tvivel komma att anmärkas som en brist att endast "den i yttre handling framträdande uppviglingen" skulle hemfalla under lagrummet och inte uppviglingens källa "den socialdemokratiska associationen". I andra länder — Örbom syftade förmodligen i första hand på den tyska antisocialistlagstiftningen — hade man en särskild lagstiftning mot associationer vilkas uppgift och syfte ansågs samhällsfientliga.

När förslaget efter remissen till lagutskottet skulle behandlas i kamrarna utdelades till deras ledamöter en promemoria, som var författad av byråchefen i justitiedepartementet, sedermera justitierådet Karl Gustaf Carlson. Den byggde på stenografiska anteckningar från socialistiska möten under de första månaderna av 1889 och avsåg att belysa innehållet i den socialistiska agitationen. Enligt promemorian var ledmotivet i agitationen att ombilda den bestående samhällsordningen om så var nödvändigt med våld. I sammandrag yttrades följande vid mötena. Det borgerliga samhället måste ersättas med ett nytt. Genom att omstörta det bestående skulle friheten vinnas. Upplysning var det vapen man i första hand ville använda. Om detta vapen visade sig otillräckligt skulle man emellertid ta sin rätt med våld. Organisationen var medlet såväl att förverkliga allmän rösträtt som att fälla monarkin och införa republik. Talarna erinrade om händelserna i Frankrike hundra år tidigare. Där hade de makthavande vägrat folket den rätt som tillkom det med resultat att det självt tog sin rätt och gjorde de härskande ett huvud kortare. Jämte gatukampen var strejken det viktigaste stridsmedlet. Polis och militär uppmanades att inte lyda order som gick ut på att hindra arbetarna i deras strävanden. I ett föredrag om "den prostituerade rättvisan" hänsyftade man av allt att döma på straffbestämmelserna i SL 7:1 och 7:2 om religionsbrott och de ändringar av dessa lagrum som gjordes 1887. Talaren yttrade bl a: "Då myndigheterna springa efter antikvariska lagparagrafer så är det vår plikt att trampa på dessa, ty annars få vi stå och stampa på samma ställe."[19]

Regeringsförslagets mottagande

Helt naturligt mottogs förslaget med blandade känslor. Till propositionens försvar uppträdde den tullvänliga pressen. Argumentationen följde i stort sett propositionen. Skarpast angreps förslaget i den socialdemokratiska pressen. Axel Danielsson hävdade i Arbetet att lagen skulle komma att verka som en socialistlag, eftersom endast den kritik som framfördes från socialdemokratiskt håll mot bestående samhällsförhållanden ägde den hänsynslöshetens kraft som kunde anses innebära "hot emot samhällsordningen eller fara för dess bestånd". Även i den liberala pressen var missnöjet stort. Det ansågs sålunda riskabelt att driva igenom ett lagförslag vars bestämmelser var så kautschukartade som det framlagda för-

19 Ödmjuk promemoria till herr statsrådet och chefen för k Justitiedepartementet (ang den socialistiska agitationen, Stockholm 1889).

slagets. Bestämmelserna skulle därför kunna drabba andra än som var avsett. Sålunda fruktade man i vissa frireligiösa kretsar, att även den frikyrkliga rörelsen skulle kunna i strid mot religionsfrihetens grundsatser drabbas av munkorgslagens damoklessvärd.[20]

Bakom den starka kritiken mot förslaget ställde sig många därför att det ansågs rikta sin udd i första hand mot yttrandefriheten. Om förslaget genomfördes, skulle enligt DN en munkorg komma att läggas på alla som kritiserade samhället och dess inrättningar. Enligt GHT, den främsta liberala landsortstidningen, skulle den föreslagna lagen utan att avlägsna missnöjet inom samhället lära det att gå hemliga vägar. Vore verkligen faran för en omstörtning överhängande, då skulle det inte nytta med någon munkorgslag för att hålla samhället uppe.[21] Omkring tio år efter händelserna kring munkorgslagen förmådde hågkomsten av dessa avlocka en liberal skribent det uttalandet att munkorgslagen måste betecknas som "en av de farligaste attacker mot svensk frihet det gångna århundradet haft att uppvisa".[22] Publicistklubben avstyrkte enhälligt lagförslaget, särskilt med hänsyn till de planerade inskränkningarna i tryckfriheten.[23] AB skrev att Örbom hade velat ge samhället en hästkur för att motstå sjukdomsgiftet, men resultatet skulle bli att man fostrade en revolution. Den dag förslaget framlades i riksdagen borde framför den 22 april — dvs den konstituerande partikongressens sista dag — betraktas som det svenska socialdemokratiska arbetarpartiets egentliga stiftelsedag.[24]

Mot regeringens handläggning av ärendet riktades en rad anmärkningar. Herslow sade sig motstå en ovanligt stark frestelse då han inte ville beröra byråchefen Carlsons promemoria, "detta säkerligen det märkligaste dokument" som inlämnats till en riksdag för att motivera ett lagförslag, ett hopplock från olika folkmöten. Julius Mankell kallade Örboms motivering till lagförslaget en pamflett däri alla förhållanden framställts på ett överdrivet sätt, däri sanning och dikt blandats med varandra, allt i syfte att uppskrämma riksdagen för socialisterna och därigenom förmå den att anta lagen. Han kritiserade särskilt Örboms påstående att bakom de resolutioner som den konstituerande partikongressen offentliggjort säkerligen dolde sig åtskilligt som försiktigtvis tills vidare hölls hemligt bland de invigda. Med en sådan argumentering kunde man komma fram till vilka slutsatser som helst.[25]

20 Se Nordström s 163 ff.
21 DN 4.5.1889, GHT 11.5.1889.
22 Millqvist Spectator s 5, Nordström s 166.
23 Spångberg s 65, Nordström s 166.
24 AB 4.5.1889. Tidningen framförde vissa juridiska argument mot lagen.
25 AK 1889:51:46 resp FK 41:9.

Lagutskottet

I sitt utlåtande över förslaget konstaterade lagutskottet helt kort att det inte funnit något att anmärka. Flera av utskottets ledamöter reserverade sig emellertid. Sålunda yrkade Anders Göransson att orden "eller eljest uppviglar till åtgärd, som innebär hot emot samhällsordningen eller fara för dess bestånd" skulle utgå ur den föreslagna lagtexten. Om dessa ord inte ströks kunde förslaget träffa andra än det avsåg. Stadgandet innebar enligt Albert Lilienberg en inskränkning i församlingsfriheten, då sammankomst skulle kunna upplösas så snart någon uppmanat till någon den obetydligaste överträdelse av strafflagen eller yttranden blivit fällda som ansetts hänförliga under de svävande ordalagen i lagrummet. Enligt Hans Andersson i Nöbbelöf kunde stadgandet också leda därhän att en person kunde åtalas och dömas till straff därför att han uppmanat till någon genomgripande reform av vår lagstiftning. Lilienberg och Andersson avstyrkte av dessa skäl förslaget.[26]

Ett hot mot yttrandefriheten

Förslagets båda första delar — att varje uppmaning till brott som var belagt med straff i SL skulle straffbeläggas och att den skulle straffas som i andra fall försökte förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet — föranledde inte någon större debatt i kamrarna. Många talare erkände behovet av dessa bestämmelser.[27] Enligt P P Waldenström var förslaget i dessa delar onödigt, ty det var egentligen genom förslaget i övrigt som man ville komma åt socialdemokraterna.[28]

Det var lagförslagets sista del som väckte de stora betänkligheterna och som hotade att dra med sig även dess övriga delar i ett avslag. Mot vilka var förslaget i denna del riktat? Man frågade i riksdagen om det var möjligt att uttänka mera mångtydiga uttryck, ordalag som lånade sig till en mera subjektiv tolkning, en lagtext, inom vilken åklagarens och domarens rent subjektiva uppfattning, deras politiska åsikter, deras lidelser och fördomar, deras skrämsel eller deras ovilja, skulle kunna finna ett friare spelrum. Kunde inte varje kritik av det bestående samhället, varje uppmaning även i lagliga former att arbeta på en förändring därav med en smula god vilja tolkas som ett hot mot samhällsordningen?[29] Farhågor i detta hänseende lät sig inte hävas av blotta löften och försäkringar om att lagen aldrig skulle tillämpas mot andra än socialister och deras likar. Lagförslaget kunde användas mot en mycket starkare och från konservativ och reaktionär synpunkt mycket farligare makt än so-

26 LU 1889:56.
27 Herslow AK 1889:50:25, Husberg 51:24 och A P Danielson 51:54.
28 AK 1889:51:37 resp 50:10.
29 Hedin AK 1889:51:5. Se ock bl a Andersson i Nöbbelöf i LU och AK 50:49, Nilson i Lidköping 50:15 samt Waldenström 50:33 och 51:38.

cialismen, nämligen mot den stora liberala opinionen i landet.[30] Även den frikyrkliga rörelsen skulle kunna drabbas av munkorgslagen.[31]

Hedin var kritisk: "Förslagets motivering betecknar den socialdemokratiska agitationen såsom förslagets anledning och såsom det föremål, som man önskar att träffa. Men ordalagen äro nu olyckligtvis antingen så väl valda eller i brådskan så olyckligt funna, att de fullt lika väl låta tillämpa sig på mycket annat än den socialdemokratiska agitationen, på varje opposition, varje kritik av det bestående," varje reformyrkande. Det var, framhöll Waldenström, inte bara samvetslösa agitatorer som kunde känna sig uppmanade till ohörsamhet mot gällande lag och myndighet. Waldenström erinrade om striden om konventikelplakatet.[31] Men hos flera av de talare i riksdagen som bekände sig till yttrandefriheten och därför motsatte sig lagförslaget var den egentliga bevekelsegrunden inte så mycket omtanken om allas yttrandefrihet utan om den egna friheten att få föra till torgs de liberala idéerna. Hade förslaget kunnat utformas så, att det enbart vänt sig mot socialismens och socialdemokratins förespråkare hade, framhöll sålunda Axel Nilson från Lidköping, antagandet av lagen inte mött något större motstånd i andra kammaren. Men nu var, sade han, lagen avfattad i så svävande och mångtydiga ordalag att det hugg som man därmed ville rikta mot socialisterna lika lätt kunde träffa en mängd andra medborgare.[30]

Till lagförslagets försvar framträdde en del framstående jurister och samhällsvetare. De hävdade — i motsats till förslagets skapare, vilket är av intresse att konstatera — att det knappast med fog kunde göras gällande att lagens antagande skulle medföra någon inskränkning i yttranderätten. Vid Örboms sida uppträdde sålunda lagutskottets ordförande, landshövding Axel Bergström, under några månader 1888 justitieminister i Bildts regering och då beryktad för sin åtalskampanj mot den socialdemokratiska rörelsens förkämpar, häradshövding Gustaf Berg, landshövding Curry Treffenberg, känd från Sundsvallsstrejken 1879, och professor Herman Rydin. Bergström medgav att uttryckens elasticitet ingav vissa betänkligheter. Men det var hans livliga övertygelse att, om förslaget blev lag, inte någon som inte var straffbar skulle dömas därefter. Skulle, frågade han, "svenska folkets yttrandefrihet bestå i frihet att uppmana till brott, därå straff enligt strafflagen kan följa? Skulle den bestå i frihet att uppmana till ohörsamhet emot lag eller laga myndighet? Skulle den bestå i frihet att uppvigla till åtgärd, som innebär hot emot samhällsordningen eller fara för dess bestånd?"[32] Berg satte sin tro till Örboms deklaration, att avsikten inte var att lägga hinder för en sansad gransk-

30 Nilson i Lidköping AK 1889:50:14. Se ock Nilsson i Everöd 51:19 och Wretlind 50:31.
31 Hedin AK 1889:51:5, 7; C O Berg 50:11, Waldenström 50:36, 51:38.
32 FK 1889:41:32, 35.

ning och kritik av samhällsförhållandena eller yrkandet på reformer. Stadgandet uppställde, hävdade han, för denna diskussion och kritik ett enda hinder, nämligen att den inte skedde under hot och på sådant sätt att fara för samhällsordningens bestånd uppkom.[33]

Treffenberg trodde inte att det — så länge vi i vårt land hade juridiskt bildade, oavsättliga och ekonomiskt tryggade domare — kunde vara någon fara för att lagbestämmelserna skulle komma att tillämpas i en frihetsfientlig anda. Alla icke jurister kunde "trygga sig vid högsta domstolens yttrande". Denna hade ju som nämnts lämnat förslaget utan anmärkning.[34] Rydin sade sig tro att det var en fullkomlig missuppfattning om man menade att lagen på något sätt skulle göra intrång i yttrandefriheten. Samhällsordningen var ordningen för samlivet inom staten med därtill hörande rättigheter. Bland dessa rättigheter var rättigheten att arbeta i laga ordning för vilken slags reform som helst. Således kunde det inte någonsin komma i fråga att lagliga överläggningar skulle kunna stämplas som uppvigling till åtgärder som innebar hot mot samhällsordningen eller fara för dess bestånd.[35]

Mot denna uppfattning — att man skulle se till lagens syfte och domarkårens duglighet och opartiskhet — invändes att det inte var regeringens välmening det här kom an på utan att det var lagtexten som var avgörande. Var och en som förstod svenskt språk måste se och medge att det nu framlagda lagförslagets ordalydelse lämnade rum för en långt vidsträcktare tolkning. Domarkåren kunde bestå av aldrig så utmärkta män, men inom den fanns alltid de vilkas omdöme inte var så redigt och klart som var önskvärt. Med lagen skulle man i domarnas händer lägga ett politiskt ställningstagande. Våra domstolar skulle förvandlas från juridiska till politiska domstolar.[36]

Ett hot mot församlingsfriheten

Man ansåg vidare på flera håll att förslaget innebar ett hot inte endast mot yttrandefriheten utan även mot *församlingsfriheten*.[37] Sålunda kunde enligt SL 10:15 varje sammankomst som av myndighet ansågs strida mot lagen i övrigt — alltså även mot 10:14 — upplösas.[38] Lilienberg hävdade att även om man tog bort den delen av förslaget som straffade uppvigling till åtgärd som innebar hot mot samhällsordningen etc, skulle förslaget i övrigt innebära en inskränkning i yttrande- och församlingsrätten. Enligt

33 AK 1889:50:20.
34 FK 1889:41:38.
35 AK 1889:51:40.
36 Se t ex Hedin AK 1889:51:12, Herslow 50:27, Nilson i Lidköping 50:16 och Smith FK 41:15.
37 Se förutom följande debattinlägg även Hedin AK 1889:51:13, Waldenström 50:35, Nilson i Lidköping (se Millqvist Scipio s 118).
38 AK 1889:50:32.

SL 10:15 var nämligen offentlig myndighet berättigad att upplösa en folksamling, så snart därvid sades något som stred mot lag. Om någon av de närvarande vid ett möte skulle, även om han inte vann något särdeles gehör, uppmana mötesdeltagarna att begå någon om än så obetydlig förseelse, som var i SL belagd med straff, så skulle församlingen kunna upplösas.[39] Carl Husberg och Bergström ansåg däremot att lagen inte innebar någon fara för församlingsfriheten. Den senare hänvisade till justitieministerns motivering av förslaget, att "vid detta dyrbara goda" hade man inte velat röra.[40] Bergström tillade emellertid att det visserligen var sant att, om detta förslag blev lag, anledningarna att upplösa sammankomster och folksamlingar skulle bli flera än tidigare. Det var visserligen illa, om myndigheten råkade ut för missödet att i onödan upplösa en folksamling, men stor skada uppkom sannerligen inte därigenom: "Kanske komme en på förhand uppsatt resolution att icke bliva bekräftad med de församlades ja-rop; men därtill reducerade sig ock hela skadan, och den, som obehörigen upplöst samlingen, bleve skyldig att svara för sin åtgärd, kunde dragas till ansvar därför."[41]

Den begränsning i församlingsfriheten som förslaget medförde kunde enligt Gustaf Bergs mening godtas. "Det finnes däri ingen annan inskränkning än den, att då man församlar sig till överläggning om allmänna angelägenheter, så får man icke uppmana någon att begå mened, bedrägeri, stöld eller förfalskning; ... så får man icke förleda till ohörsamhet mot lag eller mot laga myndigheter och man får icke heller uppvigla någon till hot mot samhällsordningen, som kan medföra fara för dess bestånd. Och en sådan begränsning i församlingsfriheten torde från alla synpunkter finna sitt berättigande."[42] Liss Olof Larsson ansåg att förslaget inskränkte varken församlingsrätten eller någon annan frihet. Man ville endast förekomma missbruk av "dessa kringstrykande samhällsfiender och uppviglare".[43]

Polismyndighetens roll

Örbom hade i statsrådet understrukit vikten av att ordningsmaktens handhavare övervakade efterlevnaden av förslagets bestämmelser med tillbörligt nit och intresse och med oblidkelig skärpa mot de yrkesmässiga agitatorerna. Uttalandet av Örbom föranledde en debatt om åklagarens roll vid lagens tillämpning. Det låg, sade Nilson från Lidköping, en stor våda

39 AK 1889:51:57.

40 Jfr Örboms inställning till lagstiftningen. Av intresse är att konstatera dennes gradvisa skärpning av sin uppfattning: 1887 hotade han med en lagstiftning av den typ som föreslogs 1889, sistnämnda år hotade han med en inskränkning av föreningsrätten.

41 Husberg AK 1889:51:25 resp Bergström FK 41:32.

42 AK 1889:50:22.

43 AK 1889:51:49.

uti att lägga ett dylikt tveeggat svärd i händerna på polismän, hos vilka man icke alltid kunde förutsätta nödig urskillning och varsamhet vid dess hanterande. Den föreslagna lagen lämnade ett alltför stort svängrum för polismaktens subjektiva uppfattning.[44] Samma farhågor hyste även andra. Lilienberg framhöll att enligt SL 10:15 ägde offentlig myndighet upplösa en sammankomst så snart där företogs något som stred mot lag. Myndigheten skulle således inte endast bedöma om uppmaning skett till bestämt brott utan även avgöra den grannlaga frågan om överträdelse ägt rum av SL 10:14 i andra avseenden för att bestämma om sammankomsten borde upplösas.[45] Treffenberg tyckte däremot att det låg en betydlig vinst däri att överståthållare, borgmästare, polismästare, kronofogde eller länsman som var närvarande vid ett möte, där tal hölls i strid mot lagen, genom förslagets antagande erhöll rätt att upplösa ett sådant möte.[46]

Klasslag

Lagen bar enligt flera talare klasslagens märke. Det var socialdemokratin och dess agitatorer man ville komma åt. Det särskilt förhatliga hos lagen var att den var avsedd att företrädesvis drabba *en* samhällsklass, den som redan förut innehade den sämsta ställningen i samhället, den som var utestängd från allt deltagande i dess lagstiftning. Hade man avsett att än mer vidga klyftan mellan de olika samhällslagren — vårt största sociala onda — sannerligen man kunnat finna ett bättre medel eller välja en lämpligare tid. Varken de senaste händelserna i Lomma och Stockholm eller folkmötena på Lill-Jans motiverade genomförandet av några undantagslagar.[47] Axel Danielsson ansåg att lagen i realiteten vände sin udd endast mot socialdemokratin.[48]

Rydin undrade om man verkligen kunde kalla den lag en undantagslag som stadgade straff för vilken medborgare som helst som uppmanade till straffbara handlingar, till ohörsamhet mot lag och myndighet. "Huru kan man påstå att detta är en lag endast emot socialdemokratien? Det är inga andra man vill komma åt än de herrar, som gjort det politiska livet till sitt yrke, som leva på att uppvigla och agitera, och vilkas verksamhet går allt längre i uppmaningar till det som är ont i samhället." Lagen var, menade Gustaf Berg, dessutom till fördel för arbetarna eftersom den skyddade dem mot samvetslösa agitatorer.[49]

Många ansåg att den föreslagna lagen skulle främja socialdemokratins frammarsch och till deras "många oberättigade eller obestyrkta beskyll-

44 AK 1889:50:15.
45 Lilienberg (reservation i LU 1889:56). Se också Hedin AK 51:5.
46 FK 1889:41:39. Jfr Bergströms yttrande vid not 41.
47 Vahlin AK 1889:50:17, Herslow 50:28.
48 Jfr vid not 20.
49 AK 1889:51:41 resp 50:22.

ningar mot det nuvarande samhällsskicket lägga åtminstone en fullviktig och berättigad anklagelse". Hedin frågade hur det var möjligt att regeringen kunde vara okunnig därom att socialistlagen i Tyskland givit ett resultat motsatt det åsyftade.[50] Allmänheten delade — sade Hedin — inte justitieministerns uppfattning att den konstituerande socialdemokratiska partikongressen var en betydelsefull tilldragelse.[51] Många var av den meningen att den socialistiska agitationen var ofarlig och saknade gehör i vårt land.[52] Det var bättre att agitationen fick ske öppet och inte tvingades under jord.[53] Lagen var enligt Mankell obehövlig, eftersom redan befintliga lagbestämmelser visat sig fullt tillräckliga för att vinna de syftemål som avsågs med förslaget. Mankell syftade — förutom på gällande SL 10:14 — på SL 10:15 och 13 § i 1868 års ordningsstadga för rikets städer. Myndigheterna hade i sin makt att upplösa sådana sammanträden där man företog något som stred mot allmän lag eller störde allmän ordning. Där myndigheterna inte hade kunnat hjälpa sig fram med dessa lagrum hade de för övrigt, påstod Mankell, tagit sin tillflykt till uppenbara lagöverträdelser, som trots alla klagomål från de förorättades sida inte blivit beivrade eller bestraffade.[54] Att regeringen hade tillräckliga medel i sin hand framgick av att uppviglarna Palm, Lennstrand, Lyngholm, Danielsson m fl hade suttit i fängelse. Herslow sade sig våga tro att "vi kunna vänta litet längre och drista oss att se litet mer av fara för samhällets bestånd, innan vi låta den socialismen skrämma oss till en lag, så tvetydig och så pass betänklig som denna".[55]

I motsats härtill hävdade statsminister Gillis Bildt och många med honom att lagen var nödvändig för att skydda samhället. De socialistiska agitationerna var revolutionära och därför brottsliga. Då de dessutom skedde på sådant sätt att fara för samhällsordningen uppstod och allmän förargelse åstadkoms, syntes alla villkor för en straffbar handling vara för handen. Man måste också skydda arbetarna mot den skadliga agitationen.[56] Axel Bergström visade fram agitatoriska och demagogiska egenskaper som knappast kunde ha stått någon socialistagitators efter:

Skola vi vänta till dess agitatorernas läror resulterat i mordattentat mot vederbörande statsminister såsom för några år sedan skedde i Danmark? Eller kanske till dess de, såsom i Tyskland, lett till förnyade mordförsök mot statens överhuvud? Står icke fienden mitt ibland oss? Organiserar han sig icke? Koncentrerar han icke sina stridskrafter? Uppgör han icke fullständiga fälttågs-

50 Se t ex Vahlin AK 1889:50:17, Hedin 51:8 och Waldenström 50:33, 51:37.
51 AK 1889:51:7. Se också Eriksson i Elgered 50:23 och Nilsson i Everöd 51:20.
52 Andersson i Nöbbelöf AK 1889:50:49, Herslow 50:28 m fl.
53 Vahlin AK 1889:50:17 m fl.
54 FK 1889:41:9. Se också Nilsson i Everöd AK 51:19, 21, 58 och Bengtsson i Gullåkra AK 50:47.
55 AK 1889:50:29, 51:45.
56 AK 1889:50:9.

planer? Så vitt jag kan finna gör han allt detta; och därför skulle säkerligen många hava önskat, att lagförslaget framkommit något tidigare.[57]

Reuterswärd uttalade sin tillfredsställelse med förslaget. Han var fullkomligt övertygad om att inget lagförslag på senare tider framkommit som väckt så stora sympatier som detta; "inom riksdagen åtminstone" tillade han försiktigtvis.[58] Socialdemokraterna ville, hävdade man i en del religiösa kretsar, rycka ifrån människorna Guds ords ljus, de hade på sitt program "bort med Gudsbegreppet".[59]

Biskop Gottfrid Billings plädering för lagen är märklig. Han hävdade nämligen att lagen var behövlig därför att den klyfta som fanns mellan rika och fattiga var tillräckligt stor för att skapa förutsättningar för en framgångsrik socialistisk propaganda.[60] Mot den konservative Billings yttrande kan man ställa Göteborgsliberalen Hedlunds anförande. Liksom Billing ansåg denne att källan till det onda låg i det allt för stora missförhållandet mellan människors yttre levnadsvillkor, uti svalget och kontrasten mellan arbetsmöda och arbetslön. Missnöjet låg emellertid djupare än att det kunde avhjälpas med socialistlagar, polis och bajonetter.[61] Hedin framhöll att man inte bevarade samhällsordningen genom att förkväva reformbehovens yttringar utan genom att avhjälpa missbruk och orättvisor.[62]

Riksdagens beslut

Första kammaren biföll regeringsförslaget med 83 röster mot 25.[63] I andra kammaren mötte regeringsförslaget långt starkare motstånd. Mot detta röstade nästan kammarens alla ledamöter med radikal eller liberal anstrykning liksom flertalet av kammarens frireligiösa ledamöter. Om uppslutningen för ett avslag hade sin huvudsakliga grund i en omtanke om yttrandefriheten och andra friheter eller i farhågor för att den föreslagna lagen kunde riktas inte endast mot socialdemokraterna utan även mot liberaler och medlemmar i frikyrkosamfunden är svårt att med bestämdhet säga, men att döma av uttalandena under riksdagsbehandlingen av förslaget och i pressen har de nämnda farhågorna spelat en betydande roll vid ställningstagandet för eller emot förslaget. Större delen av förslagets motståndare tillhörde gamla lantmannapartiet.

57 FK 1889:41:33.
58 FK 1889:37:5.
59 Se t ex Lars Fredrik Odell AK 1889:51:27.
60 FK 1889:41:29.
61 FK 1889:41:5. Hedlund syftade på förhållandena i Tyskland. Den 21 oktober 1878 hade där utfärdats en lag som riktade sig mot socialdemokratin.
62 AK 1889:51:14.
63 FK 1889:41:44. Talare för regeringsförslaget i FK var bl a Alin, Bergström, Billing och Treffenberg. Mot förslaget talade bl a Borg, Hedlund och Mankell.

Flertalet av kammarledamöterna kom emellertid att ansluta sig till Göranssons reservation som innebar att den omdiskuterade tredje punkten i regeringsförslaget "eller eljest uppviglar till åtgärd som innebär hot emot samhällsordningen eller fara för dess bestånd" utgick. De som röstade för denna modifierade munkorgslag var med ett par undantag konservativa. I stort sett tillhörde de nya lantmannapartiet. Göranssons reservation segrade med 109 röster mot 102, som efter sammanjämkning blev riksdagens beslut.[64] Kungl Maj:t sanktionerade beslutet. Troligen hade regeringsförslaget helt fallit igenom om inte på grund av en riksdagsmannakandidats skatteskuld frihandlarna på Stockholmsbänken i andra kammaren utbytts mot protektionister av konservativ schattering. Av dessa, 22 till antalet, uttalade sig nämligen tre för regeringsförslaget, tio för den modifierade munkorgslagen medan återstående nio inte yttrade sig i frågan, men man har starka skäl att anta att även de ställde sig mer eller mindre välvilliga till regeringsförslaget eller Göranssons reservation.

4.3 Angreppen mot församlingsfriheten

4.3.1 Äldre lagstiftning

Församlingsrätten — rätten för medborgarna att fritt sammankomma för gemensam överläggning, opinionsyttring eller upplysning i allmänna eller enskilda angelägenheter[65] — är av sent datum i vårt land. Ännu i början av 1800-talet hyste man den uppfattningen att allmänna sammankomster var obehövliga. De enskilda kunde, menade man, vända sig direkt till överheten eller dess organ med sina önskemål. Därmed ansågs rimliga kommunikationsbehov tillgodosedda. En rad författningar hindrade sammankomster av allmogen och städernas invånare.[66]

Enligt missgärningabalken i 1734 års lag var dödsstraff föreskrivet för den som upphetsade och styrkte menige man till olydnad mot konungen eller representant för överheten. Dödsstraff drabbade också den som gav upphov till att män samlade sig tillhopa och satte sig upp emot konungen eller hans befallningshavandes bud. Detta straff drabbade också var tionde deltagare.[67] Dessa bestämmelser kompletterades med vissa föreskrifter som hindrade sammankomster för överläggning i gemensamma ärenden. Så stämplade en förordning av 1720 som myteri att arbetare vid Falu kopparverk "gadda sig ihop" eller sammankom i hemlighet för att be-

64 AK 1889:51:59.
65 Se författningsutredningen, Sveriges statsskick, SOU 1963:17 s 175.
66 Se SOU 1963:17 s 168 ff. En utförlig historik beträffande församlingsrätten finns i en artikel av Rydin i TfR 1892 s 40. Se också KU 1911:29.
67 MB 6:1 och 6:2.

handla angelägenheter som rörde verket, dess drift och hushållning. Arbetarna skulle framföra sina klagomål genom åldermannen eller genom "andra beskedliga män ur deras mitt".[68] Ett liknande förbud fanns i 1770 års hallordning. 1798 års krigsartiklar förbjöd krigs- och sjöfolk att anställa och hålla större sammankomster utan befälhavande officerarens tillåtelse.[69] Städernas borgerskap saknade fri yttranderätt. Borgarna var sålunda förbjudna att församla sig till andra överläggningar än sådana som var uttryckligen påbjudna. De hade att nöja sig med de åtgärder som vidtogs av stadens äldste och av magistraten.[70] Enligt en förordning av 1793 förbjöds i Stockholm "ovanliga sammanskockningar å torg, gator eller gränder". Otillåtna var också "andra misstänkliga och olovliga sammankomster."[71]

Man sökte också med lag förhindra möten där man kunde befara oroligheter eller misshagliga demonstrationer. 1743 års daluppror gav sålunda upphov till ett förbud att genom budkavle eller annat sätt sammankalla allmogen.[72] Om någon allmoge samlades på sådana olovliga bud, så skulle de anses som upprorsmän. Detta förbud gällde formellt ända till 1849.[73]

I § 16 av 1809 års regeringsform inflöt vissa ålderdomliga bestämmelser med rötter i Magnus Erikssons landslag som avsåg att skydda den enskilde mot godtycke och övergrepp från myndigheternas sida. Det är emellertid att märka att bestämmelser saknades om flera av de grundläggande fri- och rättigheter som anses utgöra livsnerven i ett folkstyrt samhälle. Paragrafen sade sålunda exempelvis intet om yttrandefrihet och församlingsfrihet.[74]

Genom en kungörelse av 1816 mildrades begränsningarna i församlingsrätten. Kungörelsen gav menighet å landsbygden rätt att "över sina samfällda angelägenheter rådpläga". Vidare gavs enskild person rätt att under vissa förutsättningar kalla till sammanträde i "rättegångs- eller ekonomiskt ärende".[75]

På grund av oroligheterna under 1830-talet uppdrogs åt 1839 års lagkommitté att överse gällande lagar och stadganden om ansvar för upplopp och säkerheten störande folksamlingar. Kommittén föreslog att invånare såväl på landet som i stad skulle äga sammankomma till över-

68 KF 24.12.1720.
69 Se Montgomery s 166. Krigsartiklarna 5 kap 19 §.
70 Skr 14.3.1748. Förbudet förnyades genom kungl brev 15.2.1758.
71 KF 8.1.1793.
72 KF 1.7.1743 ang budkavlars utskickande och kringbärande i landsorten.
73 AK TU 1891:12 s 4.
74 Se SOU 1963:17 s 166. Malmgren, Sveriges författning tredje häftet s 32 (samt s 70 och fjärde häftet s 226). Jfr Rydin s 285. En närmare redogörelse för § 16 RF lämnas i SOU 1941:20.
75 KK 26.11.1816 om sättet för en menighets hörande i enskilda tillåtliga ärenden.

läggning om mål eller ärende som angick dem gemensamt. Sammankomsten fick inte upplösas om där inte företogs något som stred mot lag eller eljest störde allmän ordning. Anmälan till myndighet om sammankomsten krävdes. En proposition med nya bestämmelser framlades för 1840—41 års riksdag. De var dock snävare än vad lagkommittén föreslagit. Bland annat skulle enligt kommittén militär efter egen bedömning få inskrida mot en folksamling. Riksdagen ville emellertid inte vara med om detta utan föreslog att så skulle få ske endast på civil myndighets begäran.[76] Kungl Maj:t sanktionerade inte riksdagens förslag.

Under trycket av händelserna inom landet och ute i Europa framlades i mars 1848 för riksdagen ett förslag till lagstiftning om församlingsfriheten. Detta ledde till förordningen den 6 februari 1849 angående förändrade stadganden mot uppror och olovliga sammankomster. Förordningen var utarbetad i huvudsaklig överensstämmelse med Kungl Maj:ts förslag 1840—41. Bondeståndet förkastade förslaget dels därför att möjlighet att ingripa mot missbruk av civil eller militär myndighet inte fanns, dels därför att plikten att anmäla sammankomsterna bibehållits. De övriga ständerna accepterade förslaget.[77]

Vid 1862—63 års riksdag, som hade att ta ställning till förslaget om ny strafflag, undergick bestämmelserna om församlingsrätten vissa anmärkningsvärda ändringar. Dessa hade sin grund främst däri att riksdagen förutsatte som självskriven grundsats att varje sammankomst var lovlig så snart ändamålet ej var rättsvidrigt eller vid sammankomsten ej företogs något som stred mot lag eller eljest störde allmän ordning. Församlingsfriheten betraktades alltså som en allmän medborgerlig rättighet och förutsattes som given. Anmälningsskyldigheten ströks. Offentlig myndighet skulle kunna upplösa en sammankomst endast i händelse av brottsligt förfarande. Bestämmelse av innehåll som nu sagts upptogs i SL 10:15.[78] Lagrummet erhöll denna lydelse:

> Sammankommer menighet å landet eller i stad till överläggning om allmänt eller menigheten särskilt rörande ärende, då må tillträde till sammankomsten ej offentlig myndighet förvägras. Ej må sammankomsten av myndigheten upplösas, så framt därvid ej företages något, som emot lag stridande är eller eljest allmän ordning störer. Den, som underlåter att hörsamma myndighetens bud i ty fall, straffes med böter från och med tio till och med tvåhundra riksdaler.

SL 10:15 lagfäste sålunda inte församlingsrätten utan begränsade den snarare i den allmänna ordningens intresse. Inte heller eljest gavs den något skydd. Till följd av det bristande rättsskyddet kom den administrativa lagstiftningen att slå under sig detta rättsskipningsområde. Bestämmelser

76 Prop 1840/41:72, LU 1840/41:123, 182, Rskr 320.
77 LU 1848:53, 59, 69, Rskr 209.
78 Ursprungligen SL 10:14. Paragrafnumret ändrades 1887.

meddelades som ingalunda överensstämde med idén om församlingsfrihet.[79]

4.3.2 Församlingsfriheten i fara

I 13 § 1868 års ordningsstadga för rikets städer likställdes *allmänt föredrag* med skådespel, lindansning, förevisning av djur etc. Föredraget skulle anmälas till polismyndigheten. Om detta skulle äga rum på allmän plats, fordrades dess tillstånd. Polismyndigheten hade befogenhet att förbjuda tillställnings förnyande om den åsyftade eller innebar något som stred mot sedlighet eller allmän lag eller orsakade svårare oordning. Tillställningen kunde upplösas — förutom i nyssnämnda fall och av de i SL 10:15 angivna skälen — även om den hölls utan vederbörlig anmälan eller tillåtelse. Enligt 30 § var länsstyrelse berättigad att besluta att vad i stadgan föreskrevs skulle tillämpas på plats med större sammanträngd befolkning, ett beslut som dock skulle underställas Kungl Maj:ts prövning. Sådana förordnanden kom att utfärdas i stor utsträckning.

Föreskrifter saknades om *allmänt sammanträde*. Detta gav anledning till en ändring av stadgan 1886. Sålunda upptogs i 13 § bland de där nämnda tillställningarna även "allmänt sammanträde". Enligt 21 § ägde magistraten vid behov utfärda föreskrifter för ordningens upprätthållande. Slutligen föreskrevs i 30 § att länsstyrelse kunde förordna att vad i 13 § stadgades skulle tillämpas å visst område invid eller i närheten av stad. Den som anmälde tillställningen var skyldig att på polismyndighetens begäran dels styrka att uppgiven lokal eller plats blivit av ägaren eller innehavaren upplåten för ändamålet, dels lämna myndigheten de upplysningar om tillställningens ändamål och beskaffenhet som den krävde "för att kunna meddela erforderliga ordningsföreskrifter".

För den egentliga landsbygden fanns inga direkt meddelade bestämmelser om församlingsfriheten. Emellertid saknade myndigheterna ingalunda möjligheter att ingripa även där ordningsstadgan inte var tillämplig. Med stöd av 10 § i 1855 års instruktion för landshövdingarna ägde nämligen länsstyrelsen som högsta polismyndighet i länet rätt att förbjuda allmän sammankomst, fridlysa områden m m, om den ansåg detta behövligt för att upprätthålla allmän ordning och säkerhet. Där ansvar inte var i lag bestämt ägde länsstyrelse stadga erforderliga viten.[80]

Bestämmelserna i ordningsstadgan och i landshövdingeinstruktionen öppnade möjligheter för de makthavande att hindra och trakassera dem som framförde i deras öron misshagliga meningsyttringar, möjligheter

79 Se 1918 års församlingsrättssakkunnigas betänkande med förslag till lag om utövande av den svenska medborgare tillförsäkrade församlingsrätten m m, Stockholm 1919, s 18 f.

80 Se SOU 1944:48 s 47. Jfr Branting, del 3 s 73.

som inte skulle försittas. Bestämmelserna blev ett av vapnen i kampen mot dem som opponerade mot det bestående samhället. Till att börja med kom de att användas mot de socialistiska agitatorerna.[81]

Under åren 1886—1890 kom bestämmelserna i ordningsstadgan till flitig användning. Dessa år hade, såsom andra kammarens första tillfälliga utskott 1891 uttryckte det, utmärkts av flera för vårt land hittills okända rörelser på de sociala och religiösa områdena.[82] Här syftade utskottet uppenbarligen i främsta rummet på arbetarrörelsen och frälsningsarmén. Dessa rörelser spred sina åsikter i första hand genom offentliga sammankomster och föredrag. På grund av föredragens agitatoriska och utmanande form lockades ordningsmakten att till yttersta gräns anlita de repressiva medel som lagstiftningen lagt i dess hand och inte sällan att gå därutöver. Dessa år var därför enligt utskottet särdeles lärorika när det gällde att bedöma vilka gränser som var dragna för församlingsfriheten och hur de gällande bestämmelserna tagit sig ut i den praktiska tillämpningen. Utskottet gav följande skildring av läget.

Genom anmälningsplikten hade avsevärda inskränkningar gjorts i församlingsrätten sådan den hade utstakats av 1862—63 års riksdag. I flera fall hade sålunda möten och föredrag hindrats och förbjudits eller upplösts på grund av försummad, inte formriktig eller för sen eller icke till rätt myndighet lämnad anmälan.[83] Trakasserier förekom i samband med anmälan. Flerstädes hade sålunda vederbörande myndighetsperson inte varit anträffbar. Det hade också hänt att myndigheten visserligen inte vägrat tillstånd men fördröjt detta så länge att det blivit för sent att annonsera och förbereda mötena. Vidare hade inträffat att tillstånd medgivits, men tiden för sammankomsten av myndigheten bestämts så, att dettas ändamål helt förfelats genom att den publik man velat nå varit förhindrad att infinna sig.[84] Föreskrifter om anmälningsplikten hade utfärdats vid sidan av och utöver ordningsstadgan. Sålunda hade det blivit ett allmänt bruk, åtminstone i de större samhällena, att fordra skriftlig anmälan. Ibland hade den anmälande ålagts personlig inställelse. Det hade också förekommit att anmälan fick ske endast inför sittande rätt varje måndag och torsdag. Även på andra sätt sökte man från myndigheternas sida hindra sammankomster. Ett medel var den dispositionsrätt dessa hade över stadens mark. Med stöd av denna anvisades sålunda för möten under bar himmel ogynnsamma och avsides belägna platser. I mindre städer förbjöds all stadens mark för sammankomster utan att

81 Även frälsningsarmén var utsatt för förföljelse i liknande mån.

82 AK 1TU 1891:12 s 13 ff, 20, 21.

83 Det bör observeras att enligt 1849 års förordning var påföljden av försummad anmälan endast böter för den som föranstaltat om sammankomsten.

84 I flera utslag hade HD ansett att polismyndigheten hade denna rätt, se NJA 1884 s 348, 1887 s 139, 1888 s 271 och 1890 s 280. I samtliga dessa fall var det fråga om sammankomster anordnade av frälsningsarmén.

några bärande skäl härför kunde anföras. Mötesdeltagarna fick då samlas på landsbygden utanför stadens jord.[85]

Begränsningen av församlingsrätten och myndigheternas rätt att tillämpa de gällande bestämmelserna väckte indignation långt in i det borgerliga lägret. Förslag väcktes i riksdagen om ett bättre skydd för denna rätt. Man ville ha rätten lagfäst, helst inskriven i grundlagen och där få fastslaget att den endast fick regleras genom allmän lag, stiftad av konung och riksdag gemensamt. På motståndarsidan menade man däremot att församlingsfriheten inte var hotad, och att det var fullt i sin ordning att konungen med stöd av sin administrativa lagstiftningsmakt enligt RF § 89 ensam utfärdade de föreskrifter som behövdes för att upprätthålla lag och ordning vid allmänna sammankomster. Förslagen blev utan resultat.

Krav på ändring av ordningsstadgan

Vid 1891 års riksdag yrkade liberalen Mankell att riksdagen skulle anhålla hos Kungl Maj:t att de administrativa bestämmelserna om församlingsrätten skulle ändras så, att den tryggades enligt de grunder som godkänts av 1862—63 års riksdag. Rätten kunde återges sin helgd genom att bestämmelserna om allmänt sammanträde utgick ur ordningsstadgan.[86]

Vederbörande utskott hemställde att riksdagen — i avvaktan på tillkomsten av en lag om församlingsrätt — hos Kungl Maj:t skulle anhålla om en omarbetning av 13 § i ordningsstadgan. Utöver vad förut återgivits anförde utskottet bl a. Det måste anses oförenligt med församlingsrättens stora medborgerliga betydelse att den i väsentliga delar gjordes till föremål för administrativ lagstiftning. Genom att införa anmälningsplikt hade Kungl Maj:t handlat i strid med ständernas vid 1862—63 års riksdag uttalade vilja. Befogenheten för polismyndigheten att upplösa en sammankomst på grund av försummad anmälan var knappast förenlig med SL 10:15. Förbudet mot förnyelse av sammankomst öppnade vägen för polisgodtycke. Kritik riktades också mot den tolkning av SL 10:15 som blivit godtagen. Under de senare åren hade nämligen förekommit att sammankomster upplösts därför att vid dem fällts ord som ansetts lagstridiga. Utskottet framhöll att ett yttrande kunde medföra mötets upplösning, även om det fällts av en person som tillhörde publiken men med vilken denna inte alls solidariserade sig, kanske tvärtom. Om denna tolkning av SL 10:15 vidhölls var det från församlingsfrihetens synpunkt angeläget att stadga att offentlig sammankomst inte fick upplösas utan att den som förgått sig åtalades. Frånvaron av åtalsskyldighet minskade påtagligen polismyndighetens ansvarskänsla vid upplösning, då den inte behövde styrka befogenheten av sin åtgärd.[82]

85 Jfr "åtalsraseriet" 1887—88 mot socialdemokratin, Magnusson del 1 s 120.
86 Mot 1891:II:120, jfr KU 1890:12.

Andra kammaren ställde sig emellertid avvisande till utskottsförslaget. Häradshövding Lilienberg, som ledde oppositionen, ansåg att strävandena borde gå ut på att flytta bestämmelserna om församlingsrätten från den administrativa lagstiftningen till det område där lag stiftades av konung och riksdag gemensamt.[87]

Krav på grundlagsskydd åt församlingsfriheten

I motioner till 1890, 1892 och 1893 års riksdagar begärdes grundlagsskydd åt församlingsrätten.

År 1890 hemställde sålunda två av andra kammarens mest frisinnade ledamöter Olof Vahlin och Peter Andersson i Högkil om ett tillägg till RF § 16 av innehåll att svensk medborgare icke fick förmenas att sammankomma för att överlägga i allmänt eller enskilt ärende. De föreskrifter som erfordrades för att förekomma missbruk av församlingsrätten borde meddelas i lag som stiftades av konung och riksdag gemensamt. Två år senare återkom de med sitt förslag. De hävdade att statsmakternas beslut 1863 och 1864 angående SL 10:15 var uttryck för en ömsesidig uppfattning att lagstiftningen om församlingsrätten tillhörde deras gemensamma lagstiftningsområde. Bestämmelserna om församlingsrätten var inte av den natur att de kunde inbegripas under "lagar och författningar, som rikets allmänna hushållning röra", såsom uttrycket var för konungens lagstiftningsområde.[88]

Mankell hade vid 1892 års riksdag en motion av liknande innehåll som Vahlins och Anderssons. Han ville att i RF § 16 skulle införas en mening av innehåll att konungen inte ägde hindra någon i församlingsfrihetens utövande. Vidare önskade han att denna frihet skulle garanteras genom ett tillägg till § 86. Detta skulle först och främst definiera begreppet församlingsfrihet så, att därmed förstods svenska mäns rättighet att utan föregående anmälan eller tillstånd sammankomma för överläggning om allmänt eller enskilt ärende samt att med överläggningen fortfara så länge intet mot lag stridande förekom. Vidare skulle i paragrafen stadgas att närmare bestämmelser om församlingsrättens utövande skulle meddelas genom lag som stiftades i den ordning RF § 87 1 mom föreskrev, dvs lagen skulle hänföras till konungens och riksdagens gemensamma lagstiftningsområde.[89]

Det sista försöket före 1911 att få församlingsrätten grundlagsfäst gjordes vid 1893 års riksdag. Då yrkade Daniel Persson i Tällberg att RF § 86 måtte ändras i huvudsak på det sätt Mankell föreslagit i sin motion 1892.[90]

87 AK 1891:29:33 (Lilienberg). Då AK avslog motionen (29:42) kom frågan inte att behandlas i FK.
88 Mot 1890:II:205, 1892:II:158.
89 Mot 1892:II:173.
90 Mot 1893:II:19.

1892 års konstitutionsutskott delade inte motionärernas uppfattning att de i ordningsstadgan meddelade föreskrifterna om församlingsrätten innebar ett intrång i konungens och riksdagens gemensamma lagstiftningsmakt. Då ständerna tog del i utformningen av SL 10:15, skedde detta med stöd av RF § 87 som föreskrev att allmän kriminallag skulle stiftas av konung och riksdag gemensamt. Men härav följde inte att föreskrifter som bara hade till ändamål att *ordna* församlingsfriheten föll inom området för konungens och riksdagens gemensamma lagstiftningsområde. Vid 1893 års riksdag uttalade sig konstitutionsutskottet ytterst försiktigt men försökte i en utförlig plädering visa, att den åsikten var utan grund som gjorde gällande att konungen saknat befogenhet att utfärda ifrågavarande bestämmelser i ordningsstadgan. Konstitutionsutskottet hävdade under båda åren att någon grundlagsändring inte behövdes, eftersom församlingsrätten var given även utan grundlagsgaranti. Motionärerna hade för övrigt inte visat att församlingsrätten var hotad.[91]

Första kammaren hade föga förståelse för motionärernas krav. 1890 höjdes där ingen röst för bifall till motionen. Tre talare, liberalerna Mankell och Borg samt den partiobundne men lantmannapartiet närstående Klinckowström, uttalade dock sina sympatier för motionens syfte. Mankell påstod att regeringens avsikt varit att kringskära församlingsfriheten. Denna hade inskränkts och kringskurits inte bara genom konungens administrativa lagstiftningsmakt, utan också genom det oefterrättliga sätt varpå myndigheterna tolkat och tillämpat gällande lagar och författningar. Också 1887 års socialistlag (ändringen av SL 10:14) och 1889 års munkorgslag var bevis på denna regeringens strävan. I själva verket hade församlingsfriheten under några år helt och hållet berott på underordnade myndigheters godtycke. Deras övergrepp hade ingalunda kunnat ursäktas därmed att de företrädesvis varit riktade mot socialister och utilister.[92]

Till försvar för utskottsförslaget uppträdde vid 1890 års riksdag några konservativa förstakammarledamöter. De ställde sig närmast sympatiska till den inskränkning i församlingsfriheten som åstadkoms genom föreskrifterna i landshövdingeinstruktionen och ordningsstadgan. I deras argumentation fanns en udd mot socialisterna och en förhoppning att man skulle kunna komma till rätta med dessa "orostiftare" genom att klavbinda församlingsfriheten. Man ifrågasatte om en grundlagsändring kunde vara nyttig: "ty om i dessa upprörda tider ett grundlagsstadgande tillkom, varigenom den redan befintliga församlingsrätten ytterligare betonades, skulle det kunna giva anledning till, att vissa folktalare ansågo sig kunna fara mera ohejdat fram, än hittills varit förhållandet". "När man ser den oro, som stormar högt där ute i främmande länder, och varav även vi i vårt land förnummit några svaga böljeslag, så manas ovillkorligen stats-

91 KU 1892:7, 1893:2.
92 FK 1890:35:2.

mannen till försiktighet och eftertanke, men ingalunda till något som går i den riktning, vilken av motionärernas förslag antydes."[93] Bakom socialisterna stod anarkisterna. Under sådana förhållanden kunde det vara betänkligt att införa bestämmelser om församlingsrätt i grundlagen. Därigenom skulle bestämmelserna bli "mera orörliga än må hända tidens krav" skulle komma att påkalla. Allmän lag hade ju nödig fasthet och kunde i motsats till grundlagen snabbt ändras om förhållandena sådant krävde. Nu var inte rätta tiden att orubbligt fastslå vad man under möjligen kommande oroligheter kunde behöva ändra.[94] Kamrarna avslog motionerna.

I andra kammaren diskuterades frågan egentligen endast 1890. Bakom motionärerna ställde sig främst frisinnade och liberaler. Deras talan fördes främst av Vahlin. Det var nödvändigt att riksdagen ingrep för att skydda församlingsrätten. Gränsen mellan kungamakt och folkmakt hade aldrig blivit fastställd och således inte heller gränsen mellan det gemensamma lagstiftningsområdet och det område där konungen ensam ägde lagstifta. Man hade förlitat sig på att församlingsrätten skulle av de båda statsmakterna så väl skyddas att åtminstone ingen avsiktlig gränskränkning var att befara. Konstitutionsutskottet hade 1867 uttalat att "då riksdagen numera sammanträder varje år, sättes den i tillfälle att, därest konungen någon gång kunde anses hava utsträckt sin ekonomiska lagstiftningsrätt alltför långt, snart söka få förhållandet återfört inom sina behöriga gränser". Motionen var en sådan framställning till riksdagen. Det kunde enligt Vahlin ifrågasättas om inte statsmakterna redan 1849, då den på ständernas förslag tillkomna förordningen om sammankomster hade utfärdats, hade godtagit att frågan om församlingsrätten tillhörde det gemensamma lagstiftningsområdet. Vahlin sade sig tala för "de djupa samhällslagren", för dem som inte var representerade i riksdagen. De sanningar på vilka samhällsordningen byggde var inte och kunde heller aldrig bli ett uteslutande privilegium för *en* samhällsklass. Just emedan församlingsrätten hade blivit förlagd till orätt lagstiftningsområde hade motionärerna ansett det vara nödvändigt att bestämt ange dess plats som grundlagsbud. Det gällde det svenska folkets rätt och frihet.[95]

93 FK 1890:35:6. Man såg med oro på de radikala rörelserna i städerna.

94 FK 1892:20:39.

95 AK 1890:41:19. Flera kammarledamöter instämde med Vahlin. RF § 89 talar om "lagar och författningar som rikets allmänna hushållning röra". Under detta uttryck torde man, säger Malmgren i Sveriges grundlagar, på den tid som RF skrevs bl a ha inbegripit politiförfattningar. Beträffande dylika lagar skulle riksdagen enligt § 89 endast äga rätt att uttala sin mening. Nu är det emellertid förenat med betydande svårigheter att i det enskilda fallet avgöra, huruvida en lag skall anses röra rikets allmänna hushållning eller vara att hänföra till allmän lag. Frågan härom var länge ett politiskt tvisteämne mellan regering och riksdag. Omkring sekelskiftet kan emellertid striden betraktas som avblåst. Den hade i stort sett lett till seger för riksdagens anspråk, antingen så att konungen erkänt

Ett par konservativa riksdagsmän talade för utskottets uppfattning att någon grundlagsändring inte var erforderlig. Enligt Rydin förelåg sålunda inte någon egentlig fara för församlingsfriheten: den var "blott i sin utövning ordnad". Han kunde inte förstå vad de särskilda samhällsklasserna hade att göra med församlingsfriheten, den var ju gemensam sak mellan samtliga enskilda medborgare. Inte heller var, menade Rydin, polismyndighetens makt så farlig. En anmälan kunde ju inte innebära den ringaste inskränkning i rätten att församlas.[96]

Självfallet var det huvudsakligen liberala och frisinnade element i riksdagen som yrkade på att församlingsrätten skulle befästas i grundlagen. Vahlin, Axel Danielssons vän, såg — påverkad som han var av Stuart Mills liberalism — som sin kanske främsta uppgift att slå vakt om yttrandefriheten i såväl tal som skrift. Det var därför naturligt, att han såg en fara i de lagliga begränsningarna av församlingsfriheten, liksom han förut opponerat mot munkorgslagen och senare skulle motsätta sig städernas "vingklippning", som han fruktade skulle komma att minska antalet frisinnade och liberaler i riksdagen. Vahlins medmotionär Peter Andersson i Högkil sades av en samtida liberal skribent förtjäna alla frisinnade människors tacksamhet för sina ansträngningar att hindra att församlingsrätten överlämnades åt polismyndighetens godtycke. Ett annat motiv som sannolikt påverkat hans ställningstagande var att han ville hävda riksdagens ställning gentemot kungamakten. Också Mankells och Lilienbergs ställningstagande i frågan om församlingsrätten kan sägas vara karakteristiska uttryck för deras liberala politiska uppfattning. Bland andra som ville att församlingsrätten skulle skyddas genom särskilda lagbestämmelser märks tidningsmännen Fredrik Borg och Christian Bülow. Borg var nära vän till Lars Johan Hierta och en tid medarbetare i Aftonbladet. Bülow hade i August Blanches sällskap tillägnat sig gammalliberalismens idéer.[97]

Också en och annan enstaka konservativ ledamot av riksdagen hade förståelse för kravet på skydd för församlingsrätten och uttryckte detta i anföranden i riksdagen. Bland dessa var Klinckowström och frikyrkomannen P P Waldenström. Flertalet konservativa riksdagsledamöter värnade emellertid de gällande reglerna. Försvarets mest framträdande profil var den närmast ultrakonservative Rydin.[98] En framstående jurist som inte kunde ansluta sig till kravet på en grundlagsfäst församlingsfrihet var hovrättsrådet Widström, den ende riksdagsledamoten med frireligiös hemvist som motsatte sig detta krav, dock närmast av formella skäl.

att riksdagens medbestämmanderätt beträffande en ifrågasatt lag ägde stöd i grundlagen eller så att han utan dylikt erkännande ansett sig böra genom delegation frivilligt överlämna lagen till sambeslut. KU 1867:14 s 4.

96 AK 1890:41:30 och 33, Rydin resp hovrättsrådet Carl Ulrik Widström.

97 Se bl a Millqvist Scipio s 111.

98 Millqvist Scipio s 34.

4.4 Angreppen mot strejkrätten, Åkarpslagens föregångare

Före näringsfrihetens genomförande 1846 och 1864 reglerades förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare genom skråväsendet och hallrätterna. Syftet med dessa inrättningar var att skapa en ordning med fasta löner och varupriser. I ett sådant system var helt naturligt varje aktion för att höja arbetarnas löner utesluten. Enligt vår sista hallordning av 1770 var sålunda fabriksidkaren vid äventyr av böter förbjuden att höja arbetslönerna. Gesällen och arbetaren ägde inte fordra "högre arbetslön än som allmänt betås". Inte heller fick han lämna arbetet om han fann att lönen var för låg. Gjorde han detta var han, om arbetsgivaren så önskade, skyldig att kvarstanna i tjänst dubbelt så länge som eljest var föreskrivet. Sammanslutningar eller gemensamma aktioner för att förbättra löneförhållandena var direkt förbjudna.[99]

Full organisations- och strejkrätt följde inte med 1846 års fabriks- och hantverksordning och 1864 års näringsfrihetsförordning. Fabriks- och hantverksordningen ställde nämligen arbetarna under arbetsgivarens husbondevälde. Bötesstraff drabbade den som övergav sitt arbete. En strejk hade inneburit ett avtalsbrott. Bestämmelserna präglades alltså av det tidigare regleringssystemet. 1864 års näringsfrihetsförordning knäsatte visserligen principen om arbetets frihet men vad man avsåg var närmast företagarnas frihet från det statliga regleringstvånget. I fråga om förhållandet mellan näringsidkaren och hans arbetare lämnade förordningen föreskrifter i vissa hänseenden — näringsidkaren hade sålunda husbondevälde över sina arbetare om inte annat avtalats — men hänvisade i övrigt till allmän lag och till legostadgan. Hänvisningen till legostadgan torde dock inte haft någon betydelse i praktiken. Varken från arbetsgivarens eller arbetarnas sida lade man i dagen något intresse att efterleva dess bestämmelser. Legostadgan tillämpades dock vid arbete i lantbruk och hushåll, alltså utanför den egentliga industrin.[100] 1846 års försvarslöshetsstadga gällde i nära 40 år efter näringsfrihetsförordningens genomförande. Stadgan var ett medel som kunde användas mot strejkande arbetare. Den var nämligen tillämplig inte endast mot lösdrivare i egentlig mening utan mot envar arbetslös, oavsett om arbetslösheten var självförvållad eller inte.[101]

Om man bortser från de nu nämnda eftersläpande resterna av det gamla systemet, kan sägas att några lagliga hinder inte fanns för arbetarna att organisera sig i fackföreningar och att tillgripa strejkvapnet som ett medel i kampen för bättre anställningsvillkor. När därför svensk fackför-

99 Se avsnitt 4.3.1.

100 Westerståhl s 10 ff.

101 1846 års försvarslöshetsstadga ersattes 1885 av lag angående lösdrivares behandling.

eningsrörelse i sinom tid uppstod hade — såsom Jörgen Westerståhl framhåller — den inga särskilda rättsliga barriärer att övervinna. En annan sak är att det skulle dröja länge innan fackföreningsrörelsen kom att allmänt accepteras på arbetsgivarsidan. Även från myndigheternas sida intog man ofta en fientlig inställning mot rörelsen och strejkande arbetare. Vad man särskilt ogillade var den intima förbindelsen med socialdemokratin.[102]

Redan under fackföreningsrörelsens första år ropade man på lagstiftning mot fackföreningsrörelsen och dess kampmetoder.[103] Efter hand tillkom också vissa straffrättsliga stadganden i uppgivet syfte att skydda "arbetets frihet", stadganden som skulle visa sig ytterst seglivade och leva kvar långt efter det att arbetarrörelsen blivit allmänt accepterad och dess män kommit i ledande ställning inom landet.

4.4.1 Tvång i samband med arbetskonflikter läggs under allmänt åtal

Strafflagen av 1864 upptog i kapitel 15 brott mot annans frihet. Det allmännaste av dessa brott, tvång, inflöt i kapitlets 22 § och ansågs äga rum då man uppsåtligen med våld eller hot rättsstridigt tvingade annan till en verksamhet eller overksamhet. Således straffades den högst med straffarbete i två år som utan laga rätt eller med missbruk av sin rätt tvingade någon genom våld eller hot att något göra, tåla eller underlåta. Brottet fick enligt 24 § inte åtalas av allmän åklagare, om inte målsäganden angav det till åtal.

1892 års motion

I en motion till 1892 års riksdag klagade hemmansägaren Jan Eliasson i Skuttungeby över de allt vanligare strejkerna. Dessa liknade och urartade stundom till uppror. Inställelsernas upphovsmän, strejkagitatorerna, borde betraktas som brottslingar mot annans frihet. De gick för det mesta fria från straff, då de som tvingats till strejk av fruktan för hämnd inte vågade anmäla agitatorerna till åtal. Åklagaren saknade också möjlighet att på eget initiativ åtala brott enligt 22 §. I strafflagens 15 kapitel borde därför inskrivas en ny bestämmelse om ansvar — straffarbete fr o m sex månader t o m två år — för den som medelst list, lock, hot eller tvång, i avsikt att åstadkomma skada, förmådde annan att inställa sitt arbete eller hindrade honom från att utföra lovligt arbete. Förslaget innebar m a o att varje uppmaning eller uppmuntran till strejk skulle straffbeläggas. Däremot lade Eliasson inte något förslag beträffande åtals-

102 Jfr interpellation 1909 om regeringen avsåg att vidta någon åtgärd mot den samhällsvådliga och samhällsupplösande propaganda som socialisterna bedrev och statsminister Lindmans svar, AK 1909:8:6 resp 8:59.

103 Se kap 4.1.

rätten men yttrade att allmän åklagare borde åläggas skyldighet att självmant åtala brott av nu ifrågavarande slag.[104] Förmodligen har den stora strejken vid Norbergs gruvfält 1891 varit en av anledningarna till Eliassons motion.[105]

Lagutskottet förklarade sig dela motionärens förtrytelse över de upprörande kränkningar av det enskilda avtalets frihet som mer än en gång förekommit i samband med arbetsinställelser. Arbetarnas eget väl krävde ett verksammare skydd mot dylika kränkningar än den gällande lagstiftningen förmådde lämna. Det var emellertid enligt utskottets mening inte nödvändigt eller ens för motionärens eget syfte lämpligt att såsom denne föreslagit införa ett nytt slags frihetsbrott i lagen. Syftemålet med motionen kunde såsom motionären själv antytt säkrast vinnas genom att ställa rättskränkningen under allmänt åtal. Utskottet föreslog därför en sådan ändring av SL 15:24 att *samtliga* brott enligt 15:22 — och alltså inte endast tvång i samband med strejker — skulle få åtalas av allmän åklagare.[106]

Under riksdagsdebatten kritiserades förslaget från olika synpunkter. Adolf Hedin menade sålunda att motionären hade två mått för rättvisa: ett för arbetsgivaren och ett för arbetaren. Arbetare som övertalade sina kamrater att inställa arbetet, även om detta var föranlett av arbetsgivarens övergrepp, t ex avskedande av anställd därför att han tillhörde fackförening, ville motionären döma till straffarbete. Men för arbetsgivare som med hot om avsked tvingade arbetare att utträda ur fackförening ville han inte att lagen skulle stadga något ansvar.[107] Lantmannapartiet kritiserades för sin hållning. Bondeklassen riktade, hette det sålunda, sitt vapen mot en samhällsklass som kämpade för sin tillvaro. Man borde ta hänsyn till att arbetarna hade en annan ställning än alla övriga samhällsklasser, t ex tjänstemän, arbetsgivare osv. Dessa hade rättigheter att vid lagstiftningen ge sina åsikter till känna, men den arbetande klassen saknade inflytande. Man borde vara högst varsam, innan man stiftade lagar som vidgade klyftan mellan arbetsgivare och arbetare.[108]

I första kammaren stack man inte under stol med att fråga var om en klasslagstiftning. Arbetsgivaren måste enligt Reuterswärd äga rätt att själv bestämma vilka och hur många arbetare han ville ha i sin tjänst och att gallra ut orostiftare.[109]

I andra kammaren bestred häradshövding Wilhelm Wester bestämt att fråga var om klasslagstiftning. Lagutskottet hade endast hemställt att de

104 Mot 1892:II:24.
105 Se Nordström s 683, Casparsson Gruvfolk s 61—72, NJA 1893 B 401.
106 LU 1892:20, se också memorial 49.
107 AK 1892:18:14, 42:57.
108 Bülow AK 1892:18:21, Jansson i Krakerud 18:37.
109 FK 1892:15:26. Se också Axel Bergström 15:25.

i SL 15:22 nämnda brotten skulle ställas under allmänt åtal. Det rådde fullkomlig likställighet mellan arbetsgivare och arbetare. Om en arbetsgivare med våld eller hot tvingade någon att något underlåta eller göra var ju också denne hemfallen under åtal. Det berodde inte på om personen var arbetsgivare eller arbetare utan bara på om han begått brott eller inte. Det var endast fråga om en reglering av förhållandet mellan arbetare och inte mellan arbetare och arbetsgivare. Det gällde att skapa ett skydd för den ordentlige och laglydige arbetaren.[110] Samma troskyldighet fanns också på andra håll: det kunde inte vara fråga om någon klasslagstiftning eftersom bestämmelserna träffade både arbetsgivare och arbetare; de talade ju varken om arbetare eller någon särskild samhällsklass.[111]

De som försvarade utskottets förslag framhöll genomgående att motionärens motiv var talande och behjärtansvärda. Ingen kunde godkänna att de som velat arbeta hindrades med våld eller hot att gå till sitt arbete. Lagstiftaren borde skydda arbetarna för det olidliga tryck som strejkledarna utsatte dem för. Någon åtgärd borde vidtas varigenom strejkagitatorerna erhöll det straff varav de var väl förtjänta.[112]

Vidare förfäktades att förslaget, om det genomfördes, skulle innebära ett ingrepp i arbetarnas strejkrätt och föreningsrätt. Det var givet att åtalsrätten i första hand skulle vändas mot strejkledarna. Med de bevisningsmetoder — med polisvittnen osv — som underdomstolarna på många ställen godkände skulle det bli ganska lätt att få strejkledarna dömda. Och även om de inte överbevisades och fälldes till ansvar, skulle de dock vara häktade och berövade sin frihet just under den viktigaste delen av strejken, då den bäst behövde sammanhållas. På så sätt skulle förmodligen de flesta strejker bli mycket svåra om inte omöjliga att utföra.[113] Motionären Eliasson bestred inte att den ifrågasatta lagändringen innebar ett ingrepp i föreningsrätten men menade att lagändringen skulle vara till gagn för både arbetare och samhället.[114]

Slutligen uttalades en viss tveksamhet om det var lämpligt att dra in allmänne åklagaren i striden på arbetsmarknaden. Det vore kanske bäst och lugnast om arbetsgivare och arbetare fick göra upp sina mellanhavanden utan dennes inblandning.[115]

Utskottets förslag kom emellertid av formella skäl att avvisas av riks-

110 AK 1892:18:20 och 31. Jfr uttalanden av Eliasson, Erickson i Bjersby, Petersson i Runtorp som alla ville hindra agitatorernas verksamhet, AK 18:32, 27 resp 39.
111 Petersson i Runtorp, AK 1892:18:38.
112 Månsson AK 1892:18:22, Erickson i Bjersby 18:27. Med M instämde flera talare.
113 Mankell AK 1892:18:18.
114 AK 1892:18:33.
115 Se t ex Tamm FK 1892:15:23, Hamilton AK 18:25. Annan mening t ex Wester 18:30.

dagen som stannade vid att anhålla att Kungl Maj:t måtte till följande riksdag lägga fram ett förslag om åtalsrättens utsträckning.[116]

1893 års proposition

I proposition till 1893 års riksdag föreslog regeringen att brott enligt SL 15:22 skulle få åtalas av allmän åklagare inte bara som dittills gällt när målsäganden angav det till åtal utan också när *någon genom brottet hindrats från lovligt arbete*. Förslagets syfte var, framhöll departementschefen, ingalunda att, till fromma för arbetsgivaren, söka inskränka arbetarnas självbestämmanderätt. Tvärtom avsåg det — ytterst i näringslivets och det allmänna lugnets intresse — att skydda den enskildes rätt att fritt förfoga över sin arbetskraft. Inom högsta domstolen var meningarna om förslaget delade. En ledamot gav sålunda uttryck åt att likställighet borde råda mellan arbetare och arbetsgivare i förevarande avseende och föreslog att åtalsrätten skulle omfatta även det fall att någon tvingade annan att utföra visst arbete och alltså inte endast det fall att någon hindrades att utföra lovligt arbete. Lagstiftaren måste nämligen undvika blotta skenet av partiskhet och utan undantag vända lagen mot var och en som med avsikt störde arbetets frihet. Departementschefen invände att det inte fanns något verkligt behov av att utsträcka åtalsrätten utöver vad i förslaget förordats.[117]

Lagutskottets majoritet instämde i uppfattningen att åtalsrätten inte borde utsträckas till andra brott än tvång vid arbetsinställelser. Utskottet ansåg emellertid att de i propositionsförslaget använda orden "där ej genom brottet någon blivit hindrad från lovligt arbete" borde utbytas mot orden "*där ej genom brottet någon tvingats att deltaga i arbetsinställelse*". För att emellertid förekomma den tolkningen, att sådant tvång som åsyftade att hindra någon eller några att återuppta arbetet inte skulle falla under den ifrågasatta utsträckningen av åtalsrätten, föreslog utskottet att åklagarens åtalsrätt uttryckligen skulle omfatta även det fall att någon "*hindrats att återgå till arbetet.*"[118]

Liksom 1892 riktades i andra kammaren kritik mot förslagets ensidighet. Det avsåg ju endast våld eller hot från arbetarnas sida, men det var ett faktum att arbetsgivarna med straffvärt hot tvingat arbetare att utträda ur fackförening. Redan nu skymtar den tanke som senare skulle bli vägledande på arbetsmarknadens område, nämligen att staten borde lämna detta i fred. Förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare samt mellan arbetarna inbördes sades sålunda vara så grannlaga att om lagstiftning skulle tillgripas så borde det ske med största varsamhet.[119] Fred

116 LU 1892:49, FK 38:27, AK 42:59.
117 Prop 1893:24, s 33, 36, 39, jfr nedan vid not 123.
118 LU 1893:33.
119 John Olsson i Stockholm AK 1893:31:8, Lilienberg 31:2, Hamilton 31:3.

och gott samförstånd mellan arbetare och arbetsgivare skapades inte genom att blanda in åklagarna.[120] Även behovet av lagstiftningen ifrågasattes. Sålunda hävdades att några allvarliga oroligheter i samband med arbetsinställelser inte inträffat.[121]

I första kammaren höjdes ett par röster för en utsträckning av åtalsrätten utöver vad lagutskottet föreslagit. Carl Herman Lundström framhöll sålunda att utskottets förslag inte omfattade alla de brott som kunde äga rum vid arbetsinställelser. Erfarenheten hade ju visat att det vid dessa var mycket vanligt att personer som kom från främmande orter för att söka arbete genom våld eller hot hindrades från att överta nedlagt arbete. Det var viktigt att också förekomma detta genom lagstiftningen.[122] Häradshövding Claëson ansåg att lagen var ensidig. Den i propositionen uppdragna skillnaden var alldeles ohållbar. Det borde inte vara mera föremål för allmän åtalsrätt om någon tvingade en person att underlåta ett arbete än om han tvingade honom att arbeta.[123]

Kamrarna biföll emellertid lagutskottets förslag, andra kammaren med 148 röster mot 59.[124]

4.4.2 Åtalsrätten utvidgas

Det är förvånande att riksdagsmajoriteten 1893 begränsade åtalsrätten på det sätt som skedde. Med dess syn på strejker i samband med arbetskonflikter är det svårt att förstå varför man hesiterade för att under allmänt åtal lägga även de fall då någon hindrades att överta en annan arbetares nedlagda arbete. Den på sina håll förefintliga missbelåtenheten med lagrummets utformning tog sig emellertid först 1897 uttryck i en motion. Då motionerade nämligen i första kammaren advokatfiskalen Carl Ljungberg om en ändring av SL 15:24. Lagrummet borde få en sådan utformning att allmän åklagare ägde åtala även i det fall att någon hindrats att överta erbjudet arbete.[125]

Men Ljungberg ville inte stanna härvid utan föreslog att även lockelser och liknande aktioner skulle likställas med tvång genom våld eller hot. SL 15:23 borde därför ändras så, att med hot med misshandel eller brottslig gärning skulle likställas det fall att man sökte "medelst trugande, lockande eller tubbande eller annorledes förmå annan att nedlägga arbete, som han enligt lag eller avtal är skyldig att utföra, eller att vägra övertagandet av honom erbjudet arbete". Förfarandet skulle liksom hotet straffas med böter eller fängelse i högst sex månader. Samma påföljd skulle drabba den som utställde vakter för att avhålla personer från ar-

120 Hedlund AK 1893:31:7, Hamilton 31:3 och Lilienberg 31:2.
121 Hedlund AK 1893:31:6, Lilienberg 31:2.
122 FK 1893:29:28.
123 FK 1893:29:28.
124 FK 1893:29:30, AK 31:9.
125 Mot 1897:I:36.

bete eller som lät bruka sig till sådan vakthållning. Brott enligt 15:23 borde falla under allmänt åtal.

Lagutskottet ville emellertid inte gå med på den föreslagna ändringen av 15:23. Utskottet fann det visserligen vara önskvärt att genom lagbestämmelser förebygga arbetsinställelser eller mildra de svåra följderna därav men ansåg att man under inga förhållanden som medel därför kunde godkänna en lagändring som betecknade ett avsteg från allmänna straffrättsprinciper. Sådan var emellertid den förordade ändringen. Den avsåg nämligen att som brottsligt bestraffa förledandet till en handling som inte var belagd med straff. Däremot accepterade utskottet tillägget till 15:24. Detta utgjorde enligt utskottet en konsekvens av de grunder som betingade paragrafens då gällande lydelse.[126]

Första kammaren biföll utan diskussion utskottets förslag. I andra kammaren framhöll Branting att fråga var om att utvidga en undantagslagstiftning mot arbetarklassen. Visserligen var saken inte av särdeles stor betydelse, men han ville inte gå ett enda steg vidare på denna väg. Carl Lindhagen och Staaff ansåg att det föreslagna stadgandet inte på något sätt kunde skydda arbetets frihet. På konservativt håll godtog man utskottsförslaget just under hänvisning till behovet av skydd för arbetets frihet. Det gällde att söka bevara den personliga friheten även uti ifrågavarande avseende. Andra kammaren biföll utskottets hemställan.[127]

126 LU 1897:55. Jfr SL 18:13 andra st i dess lydelse av 1910, den s k preventivlagen.
127 FK 1897:29:60, AK 38:9, 10, 11.

KAPITEL 5

I rösträttsstridens skugga, 1896—1911

5.1 Den sociala och politiska situationen

Ända sedan tvåkammarriksdagens tillkomst hade krav framförts på en rösträttsreform. Bönderna trodde att en begränsad utvidgning av rösträtten skulle öka deras inflytande på "herrarnas" bekostnad. Första kammarens motstånd mot en reform var emellertid länge massivt, men 1884 gick den med på en utredning. Under striden om spannmålstullarna blev protektionisterna alltmer betänksamma inför en reform och denna betänksamhet växte med den tilltagande misstänksamheten mot fackföreningar och socialdemokrater. Och då den beställda utredningen visade att även en begränsad utvidgning av rösträtten skulle medföra ett minskat inflytande för bondeklassen, växte oviljan mot en rösträttsreform på detta håll.[1]

Genom striden om rösträtten kom motsättningen mellan höger och vänster att dominera svensk politik. I första kammaren härskade sedan 1888 Reuterswärds konservativa parti, i andra kammaren det konservativa lantmannapartiet. Lantmannapartiet representerade en medelklass, en företagargrupp, som efter hand blev alltmer konservativ och fick högerprägel. Genom en utbrytning bildades 1906 Nationella framstegspartiet. Därefter framstod lantmannapartiet som ett rent bondeparti. Det Reuterswärdska majoritetspartiet i första kammaren fick 1910 sin fortsättning i Förenade högerpartiet. Radikalerna i Andra kammarens center hade 1895 bildat folkpartiet. Utanför detta stod emellertid flera framstående liberaler, som hoppades på en liberal samling på bredare bas. Efter det för liberalerna framgångsrika andrakammarvalet 1899 kom också en sådan till stånd. Påföljande år bildades sålunda Liberala samlingspartiet. I detta ingick representanter för städernas och industrisamhällenas löntagare och de bolagsfientliga skogsbönderna. År 1902 bildade liberalerna en egen riksorganisation, Frisinnade landsförsamlingen, som stod till vänster om partiet. Liberalernas representation i andra kammaren växte från 73 ledamöter år 1897 till 109 år 1906. Samtidigt ökade antalet social-

1 Vallinder s 16, 18, 19.

demokrater i kammaren. Medan Branting 1897—1902 var den ende socialdemokraten där, hade han 33 kamrater 1909.

Rösträttsfrågan hade intagit en framträdande plats såväl vid 1899 års andrakammarval som de två följande valen (1902 och 1905). Först 1907 lyckades Arvid Lindman finna en plattform för frågans tillfälliga lösning, som innebar allmän rösträtt för män, dock med 40-gradig skala och utskyldsstreck. 1909 års riksdag antog slutligt reformen. Denna fördubblade väljarkåren och sänkte bondeklassens andel i denna till 27 procent mot förut något över 40. 1911 års andrakammarval, det första efter rösträttsreformens genomförande, medförde en betydande förskjutning åt vänster: högern förlorade 29 mandat till socialdemokraterna.

Motsättningen mellan arbetarklassen och de besuttna klasserna skärptes under dessa år. Med oro såg man från borgerligt håll på den allt starkare anslutningen till fackföreningarna och det socialdemokratiska partiet. I enlighet med den härskande liberala ideologin erkände man i princip föreningsrätten och strejkrätten, men i praktiken sökte man flerstädes hindra arbetarnas anslutning till fackföreningarna och man klagade över de intima förbindelserna mellan dessa och socialdemokraterna. Belysande för uppfattningen i ledande borgerliga kretsar är det svar som statsminister E G Boström lämnade 1899 på en interpellation i andra kammaren av Branting. I denna frågade Branting i anledning av en mycket uppmärksammad attack mot föreningsfriheten av norrländska sågverkspatroner om regeringen avsåg att ta något initiativ för att värna föreningsrätten. Boström svarade att han inte kunde finna att arbetsgivarna önskade beröva sina arbetare deras föreningsrätt. Däremot önskade de att arbetarna inte tillhörde föreningar, i vilka de förlorade sin självbestämmanderätt och kom under främmande ledare, i synnerhet ville de inte att arbetarna skulle tillhöra föreningar, som var en del av det socialistiska partiet. Något initiativ från regeringens sida för att slå vakt om föreningsrätten var därför enligt Boströms mening inte behövligt.[2] Statsministern talade tydligen med ord som sågverksägarna kunde ha lagt i hans mun. Han hade som synes inte mycken förståelse för säkerställande av föreningsrätten.

Genom bildandet av landsorganisationen 1898 och fackförbundens tillväxt trots allt motstånd hade emellertid fackföreningsrörelsen vunnit i styrka och enhet. Allt oftare stannade i arbetskonflikterna segern på arbetarsidan. Som motvikt mot arbetarorganisationerna framväxte föreningar av industriidkare och företagare. Omedelbart efter den stora politiska storstrejken 1902 bildades Svenska verkstadsföreningen och Svenska arbetsgivareföreningen. Initiativtagarna till SAF stod av allt att döma nära det mäktiga konservativa partiet i första kammaren. Deras principiella inställning till arbetarrörelsen var närmast den som sågverksägarna i Sundsvallsdistriktet hävdade i konflikten 1899. De militanta SAF-med-

2 AK 1899:12:4, Casparsson LO del 1 s 109 f.

lemmarna hade tänkt sig SAF som ett vapen i en fortsatt strid mot arbetarrörelsen efter denna linje.[3] År 1906 träffades emellertid ett avtal mellan LO och SAF i vilket intogs en bestämmelse att föreningsrätten å ömse sidor skulle lämnas okränkt. Därmed slutade den egentliga striden om föreningsrätten.[4]

Vid sammanstötningar mellan strejkande och strejkbrytare hade det ibland kommit till våldsamheter. Bland de mest kända är Sandökravallerna 1907. Tvistens ursprung var att arbetsgivaren vid Sandö sågverk vägrade sina anställda föreningsrätt. Vid en stormning av en strejkbrytarbarack kom det till handgemäng varvid en landsfiskal skadades av en kastad bräda. Händelsen bedömdes av domstolarna som uppror. De tre arbetarynglingar som ledde aktionen dömdes av häradsrätten till vardera åtta års straffarbete. Straffet nedsattes något av överrätterna. I arbetarkretsar betecknades domarna som klassdomar, som samhällets brutala partitagande mot arbetarparten i den sociala striden.[5]

Samma år inträffade en händelse som upprörde många. Två unga pojkar rånade en vårdag posten på tåget mellan Staffanstorp och Malmö, varvid postiljonen sköts. Som motiv för dådet uppgav den ene rånaren att han och hans kamrat kommit överens om att genom en kupp skaffa medel åt en socialistisk ungdomsklubbs agitationsfond, att vid inträffande politiska konflikter användas till inköp av vapen och ammunition. Utredningen visade emellertid att de båda postrånarna behållit bytet själva och att de knappast hade någon bestämd politisk uppfattning.[6]

Men än mera skulle opinionen uppröras av Amaltheadådet 1908. I Malmö hamn hade sommaren 1908 engelska strejkbrytare installerats ombord på fartyget Amalthea. I harm över strejkbryteriet och för att skrämma bort strejkbrytarna placerade tre ungsocialister en bomb ombord på fartyget varvid en strejkbrytare dödades och flera sårades. Två av förövarna dömdes till döden. Domarna förvandlades emellertid till livstids straffarbete.[6] Bland andra händelser må nämnas att i Stockholm vid ryske tsaren Nikolaus II:s besök vid midsommartiden 1909 en ungsocialist sköt ned den svenska generalen Beckman i tro att denne var en hög rysk officer.

Under hela denna period hörde konflikter på arbetsmarknaden till ordningen för dagen. Antalet förlorade arbetsdagar var betydande. Under åren 1903—1908 uppgick de årligen i genomsnitt till över en miljon, under 1909 års storstrejk över 11 miljoner.[7] En annan faktor som ökade

3 Hallendorff s 49.

4 Se kap 12.1, Casparsson LO del 1 s 269. Se också Adlercreutz s 347. Jfr Josefson-Stjernquist s 28.

5 Sandökravallerna har romantiserats av Martin Koch i hans bok Timmerdalen, hans skildring av de norrländska arbetarfrågorna. NJA 1908 B 270.

6 Postrånet har skildrats av Albert Olsson i hans bok Makt och fattigdom. Stockholm 1962. Om Amaltheadådet, se NJA 1909 s 61.

den politiska spänningen i landet var den ungsocialistiska propagandan. Den var starkt revolutionär och betecknades på borgerligt håll som landsförrädisk och brottslig. Den borgerliga pressen fylldes med högljudda rop på ingripande mot arbetarrörelsen.[8] Oroligheterna på arbetsmarknaden och oron i övrigt skapade en utbredd aversion mot arbetarrörelsen och en god jordmån för lagstiftning mot denna. Förslag framlades i syfte att få ett slut på strejkerna och oron på arbetsmarknaden samt på ungsocialistisk och annan radikal agitation. Kraven resulterade bl a i tillkomsten av den beryktade Åkarpslagen (SL 15:22 andra stycket) och i den liberala regeringen Staaffs skärpning av 1889 års munkorgslag och utfärdandet av vissa andra lagar (Staafflagarna). Efter 1909 års storstrejk framlade högerregeringen Lindman förslag till lagar om kollektivavtal och arbetsdomstol, som visserligen då avvisades men som senare skulle genomdrivas om än i något modifierad form. Förslag väcktes även om att rättsligt reglera det enskilda arbetsavtalet på det industriella området och om att i den allmänna strafflagen införa bestämmelser om straff för brytande av arbetsavtal. Även fackföreningsrörelsens blockad- och bojkottmetoder angreps (Lex Hildebrand).

5.2 Åkarpslagens tillkomst

SL 15:22 straffade i sin ursprungliga lydelse den som "utan laga rätt eller med missbruk av sin rätt genom våld eller hot" tvingade annan att något göra, tåla eller underlåta. Straffet var högst straffarbete i två år om inte gärningen var särskilt belagd med svårare straff. Om man *försökte* att tvinga någon men misslyckades, bedömdes försöket, om det skett genom misshandel, varå ringare eller ingen skada följt, enligt 14:13 och om fråga varit om hot enligt 15:23. Straffet var då högst sex månaders fängelse.

Robert Dickson berättar i sina Minnen att han under sin tid som landshövding i Malmöhus län hade funnit att polisen var "en god, man kan säga nödvändig hjälp" vid de strejker som förekom. Det våld och det hot för vilket de arbetsvilliga ofta var utsatta från de strejkandes sida hade emellertid väckt en önskan om en ändring av strafflagen så, att de erhöll bättre skydd. Straffet behövde skärpas och så, att häktning kunde äga rum, varigenom arbetsfred lättare skulle vinnas. Än viktigare var dock att brottet lades under allmänt åtal. Dickson skrev därför i slutet av 1898 till justitieministern Ludvig Annerstedt och föreslog att Kungl Maj:t skulle ta upp frågan till behandling.[9] Tydligen var det försök att tvinga någon till strejk etc. med misshandel eller hot som Dickson hade i tankarna. Försöket som sådant var inte straffbart. Det straff som var

7 Westerståhl s 152.
8 Magnusson del 2 s 114.
9 Dickson s 125 f.

utsatt för misshandel enligt 14:13 och hot enligt 15:23 var för ringa för att bofast person skulle kunna häktas. För häktning förutsattes nämligen, bortsett från vissa undantagsfall, att straffarbete kunde följa å brottet. Endast målsägande hade rätt att åtala brott enligt 14:13 eller 15:23.

Annerstedt svarade att det skulle vara fördelaktigare om ett förslag i den åsyftade riktningen lades fram av enskild motionär i riksdagen. Han bifogade förslag till lagtext. Då Dickson några dagar därefter träffade riksdagsmannen Pehr Pehrsson i Åkarp tillfrågade han honom om han ville åta sig saken.[10] När denne jakade härtill, lämnade Dickson vid början av 1899 års riksdag honom en motion vars kläm var den av Annerstedt givna lagtexten. I motionen framhöll Pehrsson att det under 1898 års strejker visat sig att gällande lagbestämmelser om tvång samt misshandel och hot var ineffektiva när det gällde det våld och hot som utövades från de strejkandes sida. Det hade sålunda inträffat flera fall då våldsverkarna inte kunnat straffas trots att det våld man använt för att framtvinga arbetsnedläggelse inneburit en ganska svår misshandel. I de fall den misshandlade kvarstannat i arbetet, hade åklagaren inte kunnat ingripa med stöd av 15:22, eftersom misshandeln inte lett till det åsyftade resultatet. Tvångsbrottet var med andra ord inte fullbordat och föll därför inte under lagrummet. Inte heller hade gärningsmannen kunnat straffas efter 14:13 för misshandel, då allmän åklagare saknade rätt att på eget initiativ åtala enligt denna paragraf och den misshandlade av rädsla inte vågade uppträda som angivare. Om misshandeln eller hotet hade haft avsedd verkan, dvs om den misshandlade övergav arbetet, förelåg visserligen förutsättningar för ingripande från allmän åklagares sida enligt 15:22 men i regel lämnade den misshandlade orten för strejken eller också anslöt han sig till de strejkande. I båda sistnämnda fall mötte svårigheter för allmän åklagare att visa vad som förevarit. Helt annorlunda skulle situationen bli, menade Pehrsson, om redan försöket att tvinga någon att delta i strejk etc blev åtalbart och så strängt bestraffat att åklagaren fick häktningsrätt. Då kunde han ju ingripa på ett mycket tidigare stadium än vad nu var fallet. Han föreslog därför att 15:22 kompletterades så, att även försök att tvinga någon att delta i arbetsinställelse eller att hindra någon att återgå till arbete eller överta erbjudet arbete bestraffades och detta lika strängt som det fullbordade tvånget. Åklagaren borde ha rätt att åtala försöket.[11]

Lagutskottet delade motionärens uppfattning att de gällande bestämmelserna var otillräckliga för att stävja det ofog som fackföreningar och strejkledare drev genom att framkalla eller befordra oberättigade och skadliga arbetsinställelser. Den särskilt brottsliga och för samhällets lugna

10 Jfr Pehrssons uttalande i AK 1904:36:33. Jfr AK 1899:9:20, 21. Hans lagförslag hade granskats av framstående jurister.

11 Mot 1899:II:28. Se också AK 1899:9:21.

utveckling vådliga karaktären av sådant våld eller hot som det här var fråga om utgjorde skälig anledning att belägga våldet och hotet med strängare ansvar än annan dylik handling. Utskottet föreslog därför att SL 15:22 skulle få ett andra stycke där försöket straffbelades enligt Pehrssons yrkande. 15:24 borde utformas så, att allmän åklagare fick möjlighet att åtala försöket. Utskottet hoppades att de föreslagna bestämmelserna inte oväsentligen skulle bidra till att skydda välsinnade arbetare mot fackföreningarnas och strejkledarnas inflytande. Men utskottet var inte helt utan betänkligheter. Det konstaterade sålunda att förslaget innebar att försöket likställdes med det fullbordade brottet, en avvikelse från vad som i regel godtogs i svensk lagstiftning. Utskottet ansåg dock att det i förevarande fall fanns fog för en sådan avvikelse. Det objektiva moment — att effekten uteblivit — som skiljer försöket från det fullbordade brottet var nämligen av väsentligt mindre betydelse vid det nu ifrågavarande brottet än vid de övriga försöksbrott som bestraffades enligt svensk lag. Från statens sida kunde det, menade utskottet, anses likgiltigt om avsikten att förmå en arbetare att strejka etc lyckades eller inte. Staten hade nämligen "ett bjudande intresse av att ingripa strängt straffande uteslutande med hänsyn till farligheten i den vilja" som kom till uttryck i handlingar i denna avsikt.[12]

Under riksdagsdebatten blev förslaget föremål för skarp kritik. Denna följde olika linjer. Dels menade man att lagen hade en klasslagskaraktär och därför var farlig. Dels ansåg man att förslaget bröt mot i svensk rätt allmänt vedertagna principer om bestraffning av försök. Dels vände man sig mot obestämdheten i begreppet hot. Dels slutligen hävdades från åtskilliga håll att de bestämmelser som redan fanns var tillräckliga för att skydda "arbetets frihet".

5.2.1 Klasslag

De andrakammarledamöter som tryckte på lagens klasslagskaraktär hävdade att de härskande klasserna byggde barriärer kring det goda som tillkom endast dem. Staaff drog en lans till försvar av fackföreningarna och deras verksamhet, men sade sig vara tämligen övertygad om att hans ord inte kunde påverka den mur som allt mer tjocknade kring det rena egoistiska klassintresset. Han hade svårt att förstå att den ifrågasatta lagstiftningen kunde kallas för annat än en verklig klasslagstiftning. Orättvisa beskattningslagar som träffade en viss klass var utan tvivel farliga. Men det var värre om man utav strafflagen byggde palissader mellan den ena klassen och den andra, *kring* den klass som hade makt och egendom, *mot* den klass som saknade detta. Lagutskottet hade ställt sig på arbets-

12 LU 1899:18.

givarnas sida.[13] Branting nöjde sig med att framhålla att kammarens majoritet hade visat vad slags samverkan med arbetarklassen som från det hållet var att vänta.[14]

Den radikale Olsson i Stockholm pekade på den olikhet inför lagen vari man ställde arbetsgivare och arbetare. Han förmenade att rättvisa skulle skapas om man föreslog samma straff för arbetsgivare som försökte tvinga någon att delta i arbete.[15] Denna formalistiska uppfattning eller liknande tongångar skulle vinna anhängare på liberalt håll och därigenom splittra motståndet mot lagen och bidra till dess bevarande.

5.2.2 **Försökets bestraffning**

Genom Åkarpslagen inleddes en långvarig debatt om det var i överensstämmelse med svensk rättstradition att bestraffa försök till brott.[16] Den svenska rättsuppfattningen hade sedan urminnes tider vilat på principen att man straffades när man fullbordat sitt brott men inte för försök annat än undantagsvis. Det skulle bli den framstående straffrättsexperten Johan C W Thyrén som skulle komma att sätta sin prägel på denna debatt. Han konstaterade att förstadierna till det fullbordade tvånget i allmänhet inte var kriminaliserade, inte ens vid människorov. Så mycket mera påfallande var då att visst tvång i samband med arbetsinställelse av socialpolitiska skäl kriminaliserats även på försöksstadiet.[17] Det var främst i två avseenden som lagen kritiserades.

För det första vände man sig mot att försöket överhuvudtaget skulle bestraffas i förevarande fall. Sålunda ansåg flertalet i högsta domstolen att det inte var tillrådligt att stadga en straffskärpning endast för den händelse att med våldet eller hotet avsågs att tvinga någon att delta i arbetsinställelse etc. Detta syfte kunde ingalunda anses mera farligt eller förkastligt än många andra som kunde förekomma.[18] Staaff hänvisade till ett uttalande av gamla lagkommittén att det var mot andan i de nordiska nationernas äldre lagstiftning och stred mot folkens rådande begrepp att bortse från de på utgången av ett företag inverkande yttre omständigheterna.[19] Även den ytterligt konservative prästen Redelius, som var positiv till lagförslaget, var betänksam. Bestämmelsen kunde dock enligt hans mening inte betraktas som olämplig då den skyddade arbetarna och

13 AK 1899:9:25 f.
14 AK 1899:9:35.
15 AK 1899:9:33.
16 Se Ragnar Bergendals och Lars Gunnar Ohlssons utredning ang straffbarheten vid försök till brott, SOU 1940:19.
17 Thyrén, Principerna II s 43.
18 NJA 1899:II art 10 s 4.
19 AK 1899:9:27. Se Lagkommittén, Förslag till Allmän Criminallag. Sthlm 1832, Motiv s 19 och Montelius s 174.

samhället. "Om det skulle bliva till skada för dem (strejkledarna och deras bulvaner), så må det så ske, ty sådana personer äro för samhället att likställa med skadedjur."[20] Vice ordföranden i lagutskottet, den konservative Husberg, framhöll att vår lag inte ens bestraffade försök till mord och andra liknande allvarliga handlingar med mindre att handlingens fullbordan hindrades av omständigheter som varit av gärningsmannens vilja oberoende. Skulle man i förevarande fall belägga försök med straff, då borde man ta steget fullt ut och belägga med straff försök att tvinga överhuvudtaget, det må vara till arbetsinställelse eller något annat, en uppfattning som omfattades även av flertalet i högsta domstolen.[21] Annerstedt delade inte denna uppfattning. Han anförde bl a. Erfarenheten vittnade om att det inte förelåg någon verklig fara för att i vårt land våld eller hot i någon nämnvärd grad skulle förekomma i syfte att förmå annan till brott. I fråga om våld eller hot i syfte att befordra arbetsinställelse eller förhindra arbetets återupptagande var emellertid förhållandet ett annat. Utan en vidsträcktare befogenhet för åklagare och domstolar kunde, enligt sammanstämmande uppgifter, verklig fara uppstå att den allmänna ordningen och rättssäkerheten inom orten skulle under pågående arbetsinställelse lida väsentliga rubbningar. Farligheten av dylikt våld och hot var följaktligen långt större än vid andra arter av våld och hot. Från detta förhållande kunde ur legislativ synpunkt hämtas tillräcklig anledning att i lagen som straffbart särskilt ange försöket att med våld eller hot tvinga någon att delta i arbetsinställelse.[22]

För det andra vände man sig mot att försöket skulle straffas lika strängt som det fullbordade brottet. Enligt Trygger gjorde denna faktor lagen obillig.[23] Pehrsson i Åkarp menade att brottet var alldeles detsamma vare sig den misshandlade eller hotade stannade kvar i arbetet eller inte. Att straffet enligt förslaget skulle bli högre än för vanlig misshandel kunde motiveras med att faran i viljeyttringen vid tvång var mycket större än vid vanlig misshandel.[24]

5.2.3 Obestämdheten i begreppet hot

En annan anmärkning var att begreppet "hot" var alldeles obestämt. Högsta domstolens majoritet anförde: Under SL 15:23 föll endast hot med misshandel eller brottslig gärning. Hurudant ett hot skulle vara för att 15:22 skulle kunna tillämpas därå utsades inte i lagen. Det torde

20 AK 1899:9:29.
21 AK 1899:9:16. Se ock t ex Trygger FK 8:20 och Lindhagen 9:30.
22 NJA 1899:II art 10 s 6 och 7.
23 FK 1899:8:20. Se också Husberg AK 9:16 och Staaff AK 9:26 samt justitieråden Bohman och Hellström, NJA 1899:II art 10 s 5.
24 AK 1899:9:21, 22.

likväl böra antas, å ena sidan, att inte varje än så oskyldigt hot kunde hänföras därunder, och å andra sidan, att hotet inte behövde vara så beskaffat som i 23 § sades. Förslaget innebar således att hot som inte medförde någon vidare effekt skulle bli straffbart i vissa fall då det nu var straffritt. Om nu straffbudet utsträcktes och man stannade vid denna obestämdhet, skulle det medföra att personer skulle komma att åtalas och dömas för åtgärder som i allmänhet ansågs fullt befogade eller som varit av beskaffenhet att inte den ringaste fara för den avsedda effektens inträde uppstått. Närmare bestämmelser borde alltså meddelas om hur sådant hot som här avsågs skulle vara beskaffat. Kanske borde för det fall att någon effekt inte inträtt, inte annat hot än sådant som omförmäldes i 23 § beläggas med det kvalificerade straffet.[25] I riksdagen efterlyste Husberg var gränsen gick mellan tvingande hot och ett mer eller mindre aggressivt försök att inverka på någons övertygelse.[26] Annerstedt avvisade även denna anmärkning. Som en allmän förutsättning för hots straffbarhet uppställdes, framhöll han, enligt kriminalrätten att hotet skulle vara allvarligt. Då vid förbrytelse av förevarande slag effektens uteblivande helt och hållet var beroende på viljan hos den person som var förbrytelsens föremål skulle otvivelaktigt hotets beskaffenhet komma att kunna med ungefär samma lätthet bedömas, vare sig den av gärningsmannen åsyftade effekten inträtt eller inte.[22]

5.2.4 Åkarpslagen och "arbetets frihet"

Den genomgående tankegången hos dem som försvarade lagförslaget var att man måste skydda arbetets frihet. Lagen måste träda mellan för att de arbetare som inte ville tjäna socialister och agitatorer skulle få behålla sin frihet. Den föreslagna bestämmelsen var sålunda ingalunda riktad mot arbetarna, tvärtom var den deras bästa skydd. Principen om arbetets frihet gav arbetarna rätt att strejka, men den innebar också att var och en som ville arbeta hade rätt därtill, en rättighet som måste respekteras. Genom de föreslagna bestämmelserna skulle enligt Pehrsson i Åkarp man träffa "dessa herrar agitatorer och uppviglare" som ställde till oreda mellan arbetsgivare och arbetare. Detta var det åsyftade målet. Det var nödvändigt att fylla en lucka i lagen, som syntes allt mer och mer inge arbetarna den föreställningen att de var "friherrar" och att de kunde göra som de ville.[27] Mot resonemanget att det föreslagna stadgandet avsåg att värna arbetets frihet invändes att det var ensidigt då det inte skyddade denna frihet mot arbetsgivarens åtgärder.[28]

25 NJA 1899:II art 10 s 5.
26 AK 1899:9:18.
27 Pehrsson i Åkarp AK 1899:9:22, Redelius 9:28, Boëthius 9:32, Wieselgren FK 8:25 m fl.
28 Olsson från Stockholm AK 1899:9:34.

Den uppfattning var företrädd bland juristerna att det redan fanns tillräckliga lagbestämmelser. Majoriteten i högsta domstolen, som enhälligt avstyrkte förslaget, framhöll sålunda att den ifrågavarande brottsliga handlingen redan var belagd med straff även för det fall att det i förslaget angivna syftet inte uppnåddes: våld straffades enligt SL 14:13 eller annat lagrum i kapitel 14 och hot enligt 15:23. Hade avsikten med den föreslagna bestämmelsen endast varit att våld eller hot som utövades i visst syfte skulle hemfalla under allmänt åtal, kunde målet i allt väsentligt ha vunnits genom ändring i bestämmelserna om åtalsrätten.[29]

Första kammaren biföll lagutskottets hemställan utan votering. Att kammarens konservativa majoritet skulle bejaka motionärens och utskottets yrkande är helt naturligt. I andra kammaren drevs förslaget igenom med 108 röster mot 93.[30] Lagrummet fick efter Pehr Pehrsson namnet Åkarpslagen.

5.3 Strid om Åkarpslagen

Striden om Åkarpslagen blev bitter. Orsaken härtill var främst att den upplevdes som en klasslag, som ett i de härskande klassernas intresse gjort avsteg från principen om allas likhet inför lagen, en uppfattning som var levande inte endast inom arbetarklassen och arbetarrörelsen utan länge även långt in i det liberala lägret. Man hävdade att lagen var ett politiskt maktmedel, skapat i den enda avsikten att motarbeta arbetarrörelsen i dess kamp för ett rättvisare samhälle.

5.3.1 Liberala och socialdemokratiska attacker

I dechargedebatten i andra kammaren 1900 anklagade Branting och Staaff regeringen för att springa den härskande klassens ärenden. Branting fann det vara uppseendeväckande att till grund för lagen låg uppgifter från inte angivet håll. Han syftade på Annerstedts uttalande till statsrådsprotokollet 1899 att från skilda orter vitsordats att det förelåg ett trängande behov att kunna åtala och med allvarligt straff belägga våld och hot, använda i syfte att hindra dem från arbete som ville utföra det, även när våldet eller hotet inte lett till åsyftat resultat och att utan en sådan vidsträcktare befogenhet enligt sammanstämmande uppgifter verklig fara kunde uppstå. Vilka som lämnat dessa uppgifter, därom fick man ingen upplysning, inte om det varit några ansvariga myndigheter, inte om det varit blott hänsyftningar och skvaller från sådana som låtit förstå att de funnit med sitt intresse bäst förenligt med denna skärpning av lagen. Men däremot visste man, sade Branting, från vilken samhälls-

29 NJA 1899:II art 10 s 4. En liknande uppfattning framfördes av Husberg (AK 9:18) och Trygger (FK 8:20).

30 FK 1899:8:26, AK 9:35.

klass dessa tillskyndelser kom. Att vara känslig för sådant sidoinflytande var just vad som stämplade en regering som en klassregering.[31] Staaff var inte mindre från i sin kritik: regeringen hade i politiskt syfte velat smeka en härskande klass' fördomar och lägga hyende under ett härskande partis intressen. De regeringsledamöter som deltagit i beslutet hade enligt hans mening inte iakttagit rikets sannskyldiga nytta.[32]

År 1904 motionerade riksdagens fyra socialdemokrater att Åkarpslagen måtte upphävas. Genom påskrift på motionen instämde 21 liberaler i motionens syfte. I denna framhölls att det inte var lagens formellt juridiska brister som var anledning till yrkandet utan att lagen, vilket var det djupast upprörande, vände sin udd ytterst mot själva syftet att vidmakthålla solidaritet bland arbetarna inbördes. Här var fråga om en lag, "riktad enbart mot de samhällsklasser, vilka av orättfärdiga rösträttsbestämmelser hållas utestängda från sitt tillbörliga inflytande på lagstiftningen". Det var inte det som väckte protest att övervåld mot strejkbrytare straffades utan den undantagshårdhet varmed detta övervåld möttes.[33]

Lagutskottet avstyrkte. Någon ändring av lagen var inte påkallad. Erfarenheten under de år lagen tillämpats hade inte givit vid handen att några olägenheter mött i lagskipningen. Fastmera kunde vitsordas att bestämmelserna tillämpats med varsamhet och försiktighet och varit väl ägnade att främja det syfte som avsetts med dem. Någon klasslagstiftning var det inte fråga om. Lagen fyllde i stort sett väl sitt ändamål att skydda den enskilde medborgarens rätt och frihet gentemot andras obehöriga våld och hot. Det låg i arbetarklassens eget välförstådda intresse att lagstiftningen kom till hjälp för att förhindra uttryck av missriktad solidaritetskänsla och därigenom förebygga att arbetarklassen i sina lovliga strävanden efter förbättring av sina ekonomiska och sociala villkor fördes in på avvägar. Mot utskottets avstyrkan av motionen reserverade sig dess liberala ledamöter.[34]

Första kammaren biföll utan diskussion utskottets hemställan.[35] I andra kammaren var motståndet däremot mycket starkt. Inte mindre än 102 röster avgavs sålunda för bifall till motionen mot 116 för avslag. Röstsiffrorna ger vid handen att bakom kravet på lagens avskaffande stått så gott som samtliga liberaler.[36] Staaff sade sig inte vara förvånad över att arbetarna var så ursinniga över lagstiftningen. Han ville försöka att en gång för alla få fastslaget att striden om Åkarpslagen fördes "under en av de eljest allmänneligen erkänt högsta grundsatser, som över

31 AK 1900:45:4 f.
32 AK 1900:45:9.
33 Mot 1904:II:77.
34 LU 1904:39.
35 FK 1904:34:2.
36 AK 1904:36:41. Jfr Westerståhl s 341.

huvud taget giva liv och kraft åt ett fritt samhälle", idén om likheten inför lagen. Det skulle, underströk han i medvetande om att en rösträttsreform stod för dörren, vara mera överensstämmande med tanken på andra kammarens sanna ära och sanna storhet, i fall den — när den en gång skulle gå — gick utan att kvarlämna minnet av att den sökte in i det sista upprätta en klasslagstiftning.[37] På den konservativa sidan bestred man emellertid att fråga var om en klasslag: lagen var inte stiftad mot de fattiga utan för den som ville arbeta mot den som ville hindra honom att arbeta.[38] Historikern Harald Hjärne, som senare anslöt sig till det konservativa lägret, talade mot lagen. Han ansåg, liksom Branting, att utskottets uttalande 1899 var ett klart belägg för att det här var fråga om en undantagslagstiftning.[39]

5.3.2 Liberal vindkantring

Då andrakammarvalet 1905 medförde att kammaren för första gången fick vänstermajoritet kunde man ha väntat sig att socialdemokraternas krav på Åkarpslagens avskaffande nu skulle vinna betryggande majoritet i andra kammaren. Detta blev emellertid inte fallet. Stödet från liberalt håll minskade väsentligt. Förmodligen har omsvängningen föranletts av den fräna ungsocialistiska propagandan som förmådde regeringen Staaff att 1906 med stöd av de konservativa genomdriva de s k Staafflagarna. Även de skärpta fackliga striderna mellan arbetare och arbetsgivare kom sannolikt många liberaler att tveka inför ett avskaffande av Åkarpslagen. Kanske liberalerna — med den anknytning som de i många fall hade till näringsliv och industri — också påverkades av den ökade konservativa skräckmålning om vad som skulle kunna inträffa om "maktlystna arbetarorganisationer" fick ett för stort inflytande. Enligt Lindman skulle Staaff i 1905 års valrörelse bl a sagt att industrin skadades genom de våldsamma arbetarstriderna och att socialdemokratin växte upp till en stat i staten, som ville sätta sin rätt och sitt väl framför statens rätt och statens väl.[40] Möjligen hade man börjat tveka om det berättigade i arbetarnas krav. I Industria hette det sålunda: "Så länge arbetarne förde en i det stora hela berättigad kamp för rikligt bröd och delaktighet i livets goda, både materiellt och ideellt, så länge åtnjöto de den stora allmänhetens sympatier, även om det också fanns de, som resonerade med förståndet och icke blott med hjärtat, skakande på huvudet åt industriens våldsamt växande avbränningar. Men kraven stego i höjden, ändrade art och kommo in på ett illegitimt område." Arbetsgivarna var beredda till

37 AK 1904:36:39 f.
38 Åke Hammarskjöld AK 1904:36:28, se också Johanson i Valared 36:26 och Pehrsson i Åkarp 36: 32.
39 AK 1904:36:22, 24.
40 AK 1909:8:63.

strid mot arbetarnas fackliga organisationer. Det gällde att hindra uppkomsten av ett "socialistmonopol på arbetsfältet".[41] Åkarpslagen var ett skydd för "arbetets frihet" och ett värn mot "klassolidaritetens våldsgärningar".[42] 1909 års storstrejk ökade socialistskräcken och avståndet mellan socialdemokrater och liberaler.[43] I en interpellation i januari 1909 tillfrågades statsminister Lindman om regeringen tillfullo hade beaktat den samhällsvådliga och samhällsupplösande propaganda som socialisterna bedrev och om regeringen ämnade vidta någon åtgärd för att kväva denna propaganda. Lindman svarade att regeringen såg sig i bestående lagar och i dem som vilade i avbidan på riksdagens beslut äga tillräckliga hjälpmedel till sitt förfogande för att stävja självsvåld om blott lagarna tillämpades utan klemighet och om de hjälpmedel staten hade till sitt förfogande utnyttjades. Skulle därför socialdemokraterna söka på våldets väg omsätta sina läror fick de vara beredda på följderna. Staaff sade sig kunna delvis instämma med Lindman, vilket denne med stor tillfredsställelse konstaterade. I anledning av att Staaff klandrat Lindman för att regeringen inte drev reformerna med kraft erinrade denne att Staaff i 1905 års valdebatt yttrat att det var två vägar man kunde gå. Den ena vägen hette reformernas väg, den andra var att genom stränga strafflagsbestämmelser o d hejda socialdemokratin. Den senare vägen sade Staaff i valrörelsen att han inte ville gå. Men som minister följde han, anmärkte Lindman, även den senare vägen varom Staafflagarna vittnade.[44]

I en motion 1908 yrkade socialdemokraterna på nytt Åkarpslagens slopande.[45] Men stödet från liberalt håll var nu långt mindre än fyra år tidigare. Tre av lagutskottets sex liberala ledamöter krävde sålunda inte lagens avskaffande utan nöjde sig med att yrka den jämkning av lagen som var påkallad av att den i sin gällande utformning riktade sig endast mot arbetarorganisationerna. Därjämte ville de sänka straffskalan. De motiverade sin ståndpunkt bl a med hänvisning till att det fanns åtskilliga pressorgan som "i fanatisk iver vilja underordna all individuell frihet under organisationernas krav, ja, rent av mana till överträdelse av ifrågavarande lagbestämmelser". Så länge opinionen bearbetades i denna riktning kunde staten, ansåg de, inte underlåta att "till den medborgerliga frihetens skydd vidmakthålla vissa straffbestämmelser av ifrågavarande art".[46] Att döma av omröstningsresultatet i andra kammaren — 121 röster för avslag å motionen och 69 röster för bifall — synes ungefär hälften av liberalerna ha röstat för avslag på motionsyrkandet. Liksom 1904 bi-

41 Casparsson LO del 1 s 279, 280. Citat ur Industria (juli 1908) efter C.
42 Jfr Industria 1915 nr 1, Westerståhl s 345.
43 Carlsson-Rosén, II del 9 s 249.
44 AK 1909:8:6, 9, 64.
45 Mot 1908:II:154.
46 LU 1908:73.

föll första kammaren utan diskussion avslagsyrkandet.[47]

År 1910 återkom Branting och hans partikamrater med kravet på att Åkarpslagen skulle avskaffas. I motionen hette det att 1909 års storstrejk hade bekräftat att i en kritisk situation samhällsmakten "i sin mest intima funktion, rättsskipningen, kastar masken och framträder icke såsom en opartisk, om ock ofullkomlig, rättvisans handhavare, utan såsom en maktens oförsonlige exekutor". Den stora sociala striden hade kastat sitt blixtljus in i vår rättsskipnings mörkaste vrår och den hade med kraftig hand strukit under att klassrättvisa utövades genom det sätt varpå lagarna tillämpades. Åklagarmakten och rättsskipningen hade fullföljt den farliga väg som lagstiftningen beträtt genom godtyckliga häktningar och upprörande hårda domar. Härigenom hade förtroendet för rättsskipningen rubbats och motsättningarna mellan samhällsklasserna skärpts.[48]

För första gången debatterades lagen i första kammaren efter sin tillkomst. Liberalen Eliel Löfgren undrade varför arbetaren skulle ställas i en annan ställning än arbetsgivaren. Arbetsgivareföreningarna hade ju fria händer att hota med lockout. Lagen borde avskaffas. Men något gensvar mötte han inte.[49]

I andra kammaren dominerades debatten av Thyrén, som visserligen betecknade lagen som felaktig och orättfärdig, men som förmenade att någon ändring inte var möjlig i den riktning som föreslagits från socialdemokratiskt och liberalt håll med hänsyn till att man inom få år hade att vänta en sådan ändring av lagstiftningen om straff för försök till brottslig handling att försöket skulle generellt göras straffbart. Det skulle vara oklokt att under en kort mellantid göra den ifrågavarande försökshandlingen straffri. Det riktiga vore att först som sist säga rent ut till arbetarna, att vi här hade att göra med en absolut felaktig lag, men att denna felaktighet inte kunde rättas på det sätt att man gjorde den ifrågavarande handlingen straffri utan i rakt motsatt riktning genom att generalisera straffet för försök.[50]

Både från liberalt och socialdemokratiskt håll protesterade man mot Thyréns tankegång. Häradshövding Assar Åkerman frågade: om man verkligen hade klart för sig att lagen var felaktig, gick det då för sig att behålla den en enda dag i avvaktan på en reform som väntades? Det var något upprörande att föreställa sig att människor skulle gripas och inmanas i häkte bara därför att vi inte skulle på något sätt träda för nära de finare metoderna vid lagstiftningsarbetet.[51] Även socialdemokra-

47 FK 1908:58:37, AK 69:42. Westerståhl (s 342) anger att en tredjedel av liberala samlingspartiets medlemmar röstade för avslag.
48 Mot 1910:II:146, Skeie s 146.
49 FK 1910:19:12.
50 AK 1910:28:7, 10, 27, 51.
51 AK 1910:28:20.

ten Palmstierna ansåg att det var för mycket att begära att man skulle vänta. Man visste inte alls när förslag i ämnet skulle komma att läggas, inte i vilken riktning det skulle gå eller vilket öde det skulle komma att möta.[52] Branting frågade om inte Thyrén försökte med dialektiska konstgrepp komma ifrån det enkla förhållande som förelåg. Det var ändå oemotsagt — och togs inte alls upp av honom — att det problem varom här var fråga i realiteten ställde sig så olika för olika klasser.[53]

Från konservativt håll hävdade man emellertid att storstrejken visat att lagen behövdes för att skydda de arbetsvilliga. Man hänvisade också till att dessa önskade ha kvar lagen. Flera uttalanden i denna riktning hade gjorts av arbetare som tillhörde Svenska folkförbundet, ett antisocialistiskt förbund med nära anknytning till högerpartiet.[54]

Andra kammaren biföll lagutskottets förslag att förkasta motionsyrkandet med 127 röster mot 94. Röstresultatet tyder på att cirka hälften av kammarens liberala ledamöter även denna gång röstat för avslag på motionen.[55]

Vid 1911 års riksdag förelåg två motioner rörande Åkarpslagen. Liksom tidigare motionerade socialdemokraterna om lagens avskaffande. Thyrén yrkade att 15:22 andra stycket skulle ändras så, att varje försök, alltså inte endast "åkarpshandlingen", att med våld eller hot tvinga någon till något skulle bestraffas. Straffet skulle nedsättas till böter eller fängelse. Han yrkade också att brott mot stadgandet alltid skulle höra under allmänt åtal.[56] Meningarna inom lagutskottet var delade. Majoriteten avstyrkte bifall till motionerna.[57] Thyréns förslag möttes med invändningar inte endast från liberalt och socialdemokratiskt håll utan även från högerhåll. Trygger menade sålunda att förslaget endast var "ett sätt att dölja saken". Han ville dock inte slopa den gällande bestämmelsen. Han sade sig emellertid vara övertygad om att man skulle finna en formulering, som var tillfredsställande och som samtidigt tillgodosåg de praktiska behov som onekligen förefanns, ifall man betraktade "åkarpsbrottet" inte som försök till brott utan som ett brott mot rätten till arbete.[58]

Sedan Thyrén funnit att hans förslag inte skulle vinna andra kammarens bifall föreslog han av "taktiska och realpolitiska skäl" med vidhållande av sitt förslag i övrigt att ett brott enligt 15:22 inte skulle få

52 AK 1910:28:24.
53 AK 1910:28:53.
54 AK 1910:28:13, 35, 43 resp 54. Svenska folkförbundet var en 1906 grundad propagandaorganisation som verkade för ett nationellt, försvarsvänligt och antisocialistiskt program.
55 LU 1910:35, AK 28:56.
56 Mot 1911:II:187 resp. II:51.
57 LU 1911:49.
58 FK 1911:29:63.

åtalas av allmän åklagare om inte målsäganden angav det till åtal eller ock brottet medfört fara för allmän säkerhet eller ordning. Vid voteringen förkastades socialdemokraternas förslag att lagen skulle slopas med 101 röster mot 89. Därefter biföll kammaren Thyréns modifierade förslag med 78 röster mot 51. Till protokollet bad socialdemokraten Lindqvist få antecknat att han inte deltagit i den slutliga röstningen. Han uppgav som skäl härtill bland annat att det inte kunde vara välbetänkt att andra kammaren gjorde ett principuttalande av den utomordentligt omfattande art som låg inrymt i Thyréns förslag om generalisering av straff för försök till tvångsbrott. Med Lindqvist synes hela den socialdemokratiska gruppen ha instämt. Första kammaren avslog utan votering motionerna.[59]

5.4 Kriminellt ansvar för brytande av arbetsavtal

År 1899 tillsatte Kungl Maj:t en kommitté för att överväga bl a frågan om att införa bestämmelser om skydd för arbetsavtalet. Enligt kommitténs förslag till arbetsavtalslag skulle arbetsnedläggelse i vissa fall bestraffas med böter. Det kriminella ansvaret skulle emellertid vara subsidiärt, då i första hand ett skadeståndsrättsligt ansvar skulle utkrävas. Kommittén utarbetade också förslag till vissa strafflagsbestämmelser, då den ansåg att de nämnda bestämmelserna om kriminellt ansvar inte var tillräckliga vid alla fall av avtalsbrott. Särskilt var det, underströk kommittén, inom "den egentliga industrien" av största vikt att ett åtaget arbete noggrant fullgjordes om man skulle undvika faror för människor och egendom. För straff borde förutsättas att arbetaren bort kunna inse verkningarna av avtalsbrottet. Den omständigheten att en viss arbetares avtalsbrott endast i förening med andra arbetares avtalsbrott medförde fara som nu sagts borde enligt kommittén inte hindra att avtalsbrottet bestraffades. Kommittén betecknade avtalsbrott under de angivna omständigheterna som allmänfarligt. Straffbestämmelserna hade därför sin plats i SL 19 och borde avse *alla* arbetsavtal. Enligt kommittén krävdes vidare ett särskilt skydd för sådana arbetsavtal *vid vilka arbetet var avsett att komma ett allmänt intresse omedelbart till godo*. Kommittén avsåg järnvägs- och kanalanläggningar, gas- och elverk, vatten- och renhållningsverk samt brandkårer. Arbetsavtal vid sådana verk och inrättningar var enligt kommittén närmast att betrakta som avtal om offentlig tjänsteanställning och brytande av dem som tjänsteförseelse. Kommittén föreslog därför bötesstraff för person som utan laga förfall avhöll sig från tjänstgöring om han var anställd vid verk av denna art. Om underlåtenheten orsakade skada å person eller grov skada å egendom eller hinder

59 FK 1911:29:65 och AK 52:84, 85.

eller avbrott i driften, skulle dömas till böter eller fängelse i högst sex månader.[60]

Kommitténs förslag lades emellertid på is. Men vid två tillfällen, 1905 och 1910, skulle de väckas till liv och förslag framläggas till strafflagsbestämmelser som, om de genomdrivits, vid det första tillfället skulle medfört fara för en politisk storstrejk och vid det andra skulle ha kunnat driva den socialdemokratiska arbetarrörelsen från den revisionistiska väg, som den då av allt att döma ville gå, till den revolutionära.

5.4.1 1905 års förslag

I en artikel i Social-Demokraten den 1 maj 1900 skrev Branting att försvarsnihilismen inte passade en samhällsklass som kände sig ha framtiden för sig. Vi måste sträva till en armé, uppburen av en äkta medborgaranda. Den allmänna rösträtten var visserligen hörnstenen i strävan att lyfta upp de tillbakasatta klasserna men det anstod inte arbetarna att schackra om rösträtten som hemmansägarna gjorde då de bytte sina grundskatter mot andras ökade värnplikt. Hade man en verklig segerviss tro på arbetarklassens frammarsch så borde man också känna sig övertygad om att rösträttsfrågan skulle lösas utan att därmed behövde förknippas något som ens illviljan kunde benämna försvarsvägran.[61]

År 1901 framlades för riksdagen förslag till ny härordning. I stället för en "folkarmé" av den typ Branting skisserat i sin förstamajartikel året före godtog riksdagen en allmän värnplikt närmast efter tyskt mönster. Omedelbart efter härordningens antagande interpellerade Branting statsminister von Otter i rösträttsfrågan och fick svaret att en proposition i frågan om möjligt skulle föreläggas 1902 års riksdag.[62]

Stämningen efter "militärriksdagens" slut var bitter hos arbetarrörelsen. Vid en partikonferens sommaren samma år slog man fast att kravet på allmän rösträtt var oeftergivligt men att förutsättningen för en rösträttsreform uppenbarligen var en stark påtryckning från de rättslösas sida. Kanske måste en storstrejk tillgripas som ett yttersta medel.[63]

För 1902 års riksdag framlade regeringen von Otter en rösträttsproposition med kommunalstreck och en åldersgräns av 25 år samt dubbel rösträtt för alla män över 40 år och en "rösträttspremie" för alla gifta män. Därjämte föreslogs utskylds- och värnpliktsstreck. I debatten i andra kammaren krävde Branting allmän rösträtt utan inskränkande "garantier" för valrätt. Socialdemokraterna använde storstrejksvapnet som på-

60 Om 1899 års arbetsavtalskommitté se avsnitt 11.1.
61 Magnusson del 2 s 46 f. Jfr uttalande vid 1900 års partikongress (Karl Hildebrand, Den svenska socialdemokratien s 358.)
62 AK 1901:43:4.
63 Magnusson del 2 s 47 f.

tryckningsmedel. Kammardebatterna om rösträttsförslaget beledsagades sålunda av en tredagarsstrejk med anslutning av 100 000—120 000 deltagare. I andra kammaren krävde Branting att man borde visa arbetarmassorna hänsyn och göra något för att tillmötesgå deras krav. Vad folket önskade var medborgarrätt i det fosterland som de ansåg tillhöra dem lika väl som varje annan. Det var inte mer än rätt och rättfärdigt att deras krav tillgodosågs.[64] Detta skedde emellertid inte.

Ungefär en månad efter denna rösträttsdebatt skrev Stockholms stadsfullmäktige till Kungl Maj:t och påtalade att arbetsnedläggelserna under den politiska storstrejken hade vållat Stockholm stor fara och obehag av mångahanda slag. Sålunda hade Stockholms gas-, el- och renhållningsarbetare, spårvagnsbetjänte, droskkuskar, hyrkuskar m fl under tre dagar inställt allt arbete. Stadsfullmäktige framhöll att, om de förslag som framlagts av 1899 års kommitté blev lag, skulle man få det skydd för arbetsavtalet som var nödvändigt vid strejker. Stadsfullmäktige anhöll därför om proposition till riksdagen med förslag till erforderliga ändringar av SL 19 och 25.[65]

Det skulle emellertid dröja till 1905 innan man sökte tillmötesgå stadsfullmäktiges önskemål med ett förslag till strafflagsbestämmelser för brytande av arbetsavtal. Vad som gav incitamentet till regeringen Ramstedts handlande framgår inte av propositionen.[66] Av allt att döma har den på sina håll markanta oviljan mot fackföreningsrörelsen och dess stridsmetoder spelat en viss roll. Som exempel härpå kan nämnas uttalanden av ett par konservativa Stockholmstidningar. Enligt Nya Dagligt Allehanda var den föreslagna inskränkningen i arbetarnas strejkrätt högeligen önskvärd "då fackföreningarna, särskilt efter enrolleringen i det socialdemokratiska partiet, berusats av sin maktkänsla därhän, att de mången gång visat sig utgöra en verklig samhällsfara". Stockholms Dagblad, som hade intima förbindelser med arbetsgivarnas organisationer, fann ett ingripande i det ständiga stridstillståndet på arbetsmarknaden från statsmakternas sida fullt befogat.[67] Men den aktuella oron på arbetsmarknaden torde ha spelat den största rollen. Detta gäller särskilt strejkoroligheterna i Skåne. Sålunda gjordes under riksdagsdebatten från konservativt håll gällande att dessa händelser mer än väl motiverade en lagstiftning. De åberopades av bl a justitieminister Berger.[68] I början av 1904 försökte sockerindustrin och betodlarna att pressa de redan låga lönerna. Arbetarna svarade med en strejk och lyckades inte endast avvärja en lönenedpressning utan även få till stånd en höjning av lönerna. Arbets-

64 Branting del 3 s 258, AK 1902:52:29.

65 Stockholms stadsfullmäktiges skrivelse 18.6.1902. Prop 1905:98 s 5, 6.

66 Regeringen Ramstedt hade efterträtt regeringen Boström sedan denne misslyckats med att lösa den norska krisen.

67 I maj 1905, Westerståhl s 284.

68 AK 1905:59:30.

givarna svarade då med import av polsk och galizisk arbetskraft. Importen väckte en våldsam indignation bland arbetarna i Skåne, en indignation som inte minskades när det efter hand stod klart att det rörde sig om en medveten politik inte bara i lönenedpressande syfte utan också med syfte att stävja alla eventuella organisationsförsök bland jordbruksarbetarna.[69]

Vilken betydelse fruktan för en storstrejk, kanske i första hand en politisk sådan, har haft är svårt att bedöma. Riksdagen 1905 hade att ta ställning till ett nytt förslag i rösträttsfrågan som man visste knappast hade några förutsättningar att bli godtaget av vare sig socialdemokraterna eller liberalerna. Uttalandena från socialdemokratiskt håll ifråga om användandet av storstrejken som politiskt vapen var inte entydiga. Vid en omröstning 1904 inom det socialdemokratiska partiet var meningarna delade om storstrejk var ett ändamålsenligt kampmedel att brukas som påtryckningsmedel i politiska syften. 1905 års partikongress beslöt att, om detta ansågs påkallat, längre fram sammankalla en extra partikongress för behandling av frågan om storstrejk. Berger yttrade i andra kammaren att det ju var en känd sak att det fanns tusentals personer som velat ställa till en storstrejk. Det kunde då inte vara orimligt att samhället i tid rustade sig till motvärn.[70] Den politiska situationen blev för övrigt främst till följd av det förevarande strejklagsförslaget men även till följd av en del andra motioner som kunde medföra inskränkningar i arbetarorganisationernas rörelsefrihet[71] så spänd under de första månaderna av 1905 att tanken på en storstrejk höll på att förverkligas. Vid en konferens med fackförbunden uttalades att förslagen måste betraktas som länkar i en klasslagstiftning som avsåg att ytterligare befästa de maktägandes ställning. Konferensen förklarade att om en hänsynslös reaktion skulle skapa en sådan situation att allvarliga kraftåtgärder måste ifrågasättas, så måste LO:s och partiets styrelser inkalla en extra kongress för att överväga vilka särskilda mått och steg som till äventyrs kunde och borde vidtas. I ett förtroligt meddelande ett par dagar innan strejkförslaget skulle behandlas i riksdagen hette det att det kunde bli nödvändigt med en storstrejk för att framtvinga en sanktionsvägran från regeringens sida på lagförslaget om detta skulle bifallas av riksdagen. Det kan tilläggas att atmosfären var så laddad att myndigheterna lät förstärka trupperna i Stockholm med förband från landsorten.[72]

I proposition till 1905 års riksdag föreslogs att i SL 19 skulle införas en särskild paragraf (22 §) som stadgade böter för den som före utgången

69 Back s. 23 ff.

70 AK 1905:59:30.

71 Se bl a motioner av Trolle och Åke Hammarskjöld m fl (1905:I:14 resp II:124) samt Räf (II:127), se kap 11.1.1 (om fackföreningarnas rättskapacitet).

72 Magnusson, del 2 s 143—148, Westerståhl s 283, 284 och Tingsten, Den svenska socialdemokratiens idéutveckling, del 2 s 50.

av gällande arbetsavtal utan laga skäl övergivit arbetet under sådana förhållanden att av hans förfarande, antingen ensamt för sig eller i förening med andras, uppstått fara för människors liv eller hälsa eller för grov skada å egendom. Om skada uppkommit å person eller grov skada å egendom skulle straffet vara böter eller fängelse i högst sex månader. Vidare föreslogs ett tillägg till SL 25:15 att vissa "ämbetsmän" skulle dömas till avsättning och böter, i lindrigare fall endast till suspension eller böter, om de utan laga förfall avhöll sig från tjänstgöring. Om underlåtenheten ledde till skada å person eller till grov skada å egendom eller hinder eller avbrott i driften av den inrättning eller det verk där "ämbetsmannen" var anställd, skulle denne dömas till avsättning och fängelse i högst sex månader. Med "ämbetsman" avsågs den som var anställd vid statens kanal- eller slussverk eller annan sådan vattenbyggnad eller järnvägsanläggning samt vid statens gas-, el-, vattenlednings- eller renhållningsverk eller brandkår. Enligt ett tillägg till SL 25:22 skulle samma straff också drabba den som var anställd vid stads, annan kommuns eller municipalsamhälles inrättningar av motsvarande slag. Om brottet det förtjänade, skulle statlig ämbetsman dessutom förklaras ovärdig att i rikets tjänst vidare nyttjas.[73]

För den moderna sociala uppfattningen var, sade lagutskottet, strejk och lockout ingalunda några förkastliga stridsmedel. Dock fick varken arbetsavtalets helgd eller den enskildes integritet eller egendom kränkas. Skedde detta var statsmakten befogad att ingripa med sin straffande verksamhet. Det var fullt på sin plats att den som var anställd vid företag som var av särskilt stor betydelse för samhället fick underkasta sig en viss inskränkning i sin personliga frihet. Utskottet var emellertid inte nöjt med förslagets utformning. Förslaget till SL 19:22 var sålunda ensidigt, eftersom det endast riktade sig mot arbetarens och inte arbetsgivarens brytande av avtalet. Detta skulle kunna uppfattas som en orättvisa. Även om få fall av avtalsbrott från arbetsgivarens sida skulle inträffa av den art som för arbetaren var straffbar, var likväl inte en sådan möjlighet utesluten, och redan denna blotta möjlighet medförde i utskottets tanke med nödvändighet att arbetsgivare och arbetare skulle vara likställda i detta avseende. Utskottet föreslog därför att samma straff skulle gälla arbetsgivare som avskedat arbetare. Vidare fann utskottet det inte vara i god överensstämmelse med grunderna i strafflagen att såsom föreslagits straffa framkallande av endast fara. Först då den avtalsbrytande bort kunna inse den med avtalsbrottet för människors liv eller hälsa eller för grov skada å egendom förbundna faran *och* av gärningen kommit skada å person eller grov skada å egendom, borde enligt utskottets uppfattning straff inträda.

73 Prop 1905:98. Vållande till fara bestraffades enligt lagrummen SL 14:20, 19:19 och 19:21. HD accepterade förslaget.

Utskottet utarbetade sitt förslag i enlighet härmed.[74]

Både socialdemokrater och liberaler såg i förslaget en *klasslag*. De föreslagna bestämmelserna vände, sade man, sin egentliga spets mot fackföreningsrörelsen. Man avsåg att binda fackföreningarnas rörelsefrihet. Lagutskottets ändring bröt inte udden av denna anmärkning. Ändringen gav endast sken av likställighet.[75] Ramstedt sade sig ha svårt att förstå hur man kunde komma till denna uppfattning: de arbetare som inte gjorde sig skyldiga till avtalsbrott skulle ju inte komma att beröras av bestämmelserna. Det kunde inte anses strida mot allmän svensk rättsuppfattning att bestraffa den som medveten om faran vållade skada som nämndes i de ifrågasatta lagrummen. Straff hade ju redan sedan lång tid tillbaka varit stadgat exempelvis i sjölagen för sjöman som inte i rätt tid inställde sig å det fartyg han tillhörde eller som rymde därifrån.[76] Staaff såg i utskottets ändring en förbättring. Han anförde vidare bl a att det låg något riktigt i att de som arbetade åt ett samhälle för allas gemensamma bästa förhindrades att när som helst undandra sig den tjänst som de åtagit sig. Men man borde innan man gav sig in på en lagstiftning av förevarande art se till att det blev ett slut på detta olyckliga tillstånd att arbetarklassen stod nästan helt utanför riksdagen.[77]

De ifrågasatta föreskrifterna i strafflagen hade som nämnts utbrutits ur ett större sammanhang, där de närmast var att anse som ett komplement till de regler som skulle ingå i en tänkt lag om arbetsavtal. Flera talare ansåg det olyckligt att straffbestämmelserna ryckts loss ur sitt sammanhang, varigenom de kommit att sakna sitt civilrättsliga underlag. Man visste sålunda inte när strejker och lockouter skulle anses innebära ett avtalsbrott.[78] Berger var av annan mening. Han trodde inte att det skulle vara vanskligt att anta speciella strafflagsbestämmelser rörande avtalsbrott innan de grundläggande bestämmelserna om avtal blivit antagna. Att bestämma när ett avtalsbrott ägt rum skulle förmodligen inte vara svårare för domstolarna än många andra avgöranden som ankom på dem.[79]

På konservativt håll underströk man att lagstiftningen behövdes och att den inte drabbade den laglydige. Lagen var ett skydd för de arbetsvilliga,

74 LU 1905:71. Incitament till LU:s ändring var en motion 1905 (II:293), vari föreslogs att även arbetsgivaren skulle drabbas av samma ansvar som arbetaren.
75 Lindhagen (reservation till LU:s utlåtande), Zetterstrand AK 1905:59:8, Hedin 59:46, Branting 59:35, Persson i Malmö 59:20 m fl.
76 AK 1905:59:6—8. Jfr Waldenströms och Brocks anföranden, AK 1905:59:57, 59 resp 59:27.
77 AK 1905:59:52. Om Staaffs hållning, se Westerståhl s 292.
78 Zetterstrand AK 1905:59:9, Branting 59:37 och Ljunggren 59:42.
79 AK 1905:59:31.
80 Åke Hammarskjöld m fl AK 1905:59:25, Waldenström 59:57, 58. Jfr Berger 59:30.

ett värn mot arbetarrörelsens despotism och upphetsning till klasshat och förföljelser i solidaritetens namn. Waldenström skrädde inte orden: Kristian Tyrann och Jösse Eriksson var änglar om de sågs i ljuset av det som från socialdemokratiskt håll utövades mot de arbetsvilliga.[80]

Första kammaren godtog lagutskottets förslag utan votering. I andra kammaren föll förslaget till ändring av SL 19:22 med 112 röster mot 110. Förslaget i fråga om SL 25 avvisades med något större marginal eller med 119 röster mot 100. De som slöt upp bakom förslagen var utan undantag konservativa eller moderatkonservativa, medan de som talade för avslag tillhörde de liberala eller socialdemokratiska partierna.[81]

I fackliga och socialdemokratiska kretsar hälsades givetvis utgången med glädje och med lättnad över att man slapp att tillgripa storstrejksvapnet. Faran för en utomparlamentarisk storstrid med de mest ingripande konsekvenser för samhällsutvecklingen hade, skriver Westerståhl, varit överhängande. Ett antagande av förslaget rörande SL 19 hade väl knappast fått någon mer påtaglig betydelse för fackföreningsrörelsens utveckling, men i princip hade en väg öppnats för de vanliga domstolarna att handlägga frågor i samband med arbetskonflikterna. Hade förslaget — fortsätter Westerståhl — i fråga om SL 25 blivit lag, skulle en helt förändrad situation ha uppstått för stora grupper kommunalarbetare, järnvägsmän och andra arbetare. Deras utsikter att genom facklig organisation tillvarata sina intressen skulle väsentligt ha begränsats.[82]

5.4.2 **1910 års förslag**

Men tanken att förverkliga 1899 års arbetsavtalskommittés förslag att bestraffa den som bröt arbetsavtalet skulle komma upp ännu en gång och då i ett större sammanhang. Efter storstrejken 1909 forcerade regeringen arbetet på en lagstiftning för arbetsfredens främjande och i december samma år framlade den för lagrådet ett lagkomplex som bl a omfattade förslag till lagar om kollektivavtal, arbetsavtal och arbetsdomstol. I komplexet ingick bl a även ett förslag till ändring av strafflagen (SL 19:22 samt 25:15 och 22).[83]

5.4.2.1 *Strafflagen 19:22*

De föreslagna ändringarna i strafflagen överensstämde i sina huvudgrunder med 1899 års avtalskommittés förslag. Regeringen hade ursprungligen tänkt sig att till strafflagens kapitel 19 skulle fogas en 22 § om straff för den som utan laga skäl underlät att fullgöra vad som enligt avtal åålåg honom. Det förutsattes att av detta hans förfarande, antingen ensamt för

81 FK 1905:46:8, AK 59:66.
82 Westerståhl s 289.
83 Prop 1910:96. Om förslagen se vidare kap 11.

sig eller i förening med andras, hade uppstått synnerlig fara för människors liv eller hälsa eller för grov skada å egendom, och att gärningsmannen hade bort kunna inse faran. Regeringen hade sålunda inte tagit lärdom av 1905 års kritik. Straffet skulle vara böter. Kom av gärningen skada å person eller grov skada å egendom, skulle gärningsmannen dömas till böter eller fängelse i högst sex månader, om inte gärningen var med svårare straff särskilt belagd.

Inom lagrådet var man emellertid betänksam mot det föreslagna lagrummets innehåll. Dess majoritet framhöll sålunda att det var av vikt att förfara med synnerlig varsamhet vid meddelande av straffbestämmelser på ifrågavarande område. Gränserna för straffbarheten måste göras så bestämda att om möjligt till och med skenet av godtycke vid tillämpningen uteslöts. Från dessa synpunkter kunde det ifrågasättas, om det var lämpligt att stadga straff i något fall, då avtalsbrottet medfört endast fara för skada å egendom. Det anförda kunde förefalla i viss mån tillämpligt även för den händelse att avtalsbrottet medfört fara för människors liv eller hälsa. I själva verket ställde sig emellertid förhållandena i detta fall annorlunda än då fråga var om fara för skada å egendom. Vid de sociala strider, som med förevarande lagstiftning egentligen avsågs, kunde det inte undvikas att egendom utsattes för fara, men dessa strider borde inte under några omständigheter få föras så, att människors liv eller hälsa sattes på spel. Det torde vara med den allmänna rättsuppfattningen fullt överensstämmande att åtminstone den, som medelst avtalsbrott vidtog åtgärd, som medförde synnerlig fara i sådant hänseende, underkastades straffpåföljd. För straffbarhet torde för övrigt inte, såsom paragrafens avfattning syntes ge vid handen, böra erfordras, att flera människors liv eller hälsa blottställdes, utan det syntes vara tillräckligt om för en enda person synnerlig fara i sådant hänseende uppstod. Det kunde vidare ifrågasättas om inte fängelse borde ingå i straffskalan även för det fall att synnerlig fara för någons liv eller hälsa uppstått men skada inte inträffat.[84]

Lagrummet utformades i enlighet med de inom lagrådet framförda önskemålen.[85]

Regeringens motivering för de föreslagna strafflagsbestämmelserna kan knappast anses särskilt övertygande. I propositionen konstaterades sålunda att endast i sällsynta undantagsfall hade förekommit handlingar av ifrågavarande art vid arbetsinställelser i vårt land. Emellertid kunde man inte förbise att särskilt bland ungdomen hade utbrett sig en anarkistisk eller som den kallades ungsocialistisk rörelse som förkunnade inte bara

84 Prop 1910:96 s 184 f.
85 Prop 1910:96 s 198.
86 Prop 1910:96 s 107, 108.
87 2 SU 1910:8 hade inget att erinra mot regeringsförslaget i denna del.

att alla slags medel var tillåtna i den sociala kampen utan också våld och skadegörelse mot arbetsgivarna. Även från rent fackligt håll hade på senare tid yrkats på en hänsynslösare taktik i striden mellan kapital och arbete. Tecken tydde på att dessa läror kunde komma att omsättas i praktiken. Om samhället ville bestå som ett rättssamhälle var det oundgängligt att staten hade möjlighet att sätta in straffrättsliga medel mot sådana handlingar.[86] En uppsåtlig pliktförsummelse som förenades med likgiltighet för andra människors liv eller egendom bar vittne om ett sinnelag mot vilket det allmänna hade anledning att anlita strängare medel än den ofta betydelselösa skyldigheten att gälda skadestånd.[87]

Några händelser under 1909 års storkonflikt åberopades alltså inte som stöd för de föreslagna strafflagsbestämmelserna. I utskottsreservationer hävdade socialdemokrater och liberaler att intet hade förekommit som påkallade de ifrågasatta strafflagsändringarna. Under 1909 års stora arbetsinställelse hade sålunda från de organiserade arbetarnas sida vidtagits alla mått och steg som var nödvändiga för att skydda andras liv och egendom. Inte heller några tidigare händelser kunde påkalla bestämmelserna. Det trängande behov som var en oundgänglig förutsättning för lagstiftning av denna ömtåliga beskaffenhet var ännu inte för handen.[88]

En som däremot ansåg att behov av en strafflagstiftning förelåg var högermannen af Petersens. Den klassmoral som predikades från arbetarrörelsens företrädare — att avtal inte behövde efterlevas om klassolidariteten så krävde — var ägnad att undergräva samhällsordningen. Lagstiftningen var därför nödvändig för att skydda medborgerlig frihet. En lagstiftning om arbetsavtal skulle, om den inte förenades med ett straffrättsligt ansvar, bli utan all effekt. De senare årens tilldragelser hade ådagalagt att det förelåg ett praktiskt behov av ett sådant ansvar. Alltför lättvindigt undandrog sig arbetarna och deras organisationer sin skadeståndsskyldighet.[89]

Socialdemokraterna trodde sig förstå anledningen till förslaget: Man ville genom lagstiftningen beröva arbetarna deras strejkrätt, deras enda vapen. Medvetet eller omedvetet hade regeringen, påverkad av sin klasstillhörighet, ställt sig på arbetsgivarnas sida. Detta framgick också av dess ensidiga syn på användningen av lockoutvapnet. När man från regeringshåll hävdade att lockouten inte använts till annat än nödvärn i synnerligen trängande fall, då talade dess representanter som direktörer i Svenska arbetsgivareföreningen.[90] Även på liberalt håll ansåg man att förslaget var en klasslag med udden mot arbetarklassen.[91] Branting åter-

88 Jfr Carlsson-Rosén II del 9 s 248. Se också Branting AK 1910:60:67.
89 Mot 1910:I:27 och reservation i 2 SU 8.
90 Mot 1910:II:272 s 40 ff, Branting AK 60:65, Lindman AK 1910:58:36, Albert Petersson 58:68.
91 Reservation i utskottet.

gav i detta sammanhang ett uttalande av professor Alfred Winroth om förslagen till kollektiv- och arbetsavtal:[90]

"Om ärligheten i uppsåtet råder ej minsta tvivel. Men lagstiftarne hava dock alla tillhört en klass, som befinner sig i arbetsgivarnes sociala levnadsvillkor samt därför ock ser med deras ögon, lever i deras föreställningar och handlar i deras intresse. Det har varit på samma sätt, som då i gamla dagar rikets råd skulle ordna förhållandena mellan adeln å ena sidan samt bönderna och de övriga ofrälse stånden å den andra. Det måste ju bliva ett ordnande i ståndsbrödernas eller, som det även då hette, i samhällets intresse. Är emellertid samhället, såsom något bestående, värt sitt skydd, är det ock, såsom mänskligt, föränderligt och består blott sin tid. Samhällsordningarna hava även sitt i går och i dag, och för det levande släktet är det lika svårt att uppfatta en gångens som en stundande tids levnadsförhållanden. I forna dagar kom genombrottet mest genom våra konungar, som, i sin ställning över klasserna, lättare förstodo kraven på en utjämning och omläggning av deras villkor. Vem eller vilka nu skola fylla deras plats, hör till det ovissa. Men ej lär det bliva praktiska jurister i högre beställningar och gynnade levnadsvillkor."

I debatten hävdade socialdemokraterna vidare att det föreslagna lagrummet hade samma karaktär som Åkarpslagen. Denna lag innebar ju ett undantag från den i svensk lagstiftning gällande regeln att försök till brott i princip inte straffades. Liksom försöket var vållande till fara endast undantagsvis belagt med straff. Nu övergav man också denna princip i sin strävan att rikta ett slag mot arbetarklassen.[91] Att som förslaget föreskrev blotta vållandet av fara för människors liv eller hälsa skulle bestraffas även om skada ej uppkommit lämnade rum för ett synnerligen subjektivt godtycke vid tillämpningen. 1905 års lagutskott hade inte ansett sig kunna tillstyrka en sådan utformning av lagrummet utan hade föreskrivit att straff skulle inträda endast då förfarandet åstadkommit skada: ett stadgande som med straff belade blotta framkallandet av fara stred mot de allmänna principerna i vår strafflag och innefattade en undantagslagstiftning som var obehörig. Likheten mellan det föreslagna lagrummet och Åkarpslagen var i detta avseende slående.[92] Även i den liberala reservationen gavs uttryck åt liknande betänkligheter. Om det i allmänhet var betänkligt att införa straffbestämmelser av svävande och svårtillämplig natur, så var detta alldeles särskilt fallet på de sociala stridernas område.[93]

Från liberalt håll anmärktes vidare att straffbestämmelsen i likhet med 1905 års förslag i realiteten endast avsåg brytandet av arbetsavtal. Men man hade ansett det lämpligt att undangömma denna mot arbetarklassen riktade udd genom att utsträcka bestämmelsens giltighet till alla avtalsbrott. Men genom denna formulering skulle stadgandet få de mest egen-

92 AK 1910:60:67, 73.
93 Se ock Sandström AK 1910:60:73.

domliga konsekvenser. Om t ex en person utan laga skäl uraktlåtit att på förfallodagen betala sin skuld till en sin borgenär och därigenom utsatt denne för nöd och svält, så kunde han sålunda dömas till böter eller fängelse efter denna paragraf. Detta var ju inte i och för sig orimligare än vad stadgandets tillämpning på arbetsavtalet i många fall skulle bli, men straff som påföljd för bristande betalning av skuld var en splitter ny princip i vår lagstiftning som inte borde införas utan grundligt övervägande. Det gamla bysättningssystemet var milt i jämförelse med vad som här föreslagits. Och bestämmelsens konsekvenser för brytande av vanliga civila utfästelser mildrades ingalunda därav att förseelser mot bestämmelsen föll under allmänt åtal.[94]

En annan anmärkning var den att det brottsliga låg mindre i avtalets brytande än däri att fara för människor eller egendom framkallades, vilket kunde ske även utan samband med avtalsbrott. Socialdemokraterna menade att justitieministern här hade utnyttjat ett juridiskt konstgrepp, då han knutit straffbarheten vid avtalsbrottet och hänvisat frågan om bestraffning av framkallande av fara i andra fall till den allmänna revision av vår strafflag som var att vänta. Förslaget framstod bl a härigenom som en undantagslagstiftning som rörde sig åtminstone på gränserna av klasslagstiftningens område. Frågan hade i sin helhet bort hänvisas till den allmänna överarbetningen av strafflagen.[95]

Det föreslagna stadgandets undantagskaraktär underströks enligt liberalerna i utskottet också genom den reducering av kausalsammanhanget mellan det brottsliga förfarandet och dess effekt som skedde genom orden *"antingen ensamt för sig eller i förening med andras"* dvs det krävdes inte att gärningsmannens handlande ensamt skulle ha framkallat faran. Härigenom hade en tydlig hänvisning skett till arbetsinställelse eller därmed jämförlig handling.[94]

Första kammaren godkände propositionsförslaget, medan andra kammaren biföll den liberala reservationen om avslag.[96]

5.4.2.2 *Strafflagen 25:15*

I propositionen hade vidare föreslagits ett tillägg till SL 25:15. Med tillägget avsågs främst att för gärning som omförmäldes i SL 19:22 öppna möjlighet att bestraffa tjänsteman lika strängt som person i enskild tjänst. De bestämmelser i SL 25:16 och 17 som bestraffade ämbetsbrott i allmänhet hade nämligen en mindre sträng straffskala än SL 19:22. Med en mindre justering godtog utskottets majoritet förslaget. Liberalerna och socialdemokraterna i utskottet fann tillägget omotiverat. Vad som hade förekommit under 1909 års konflikt syntes direkt tala mot behovet av

94 Se den liberala reservationen i 2 SU 1910:8.
95 Mot 1910:II:272 s 41, 42.
96 FK 1910:34:48, AK 60:76.

skärpta lagbestämmelser. Trots mycket starka påtryckningar på vissa kategorier statstjänstemän hade några förseelser av här åsyftad art inte förekommit.[97] Första kammaren godtog förslaget utan att någon röst höjdes mot det. Andra kammaren ställde sig däremot bakom den liberala reservationen om avslag.[98]

I andra kammaren uppehöll sig Branting länge vid denna fråga liksom vid de föreslagna straffbestämmelserna överhuvudtaget. De tilltänkta bestämmelserna i SL 25 var från samhällets synpunkt absolut opåkallade. Trots osäkerheten i järnvägsmännens ställning var deras löneförmåner så pass betydande att de inte äventyrade dessa utan verkligt tvingande skäl. Vid tjänstefel riskerade man därtill att förlora hela pensionsrätten. Ett hot om fängelsestraff skulle under dessa förhållanden inte avskräcka från att nedlägga arbetet. Förslaget var betecknande för "regeringen över partierna": fängelse åt arbetarna — envälde åt arbetsgivarna.[99]

5.4.2.3 *Strafflagen 25:22*

Långt större uppmärksamhet väckte emellertid regeringens förslag om ett tillägg till SL 25:22 av ett stadgande varigenom personalen vid åtskilliga kommunala verk skulle i fråga om tjänsteförsummelser ställas under tjänstemannaansvar. Den personal som avsågs var anställda vid stads, annan kommuns eller municipalsamhälles gas-, elektricitets-, vattenlednings- eller renhållningsverk eller fasta brandkår. Bakom förslaget låg uppfattningen att personalen vid dessa verk liksom vid de liknande statliga verken fyllde viktiga samhällsuppgifter vilkas fyllande var oundgängligt för allmänt välbefinnande. Regeringen underströk att personalen vid dessa kommunala verk i stort sett hade en anställning som i fråga om fasthet och andra förmåner innebar att de var fördelaktigare ställda än vanliga arbetare. Detta gällde såväl den ordinarie och extra tjänstemannapersonalen som också oftast de arbetare som innehade för verkens drift nödvändiga befattningar. Utskottet var emellertid betänksamt. Visserligen kunde från principiell synpunkt inte göras någon invändning mot att de ifrågavarande inrättningarna omgärdades med straffskydd men billigheten krävde att en sådan åtgärd inte vidtogs, innan de arbetare, som skulle drabbas av tjänstemannaansvar, i väsentligt större omfattning än som var fallet kom i åtnjutande även av tjänstemäns förmåner. Utskottet ansåg sig därför inte kunna tillstyrka förslaget men föreslog en utredning i saken. Att dra in stora grupper av arbetare under ämbets- och tjänstemannaansvar utan att ens på något sätt söka tillförsäkra dem de fördelar i säker anställning och bättre levnadsvillkor som kunde tänkas motsvara ett avstående av en friare ställning måste enligt socialdemokraterna i ut-

97 2 SU 1910:8.
98 FK 1910:34:48, AK 60:76.
99 AK 1910:60:68.

skottet betecknas som en ren klasslagstiftning. De godtog varken propositionsförslaget eller utskottsförslaget om utredning. En högergrupp inom utskottet tyckte däremot att de av utskottet anförda skälen för avstyrkande var av jämförelsevis obetydlig vikt i förhållande till de till sina följder oberäkneliga samhällsfaror som propositionen avsåg att avvärja.[97]

Justitieministern hade, framhöll Branting, pekat på faror som hotade i framtiden. Det var ytterst för att möta dessa som han uppmanade riksdagen att beträda strafflagstiftningens väg. Detta var enligt Brantings mening den mest felaktiga väg man kunde beträda. Det var att driva arbetarna till förbittring över en lagstiftningsapparat som tillgreps mot deras intressen och som framkallade just de faror som man ville förhindra. Ville man verkligen understödja riktningar som predikade sabotagets tilllåtlighet och användbarhet i klasskampen då borde man gå in på de föreslagna strafflagsbestämmelserna. I samma mån som man visade att man ständigt var redo att tillgripa lagstiftningsapparaten mot den organiserade arbetarklassen väckte man inom arbetarskarorna till liv tanken att med våldsåtgärder anfalla och undergräva det borgerliga samhället. Ville andra kammaren ge den antiparlamentariska syndikalistiska agitationen vatten på dess kvarn mot den socialdemokratiska arbetarrörelsen som på laglig väg genom parlamentariskt arbete ville omvandla samhället, då borde den skynda att sanktionera de föreslagna strafflagsändringarna.[100] Branting ansåg tydligen att förslaget kunde driva arbetarklassen från den revisionistiska vägen in på den revolutionära.

Kamrarna stannade i olika beslut varför förslaget föll.[101]

5.5 Munkorgslagen skärps. Staafflagarna

De svenska socialdemokraterna var som förut nämnts inte främmande för tanken att tillgripa våld för att lösa den sociala frågan, även om det redan tidigt betonades att detta var en väg som borde tillgripas endast i ytterstа nödfall. År 1897 hade de socialdemokratiska ungdomsklubbarna sammanslutit sig till Svenska socialistiska ungdomsförbundet. Detta utvecklades under Hinke Bergegrens ledning i antiparlamentarisk och revolutionär riktning. Ungdomsrörelsen karakteriserades vidare av en stark antimilitaristisk och antireligiös propaganda. Generalstrejk och värnpliktsstrejk godtogs som vapen i den sociala kampen.[102]

Inom det socialdemokratiska partiet hade emellertid efter hand den

100 AK 1910:60:65 ff. Uppenbarligen hade Branting i tankarna inte endast det föreslagna tillägget till SL 25:22 utan även förslagen beträffande 19:22 och 25:15. I Brantings anförande instämde en stor del av den socialdemokratiska riksdagsgruppen.

101 FK 1910:34:52, 37:45, AK 60:76.

102 Tingsten del 2 s 20, 53 ff.

reformistiska inställningen blivit allt starkare förankrad. År 1903 bildades som motvikt till den ungsocialistiska rörelsen Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Samma år gav Branting uttryck åt sin reformism i en efterskrift till Kommunistiska manifestet, som då utkom i en av Kata Dalström redigerad utgåva. Arbetarklassen hade, skrev Branting, ryckt upp till en makt icke utanför utan inom de demokratiserade samhällena. Arbetets makt hade "nått fram till att inom vissa områden hålla kapitalets motsatta makt så tämligen i jämvikt".[103] Men så länge den politiska demokratin inte var genomförd antyddes i den socialdemokratiska agitationen revolutionen som en sista utväg. Man kan därför knappast dra någon riktigt skarp gräns mellan reformistiska och revolutionära socialdemokrater före 1914.[104]

Andrakammarvalet 1905 hade medfört att vänsterpartierna — liberaler och socialdemokrater — för första gången fått majoritet i denna kammare. Staaff bildade vår första liberala regering. Man kunde då ha väntat sig att den tiden skulle ha varit förbi, då man lagstiftningsvägen skulle söka tysta dem som vågade opponera mot den bestående samhällsordningen. Men så blev inte fallet. Under denna första liberala regering tillkom lagar vilkas syfte sades vara att dämpa den antimilitaristiska och anarkistiska propagandan men som snart visade sig vara möjliga att tillämpa även mot företrädare av andra samhällsuppfattningar. Under namnet Staafflagarna skulle de gå till historien. Lagstiftningen bestod i ändringar av strafflagen (8 och 10 kap), tryckfrihetsförordningen (§ 3) och i utfärdandet av en lag om förbud för krigsmanskap att delta i vissa sammankomster.

5.5.1 **Munkorgslagen, SL 10:14**

Den mest betydelsefulla ändringen vidtogs av SL 10:14, munkorgslagen. Under uttalande att lagrummet i dess gällande lydelse inte var ett tillräckligt skydd mot missbruk av yttrandefriheten och att straffsatsen var för låg föreslog regeringen följande ändringar: För det första skulle straffarbete i högst fyra år kunna ådömas i det fall att uppmaningen avsåg brott varå kunde följa strängare straff än fängelse liksom i det fall att omständigheterna eljest var synnerligen försvårande. Inte endast uppmaning till brott varå straff kunde följa enligt SL skulle falla under lagrummet utan även uppmaning till annat brott. För det andra ville man klargöra att lagrummet var tillämpligt även på den "uppeggelse" som använde andra medel än den direkta uppmaningen eller, som det hette, där någon "annorledes" sökte förleda till brott. Som särskilt betecknande för den indirekta uppeggelsen nämndes det fall att en brottslig handling

103 Branting del 1 s 286.
104 Ola Lindqvist i Carlsson-Rosén II del 9 s 162.

prisades utan att den skyldige direkt uppmanade till dess begående.[105] Hur pass allvarlig skärpningen av straffet för uppmaning till brott var belyses av att i propositionen föreslogs att SL 10:11 med dess bestämmelse om straff för uppmaning till uppror skulle upphöra att gälla. En sådan uppmaning hade ditintills bestraffats med fängelse om uppmaningen blivit utan verkan.

Genom ändringarna av lagrummet ville man i första hand skapa ett skydd mot den anarkistiska och fosterlandsfientliga propagandan. Därmed synes man främst ha avsett ungsocialisternas antimilitaristiska agitation.[106] Justitierådet Erik Marks von Würtemberg, konsult i den liberala regeringen och den som utarbetade förslaget, betonade att samhället inte fick stå så gott som värnlöst mot den hänsynslösa anarkistiska agitationen. Straffskalan borde ändras, då domstolarna brukade hålla sig vida närmare dess minimum än maximum. Även den högsta strafftiden var otillräcklig. En indirekt eller förklädd uppmaning var redan enligt den lydelse SL 10:14 hade lika straffbar som en uttrycklig.[107] Under debatten i andra kammaren påstods, att bestämmelsen "såsom genom prisande av brottslig handling" var mycket svävande, och ifrågasattes om det var tillåtet att prisa Engelbrekts resning eller Gustav Vasas uppvigling av dalkarlarna.[108] Att i och för sig prisa en historisk handling, kunde enligt Staaff inte falla under denna lag. Det var endast, när prisandet uppenbarligen uteslutande användes som ett medel att i åhörarnas sinne ingjuta tanken och strävan att begå ett verkligt brott som det kom i fråga att tillämpa lagen.[109]

Lagutskottet hade i stort sett intet att erinra mot förslaget till ändring av SL 10:14. Mot utskottets ställningstagande reserverade sig tre liberaler, dels Zetterstrand som ville att orden "såsom genom prisande av brottslig handling" skulle utgå ur lagrummet, dels Lindhagen med instämmande av Jansson i Edsbäcken vilka inte ville vara med om någon ändring alls.[110]

Första kammaren biföll utan debatt utskottets förslag.[111] I andra kammaren bröt sig meningarna skarpt mot varandra. Försvararna av förslaget åberopade liksom Staaff och Marks von Würtemberg att samhället behövde ett vapen mot den samhällsupplösande anarkistiska och ungsocialistiska agitationen. Man svävade dock på målet när det gällde att precisera vad man avsåg med denna propaganda. Sålunda yttrade Staaff att socialismen nu såg annorlunda ut än då man 1889 diskuterade munkorgslagen. Ur socialismens sköte hade nämligen framgått ett foster eller ett

105 Prop 1906:152.
106 Staaff AK 1906:61:65. Se Kihlberg, Staaff del 2 s 19 f, 50 f.
107 AK 1906:61:10, 13.
108 Se Persson i Malmö AK 1906:61:17 och Centerwall 61:32.
109 AK 1906:61:66.
110 LU 1906:51.
111 FK 1906:50:7.

missfoster som kallades för den anarkistiska ungsocialismen. Borgmästaren Bergendahl sade sig frukta inte socialismen — den hade i mångt och mycket verkat befruktande — utan den socialdemokratiska agitationstaktiken sådan den på visst håll framträtt. Denna agitation innebar en samhälls- och kulturfara, den undergrävde inte bara krigslydnaden och känslan för fosterlandet utan även rättens idé. Rättsbegrepp som man trott oomkullrunkeliga kastades över ända. I stället satte man på fri hand konstruerade rättsnormer som endast tjänade partiintressen.[112] Flera av lagförslagets anhängare bestred att det riktade sig mot arbetarrörelsen eller socialdemokraterna. Det var mot Hinke Bergegren och hans anhängare som förslaget vände sin udd.[113] Socialdemokraterna protesterade. Genom orden "annorledes, såsom genom prisande av brottslig handling" hade lagrummet givits en utformning som gjorde det möjligt att åtala nära nog för vad som helst. Det var en utvidgning av den Örbomska traditionen. Det var inte blott socialdemokraterna som hade anledning att frukta detta lagrum utan även personer som stod till höger om dessa. Inför polisen var anarkister, socialister och andra missnöjda alldeles samma folk, de var allesammans uppviglare och samhällsfiender.[114] Lagen skulle komma att kännas som en utmaning mot stora klasser av medborgare, hette det på annat håll.[115] Branting tillbakavisade påståendet att något samband skulle finnas mellan den anarkistiska rörelsen och socialdemokratin.[116]

Flera kammarledamöter fruktade att lagen på grund av sin kautschukartade karaktär skulle träffa andra än avsikten var. Lagrummet hade samma farliga elasticitet som 1889 års munkorgslag. Man visste inte hur långt åklagare och domstolar kunde gå. Persson i Tällberg tog som exempel det fall att en yngling ur en religiös sekt inför sin församling gav tillkänna att han inte skulle delta i anbefallda vapenövningar och att hans trosfränder då prisade hans mod och tackade Gud för hans uppträdande. Detta skulle kunna anses som prisande av brottslig handling och kunna bestraffas enligt det föreslagna lagrummet.[117] Trots att Bergendahl förordade förslaget synes han ha haft helt klart för sig dess svävande innehåll. Men — sade han — "vi hava så många svävande bestämmelser i vår strafflag, och domstolarna hava fått reda sig därmed."[118] Andra påpekade att det ju endast var fråga om en omformulering av lagrummet

112 Staaff 1906:61:65, Bergendahl 61:29 m. fl.
113 Persson i Tällberg AK 1906:61:56 m.fl
114 Christiernson AK 1960:61:39. Av samma uppfattning var Pettersson i Södertälje AK 61:25.
115 Nyström AK 1906:61:64.
116 AK 1906:61:52.
117 Persson i Tällberg AK 1906:61:57, Pettersson i Södertälje 61:26, Lindhagen 61:7 och Persson i Malmö 61:16.
118 AK 1906:61:29.

och att dess kautschukartade karaktär alltså redan var förhanden.[119]

Från flera håll hävdade man att lagen skulle sätta yttrandefriheten i fara. Lagen kunde också användas för att inskränka församlingsfriheten. En lagstiftning av förevarande slag gav nämligen osökt åklagarna anledning att ingripa och upplösa sammankomster.[120] Lagförslagets talesmän delade inte denna kritik: Gränserna för yttranderätten var desamma som tidigare. Det fanns i förslaget ingen som helst motsvarighet till straffhotet i 1889 års förslag mot den som offentligen uppviglade till åtgärd som kunde anses hota samhällsordningen eller innebära fara för dess bestånd. Vad det nu gällde var endast ett förtydligande av SL 10:14.[121]

Det var inte visat, hävdade förslagets motståndare, att de gällande lagbestämmelserna var otillräckliga för att komma till rätta med den anarkistiska propagandan. Det stred mot landets sannskyldiga intressen att genast vara färdig med strafflagar mot varje utbrott av vrede och hat över sociala missförhållanden.[122] Man betvivlade också att lagen skulle träffa agitatorerna. Agitationen sökte merendels undvika direkta uppmaningar till olydnad mot lag och befäl. Man hade därför haft ringa anledning att tillämpa det redan gällande lagbudet. Lagen skulle inte komma att tillämpas på agitatorerna utan på "enfaldigt" folk, på dem som i känslan av sin saks rättfärdighet inte vägde orden.[123] Lagen skulle kunna skapa martyrer av ett mycket farligt slag.[115]

5.5.2 **Indragning av försvarsfientliga skrifter, TF § 3 mom. 7**

Enligt SL 10:14 skulle såsom framgått av det föregående uppmaning till varje slags brott och till varje förledande till ohörsamhet mot lag eller myndighet utgöra straffbar handling. Tryckfrihetsförordningen belade däremot med straff endast uppmaning till myteri, uppror och våld å person eller egendom. Den ändring av SL 10:14 som gjordes 1889 hade sålunda inte medfört motsvarande ändring i TF. Nu ansåg regeringen att § 3 mom 7 TF skulle ändras så att man erhöll överensstämmelse mellan SL och TF i förevarande avseende.[124] Vidare föreslogs att indragning skulle kunna ske av skrift som anträffades vid trupp eller ombord på flottans fartyg, om skriften uppenbarligen åsyftade att utplåna känslan av plikter mot fosterlandet eller att uppväcka hat mot befälet eller eljest undergräva krigslydnaden. Indragning skulle kunna ske vare sig skriften

119 Widén AK 1906:61:20 och Segerdahl 61:46.
120 Pettersson i Södertälje AK 1906:61:25, Lindhagen 61:70 och Branting 61:48 m fl.
121 Marks von Würtemberg AK 1906:61:9.
122 Branting AK 1906:61:50 och Lindhagen 61:8.
123 T ex Lindhagen AK 1906:61:5 och Persson i Malmö 61:15.
124 Prop 1906:154.

syntes straffbar eller inte.[125]

Förslagen motiverades av regeringen sålunda: Den anarkistiska propagandan avsåg att för okritiska sinnen framställa fosterlandet såsom värdelöst för dem som inte var att räkna till de mera bemedlade samt att förringa betydelsen av det arv vi erhållit i ett fritt samhällsskick och lagbundna förhållanden. Därigenom bildades en utgångspunkt för uppammande av klasshat. Landets försvar gjordes liktydigt med försvaret av de rikas ägodelar. Kärleken till fosterlandet framhölls icke längre som en dygd. Lydnaden mot befälet blev inte längre en plikt utan ett förhatligt tvång. De dryga offer, som landet bringade för att sätta sina söner i stånd att framgångsrikt uppta kampen till försvar för landets frihet, var bortkastade, om under manskapets utbildningstid fosterlandskänslan dödades och krigslydnaden undergrävdes. Faran var stor att nu så verkligen skedde. Framställningar som kunde medföra sådan verkan fick då ej tålas inom krigsmanskapets led. Tryckfriheten led uppenbarligen inte något intrång genom den föreslagna indragningsrätten. Rätten att öva kritik, lika nyttig på det militära som på andra områden, var inte inskränkt. Någon fara för att skrifter av annat än anarkistiskt innehåll skulle kunna träffas av åtgärden borde med den föreslagna formuleringen inte finnas.

Konstitutionsutskottet godtog förslaget med viss ändring i fråga om förfarandet vid indragning.[126]

Första kammaren biföll utan diskussion utskottets hemställan.[127] I andra kammaren rörde sig diskussionen endast om den ändring av TF som föreslagits för att överensstämmelse skulle erhållas mellan SL 10:14 och motsvarande stadgande i TF. Branting uppehöll sig vid vad han kallade detta olyckliga exemplifierande "såsom genom prisande av brottslig handling". Som ett exempel på vad som skulle kunna komma att ske om förslaget blev lag, pekade han på namnet Leo Tolstoy. I sina skrifter prisade denne med ytterligt starka ordalag värnpliktsvägran. Avsikten med hans uttalanden var alldeles uppenbarligen den, att förleda människor att vägra att inställa sig under fanorna. "Här föreligger således i Tolstoys skrifter bägge de moment, som skulle göra, att dessa med den ändring i tryckfrihetsförordningen, som nu är föreslagen, skulle vara brottsliga. Där förefinnes både prisande av vad lagen karakteriserar som en brottslig handling och försök att förleda till ett brott i samma riktning. Vi skulle således få uppleva det, att skrifter utav den store ryske reformatorn ofelbarligen skulle kunna fällas enligt denna lagparagraf — och detta samtidigt med att i hans eget land frihetens vindar äntligen börja blåsa så

125 § 4 mom 12. Vidare föreslogs vissa ändringar av § 1 mom 10 samt av § 4 mom 1, 2 och 4, främst avseende "bevakningen över skrifters lovliga allmängörande". Samtliga föreslagna ändringar godtogs av FK utan diskussion. I AK diskuterades endast § 3 mom 7.

126 KU 1906:9.

127 FK 1906:50:7.

starkt, att det icke ser ut, som om de längre skulle kunna hållas innestängda och undertryckas."[128] Även Warburg, mångårig utövare av pressmannens yrke, angrep uttrycket "såsom genom prisande av brottslig handling". Han undrade vad som framdeles, om förslaget skulle gå igenom, skulle kunna hända den som prisade sådana gärningar som Eugène Schaumanns och Maria Spiridonovas, vilka båda begått handlingar som givetvis var brottsliga enligt allmän lag men likväl prisats i svensk press.[129] Lindhagen fann den i regeringspropositionen givna motiveringen — att bringa TF i överensstämmelse med SL — alltför otillräcklig för den föreslagna ändringen. Vi stod, sade han, i beredskap att utan närmare eftersinnande överge de grundsatser som vi i nära 100 år följt i fråga om TF. Man hade hittills varit synnerligen angelägen om att se till att i TF icke inflöt några tänjbara lagparagrafer som den i dag i SL 10:14 beslutade.[130] I sitt försvar av förslaget berörde Staaff endast frågan om uttrycket "såsom genom prisande av brottslig handling" kunde utgå. Frågan var enligt hans mening inte väsentlig, men det föreföll honom besynnerligt om allmän domstol skulle döma efter en formulering och tryckfrihetsjury efter en annan.[131] Andra kammaren godkände utskottets förslag.

5.6 Striden om munkorgslagen 1909—1914

1908 års riksdagsmannaval hade resulterat i ett kraftigt högernederlag och i en stärkt liberal-socialdemokratisk majoritet, men med stöd av första kammarens konservativa majoritet satt regeringen Lindman kvar.[132] I remissdebatten 1909 förklarade Branting att den socialdemokratiska riksdagsgruppen hade folkets uppdrag att framföra dess protest mot vad i folkmun efter justitieministern Albert Petersson kallades "systemet Petersson" och dettas hot mot de medborgerliga fri- och rättigheterna.[133]

5.6.1 1909 års tryckfrihetsdebatt

Då de från 1906 vilande förslagen till ändring av tryckfrihetsförordningen 1909 kom upp till förnyad prövning, yttrade Staaff att ett interpellationssvar som Lindman lämnat några dagar tidigare hade givit särskild anledning till betänksamhet. Denne hade då bl a sagt följande: Friheten fick inte medföra att landet motståndslöst lades öppet för den socialdemokra-

128 AK 1906:61:80. Det skulle visa sig att Branting var sannspådd, se Branting del 3 s 353. Se också nedan under 5.6.1.
129 AK 1906:61:82.
130 AK 1906:61:81. I Lindhagens avslagsyrkande instämde bl a Pettersson i Södertälje.
131 AK 1906:61:83.
132 Se kap 3 not 27.
133 AK 1909:5:6, 10.

tiska agitationen, när den tog sig uttryck i uppmaning till brott mot gällande lagar. Särskilt måste man vaka över att agitationen inte spreds i skolor och kaserner. Med alla medel och med all energi skulle regeringen söka upprätthålla den allmänna ordningen och lagarnas helgd. Och befanns inte de medel som stod till regeringens disposition vara tillfyllest, skulle den vända sig till riksdagen med anhållan om utvidgad befogenhet. I den debatt som följde på statsministerns svar yttrade Staaff att även han var kritisk mot, som han sade, åtskilliga av de yttringar som omedelbart eller medelbart stod i sammanhang med den socialdemokratiska rörelsen. Det som i synnerhet var betänkligt var att denna endast till en del var en parlamentarisk rörelse, till en del en revolutionär. På samma gång som man inte det ringaste fick släppa efter på nödvändigheten att upprätthålla samhällets ordning — och i det avseendet visste såväl socialdemokraterna som kammaren var de hade Staaff — måste man ständigt ha klart och levande för sig att den socialdemokratiska rörelsen blivit så omfattande därför att den sökte dra fram i ljuset oförrätter och missförhållanden.[134]

Vad som särskilt kom att uppröra den socialdemokratiska opinionen var några domar mot socialistiska journalister och arbetare.

Stor uppmärksamhet väckte sålunda domen i september 1906 mot journalisten Olof Sundström dels därför att det var första gången som TF 3 § 7 mom och SL 10:14 (första stycket) i deras nya lydelse kom att tillämpas, dels därför att ett mycket strängt straff utdömdes. Sundström hade av trycket utgivit en skrift, vari han mot bakgrunden av den ryska revolutionen manade läsarna "att även i vårt land förbereda frigörelsearbetet genom att bekämpa och bringa på fall militarismen", denna mänsklighetens värsta fiende. Alla fredsvänners lösen borde vara: ej ett öre åt militarismen. Ingen borde frivilligt ta anställning vid hären eller flottan. Den som gjorde detta måste betraktas som förrädare mot arbetarklassens intressen. "Och må vi framhålla för honom att, om hans överordnade befalla honom att skjuta på strejkande arbetare och han lyder, så är det *han själv*, som bär ansvaret för sina handlingar." Sundström, som inspirerats av Leo Tolstoys ryska fredspropaganda, dömdes att för i tryckt skrift gjord uppmaning till uppror hållas till straffarbete i ett år. Staaff fann domen så upprörande att han erbjöd Sundström sin hjälp som försvarsadvokat. Hovrätten dömde inte till ansvar för uppmaning till uppror utan åberopade som domskäl att tryckfrihetsnämnden med ja besvarat frågan att skriften var brottslig jämlikt de nämnda lagrummen. Straffet nedsattes till straffarbete i sex månader. Åklagaren besvärade sig hos högsta domstolen som emellertid fastställde hovrättens utslag. Staaff trodde att straffet skulle ha ytterligare nedsatts av högsta domstolen om Sundström besvärat sig där.[135]

Det andra målet som kanske väckte än större uppmärksamhet och förbittring gällde en ungsocialist vid namn Birger Svahn. Denne hade från trycket utgivit

134 AK 1909:8:9, 8:61.
135 NJA 1907 B 467, AK 1909:10:33.

ett flygblad som utgjorde en översättning av några ord av Leo Tolstoy vilkas huvudsakliga innebörd var: den som på överhetens order sköt mot sina vapenlösa bröder kunde inte skjuta över ansvaret för sin handling på den som gav ordern utan hade att själv svara för handlingen. Till dessa ord var fogade dels den upplysningen att de var Tolstoys och att man velat föra fram hans maning till de svenska soldaterna, dels orden: "Kamrat, kom ihåg din plikt mot dina kämpande klassbröder!" Stockholms rådhusrätt dömde Svahn jämlikt TF 3 § 7 mom samt SL 8:3, 8 och 30 att för högförräderi hållas till straffarbete i ett år och vara förlustig medborgerligt förtroende i ett år utöver strafftiden. Svea hovrätt var mildare i sin bedömning och bestämde straffet till straffarbete i 8 månader men ökade på förlusten av medborgerligt förtroende till två år. Högsta domstolen nedsatte straffet till straffarbete i fem månader och undanröjde domen i vad den avsåg förlust av medborgerligt förtroende. Två justitieråd ville nedsätta straffet till 4 månaders straffarbete, varav 2 månader skulle anses verkställda genom att Svahn hållits häktad under lång tid.[136]

Den sistnämnda domen medförde en mängd åtal och hårda domar i skilda delar av landet mot dem som spritt skriften. Till och med justitieministern Petersson fann domarna onödigt hårda: "Utspridande av en skrift kan understundom ha karaktären av ett slyngelaktigt okynne, som väl bör näpsas men icke så."[137]

De som försvarade den ifrågavarande lagstiftningen kunde som framgått av det föregående peka på en rad händelser som i deras ögon väl motiverade den, eftersom händelserna ansågs inspirerade av den anarkistiska och socialistiska propagandan.[138]. Som den främste försvararen av lagstiftningen uppträdde Staaff. Samhället hade, sade han, en ovillkorlig skyldighet att värna sig mot den antimilitaristiska och anarkistiska propagandan. Det hade rätt till nödvärn mot en agitation som syftade till att riva ned vårt försvar. De värnpliktiga måste fredas mot uppvigling till olydnad. Utvecklingen hade visat att 1906 års liberala regering bedömde situationen riktigt, medan socialdemokraternas uppfattning att den anarkistiska propagandan var ofarlig var oriktig.[139] Staaff och andra talare hänvisade i första hand till Amaltheadådet. Man medgav på socialdemokratiskt håll att den anarkistiska agitationen var den synliga orsaken till brottet i Malmö men menade att detta var endast halva sanningen. Den djupast liggande orsaken var de sociala missförhållandena i samhället.[140]

136 NJA 1909 B 115. Svahn satt häktad i 10 månader.

137 Om justitieministerns syn på lagstiftningen, se AK 1909:5:17, 10:48. Se också Höglund s 177.

138 Se också kap 6.2.1.

139 AK 1909:10:25, 30 f. I Staaffs anförande instämde ett stort antal av kammarens ledamöter. Även justitieminister Petersson (10:48) var av samma uppfattning.

140 Persson i Stockholm AK 1909:10:54, Lindhagen 10:40. Så också Eriksson i Grängesberg 10:44. Justitieministern 10:50 trodde däremot att åtgärderna mot agitationen burit frukt.

Staaff trodde inte att faran för missbruk av lagstiftningen var så stor. I ett utslag av högsta domstolen hade sålunda klart och tydligt sagts ifrån att det inte var det enkla nakna prisandet som var straffbart utan att det därjämte fordrades att prisandet skett på sådant sätt och under sådana omständigheter att det framstod som en uppmaning. Staaff ville emellertid inte förneka att det någon gång inträffat att en domstol gjort sig skyldig till en svår missuppfattning av det ifrågavarande lagrummet. Han tog som exempel fallet Sundström. Det kunde emellertid inte vara riktigt att fullkomligt utdöma lagstiftningen därför att en eller annan underdomstol visat sig inte tillämpa lagen rätt.[141] En anstiftare i vanlig mening av ett brott betraktades som en svår brottsling. De anarkistiska uppmaningarna riktade sig i allmänhet inte på ett bestämt brott med ett bestämt objekt för brottet utan manade generellt till vissa brott. Den anarkistiska propagandan var därför på sitt sätt svårare, den var allmänfarlig.[139]

I ett uttalande som skorrade av bristande förståelse och förakt för bärarna av den anarkistiska och ungsocialistiska samhällsuppfattningen vidhöll Staaff att han fann straffskalan väl lämpad för de många mycket olika nyanser av förbrytelser som det här var fråga om. Det var således möjligt att med ett lämpligen milt straff näpsa den som av ungdomligt oförstånd, av välbelåtenhet och välbefinnande med att höra den egna kära rösten tog sig till att skräna i en församling utan vidare mening, den som förut varit oförvitlig och mot vilken man inte kunde rikta anklagelse för någon djupare brottslighet. Möjlighet gavs också att behörigen straffa dem som fullt medvetet och överlagt manat till svåra och för samhället farliga brott. Ett kraftigt och verksamt straff kunde drabba dem som systematiskt fullföljde den anarkistiska propagandan och vilkas hela verksamhet gick ut därpå.[139]

Kamrarna antog de vilande förslagen, första kammaren utan debatt.[142]

5.6.2 Socialdemokratiska motioner 1910 och 1914

I motioner 1910 och 1914 krävde socialdemokraterna att SL 10:14 skulle återställas till sin lydelse före 1906 års ändring. De hänvisade till de i deras tycke hårda domarna mot Sundström och Svahn. Därjämte åberopade de ytterligare ett par fall. I det ena fallet hade journalisten Hjalmar

141 NJA 1908 B 670. HD:s majoritet yttrade: Enär de yttranden som klaganden (K H Nilsson) ... fällt angående dem, som vägrade att fullgöra värnplikt, uppenbarligen inneburit prisande av dylik, enligt lag brottslig handling, samt av omständigheterna framginge, att klaganden med nämnda yttranden avsett att förleda till sådan vägran, prövade HD, jämlikt 10:14 § 2 mom SL, lagligt fastställda domstolarnas beslut. Två justitieråd ville fria svaranden då de ansåg att det inte med säkerhet var styrkt att ett förledande låg uti föredraget i fråga. Jfr NJA 1909 B 448.

142 FK 1909:8:3, AK 10:55.

Gustafsson jämlikt SL 10:14 dömts till två månaders straffarbete för att han på ett strejkmöte uppläst en resolution vari järnvägsmännen uppmanades att ansluta sig till den storstrejk som deras kamrater deltog i. I det andra fallet hade gruvarbetaren Karl Otto Wallenstein jämlikt samma lagrum dömts till två års straffarbete för att han under en diskussion vid ett offentligt möte skulle ha yttrat att, om nöden under storstrejken blev för svår, ägde man rätt att ta mat där sådan fanns att tillgå, samt att man framdeles borde minnas de arbetare som under storstrejken tog polistjänst. Straffet nedsattes av överrätterna till 8 månaders straffarbete.[143]

Socialdemokraterna hävdade att det var åsiktsförbrytelser som bestraffades. Genom att straffarbete ingick i straffskalan hade rena åsiktsbrott ställts på samma nivå som grova och vanärande förbrytelser.Genom tilllägget "annorledes såsom genom prisande av brottslig handling" hade gränserna för straffbarhetsområdet dragits så vida att snart sagt varje missnöjesförklaring med samhällsordningen kunde straffas.

Lagen hade genom sin kautschukartade karaktär, sade Branting i riksdagen 1910 och motionärerna 1914, fått prägel av klasslag. Liksom Åkarpslagen slog SL 10:14 mot solidariteten i arbetarleden. Som stöd för sitt påstående hänvisade Branting till domarna mot Hjalmar Gustafsson och Fredrik Ström, redaktör för Arbetarbladet i Gävle. Den senare hade vänt sig till järnvägsmännen och typograferna på platsen med vädjan om solidaritet med de strejkande arbetarna. Vädjan hade inte innefattat någon uttrycklig uppmaning till dem att nedlägga arbetet utan han hade tillsagt dem att själva pröva hur och på vad sätt de med största verkan kunde göra solidariteten gällande. Han fälldes jämlikt SL 10:14 för uppmaning till brott. Det ansågs att järnvägsmännen hade en sådan ställning att det var lagbrott att uppmana dem att vara solidariska med övriga arbetare.[144] Lagstiftningen måste, framhöll motionärerna, ses mot sin sociala bakgrund. Dess tillämpning varierade med växlingarna i motsättningarna mellan samhällsklasserna. Under lugnare tider tillämpades den i något mindre uppseendeväckande former än under mera kritiska. Händelserna under storstrejken 1909 hade illustrerat innebörden häri. Ett vapen av denna natur öppnade under socialt oroliga tider en hart när obegränsad möjlighet att utnyttja strafflagen som medel mot dem som använde yttrandefriheten på ett sätt som myndigheterna fann farligt för den bestående samhällsordningen. Motionärerna erinrade i detta sammanhang om högsta domstolens uttalande 1906 om "nödigt skydd för rättsordning och statsverksamhet särskilt under oroliga tider". Sådana möjligheter att använda strafflagen som ett medel i klasskampen borde enligt motionärerna i samhällsfredens intresse i tid undanröjas. Det hade sagts, hävdade socialdemokraten häradshövding Åkerman, att lagen riktade sig mot anar-

143 Mot 1910:II:146 s 17, 1914 A:II:195, B:II:88, NJA 1910 B 64, 96.
144 AK 1910:28:59 ff. NJA 1911 B 815. Se också 1914 års motioner nedan.

kismen, men i verkligheten hade den inte träffat en enda anarkist men väl personer som tillhörde den fackligt organiserade arbetarrörelsen, personer som i vissa fall uttalat sig med stor oförsiktighet men som ingalunda hade velat förleda till sådana handlingar som mord och brand.[145]

Lagutskottet hemställde att motionerna skulle avslås. Det låg i öppen dag att det inte var åsiktsförbrytelser som bestraffades med stöd av lagrummet utan framkallandet av den fara för samhället och det trots mot samhällsordningen som låg i ett försök att förleda till handlingar som av samhällets lagar förklarats farliga för det. Att lagrummet genom tillfogandet av orden "såsom genom prisande av brottslig handling" skulle erhållit ett svävande innehåll som skulle lämna utrymme för godtycke vid rättstillämpningen var enligt utskottets mening ett oriktigt påstående.[146]

Med skärpa vände sig Branting mot utskottets försvar för lagstiftningen: Det hade inte kunnat åberopa något annat än vad man i all dylik undantagslagstiftning till sist kom tillbaka till, nämligen att den starkare parten förklarade den svagare parten "samhällsfarlig" och använde lagen inte som ett uttryck för en strävan till opartisk rättvisa utan som ett medel i handen på det för tillfället härskande partiet. Ett återförande av lagrummet till dess lydelse före 1906 skulle på intet sätt medföra straffrihet för uppmaning till brott men skulle förhindra att hederligt folk sattes in på straffarbete och att straffarbete kunde användas i de politiska striderna som ett vapen mot obekväma motståndare som man gärna ville komma till livs.[144]

Liberalen Pettersson i Södertälje uppträdde till lagstiftningens försvar. Han anförde bl a: Under 1906 års debatt hade det sagts att den anarkistiska propagandan var ofarlig. Det skånska postrånet, Amaltheadådet och mordet på general Beckman visade att detta påstående var oriktigt. Han fann det emellertid beklagligt att man stipulerat vanärande straffarbete för brott som hade sin grund i en felaktig teoretisk åskådning och i ett slags människokärlek.[147]

En annan försvarare av lagstiftningen var Thyrén. Han ansåg att SL 10:14 inneslöt handlingar för vilka straff var ett oavvisligt krav, vare sig man såg saken från juridisk eller politisk synpunkt. Från juridisk aspekt var det rättvist att agitatorn-pådrivaren inte endast straffades utan strängare än dem som han drivit fram. Som exempel nämnde Thyrén nedanstående fall som enligt hans mening låg fullkomligt inom det möjligas gränser. Thyrén hade tydligen Amaltheadådet i tankarna. Man har anledning att efterlysa logiken i hans resonemang. I hans exempel måste ju

145 AK 1910:28:79.
146 LU 1910:35 s 18 resp 1914 B:19 s 9.
147 AK 1910:28:69. Här syftade Pettersson — liksom tidigare Staaff — tydligen på utslaget mot K H Nilsson, NJA 1908 B 670.

våldsverkaren straffas mycket hårdare än agitatorn, om denne inte var anstiftare. Thyréns anförande färgades av hans politiska engagemang.[148]

Vid en omfattande arbetsinställelse införskrivs utländska arbetare för att ersätta de strejkande eller lockoutade arbetarna. En agitator framhåller ideligen i tal och skrift det skändliga uti att dessa utlänningar inkallats och att de förtjänade en minnesbeta. Animerad av agitatorn kastar en fanatiker en bomb. Agitatorn upphöjer honom till hjälte och föregångsman i striden mot tyrannerna med resultat att andra fanatiker följer efter i den förstes fotspår. Inte ville väl, frågade Thyrén, motionärerna påstå att det överensstämde med deras rättskänsla att dessa "ofta undermåliga, outvecklade fanatiker" straffades hårt, kanske med lagens strängaste straff, medan pådrivaren, som kanske med kallt blod hade hetsat dem alla i fördömelsen, lämnades alldeles straffri. Ur politisk synvinkel var det nödvändigt att hålla reform och revolution strängt åtskilda, "vilket vill säga detsamma som att överallt och med all makt hålla reformsträvandena med allt vad därtill hör, inom ramen för den allra strängaste laglydighet". Det var, framhöll Thyrén så, att behov av lagrummet i dess utformning av 1906 förelåg, eftersom det slungats fram otvetydiga, fast mer eller mindre förtäckta uppmaningar till mord, rån m m. Erfarenheten hade alltför tydligt visat att sådana fall kunde tänkas. Därför gick det inte an att utan vidare restituera lagen till vad den var före 1906.

På socialdemokratiskt håll opponerade man mot Thyréns metod att måla upp ett avskyvärt bestialiskt fall för att sätta skräck i åhörarna och därmed få dem att acceptera straffskalan.[149] Förhållandena i verkliga livet var inte sådana Thyrén velat göra gällande. Denne försvarade, sade Lindhagen, den stränga straffskalan med hänvisning till ett konstruerat fall men glömde alla de fall som inträffat och som lagen tillämpats på.[150] Den stränga straffskalan medförde, sade Åkerman, den faran att även rätt beskedliga människor — som inte gjort värre än att de i harm över orättvisor i samhället eller upprörda över något som de fattade som en utmaning mot hela proletariatet sjungit ut på ett oförsiktigt eller brutalt sätt — drabbades av hårda straff.[149]

Till upplysning om lagrummets tillämpning åberopade 1914 års lagutskott att under åren 1908—1912 endast 18 personer sakfällts i första instans enligt lagrummet. Utskottet drog härav den slutsatsen att lagändringen inte medfört någon som helst våda för yttrandefriheten och fann det samtidigt antagligt att lagrummet verkat återhållande just på den agitation mot vilken den var riktad. Från socialdemokratiskt håll pekades på att flertalet dömts under storstrejksåret 1909 och att detta gav stöd för motionärernas åsikt att lagen i socialt upprörda tider skulle komma att tillämpas uteslutande mot den samhällsklass som strävade

148 AK 1910:28:62.
149 AK 1910:28:78.
150 AK 1910:28:77.

uppåt mot större socialt och politiskt inflytande.[151]
Båda kamrarna avslog motionerna.[152]

5.7 Församlingsrätten under 1909 års storstrejk

Under 1909 års stora arbetskonflikt vidtogs från myndigheternas sida åtgärder som inskränkte församlingsfriheten. Sålunda förbjöds på många platser sammankomster och möten på allmän väg i föregivet syfte att upprätthålla allmän ordning och säkerhet och att tillgodose samfärdselns intresse. I samma syfte fridlystes vägar, gator och andra områden. Stöd för dessa åtgärder ansåg sig myndigheterna ha i 10 § i 1855 års instruktion för rikets landshövdingar och i 21 § i 1868 års ordningsstadga för rikets städer. Enligt det förstnämnda lagrummet var länsstyrelsen befogad "vidtaga erforderliga åtgärder" för att upprätthålla ordningen och ägde i de fall, där ansvar inte var bestämt i lag, "stadga erforderliga viten". Stadgandet i ordningsstadgan gav magistraten, i Stockholm överståthållarämbetet, befogenhet att vid behov utfärda föreskrifter om ordningens upprätthållande och föreskrev ett högsta bötesbelopp av 100 kr. Anmärkningsvärt är att det i denna paragraf föreskrivna högsta bötesstraffet strax före storstrejkens utbrott hade höjts från 10 till 100 kr. De viten som länsstyrelserna fastställde under konflikten med stöd av 10 § i landshövdingeinstruktionen varierade mellan 5 och 500 kr, bötesbeloppen enligt fridlysningskungörelserna mellan 2 och 1 000 kr. Vid denna tid motsvarade 10 kronors böter 4 dagars, 100 kronors böter 13 dagars och 1 000 kronors böter 60 dagars fängelse.[153]

Under storstrejken utfärdade länsstyrelser och magistrater med stöd av de åberopade lagrummen 342 fridlysningskungörelser. Antalet fridlysta platser var 420, varav 360 på landsbygden. Beskaffenheten av de platser som fridlystes var synnerligen skiftande. De utgjordes av offentliga platser och kommunikationsleder, hamn- och järnvägsområden, enskilda vägar och flottleder, kommunala och andra inrättningar, såsom vattenlednings-, gas- och elverk, industriella anläggningar, såsom sågar med brädgårdar,

151 AK 1914 B 57:4. Antalet dömda och påföljder framgår av denna tabell:

år	dömda till fängelse		dömda till straffarbete	
	1—6 mån	6—12 mån	2—6 mån	över 12 mån
1908	—	—	—	1
1909	7	1	2	1
1910	3	1	—	—
1911	1	—	—	—
1912	1	—	—	—

152 FK 1910:19:19, AK 28:80, FK 1914 B:50:10, AK 57:4. 1910 föll motionen i AK med 153 röster mot 56. 1914 förekom ingen votering i AK.
153 Se kap 4.3.2 och 5.7.2 slutet. SFS 1909:98 (utfärdad 20.8.1909).

Kungörelserna utfärdades i allmänhet på framställning av vederbörande arbetsgivare. I en del kungörelser sades detta uttryckligen och att fridlysningen skett för att skydda arbetsvilliga. På landsbygden åtalades 99 och i städerna 20 personer för att ha beträtt fridlyst område.[154]

Ett särskilt slag av fridlysning var förbuden mot folksamlingar och demonstrationer. Under strejken utfärdades sådana generella förbud i nio län. Inom sex län meddelades förbud av detta slag beträffande särskilda platser på landsbygden, såsom vissa vägsträckor, allmänna platser och vägar i viss by eller del av viss socken, vissa bruks- och fabriksområden.[154]

5.7.1 Länsstyrelserna och fridlysningen

Några länsstyrelsebeslut förtjänar särskild uppmärksamhet, då de ger en god bild av myndigheternas hållning och ställningstaganden till församlingsfriheten under konflikten.

På en plats i Älvsborgs län hade till den 28 juli 1909, alltså strax före utbrottet av storstrejken, utlysts ett möte med den kända socialdemokratiska agitatorn Kata Dalström som talare. Ett par dagar före mötets hållande förbjöd länsstyrelsen henne vid vite av 200 kr att å allmän väg inom länet "hålla föredrag eller på annat sätt föranleda folksamling". Som skäl för förbudet åberopade länsstyrelsen att "genom den folksamling, som kunde förväntas uppstå på vägen, hinder kunde förorsakas för samfärdseln och allmänna ordningen eljest äventyras". Kata Dalström besvärade sig över länsstyrelsens beslut. Hon hävdade att länsstyrelsen icke fick använda sin rätt att stadga viten för att upprätthålla allmän ordning och säkerhet på sådant sätt att de allmänna medborgerliga friheterna inskränktes. Giltiga skäl att anta att hon genom att hålla föredraget skulle åstadkomma oordningar eller hinder för den allmänna samfärdseln fanns inte. I varje fall var yttrandefriheten av sådan vikt att landsvägsmöten inte borde hindras, om vid dessa nödig hänsyn togs till samfärdselns krav. För en socialdemokratisk talare var det ofta omöjligt att erhålla tillstånd att anordna möte på enskilt område. Länsstyrelsen invände att de allmänna vägarna var tillkomna uteslutande för samfärdselns skull. Någon allmän medborgerlig rättighet att ta dem i anspråk för annat ändamål, som kunde medföra men för trafiken, fanns inte. I förevarande fall hade förelegat särskilt starka skäl för förbudet. Allmän strejk var att vänta i hela landet och verkningarna därav kunde med skäl befinnas menliga för det allmänna lugnet. Under dessa förhållanden och med hänsyn till Kata Dalströms kända förmåga att dra åhörare hade det varit en oavvislig plikt för länsstyrelsen att söka förebygga de olägenheter för såväl trafiken som ordningen i övrigt på landsvägen som kunde förväntas bli en följd av hennes uppträdande.

I sitt utslag i målet fastslog regeringsrätten att mötesförbud inte fick meddelas annat än för ett eller flera särskilda tillfällen eller med annan

154 Se kommerskollegii redogörelse, februari 1910. Jfr Råbelöfskonflikten 1906—7, Back s 87.

lämplig begränsning. Regeringsrätten ändrade därför länsstyrelsens beslut så, att förbudet förklarades ha gällt endast för det till den 28 juli utlysta mötet. Regeringsrätten synes sålunda ha godtagit länsstyrelsens motivering för beslutet att mötet i fråga kunde orsaka hinder för samfärdseln eller äventyra den allmänna ordningen. Däremot ville regeringsrätten inte vara med om en generell "bannlysning" av en viss person, i detta fall Kata Dalström. Bakom regeringsrättens beslut har förmodligen legat den rådande principiella rättsuppfattningen att polismyndigheten borde tillse att rätten att vägra tillstånd inte utnyttjades så, att församlingsrätten inskränktes i onödan. Regeringsrätten har sålunda av allt att döma inte anslutit sig till länsstyrelsens ståndpunkt att det inte fanns någon allmän medborgerlig rätt att ta de allmänna vägarna i anspråk för annat ändamål än samfärdsel. Men länsstyrelsens och regeringsrättens beslut skulle utlösa en viss oro. Och det skulle visa sig att denna oro inte var grundlös.[155]

I en ledare i GHT med rubriken "församlingsrätt och allmän landsväg" konstaterades att myndigheterna under åren 1885—1890 gjorde vad de kunde för att med stöd av de ofullständiga och svävande bestämmelserna om församlingsrätten hindra spridningen av den socialdemokratiska åskådningen.[156]

Allehanda borgmästare gjorde sig på den tiden liksom i den nuvarande bemärkta genom egenmäktiga tilltag, och agitatorerna ansträngde sin uppfinningsförmåga för att gäcka förbuden och hindren. Bland annat fann man på att hålla möten på landsvägarne, och här ansågo sig varken myndigheter eller uppskrämda enskilda medborgare något kunna göra. På allmän landsväg ansågs en var äga frihet att gå, stå och tala, naturligtvis blott man icke hindrade trafiken . . . Nu synes man vara beredd att gå ett steg längre och förbjuda allmänna möten på landsvägarne, även om det icke kan visas, att trafiken därmed hindras.

Det var, sade socialdemokratiska motionärer 1911, landshövdingen Reuterskiöld i Södermanlands län som hade "den ovanskliga äran att göra landet uppmärksamt på den nya tingens ordning".[157] Länsstyrelsen utfärdade följande cirkulär till kronofogdarna och länsmännen i länet, vars innehåll talar för sig självt.

Av meddelande i tidningarna synes framgå att från socialistiskt håll planlagts en långt mera kraftig agitationsverksamhet än vanligt under detta års sommar ibland landsbygdens befolkning. — — — Under en sådan livlig agitation kan det befaras att man söker hålla föredrag eller anordna sammankomster å *allmän väg*. Då därigenom hinder, svårigheter och obehag kunna uppstå för samfärdseln å vägen och även den allmänna ordningen äventyras, har Kungl

155 RÅ 1910 ref 27.
156 28.6.1910.
157 Mot 1911:II:290.

Befallningshavande ansett sig böra fästa eder uppmärksamhet på att Kungl Befallningshavande enligt 10 § landshövdingeinstruktionen har befogenhet att för upprätthållande av allmän ordning och säkerhet stadga erforderliga viten i sådana fall, där ansvar icke i lag är bestämt. Om Ni genom annonser, anslag eller på annat sätt erhåller kännedom om att föredrag eller sammankomst tillämnats å *allmän väg* äger Ni, för den händelse vitesförbud mot föredragets eller sammankomstens hållande synes eder vara erforderligt skyndsamt — vid behov telegrafiskt — hos Kungl Befallningshavande göra framställning om utfärdande av dylikt förbud.

I en förklaring till JO framhöll länsstyrelsen att genom offentligt anslag sammankalla menighet till att stillastående begagna allmän väg till möte för överläggning eller för att åhöra föredrag stred mot syftemålet med vägarnas anläggning och underhåll.[158] Det hade, framhöll motionärerna, varit i medvetande om att ett förbud måste avse särskilda föredrag eller sammankomster som cirkuläret utfärdats, tydligen i syfte att så effektivt som möjligt sätta stopp för den socialdemokratiska agitationen.

I augusti 1909 utfärdade länsstyrelsen i Malmöhus län en kungörelse vari stadgades förbud vid vite av 10 kr mot att hålla föredrag eller att anordna sammankomst å allmän väg på länets landsbygd. Förbudet gällde även deltagande i sådan sammankomst. Förhållandet anmäldes för JO. Liksom länsstyrelsen i Älvsborgs län försvarade länsstyrelsen i Malmöhus län utfärdandet av kungörelsen med hänvisning till angelägenheten av att hindra oordningar och att tillgodose samfärdselns intresse. Det var de under 1909 rådande förhållandena som närmast hade föranlett förbudet. JO ansåg sig inte kunna stämpla länsstyrelsens vitesförbud som ett tjänstefel — JO hänvisade till den obestämda avfattningen av 10 § i landshövdingeinstruktionen — men framhöll att det var av vikt att ett oriktigt beslut rättades. Först den 1 april 1911 upphävdes kungörelsen.[159]

Länsstyrelsen i Hallands län utfärdade i slutet av augusti 1909 en kungörelse med förbud vid vite av 100 kr för envar att hålla föredrag på allmän väg på länets landsbygd, såvida inte polismyndigheten därtill lämnat sitt tillstånd. Denna kungörelse återkallades den 18 mars 1910. Den ersattes emellertid med en kungörelse som vid vite av 100 kr föreskrev tillstånd av kronofogde för allmänt föredrag, som inte var att hänföra till andaktsövning, inom sådant område av länets landsbygd där 13 § ordningsstadgan inte gällde. Landshövdingarna i Västernorrlands och Jämtlands län följde efter med liknande förbud. På hemställan av befälhavarna för första och andra livgrenadjärregementena meddelade länsstyrelsen i Östergötlands län förbud att anordna offentliga möten och föredrag på vapenövningsplatsen Malmen och vissa dit ledande vägar. Förbudet gällde under tid vapenövningar pågick. Befälhavarna åberopade

158 Se JO:s ämbetsberättelse 1917 s 352 f.
159 JO:s ämbetsberättelse 1911 s 178 och 1912 s 420.

till stöd för sin hemställan "den i socialistpressen offentligen förklarade striden mot den militära utbildningen av landets söner" och då det var "att befara att ett av det socialistiska partiets mer anlitade stridsmedel" skulle komma "att bestå uti anordnande av offentliga möten och föredrag invid lägerplatserna" varvid de allmänna vägarna i synnerhet skulle användas som samlingsplatser.[160]

Vid 1911 års riksdag interpellerade Svensson i Nyköping civilminister Hamilton, om denne uppmärksammat att landshövdingen Reuterskiöld tillämpade sin administrativa befogenhet i Södermanlands län på ett sådant sätt att den upphävde församlingsfriheten för stora delar av befolkningen i länet. Effekten av Reuterskiölds cirkulär till kronobetjäningen hade blivit att kronobetjänterna fann sig skyldiga att begära att förbud utfärdades mot alla landsvägsmöten, även om det var aldrig så uppenbart att "svårigheter och obehag för samfärdseln" inte var att befara och att inte heller den "allmänna ordningen" äventyrades. I detta godsägarnas förlovade land var det inte möjligt att annat än i undantagsfall få en enskild plats upplåten för föredrag av personer med åsikter som var misshagliga för godsägarna och de styrande. Yttrandefriheten blev på detta sätt en rättighet blott för dem som var "samhällsbevarande". Reuterskiöld hade förklarat att det var hans avsikt att förbjuda alla landsvägsmöten oavsett vilket parti som anordnade dem. Denna upphöjda opartiskhet hade emellertid det felet att den drabbade endast socialdemokraterna. Högern behövde inte hålla sig på landsvägarna för att propagera för sin mening: för den stod skolor, sockenstugor och kyrkor öppna. För det liberala partiet stod även, fast i mindre utsträckning, en och annan plats öppen där möten kunde hållas. Men än mer upprörande var att dessa metoder kom till användning i en valrörelse där landsbygdens arbetare för första gången ägde inflytande. Det måste betraktas som ett övergrepp från de maktägandes sida att på detta sätt avstänga ett stort politiskt parti från möjligheten att komma till tals med de nya valmännen. De av Reuterskiöld vidtagna åtgärderna var av tvivelaktig laglig beskaffenhet. Regeringsrätten hade förklarat att generellt mötesförbud på landsvägarna inte kunde utfärdas. I detta fall blev emellertid effekten generellt förbud även om formen var en annan än i det av regeringsrätten behandlade fallet. Hamilton svarade att han på grund av att interpellationen framställts så nära riksdagens avslutande inte haft möjlighet att infordra något yttrande från Reuterskiöld. Därför kunde han inte heller avgöra om Svenssons framställning av sakförhållandena var riktig och om Reuterskiöld överskridit sin befogenhet.[161]

Svensson var inte nöjd med svaret. I Södermanlands län hade det förut hållits tusentals möten på landsvägarna utan att ordningen på minsta sätt

160 Se mot 1911:II:290 s 10, 12, 14.
161 AK 1911:59:95, 60:6. Se JO:s ämbetsberättelse 1917 s 352 f.

störts. Först sedan Sörmländska lantmännens arbetsgivareförening gjort en framställning till länsstyrelsen, kom man underfund med att "ordningen" var i fara. Reuterskiöld hade helt enkelt givit fjärdingsmännen och länsmännen, högerns ombud och inpiskare, fullmakt in blanco att övervaka församlingsfriheten i länet. I deras händer hade sålunda det fattiga folkets församlingsrätt helt och hållet blivit lagd. Branting konstaterade att Hamilton inte hade ett enda ord till erkännande av församlingsrätten för "de här ifrågavarande delarna av vårt folk". Inte heller hade Hamilton med ett enda ord låtit förstå att han anslöt sig till riksdagens uttalande att myndigheterna borde iaktta varsamhet vid ingrepp i församlingsrätten.[161]

5.7.2 Andra trakasserier av arbetarrörelsens talesmän

Men även på andra sätt trakasserade myndigheterna arbetarnas talesmän och sökte hindra arbetarrörelsen att föra fram sina synpunkter till allmänheten. 13 § i ordningsstadgan var användbar för sådant ändamål. Detta belyses av följande två exempel.

Vid sammanträde med magistraten i Linköping den 7 september 1909 anmälde J å "socialistiska klubbens vägnar" att Birger Svahn den 10 i samma månad skulle i Folkets hus tala över ämnet "militären och de sociala striderna". Då inte visats, att Folkets hus av dess innehavare upplåtits för ifrågavarande ändamål, ansåg magistraten att "tillställningen" inte var behörigen anmäld. Den 9 september företeddes skriftliga överenskommelser mellan folketshusföreningen och klubben att åt klubben upplåts lokal för möten två gånger i månaden, dock under förutsättning att lokal fanns tillgänglig. Magistraten fann inte heller nu tillställningen behörigen anmäld, "enär, såvitt visat blivit, vederbörande anordnare av ifrågakomna tillställning icke erhållit ovillkorlig rätt att påföljande afton kl 8 e m disponera stora salen i Folkets hus, där föredrag brukade hållas". Men då magistraten uppenbarligen befarade att anordnaren skulle komma att styrka att lokal upplåtits för föredraget, krävde den att anordnaren senast fyra timmar före föredragets hållande skulle till magistratens ordförande inlämna koncept till föredraget. Magistraten hänvisade till att Svahn "vid upprepade tillfällen brutit emot god ordning och jämväl därför straffats". Anledning fanns sålunda enligt magistraten att anta att föredraget skulle komma att åsyfta eller innebära något som stred mot sedlighet eller allmän lag eller föranleda oordningar. JO konstaterade att 13 § i ordningsstadgan otvivelaktigt gav magistraten befogenhet att kräva att den som anmälde ett offentligt föredrag också visade att den uppgivna lokalen av ägaren eller innehavaren upplåtits för ändamålet. JO kunde emellertid inte finna annat än att magistraten i förevarande fall ådagalagt en onödig och uppenbart överdriven formalism. Men dess förfarande kunde näppeligen betraktas som tjänstefel. "Magistraten hade emellertid icke stannat härvid. Huru stränga än magistratens fordringar kunde hava varit på ett bevis om att lokalen i 'folkets hus'

162 JO:s ämbetsberättelse 1911 s 43, 1912 s 4 och NJA 1911 B 397.

varit behörigen upplåten till föredragets hållande, var det väl ganska sannolikt, att dessa fordringar kunnat fyllas av föredragets anordnare." Men varje bemödande i sådan riktning hade magistraten gjort onyttigt genom föreläggandet att uppvisa koncept till föredraget. Genom detta villkor, som i sak närmade sig ett förbud, hade nämligen magistraten åt sig bevarat befogenheten att utan vidare upplösa sammankomsten. Magistratens beslut hade sålunda innefattat ett obestridligt om än indirekt försök att inkräkta på den enligt svensk rätt i princip erkända församlingsrätten och fria yttranderätten. JO lät på bl a dessa skäl åtala magistratens ledamöter som envar dömdes att böta 25 kr.[162]

Den 30 augusti 1909 ingavs en anmälan till magistraten i Enköping att August Palm vid ett möte följande dag i Folkets park skulle tala över ämnet "striden emellan kapital och arbete". Magistraten beslöt att föredraget skulle företes i koncept på stadens polisvaktkontor senast kl 10 föredragsdagens morgon "vid äventyr att, därest det försummades, ifrågavarande anmälan icke komme att anses vara behörigen gjord". I yttrande till JO uppgav magistraten bl a följande. Anmälaren var känd som en hänsynslös ungsocialist. Ämnet för föredraget var sådant att föredraget kunde befaras bli av lagstridig beskaffenhet. Särskilt under storstrejkkonflikten var det nödvändigt att vidta försiktighetsåtgärder. Magistraten hade ansett det nödvändigt att ta del av föredraget icke för att på förhand hindra dess hållande utan för att efter begärd upplysning ge de ordningsföreskrifter som kunde av omständigheterna påkallas. JO framhöll att det var av stor vikt att de möjligheter som 13 § ordningsstadgan gav att upplösa en sammankomst icke missbrukades. Granskade man närmare beskaffenheten av den "upplysning" magistraten ansett nödigt att avfordra sammankomstens anordnare, skulle man enligt JO utan svårighet finna, att magistratens beslut mycket närmade sig ett förbud emot föredragets hållande. Uppfylldes icke villkoret om konceptets uppvisande skulle ju polismyndigheten ha rätt att upplösa mötet. Att förbjuda ett möte eller ett föredrag var endast medgivet, då fråga var om att förnya en tillställning, som visat sig åsyfta eller innebära något som stred mot sedlighet eller allmän lag eller föranledde svårare oordning. Härom hade inte varit fråga i förevarande fall. JO fann det av magistraten uppställda villkoret strida lika mycket emot lagens grund som mot sakens natur. Magistraten hade följaktligen genom beslutet gjort sig skyldig till fel i ämbetet. Detta ämbetsfel hade riktat sig mot så viktiga rättigheter att dess beivrande med nödvändighet syntes påkallat av hänsyn till den medborgerliga friheten. Magistratens ledamöter dömdes att böta, borgmästaren 50 kr, de övriga 25 kr var.[163]

Ett annat exempel på kränkning av yttrande- och församlingsrätten är ett beslut av polismästaren i Hälsingborg. En socialdemokratisk ungdomsklubb i staden hade anmält att Hinke Bergegren vid ett möte skulle tala över ämnet "socialdemokrati och revolutionär socialism". Polismästaren meddelade att han med hänsyn till föredragets ämne inte tillät att mötet hölls. Föredraget hade emellertid hållits tidigare på 15—20 platser utan att något ingripande skett från myndigheternas sida. Som stöd för

163 JO:s ämbetsberättelse 1911 s 50, 1912 s 4 och NJA 1911 B 396.

sitt beslut åberopade polismästaren bestämmelsen i 13 § i ordningsstadgan som medgav förbud mot förnyande av föredrag som visat sig medföra svårare oordning etc. Han förmenade att föredragets ämne, sammanställt med föredragshållarens allmänt kända samhällsupplösande verksamhet varit av beskaffenhet att inte endast berättiga utan även förplikta honom att inskrida på sätt som skett. Han erinrade också om att Bergegren för sin verksamhet för rätt kort tid sedan dömts till en längre tids fängelsestraff. I sammanhanget påminde han också om Amaltheadådet. Svea hovrätt dömde polismästaren att böta 25 kr för tjänstefel. Högsta domstolens majoritet befriade honom däremot från ansvar. Den fann visserligen att han inte ägt stöd i gällande lag för sitt beslut att upplösa mötet men ansåg att åtgärden med hänsyn till de omständigheter varunder den vidtagits inte var av den art att den borde föranleda ansvar såsom för tjänstefel.[164]

I en socialdemokratisk partimotion i andra kammaren vid 1910 års riksdag sades att den stora arbetskonflikten 1909 tydligare än någonsin hade visat hur den administrativa makten tog parti för arbetsgivar- och kapitalistintresset. Myndigheterna hade letts av det obehöriga syftet att hindra varje kontakt mellan de strejkande arbetarna och strejkbrytarna. Härigenom hade man motarbetat arbetarparten i dess ansträngningar att hindra splittring bland arbetarna. Genom fridlysningsbeslut hade man också hindrat dem att sammankomma till överläggningar. I de trakter där all mark — ofta miltals i omkrets — ägdes av de stridande arbetsgivarna var landsvägen mången gång den enda plats dit deras makt inte sträckte sig och där arbetarna kunde samlas till överläggning. Även denna möjlighet hade man tagit från dem. Vid utdömande av vite hade detta vanligen bestämts till samma belopp i samtliga fall utan hänsyn till förmildrande omständigheter. Särskilt kränkande verkade detta när vitet såsom i vissa fall satts så högt som 250 eller 300 kr. Dessa belopp motsvarade nämligen ett förvandlingsstraff av 28 resp 33 dagars fängelse, frihetsstraff som de drabbade i regel till följd av sin fattigdom måste underkasta sig. Motionärerna krävde att en undersökningskommission skulle tillsättas för att utreda i vad mån de administrativa myndigheterna genom fridlysningarna kunde anses ha överträtt sin befogenhet eller gått utöver de lämpliga gränserna för denna.[165]

Första kammaren tog inte upp frågan till behandling.[166] I andra kammaren visades ett något större intresse. Dess utskott var kritiskt mot vad som förevarit under storstrejken. Ett fridlysningsförfarande medförde i

164 JO:s ämbetsberättelse 1910 s 21 och NJA 1910 s 407. Av HD:s 7 ledamöter ville 3 fastställa hovrättens utslag.

165 Mot 1910:II:200. Se också JO:s ämbetsberättelse 1910 s 21 och NJA 1909 s 637, 1910 s 407 samt motioner av E Räf (1905:II:126, 215).

166 FK 1910:38:17, FK TU 33.

många fall ett så väsentligt ingrepp i den medborgerliga friheten att det inte fick tillgripas utan trängande skäl och endast i den omfattning som var nödvändig. Utskottet underströk särskilt att fridlysning inte fick påbjudas i syfte att understödja arbetsgivarparten. Varje fridlysningsåtgärd som förestavades av andra motiv än att upprätthålla allmän ordning och säkerhet var obehörig. Utskottet ville emellertid inte tillsätta någon undersökningskommission för att utreda om myndigheterna överträtt sina befogenheter under strejken.[167] Enligt Lindhagen låg förklaringen till de administrativa myndigheternas ställningstagande i det faktum att deras representanter huvudsakligen tillhörde högerpartiet och delade arbetsgivarnas syn på konflikten på arbetsmarknaden. Det var därför ytterst svårt för dessa myndigheter att undgå att ta parti för den klass, som de närmast tillhörde.[168]

5.7.3 Krav på grundlagsskydd för församlingsfriheten

År 1911 blev efter nära 20 års tystnad frågan om att ge församlingsrätten skydd i grundlagen åter aktuell. I en socialdemokratisk motion yrkades sålunda ändringar av RF §§ 16 och 86 som i sak nära överensstämde med Mankells yrkande vid 1892 års riksdag. Liksom denne önskade motionärerna tillägg till § 16 att konungen inte skulle äga hindra någon i församlingsrättens utövande. Till § 86 skulle fogas ett moment om församlingsrättens innebörd. Motionärerna hävdade att den tidigare "såsom given" ansedda församlingsrätten alltmer gjorts beroende av myndigheternas subjektiva uppfattning. Särskilt ordningsstadgan och landshövdingeinstruktionen hade lagt i myndigheternas hand en maktbefogenhet av utomordentlig räckvidd. Till följd av sin elastiska beskaffenhet hade de administrativa förordningarna under årens lopp mer och mer kunnat av myndigheterna tillämpas på ett sätt som bibringat arbetarklassen den uppfattningen att myndigheterna tagit parti i den sociala striden. Rätten för menige man att fritt sammankomma och avhandla för dem viktiga frågor löpte fara att gå helt förlorad, om ej en bestämd gräns drogs upp över vilken myndigheterna inte fick gå. Medborgarnas fri- och rättigheter fick inte vara avhängiga av ordningsstadgar och landshövdingeinstruktioner som tillämpades efter administrativt godtycke.[169]

Konstitutionsutskottet framhöll bl a att församlingsfriheten var allmänt erkänd och obestridd i Sverige och hemställde om avslag på motionen. I en liberal-socialdemokratisk reservation yrkades att till RF § 86

167 AK 1910:5 TU 52.
168 AK 1910:57:94.
169 Mot 1911:II:335. Se också mot II:290, där socialdemokrater krävde att riksdagen skulle ges tillfälle att yttra sig över ett väntat förslag till ny instruktion för landshövdingarna i vad gällde bestämmelserna om fridlysning.

skulle fogas ett andra moment av ungefär det innehåll motionärerna föreslagit.[170]

I första kammaren försvarade Trygger utskottets förslag. RF § 16 uppräknade inte alla de medborgerliga rättigheter som tillkom svensk medborgare. Det fanns därför inte anledning att komplettera lagrummet med just församlingsrätten. Det var enligt Trygger tillräckligt att principen om församlingsfriheten fastslogs i allmän lag. Liberalen Jacob Larsson invände att grundlagen uttryckligen skyddade religionsfriheten och tryckfriheten, rättigheter av liknande art och typ som församlingsrätten.[171] Utan votering godtog första kammaren utskottets förslag. Andra kammaren biföll däremot reservationen. För arbetarklassen var det enligt socialdemokraten Söderberg särskilt angeläget att man befäste den fria mötesrätten på sådant sätt att den inte blev beroende av växlande stämningar och uppfattningar hos myndigheterna.[172]

5.8 Lex Hildebrand

Under socialdemokratins och fackföreningsrörelsens första år tog sig den sociala striden stundom former som djupt upprörde många människor. Med harm vände man sig särskilt i konservativa kretsar mot vissa tillkännagivanden i tidningspressen som ansågs innebära uppmaning till förföljelse mot personer som motsatte sig de fackliga organisationernas önskemål. I tanke hade man de offentliga tillkännagivandena om blockad och bojkott. Särskilt upprörande fann man de fall då arbetare tvingades till offentlig avbön eller då i annons angavs att vissa personer vägrat ansluta sig till den fackliga organisationen.[173]

År 1908 väckte högermannan Karl Hildebrand en motion med krav på att lagstiftaren skulle ingripa mot dessa kampmetoder. Motionen får en-

170 KU 1911:29.
171 FK 1911:28:44, 45. Se också Steffen 28:43.
172 AK 1911:50:43.
173 Om annonsernas utformning se t ex Ny Tid 14.12.1906, Arbetet 23.1, 10.9 och 20.9.1906. Exempel på offentlig avbön:
Undertecknad, som under verkstadskonflikten 1905 uppträdde som strejkbrytare vid Kockums verkstad och därmed som förrädare mot den klass jag själv tillhör, inser nu det orätta i detta mitt handlingssätt och beder samtliga organiserade arbetare om förlåtelse för detta mitt uppträdande, på samma gång lovande bli en organiserad arbetare.

Malmö den 18 sept 1906
O Hellgren

ligt Westerståhl ses som ett led i förberedelserna inför 1908 års val. Man ville på högerhåll pressa liberalerna till ett klart ställningstagande visavi socialismen.[174] Det gemensamma för de nämnda meddelandena om avböner, blockader och bojkotter etc var en strävan att framtvinga en eftergift genom ett obehörigt ingripande i annans fria utövning av yrke eller näring. Det *offentliga* meddelandet gjorde hotet effektivt. Som tryckfrihetsbrott upptogs i § 3 mom. 11 TF "angripelser emot enskild man, vilka å ära gå, eller för dess borgerliga namn och rykte förklenliga äro". Brottet straffades enligt allmän lag och skriften konfiskerades. Hildebrand önskade det tillägget att under momentet skulle falla också de fall då "någon, i uppenbar avsikt att obehörigen ingripa i annans fria utövning av yrke eller näring, genom offentligt meddelande eller på annat dylikt sätt utsätter honom för skada eller förlust". Straffet skulle vara böter om högst 1 000 riksdaler. Strafflagen måste ändras på motsvarande sätt. Detta kunde ske genom ett tillägg till SL 15:23.

Konstitutionsutskottet konstaterade att den sociala striden stundom antagit former som innebar övergrepp mot vilka bestående lagar inte lämnade tillräckligt skydd. En fara hotade emellertid inte endast från arbetarnas utan också från arbetsgivarnas organisationer. Det var att befara att metoderna skulle skärpas i den mån sammanslutningarna bland arbetsgivare och arbetare blev starkare. Ett ingripande från statens sida med lagstiftningsåtgärder var därför påkallat. Utskottet ansåg sig dock inte kunna tillstyrka motionärens förslag, då den föreslagna bestämmelsen kunde hindra en befogad kritik. Stadgandet skulle vidare komma att träffa organisationsmeddelanden av facklig natur, såsom tillkännagivanden av uppkomna arbetskonflikter. Endast sådana offentliga tillkännagivanden som enbart avsåg att ge eftertryck åt ett hot om förföljelse mot enskilda

> Med anledning av ovanstående har nämnda Hellgren blivit upptagen som medlem i nedanstående förening, och uppmanas en var att i honom se en god organiserad arbetare.
>
> Malmö den 18 sept 1906
> För Sv järn- och metallarbetareförbundet avdelning nr 4 i Malmö
> Styrelsen

> Följande annons är ett exempel på hur man tillkännagav att arbetare vägrat ansluta sig till fackförening:
> Då nedannämnda personer trots ivrig agitation ej kunna förmås att ingå i organisationen, så vilja vi för alla organiserade arbetare offentliggöra deras namn: Jöns Andersson, Spolegatan 9; August Larsson, husägare, Vallkärratorn, vilka arbeta hos N P Lennartsson A-B, och Jöns Olsson, Möllevången 3, vilken arbetar hos O Olsson.
>
> Lund den 4 september 1906 Svenska Grov- och fabriksarbetareförbund:s
> avd nr 22, sektion nr 4
> Styrelsen

174 Mot 1908:II:222, Westerståhl s 308. Se också AK 1908:10:9, 17.

personer borde hindras. Detta mål kunde vinnas därigenom, att man bestraffade offentligt meddelande som innebar uppmaning till förföljelse mot enskild man i uppenbart syfte att förorsaka honom ekonomisk skada eller obehörigen tvinga honom att något göra eller underlåta. Utskottet hemställde att § 3 mom 11 TF omformades i enlighet härmed.[175] I en liberal reservation tog man avstånd från motionen. Rätten till arbetsinställelse, som ju var erkänd, förutsatte att man kunde göra inställelsen effektiv. Denna möjlighet förlorade arbetarsidan om lagförslaget bifölls. En allvarlig brist i den bestämmelse utskottet föreslagit var att den inte träffade en av de mest motbjudande formerna för övergrepp: den offentliga avbönen. Värre var emellertid att lagbudet däremot var tillämpligt på vissa meddelanden som borde vara tillåtna, såsom i moderat form avfattade meddelanden att inte ta arbete å viss arbetsplats. Enligt reservanterna skulle utskottets förslag därjämte hämma tidningspressens befogade kritik av missförhållanden i samhället.

Under debatten i riksdagen frågade professor Rudolf Kjellén om det var förenligt med svensk rättsuppfattning att klassorganisationer inom samhället skulle äga höghetsrättigheter över enskilda medborgare som inte ens konungen å statens vägnar hade. "Den av motionären angripna trafiken" var ägnad att rubba grunderna för vår konstitutionella frihet. Kjellén syftade på den garanti som den medborgerliga friheten ägde i § 16 RF. Här försiggick, sade han, i vårt samhälle ett försök till ny rättsbildning, en rättsbildning som utgick från den kamratliga solidariteten inom arbetarklassen. Staten kunde inte erkänna en klassrättsbildning som förmer än den allmänna medborgarrätten. Eftersom vi inte hade en arbetarstat utan en nationalstat med en mångfald av klasser, av vilka arbetarklassen blott var en, måste vi vid denna konflikt hävda den gemensamma synpunkten mot en framträngande partikularism, den fick i sig själv synas aldrig så berättigad. Det fick icke uppstå en klassrättsåskådning som ville ha vitsord mot gällande rätt. Det fick inte finnas två motsatta rättsåskådningar i samma kulturstat. Om det uppstod en stat i staten, som ville sätta sin lag över statens lag, sina straff över statens straff, och som brott bestraffa vad statens lag inte erkände som sådant, då måste den legitima staten säga som Gustav Vasa sade till den siste katolske ärkebiskopen: "Din nåd och vår nåd trivas ej under samma tak."[176] Den samhörighet och offervillighet som fanns i de socialdemokratiska fackföreningarna försvagade enligt Pontus Fahlbeck den allmänna rättskänslan hos arbetarna, skapade en klassmoral och brutaliserade dem:[177]

175 KU 1908:21 s 35 f. En motsvarande ändring av SL ansågs kunna göras i samband med det slutliga antagandet av ändringen av TF.
176 AK 1908:68:84. Jfr Bergendahl FK 59:11.
177 FK 1908:59:9 f.

Enda utvägen att komma bort härifrån är att göra det möjligt för icke organiserade arbetare eller för organiserade arbetare som icke tillhöra de socialistiska fackföreningarna, Svenska arbetareförbundets män således, att bibehålla sin ställning på arbetsmarknaden. Bland medlen att vinna detta är den av konstitutionsutskottet nu föreslagna åtgärden otvivelaktigt ett.

Branting vände sig mot Kjelléns tal om nationalstaten och att det inte var möjligt att tolerera två rättsåskådningar i samma stat och menade att Kjellén inte behövde gå längre än till den föreliggande motionen och de resonemang som förts om den för att finna att det fanns olika rättsåskådningar i olika samhällskretsar, åskådningar som existerade bredvid varandra och stred med varandra tills att den ena hade vunnit en sådan utveckling att den kunde sätta sin prägel på samhället. Staten var inget annat än de härskande klassernas stat. Var det inte de härskande klassernas talan som Kjellén förde? Det framlagda förslaget var ensidigt, det vände sig mot den ena klassen i den sociala kampen. Det bar klassmärket och maktens märke möjligen, men inte rättens.[178] Kjellén replikerade att Branting glömde att det bredvid de stridande parterna på den sociala valplatsen fanns en "allmänhet". Men över denna allmänhet och över arbetare och arbetsgivare stod staten, dvs *tidsåldrarnas samlade erfarenhet i organisatoriskt och rättsbildningsavseende inom Sveriges rike och för Sveriges folk*. Nu hade här under en tidsrymd av ett par decennier uppstått ur utländska rötter en rörelse, som öppnat ren konkurrens med denna tusenåriga nationalstats rättsåskådning. Branting ville med denna nya rättsåskådning komma den historiska statens rättsåskådning till livs. Ingen klarare rätt kunde då finnas än vår till motstånd, ty vad vi åberopade var endast den historiska statens *rätt till självförsvar*. Som ett led i detta självförsvar var denna reform att betrakta, därför att den ville slöa ett skarpt vapen i de nya maktkrävarnas händer.[179]

Branting erinrade om att den taktik mot vilken motionen vände sig inte var speciellt utmärkande för socialistiska organisationer utan följde med all fackföreningsrörelse, någonting som låg i en facklig rörelses natur, då den måste sträva efter att i största möjliga utsträckning få sina beslut respekterade. Det var alldeles uppenbart att i samma stund som man vände sig mot möjligheten att offentligt meddela att på en arbetsplats rådde en konflikt så riktade man ett dråpslag mot den fackliga rörelsen.[180]

Enligt den liberale Ernst Beckman uppfattades lagförslaget i mycket vidsträckta befolkningslager som riktat mot arbetarklassen. Detta berodde i väsentlig mån därpå att arbetsgivarparten hade andra möjligheter att bringa sina meddelanden till vederbörandes kännedom än att

178 AK 1908:68:90
179 AK 1908:68:100.
180 AK 1908:10:17, 18.

offentliggöra dem i tidningspressen. Arbetsgivarorganisationerna hade nämligen relativt lätt att nå sina jämförelsevis fåtaliga medlemmar genom privata meddelanden. Arbetarna åter behövde ofta tala till många tusen, spridda i långt skilda delar av landet. De var därför i långt högre grad hänvisade till pressen.[181]

Det var inte endast Beckman som angrep lagförslaget för dess ensidighet. Lindqvist, socialdemokrat, menade att denna låg i sakens natur. Han visade med talrika exempel att arbetsgivarna använde precis samma metoder som arbetarna men med den skillnaden att de inte behövde vända sig till tidningspressen för att nå ut med sina meddelanden till dem som saken rörde. Man gjorde upp saken på kontoren och per telefon. Lindqvist hänvisade till ett stadgande i Sveriges verkstadsförenings stadgar, som vid äventyr av skadestånd förbjöd anställning av "strejkande eller utestängda" arbetare samt en cirkulärskrivelse från föreningen med svartlistning av strejkande arbetare. Även andra arbetsgivarföreningar hade motsvarande bestämmelser. Samarbete ägde rum mellan danska, norska och svenska arbetsgivare. Adelswärd, vänstervilde och arbetsgivare, framhöll att arbetsgivarna använde liknande metoder som arbetarna. Det var under de gällande förhållandena oundvikligt.[182]

Flera kammarledamöter fruktade att lagrummet med den utformning som lagutskottet givit det skulle förhindra "lojala meddelanden" om arbetsinställelser och hindra en befogad kritik av osunda och skadliga företeelser i samhället. Berger anförde: Stadgandet skulle bli tillämpligt på tryckta meddelanden som borde anses tillåtna, exempelvis på en i hovsamt språk avfattad uppmaning att inte ta arbete på en uppgiven arbetsplats. Erkände man att arbetarna hade rättighet att strejka, syntes därav följa att de också hade rätt att göra beslut därom effektivt. Detta kunde inte ske på något naturligare sätt än att i den press som lästes av arbetarna uppmana arbetssökande att inte ta arbete på platsen i fråga. Men dylika uppmaningar skulle nu enligt detta förslag bli straffbara. Ty syftet med en sådan uppmaning var ju tydligen att ekonomiskt skada och därigenom öva ett tryck på arbetsgivare. Det svävande uttrycket "förföljelse" kunde väl knappast tolkas på annat sätt än att en uppmaning i en tidning att inte ta arbete hos en viss arbetsgivare var att betrakta som uppmaning till förföljelse mot denne arbetsgivare.[183] Påståendet att stadgandet skulle lägga hinder i vägen för pressens lojala uttalanden i sociala spörsmål och för meddelanden i arbetarpressen som rörde arbetarnas berättigade och under vissa förhållanden nödvändiga stridsmedel fann man på motståndarsidan vara en alldeles uppenbar överdrift. Utskottet hade ju

181 AK 1908:68:41. Med Beckman instämde flera av AK:s ledamöter, bland dem Staaff.

182 AK 1908:68:45 resp 68:94. Med Lindqvist instämde bl a Branting.

183 Beckman AK 1908:68:39, se också Berger FK 59:4.

formulerat stadgandet så att företeelsen mot vilken lagbudet riktade sig måste karakteriseras som förföljelse.[184]

Frågan om vad som menades med klasslag tilldrog sig uppmärksamhet. Kjellén ansåg att, om så skulle vara fråga om en klasslag, "faller ju reformen icke under värre dom än den på dagens föredragningslista uppförda frågan om 8 timmars maximalarbetsdag, ty det är väl det mest typiska exempel på en klasslag för arbetarklassen".[185] Såvitt von Geijer kunde förstå var klasslag en lag som med användande av statens rätt att straffa sökte undertrycka vissa klassers berättigade intressen eller att obehörigen gynna andra klasser. Det föreliggande förslaget kunde inte pressas in i denna kategori. Det skulle kunna vara en klasslag endast under den förutsättningen att de stridsmetoder mot vilka det vände sig var ett nödvändigt ont som inte kunde undvikas eller m a o att de verkligen utgjorde ett organiskt led i arbetarrörelsen. Var så förhållandet erkände von Geijer att det var en klasslag, men så var det inte. Vidare skulle förslaget för att vara en klasslag drabba endast den ena sidan men sådant var inte dess syfte.[186]

Branting invände: Den klasslagstiftning vi vände oss mot var den som riktade sig från den härskande klassen mot en svagare. Den klasslagstiftning som avsåg ett *skydd* för en viss klass eller på grund av beskaffenheten av sitt syfte endast kunde avse att beröra en viss klass i samhället — inte hade man något i och för sig emot en sådan lagstiftning, även om angående den kunde begagnas ordet klasslagstiftning i en helt annan bemärkelse än i det förra fallet.[187] Enligt Hildebrand var Brantings uppfattning om rättsstaten mycket egendomlig. Han förklarade sig gilla den klasslagstiftning som gav den uppväxande arbetarklassen fördelar, men han motsatte sig den klasslagstiftning som hindrade klassen att begå övergrepp.[188]

Första kammaren biföll utan votering utskottets hemställan. Andra kammaren avvisade däremot denna, dock endast med fyra rösters övervikt, 107—103. Därmed hade Hildebrands motion blivit avvisad.

184 Blomberg FK 1908:59:7.
185 AK 1908:68:84.
186 AK 1908:68:78.
187 AK 1908:68:90. Jfr Kjellén 68:84.
188 AK 1908:68:92.

KAPITEL 6

Under den slutliga striden om folkstyre 1911—1920

6.1 Den politiska situationen

År 1911 hade frisinnade landsföreningen gått till val med löften om bl a minskade försvarsbördor. Valet gav Staaff en stark ställning i andra kammaren, 102 liberaler och 64 socialdemokrater mot 64 högermän. I första kammaren var däremot högern i majoritet med 86 platser mot liberalernas och socialdemokraternas 52 resp 12 mandat. Försvarsfrågan skulle bli en stötesten för Staaff och hans regering. Särskilt skulle striden bli het i pansarbåtsfrågan — om man skulle bygga en ny pansarbåt av en förstärkt typ, "F-båten" — och i fråga om infanteriets övningstid. Försvarsvännerna hänvisade till oron ute i världen och inte minst till det spioneri inom vårt land som påstods bedrivas av de ryska sågfilarna.[1] Regeringen Staaff beslöt emellertid att skjuta försvarsfrågorna på framtiden. Regeringens ställningstagande väckte missnöje. Bland försvarsvännerna inleddes en aktion som resulterade i bondetåget den 6 februari 1914 med ca 30 000 deltagare. I sitt bekanta borggårdstal till deltagarna i tåget tog konungen avstånd från regeringen Staaffs handlande i försvarsfrågan. På vänsterhåll kritiserade man skarpt konungens agerande och i spetsen för ett arbetartåg två dagar senare med 50 000 deltagare betygade Branting att arbetarna skulle komma att motsätta sig varje försök att återuppliva "den personliga kungamakten". Då Staaff ansåg att konungen medvetet kränkt det konstitutionellt ansvariga statsrådet, begärde han sitt och regeringens avsked. Hjalmar Hammarskjöld blev statsminister och chef för en regering, partipolitiskt obunden men med klart konservativ färg. Andra kammaren upplöstes. I det efterföljande valet förlorade liberalerna 32 mandat, varav 22 tillföll högern och 10 socialdemokraterna. Höstvalet samma år ledde till ytterligare förluster för liberalerna, 13 mandat förlorades till socialdemokraterna, som därmed blev andra kammarens största parti. I första kammaren hade högern alltjämt en klar majoritet.

1 Enligt utbredd uppfattning före 1914, främst på ryssfientligt håll, var de hundratals ryska sågfilare som arbetade i Sverige förklädda spioner. Inga bevis finns för detta. Carlsson-Rosén del 2 s 577.

Den borgfred som under kriget rått mellan partierna upphörde 1917 med de växande motsättningarna mellan samhällsklasserna och partierna. Efter ett nederlag i en försvarsfråga avgick Hammarskjöld och efterträddes av Carl Schwartz i spetsen för en ny högerregering. Inom landet växte oron och tog sig uttryck i livsmedelsdemonstrationer och sammanstötningar mellan demonstranter och polis. Vid valet 1917 segrade socialdemokrater och liberaler och Nils Edén bildade en liberal-socialdemokratisk regering. I slutet av 1918 förklarade regeringen att den avsåg att genomföra en rösträttsreform. Vid kommunalval skulle alla medborgare äga lika rösträtt. Vid de politiska valen skulle även kvinnorna ha rösträtt. Utskyldsstrecket skulle avskaffas. Rösträttsreformen genomfördes slutligt vid 1921 års riksdag. Vid 1920 års förstakammarval förlorade högern sin majoritet i kammaren. Vid valet följande år blev ställningen i stort sett oförändrad. 1921 års andrakammarval medförde att socialdemokraterna nådde sin dittills högsta mandatsiffra. Men de borgerliga partierna hade tillsammans majoriteten i båda kamrarna. I mars 1920 avlöstes regeringen Edén av den första regeringen Branting.

Efter rösträttsreformen och åttatimmarsdagens genomförande 1919 var det slut på enigheten mellan socialdemokrater och liberaler. Sten Carlsson skriver:

> Under vintern 1919-20 brast definitivt sammanhållningen mellan å ena sidan de utpräglat borgerliga och privatkapitalistiska grupper, som fanns inom de liberala leden, och å andra sidan de revolutionärt anstrukna kretsarna inom socialdemokratins vänstra flygel.

"En ny politisk epok inträdde. I stället för kampen mellan höger och vänster om rösträtt, parlamentarism och försvar, trädde ekonomiska och klasspolitiska motsättningar mellan borgerlighet och arbetarklass."[2]

6.2 Munkorgslagen

Den antimilitaristiska propagandan under första världskriget väckte bekymmer i de konservativa leden och krav framfördes på en skärpning av munkorgslagen (SL 10:14). På motståndarsidan krävdes däremot att lagen skulle avskaffas eller i varje fall mildras, ett krav som bl a föranleddes av domarna i en mycket uppmärksammad process mot radikala socialdemokrater, där lagen kom till användning. En skärpning av lagen skulle, menade man, ytterligare försvåra möjligheterna till en berättigad kritik av det bestående samhället.

2 Carlsson-Rosén del 2 s 617 ff, citat s 645.

6.2.1 Världskrig och krav på skärpt lagstiftning

1915 års riksdag fick sålunda ta ställning dels till en proposition, dels till en högermotion med förslag till vissa lagstiftningsåtgärder för att hejda den antimilitaristiska propagandan. I både propositionen och motionen framhölls att den försvarsfientliga agitationen medförde stora faror för den militära disciplinen och att den var samhällsfarlig. 1906 och 1909 års lagstiftning hade visat sig otillräcklig. I stället för att direkt angripa den brottsliga agitationen, gick nämligen lagstiftningen ut på att hindra den värnpliktiga ungdomen att besöka agitatorernas möten och lyssna till deras läror. Agitationen hade sålunda ostört kunnat fortgå och trots lagstiftningen nått just den ungdom som man velat skydda. I propositionen föreslogs därför att känd agitator under vissa förutsättningar skulle kunna förbjudas att uppehålla sig på ort där avdelning av krigsmakten var stadigvarande förlagd. I lagrådet uttalades betänksamhet mot att i svensk rätt införa ett rättsinstitut som innebar inskränkning i rätten att välja vistelseort, men dess majoritet ansåg sig kunna acceptera förslaget under hänvisning bl a till att skyndsamma åtgärder mot den försvarsfientliga agitationen var påkallade. I högermotionen föreslogs ett tillägg till SL 10:14. I tillägget skulle föreskrivas straff för den som inför krigsfolk eller värnpliktiga sökte upphetsa till ovilja mot det militära befälet eller som eljest sökte undergräva krigslydnaden.[3]

I riksdagen mötte propositionsförslaget stark kritik. Lagutskottet avstyrkte under hänvisning till den i RF § 16 inskrivna grundsatsen att "konungen bör ingen från ort till annan förvisa". Det var alldeles särskilt mot obehöriga ingrepp mot en misshaglig politisk verksamhet som grundsatser av detta slag blivit uppställda.[4]

Ett par framstående jurister hävdade emellertid att förslaget inte kränkte RF § 16. Thyrén framhöll sålunda att det inte var fråga om att förvisa en person från en ort till en annan. Vederbörande fick röra sig var han behagade med undantag av viss uppgiven lägerplats. Grundlagarna måste tolkas efter bokstaven. Thyrén medgav dock att det var fråga om ett allvarligt ingrepp i den medborgerliga friheten, men denna frihet var inte större än att den förnuftigtvis måste vägas mot det statsintresse som var i fara. För övrigt tillät, framhöll han, svensk lag ingripanden av mycket allvarligare art. Sålunda miste den som i bedrägligt syfte utbjöd förfalskade livsmedel sin näring, den läkare som var vårdslös i sitt yrke sin rätt att praktisera.[5] Den medborgerliga friheten äventyrades enligt Hasselrot inte av att man genom lagstiftning förbjöd en antimilitarist-

3 Prop 1915:144, mot II:128, se också Hasselrot FK 1915:79:62 och Holmdahl AK 1915:88:77, 79.

4 LU 1915:53.

5 FK 1915:79:72. Jfr Malmgren Författningen häfte 1 s 7.

agitator att under viss tid vistas på en ort, dit han begivit sig i uteslutande syfte att skada försvaret. Den föreslagna inskränkningen i medborgarnas frihet att välja vistelseort var inte någon nyhet i vår lagstiftning. Sålunda hade exempelvis inte villkorligt frigiven eller frigiven lösdrivare rättighet att själv välja vistelseort. Inte heller alkoholister hade sin frihet. Då man ansåg sig ha rätt i att i dessa fall beröva vederbörande deras frihet i deras eget intresse och utvälja en för dem lämplig vistelseort, kunde det inte anses mindre befogat att i fosterlandets intresse ingripa mot yrkesagitatorn för att hindra honom att bedriva sin fördärvbringande verksamhet.[6]

Alexanderson och Staaff kritiserade Thyréns och Hasselrots uppfattningar. Man hade visserligen någon gång försökt hävda att RF § 16 inte skulle få fattas som uppställande av bestämda och ovillkorliga principer för lagstiftningen utan att den endast skulle innebära att konungen var förbjuden att göra det som uppräknades i paragrafen ensam och utan den andra statsmaktens hörande. Många skäl kunde emellertid anföras mot en sådan tolkning. Kände man något till historien om de medborgerliga fri- och rättigheternas uppkomst, så visste man att dessa framförallt uppställts för att skydda den enskilde medborgaren mot de styrandes godtycke i politiskt syfte. RF § 16 var en slags "rättighetsförklaring" och det var otvivelaktigt att 1809 års män rönt påverkan av de rättighetsförklaringar som då för tiden var vanliga. Att avstänga en viss del av riket för en person och endast hålla den återstående delen öppen innebar väl dock en förvisning från ort till annan[7]

Branting stämplade förslaget som en undantagslag av högst betänklig art. Hasselrot ville inte godta denna karakteristik. Lagstiftningen var inte riktad mot en viss klass av medborgare utan mot vissa enskilda individers samhällsvådliga förehavanden, dessa fick tillhöra vilken klass som helst. Erfarenheten hade visat att antimilitaristerna inte var att söka endast bland arbetarna.[8]

Men även på högerhåll ställde man sig kallsinnig till propositionsförslaget. Detta berodde förmodligen främst på att man trodde att det skulle vara lättare att komma till tals med den försvarsfientliga agitationen genom en ändring av SL 10:14 än genom en inskränkning av den medborgerliga rätten att välja vistelseort. Genom den utvidgning av brottsbegreppet som föreslagits i högermotionen skulle nämligen själva basen för den administrativa åtgärden enligt regeringens förslag bli bredare och effekten större. Då skulle vi, sade Thyrén, kunna fälla till straff sådana personer som utan att uppmana till ohörsamhet mot laga myndigheter likväl genom sitt uppträdande mot krigsmanskapet undergrävde den

6 FK 1915:79:64.
7 Staaff AK 1915:60:48, Alexanderson FK 79:65.
8 AK 1915:60:45 resp 88:88.

militära lydnaden och väckte missnöje. Till en sådan dom kunde knytas möjlighet till administrativa åtgärder av den art som föreslagits i propositionen och det måste högst väsentligt öka lagstiftningens effektivitet.[9]

Denna kombination av de båda förslagen fann flertalet i första kammaren tilltalande. Den antog därför motionsförslaget med tillägget: "att den, som dömes till straff efter denna § (SL 10:14), i vissa fall kan varda underkastad förbud att vistas å ort, där avdelning av krigsmakten är på stadigvarande sätt förlagd, därom är särskilt stadgat."[10] Socialdemokrater och liberaler i andra kammaren yrkade avslag på motionen. De förra hävdade att den föreslagna bestämmelsen bar klasslagens stämpel. Man vann aldrig något med att straffa åsiktsförbrytelser.[11] På liberalt håll framhölls att den antimilitära propagandan visserligen var samhällsfarlig, men man stod inte maktlös mot den. Bestämmelserna i SL 10:14 och andra lagar satte nämligen militärbefälhavare i stånd att hejda försvarsfientlig agitation. Fredsrörelsen som riktade sig mot kriget och allt vad därtill hörde kunde lätt komma att förväxlas med den direkt försvarsfientliga agitationen.[12] Motionen blev sålunda utan resultat.[13]

6.2.2 Högförräderiprocessen 1916

I början av 1916 inträffade en händelse som skulle väcka en utomordentlig uppmärksamhet långt utanför landets gränser. Aktivistpropagandan — dvs aktionen för en uppslutning i kriget på centralmakternas sida — hade då kanske nått sin höjdpunkt. Farhågorna på socialdemokratiskt och även på liberalt håll att propagandan skulle leda till vårt indragande i kriget var stora.[14] Socialdemokratiska ungdomsförbundet kallade till en extra förbundskongress i mars 1916 för att diskutera arbetarklassens ställning vid ett eventuellt krigsfall. Kongressen skulle få sin epilog i kanske det mest uppmärksammade förräderimålet i landet genom tiderna.

Socialdemokratiska ungdomsförbundets ordförande vid denna tidpunkt var Zeth Höglund. Ungsocialistiska partiet, som var särskilt inbjudet, representerades av Ivan Oljelund. Bland gästerna märktes medarbetaren i Social-Demokraten Erik Hedén.[15] I ett hälsningstal till kongressen anförde Höglund bl a följande: Det hade visat sig att den parlamentariska kampen inte hade hindrat kriget. Om man skulle lyckas därmed, krävdes det därjämte att arbetarna tillgrep den direkta aktionen och utomparla-

9 Thyrén FK 1915:79:74. Se också Dahl 79:70, Trygger 79:84 m fl.
10 FK 1915:79:91.
11 Persson i Norrköping, AK 1915:88:73.
12 Pettersson i Södertälje och Staaff, AK 1915:88:80 resp 82.
13 AK 1915:88:92.
14 Wigforss s 39 f.
15 NJA 1916 s 483. Den följande redogörelsen bygger på detta referat. Om förräderiprocessen se Höglund s 197, Branting del 4 s 189, Wigforss s 39 ff.

mentariska kampmedel. Storstrejken var nödvändig som kampmedel. Om denna kom på ett tidigt stadium, kunde kriget förhindras. Om den inträffade efter det krigsmobilisering börjat, kunde den leda till öppen revolt. I ett anförande framhöll Oljelund att en storstrejk eller generalstrejk kunde vara ett verksamt medel mot kriget. En storstrejk måste emellertid kombineras med en mobiliseringsvägran, därvid hela proletariatet, om det kallades att civilt eller militärt delta i krigets värv, måste resa sig mot kriget. Hedén lämnade i ett anförande en utredning om möjligheterna att förekomma ett krig genom att anordna storstrejk. Detta var enligt Hedén inte omöjligt. Kongressen antog ett manifest, uppläst av Höglund, som slutade med orden: "Vår lösen är: fred till varje pris." I manifestet sades bl a: Freden måste med alla medel upprätthållas.. Den parlamentariska kampen var otillräcklig i detta syfte. Det var därför nödvändigt att vidta förberedelser för att organisera en utomparlamentarisk massaktion för att möta alla krigsplaner. Som första medel i denna riktning betraktade kongressen en omfattande storstrejk i ett givet ögonblick. Detta medel var emellertid inte det enda och inte heller ensamt tillfyllest. Det kunde genom de motåtgärder som en sådan storstrejk möjligen skulle möta från de härskande drivas över i en kamp av betydligt mera tillspetsad karaktär. Om en svensk regering i uppenbar strid med en klar neutralitetspolitik skulle kasta landet in i ett folkmördande krig, skulle alla förpliktelser mot en sådan styrelse självfallet upphöra.

De tre talarna åtalades vid Stockholms rådhusrätt enligt SL 8 för stämpling till landsförräderi och för uppmaning eller försök att annorledes förleda till landsförräderi. I andra hand yrkades ansvar på Höglund och Oljelund jämlikt SL 10:14 för uppmaning eller försök att annorledes förleda krigsfolk till trolöshet. Slutligen yrkades ansvar på de tre jämlikt SL 10:14 för att de vid kongressen uppmanat eller annorledes sökt att förleda till annat brott än nämnts ävensom till ohörsamhet i övrigt mot lag och laga myndighet.

Rådhusrätten fällde de åtalade för försök att förleda till landsförräderi. Enligt rådhusrätten måste det anses utrett att envar av de åtalade med sitt anförande, även om detta ej inneburit direkt uppmaning till brottsligt förfarande, likväl åsyftat att söka förleda dem, för vilka anförandet varit avsett, att inför ett förestående krigsutbrott anordna storstrejk för att därigenom förhindra användandet av rikets stridskrafter för avsedda ändamål. De åtalade dömdes till straffarbete, Höglund i 3 år, Oljelund i 1 år och 6 månader och Hedén i 1 år. Därjämte dömdes de förlustiga medborgerligt förtroende under 1 år. Svea hovrätt, där både åklagaren och de åtalade klagade, fällde de sistnämnda jämlikt SL 10:14. Innehållet av de ifrågavarande uttalandena och vad i sammanhang därmed förekommit måste enligt hovrätten anses ha innefattat uppmaning till straffbar ohörsamhet mot laga myndighets bud. De värnpliktiga måste

sålunda anses ha uppmanats att icke efterkomma inkallelse till krigstjänstgöring och den vid kommunikationsväsendet anställda personalen att nedlägga arbetet. Höglunds yttranden ansågs därjämte innebära uppmaning till uppror. Två hovrättsråd ville fastställa rådhusrättens utslag. Högsta domstolen ansåg att Hedéns yttranden inte var av den art att de kunde medföra ansvar för honom. Genom sitt anförande ansågs Oljelund ha försökt att förleda åtminstone till sådan straffbar ohörsamhet mot laga myndighet som består i värnpliktigas underlåtenhet att efterkomma inkallelse till krigstjänstgöring. Genom föredragandet av manifestet ansågs också Höglund ha sökt förleda till detta brott men därutöver även till annan ohörsamhet mot lag eller laga myndighet. Straffet bestämdes för Oljelund till fängelse i 8 månader och för Höglund till fängelse i ett år. En ledamot av högsta domstolen ville fria Höglund. Han ansåg att Höglund hade varken uppmanat eller annorledes sökt förleda till brott eller eljest till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet.

Domarna betraktades på många håll som ett justitiemord. Inte endast i den socialdemokratiska pressen höjdes protester utan också i den liberala.[16]

6.2.3 1916 och 1917 års motioner

I en motion till 1916 års riksdag återkom högern med sitt motionskrav från 1915. Motiveringen för förslaget var närmast identiskt med 1915 års. Lagutskottet hemställde om bifall till motionärernas förslag.[17]

Flera socialdemokrater och liberaler ansåg att förslaget innebar en fara för yttrandefriheten. Motionärerna avsåg nämligen av allt att döma att genom ändringen förhindra kritik inte endast av militarism i allmänhet utan även av militärbefälets försumlighet, vårdslöshet och obehöriga utövande av makt och myndighet. Motionärernas innersta mening var tydligen att stoppa fredspropagandan överhuvudtaget.[18]

Från högerhåll bestreds att det föreslagna tillägget till SL 10:14 kunde drabba en saklig kritik av militära förhållanden och fredsföredrag. För att ett verkligt fredsföredrag och en saklig kritik av militära förhållanden skulle kunna straffas fordrades att det förelåg avsikt att undergräva krigslydnaden. Där denna avsikt icke kunde påvisas, förelåg inte någon straffbarhet.[19] Mot invändningarna att det föreslagna tillägget var oklart och tänjbart genmälde Petersson i Lidingö att alldeles samma ordalag an-

16 Magnusson del 3 s 64. Om andra aktioner i anledning av processen se Höglund s 234—237. Oljelunds ansökan om resning avvisades 1938 (NJA 1938 s 653).

17 Mot 1916:II:97. Motionärerna föreslog därjämte ett visst tillägg till SL 8:26. LU 36.

18 Alexanderson FK 1916:74:22, Persson i Norrköping AK 78:58, Lindley Ch. FK 74:35, Edén AK 78:73, Lindhagen (i reservation i LU).

19 AK 1916:78:63.

vändes i andra gällande lagar, så i TF i fråga om rätt att indra tryckt skrift och i 1906 års lag om rätt för militärbefäl att förbjuda krigsmanskap att besöka vissa sammankomster. Det var inte fråga om att hindra medborgerlig diskussion i allmänhet, utan endast och allenast att hindra sådana föredrag och sådan diskussion och därmed förenad agitation inför värnpliktiga etc som sedermera kunde bära frukter som ta gestalt av brott mot krigslagen. Endast i sådant fall då en agitator vände sig till värnpliktiga eller krigsmän med framställningar som åsyftade att uppväcka hat mot befälet eller eljest undergräva krigslydnaden skulle det också kunna bli fråga om att ta honom för huvudet.[20]

Inom det liberala partiet var man, sade Alexanderson i anledning av kritik från högerhåll mot liberalernas hållning, klart övertygad om att lagbestämmelser på området gjorde så föga eller nästan ingen nytta men däremot åtföljdes av mycket skadliga verkningar av två slag: dels satte de yttrandefriheten i fara, dels verkade de i hög grad i motsatt riktning på den allmänna känslostämningen bland vissa folklager mot vad lagstiftningen borde. Sålunda hade domarna i det s k landsförräderimålet haft en "fruktansvärd bedrövlig verkan" på de folklager som det här var fråga om, speciellt arbetarungdomen.[21] Även socialdemokraten Hallén framhöll att lagförslaget skulle komma att få en helt annan effekt än vad motionärerna tänkte sig. Just bland den arbetarungdom mot vilken lagförslaget riktade sig fanns nämligen en mycket stor kontingent som var antingen tolstojanskt fredsvänlig eller som på andra vägar kommit till sin antimilitaristiska uppfattning. Det var dock så, att det stora flertalet på ett lojalt sätt fullgjorde sina skyldigheter, vare sig det gällde den allmänna värnplikten eller inkallelse till krigstjänstgöring. Lagförslaget skulle ge "den röda ungdomen" det intrycket att det nu kom ett ytterligare bidrag till det allmänneliga utpekandet av de fattigare klassernas ungdom som fosterlandslös och beredd att svika i farans stund.[22]

Första kammaren godtog motionärernas förslag om ändring av SL 10:14. Andra kammaren avslog däremot yrkandet.[23] Därmed hade motionerna fallit. Högermännen i riksdagen gav emellertid inte upp hoppet om att kunna genomdriva en lagstiftning av den typ som de motionerat om 1915 och 1916. I ett par motioner 1917 återkom de sålunda med sitt

20 AK 1916:78:79.

21 FK 1916:74:30.

22 AK 1916:78:83. Flera talare — Månsson AK 1916:78:84, Persson i Norrköping 78:54 — framhöll att de lagar som redan fanns tämligen samvetsgrant utnyttjades av myndigheterna, framför allt när det gällde ungsocialister. Under de tre senaste månaderna hade enligt uppgift efter 23 åtal agitatorer dömts till sammanlagt över 80 månaders fängelse. Se vidare JO:s ämbetsberättelse 1916 s 7, 53, 85.

23 FK 1916:74:44, AK 78:85.

krav på lagstiftning. I varje fall, menade de, borde frågan utredas. Men andra kammaren avvisade motionsyrkandena, varför frågan på nytt föll.[24]

6.2.4 **Bort med munkorgslagen!**

I sina motioner 1910 och 1914 hade socialdemokraterna krävt att SL 10:14 skulle återställas till sin lydelse före 1906 års ändringar. I en motion 1917 gick de emellertid ett par steg längre och yrkade att lagrummet helt skulle upphävas, alltså även i de delar som tillkommit 1887 och 1889, ett motionsyrkande som upprepades 1918 och från kommunistiskt håll 1925.[25] Anledningen till 1917 års skärpning i inställningen till lagrummet var främst händelserna under 1916. Även på liberalt håll gav man 1918 uttryck åt en viss oro, ehuru man inte ansåg sig kunna gå så långt som till att tillstyrka förslag om att ändra eller slopa SL 10:14. En jämkning ansågs emellertid påkallad i syfte att skydda den medborgerliga församlingsfriheten.[26]

De socialdemokrater som ville helt ta bort SL 10:14 var emellertid i minoritet. Flertalet begränsade nämligen sitt krav till att lagrummet skulle återställas till sin lydelse före 1906 års ändring.[27] Brantings anförande i denna del vid 1918 års riksdag är av speciellt intresse, främst med hänsyn till att han 1895 dömdes till frihetsstraff med stöd av lagrummet i dess utformning av 1889 — ett straff som dock nedsattes till böter av högsta domstolen. Nu hade Branting kommit till den uppfattningen att lagrummet var godtagbart i den utformning det fått 1887 och 1889 och att farligheten låg främst i 1906 års utvidgning.[28]

Denna Brantings och partiets ståndpunkt kritiserades starkt av den socialdemokratiska vänstern. Fabian Månsson gav utlopp åt sin indignation. Dessa socialdemokrater, mot vilka denna lag — denna munkorg, denna skändlighet, denna klav om halsen på 1889 års socialdemokrater — vände sin spets, sade han, stod här i kammaren i dag och skakade på huvudena, så att man hörde klavarna skramla om halsarna. De hade nu kommit ifrån de tider och ifrån det sinnelag, när de själva så varmt brann för människornas frigörelse.[29]

Enligt Fabian Månsson var SL 10:14 en klasslag. Han var inte ensam i sin uppfattning. Winberg framhöll sålunda i 1925 års motion att varje ord i Örboms anförande till statsrådsprotokollet 1889 präglades av ett

24 Mot 1917:I:49 och II:168. LU 53, FK 46:40, AK 68:58.
25 Mot 1917:II:238, 1918:II:207 och 1925:I:72, LU 1917:52, 1918:20 och FLU 1925:16.
26 Se reservationer i LU 1918:20.
27 Socialdemokratiska reservationer i LU 1917:52 och 1918:20, FLU 1925:16 samt kammardebatterna 1917, 1918 och 1925.
28 AK 1918:26:48. Se NJA 1896 s 188.
29 AK 1918:26:52, se också bl a Z Höglund AK 1917:64:88.

klart klasshat, och de gav redan från början lagen en klasslags förhatliga prägel. Leo — med vilken ett stort antal ledamöter i andra kammaren instämde — var inne på en liknande tankegång som Winberg. Det var, sade han vidare, visserligen sant att lagen sällan varit använd och att den förmodligen skulle komma till ännu mindre användning i framtiden, men kvar stod att vår strafflag hade en paragraf som kunde användas vid förefallande behov av de maktägande till att strypa misshagliga politiska meningar.[30]

Både den liberala och socialdemokratiska kritiken mot lagrummet vände sig liksom tidigare i första hand mot dess påstådda diffusa karaktär och mot den stränga straffskalan. Med en så svävande formulering som "prisande av brottslig handling" kunde det i upprörda tider befaras att snart sagt varje missnöjesförklaring med vår bristfälliga samhällsordning kunde komma under straffrättsligt bedömande.[31] Det var åsiktsförbrytelser som bestraffades med lagrummets hjälp.[32]

På konservativt håll accepterade man inte denna beskrivning av lagrummets innebörd. Det flyktigaste genomläsande av paragrafen visade att den inte kunde drabba åsiktsbrott, framsprunget ur en altruistisk samhällsuppfattning.[33] Häremot genmälde liberalen Alfred Petrén att med stöd av lagrummet hade dömts till straffarbete för rena åsiktsbrott, så skedde i varje fall första gången som lagrummet tillämpades i sitt ändrade skick. Då blev nämligen en person dömd för ett upprop vars hela tankegång gick ut på att för soldaten framhålla, att då hans överordnade befallde honom att skjuta på strejkande arbetare och han lydde, det var han själv som bar ansvaret därför. Det var alltså här fråga om ett rent åsiktsbrott, ett brott, i vilket några egoistiska motiv inte fanns. Petrén åsyftade tydligen fallet Sundström.[34] Holmdahl bestred att gränserna för yttrandefriheten genom 1906 års lagändring skulle blivit snävare. Syftet med denna var endast att klart och tydligt ange att även en förtäckt uppmaning till brott var straffbar. Det var en känd sak att den offentliga provokationen i allmänhet inte tog formen av direkt uppmaning till brott. En förtäckt uppmaning till brott var straffbar även före 1906, men detta framgick icke med tillräcklig klarhet av lagparagrafens avfattning, och därför vidtogs ändringen.[33]

Socialdemokraterna underströk att de inte ville lämna verkliga brott mot staten och dess säkerhet ostraffade, inte heller uppmaningar som

30 AK 1925:20:59.

31 Alfred Petrén FK 1918:16:15, Klefbeck i reservation i LU 1917:52

32 Lindhagen i reservation i LU 1917:52 och AK 64:84. Jfr Lindqvist 64:82. Se också den socialdemokratiska reservationen i LU 1918:20, Persson i Norrköping AK 1918:26:39, Leo 1925:20:56.

33 Gezelius FK 1918:16:17. Holmdahl AK 26:45. Se också Petersson i Lidingö AK 1917:64:79.

34 FK 1918:16:19. Fallet Sundström, se kap 5.6.1.

verkligen lett till handling, ty de bestraffades som anstiftan enligt SL 3:1. Även om SL 10:14 upphävdes skulle myndigheterna inte sakna möjlighet att straffa politiska agitatorer av icke önskvärd art.[35] Mot detta resonemang invände lagutskottet 1917 bl a följande: För att bereda nödigt skydd för allmän ordning och säkerhet liksom för de enskilda medborgarnas liv, frihet och egendom var bestämmelserna i SL 3 kap om anstiftan ingalunda till fyllest gentemot offentlig provokation till brott och lagtrots. Som anstiftare straffades den som försökte förleda till brott endast i det fall att den förledde fortskridit till brottets fullbordan eller till straffbart försök, och vidare endast under den förutsättningen att rättsöverträdelsen kunde styrkas ha blivit begången just i följd av den påverkan för vilken gärningsmannen varit föremål. Men detta orsakssammanhang var just i fall av offentlig propaganda genom föredrag osv synnerligen svårt att leda i juridiskt bevis.[36] Enligt socialdemokraterna och även enligt Pettersson i Södertälje var det orättfärdigt att det vanhedrande straffarbetet skulle drabba människor för att de givit uttryck åt en politisk uppfattning. Det var, sade Åkerman, inte värdigt att inskrida mot politiska brott med straffarbete.[37]

Motionerna föranledde inte någon ändring av lagrummet.[38]

6.3 Krav på lagligt skydd för församlingsfriheten

Under 1910-talet framställdes vid flera tillfällen krav på ett bättre legalt skydd för församlingsfriheten. Dessa krav hade sin grund i påstådda övergrepp från myndigheternas sida.

Några exempel får belysa detta. Sålunda hade krigsmanskap vid Värmlands regemente förvägrats att delta i en förstamajdemonstration.[39] Socialdemokratiska valmöten hade förbjudits under förmenande att mötesdeltagarna kunde få inblick i militära förhållanden på platsen. Förbud hade meddelats mot uppsättande av valaffisch. Åtal hade i ett par fall väckts mot myndigheternas handlande men dessa hade ogillats.[40] Vidare hade vissa offentliga lokaler upplåtits för borgerliga valmöten, medan socialdemokraterna hade förvägrats att använda lokalerna.[41] Även på andra sätt hade myndigheterna försvårat mötes- och demonstrationsrätten för socialdemokraterna.[42]

35 Mot 1917:II:238.
36 LU 1917:52.
37 FK 1925:19:2. Se strafflagskommissionens förslag om en särskild straffart, arrest, *custodia honesta*, för politiska brottslingar, SOU 1923:9 s 251.
38 FK 1917:45:79, 1918:16:21, 1925:19:5, AK 1917:64:93, 1918:26:58, 1925:20:62.
39 AK 1915:70:7, 71:1.
40 JO:s ämbetsberättelse 1916 s 7, 85, NJA 1915 s 515, B 763.
41 AK 1914 B:27:23, 66:1.
42 Se t ex kap 6.3.1.

6.3.1 **1914 års motion**

I en motion vid 1914 års riksdag återkom socialdemokraterna med de yrkanden om grundlagsskydd för mötesfrihet som de framfört vid 1911 års riksdag. De anförde bl a följande. Det var inte värdigt ett fritt folk att dess församlingsfrihet var beroende av ordningsmaktens godtycke. Polismyndigheterna hade i allt större utsträckning krävt att få på förhand granska inskriptionerna på de fanor och standar som medfördes i arbetarnas demonstrationståg och endast tillåtit dem som vunnit polisens gillande. Under de politiskt upprörda tider som rådde under de första månaderna av 1914 hade detta godtycke tagit sig särskilt starka uttryck.[43]

För första gången ställde sig konstitutionsutskottet bakom kravet på att församlingsrätten borde skyddas genom att inskrivas i grundlagen. Församlingsrätten var i princip given, ehuru uttryckligt lagstadgande därom inte fanns. Så mycket mindre rimligt måste det därför te sig att rättigheten var utlämnad åt Kungl Maj:ts administrativa lagstiftning utan möjlighet för riksdagen att direkt öva inverkan därpå. Avsaknaden av allmänna bestämmelser alstrade ett osäkerhetstillstånd och öppnade möjlighet till godtycke. Utskottet ansåg därför att församlingsfriheten borde närmare regleras genom en av konung och riksdag gemensamt stiftad lag. I betraktande av församlingsrättens stora medborgerliga betydelse borde principen fastslås i grundlagen.[44]

Förslaget föll emellertid på första kammarens motstånd.[45] Motståndarna till förslaget åberopade bl a de svårigheter som skulle möta då det gällde att formulera församlingsrätten. Det var sålunda bl a nödvändigt att göra åtskilliga inskränkningar i denna rätt med hänsyn till praktiska förhållanden. Det framhölls också från denna sida att något behov av en grundlagfäst församlingsrätt inte fanns, då denna var given.[46] Men även socialdemokrater och liberaler kritiserade förslaget. Sålunda framhölls bl a att den ifrågasatta bestämmelsen inte täckte demonstrationsrätten.[47]

6.3.2 **1916 års motion**

I en socialdemokratisk motion till andra kammaren vid 1916 års riksdag väcktes ånyo yrkande om ändring av RF §§ 16 och 86. Enligt motionärerna hade den senaste tidens händelser kraftigare än förut visat behovet av lagbestämmelser för att trygga församlingsfriheten. Myndigheterna fick inte ha i sin makt att göra denna rätt illusorisk.[48]

43 Mot 1914 B:II:233.
44 KU 1914 B:21.
45 FK 1914 B:52:50, AK 59:75.
46 FK 1914 B:52:44, 49, AK 59:63, 70.
47 FK 1914 B:52:47, AK 59:67, 70.
48 Mot 1916:II:257.

Konstitutionsutskottet ansåg det angeläget att församlingsfriheten erhöll uttryckligt skydd i lag. Till stöd för sin uppfattning hänvisade utskottet till vad 1914 års utskott hade anfört. Med hänsyn till den kritik som 1914 riktades mot utskottets förslag, framlade utskottet inte något förslag till lagtext utan hemställde att riksdagen måtte anhålla om utredning om hur församlingsfriheten lämpligen borde lagfästas i grundlag och allmän lag.[49]

Talan mot en grundlagsfäst församlingsfrihet fördes i första kammaren av bl a Rudolf Kjellén. Han anförde bl a. Principen om församlingsrätten var erkänd i vårt land. Det var därför överflödigt att skriva in den i grundlagen. Förslaget var direkt skadligt. Församlingsfrihetens reglering var nämligen ett ämne av ömtålig natur, som direkt inbjöd till sammandrabbning mellan "de bägge olika statsåskådningar som brottas i vår tid". Med hänsyn till den tveksamhet som rådde om den närmare utformningen av föreningsrätten i fråga om anmälan, tillstånd etc var det angeläget att man inte i grundlagen inskrev församlingsrätten, innan reglerna i detta avseende utarbetats och godkänts av statsmakterna.[50]

Försvaret i första kammaren av konstitutionsutskottets förslag sköttes av Klefbeck. I teorin var församlingsfriheten visserligen erkänd. Men att så inte var fallet i praktiken framgick av myndigheternas agerande. De formella betänkligheter som åberopats var i stort sett inte annat än svepskäl. Grunden låg nog djupare, i en motvilja mot hela saken. Medan högern hade full församlingsfrihet — t o m kyrkor och bönhus stod öppna för högerns talare — hade det socialdemokratiska partiet på många platser ingenstans där man kunde samlas.[51] Även i andra kammaren stod motståndarna mot förslaget om utredning i allt väsentligt på formell grund. Riksdagen borde inte begära en utredning av Kungl Maj:t om man inte samtidigt kunde lägga fram riktlinjer för hur man tänkt sig saken ordnad för framtiden.[52]

Socialdemokraterna förklarade, att de för sin del helst sett att principen om församlingsfrihet omedelbart inskrivits i grundlagen, men att de gått med på en skrivelse till Kungl Maj:t för att vinna så stor anslutning som möjligt i sakfrågan. De menade att det var ett rent tekniskt uppdrag som givits Kungl Maj:t, nämligen att på lämplig plats i grundlagen införa principen.[53] Även ett par högermän slöt upp bakom förslaget. Enligt Hildebrands uppfattning hade visserligen motionärerna överdrivit betydelsen av att grundlagsfästa församlingsfrihetens princip. Inte heller var det möjligt att utestänga de administrativa myndigheterna från

49 KU 1916:15.
50 FK 1916:64:57. Se också 64:52.
51 FK 1916:64:58.
52 Karl Beckman AK 1916:67:15 och Hallendorff 67:21
53 Söderberg AK 1916:67:16 och Larsson i Västerås 67:19.

handläggningen av ärenden av förevarande slag. Emellertid fanns det inom stora lager av vårt folk en levande önskan att principen om församlingsrätten måtte intas i grundlagen. Detta borde då inte hindras. Därmed ändrades enligt Hildebrand egentligen ingenting i de nuvarande förhållandena, men principen skulle i viss mån få en större helgd, och detta kunde vara en fördel. Det var också ur alla synpunkter önskvärt att man även fick en lag som innehöll de begränsningar i församlingsfriheten som kunde anses nödvändiga. I denna kunde närmare anges de huvudgrupper av fall då de administrativa myndigheterna skulle äga att ingripa för att hindra möten.[54]

Första kammaren avslog utskottets hemställan, medan andra kammaren stannade för bifall.[55] Därmed hade frågan ånyo fallit.

6.3.3 **1918 års motion**

År 1917 hade regeringen Hammarskjölds avgång och ersättande med en liberal-socialdemokratisk regering ingjutit förhoppningar hos vänstern om att kampen för ett ökat skydd för församlingsfriheten äntligen skulle krönas med framgång.

I en socialdemokratisk motion 1918 framhöll motionärerna att de inte kunde tänka sig att regeringen endast på grund av första kammarens oundvikliga avslag skulle underlåta att vidta åtgärder till rättens och frihetens skydd. Regeringen var ju parlamentarisk och hade därmed klart förklarat att den stödde sig på andra kammarens flertal och på det ensamt. Ett uttalande av andra kammaren borde alltså i detta fall vara nog. Vänsterns förmåga att stifta allmän lag och grundlag i enlighet med sitt frisinnade program var så gott som ingen. Försöken strandade på första kammarens veto. Högern vek endast för makt. Desto ivrigare borde andra kammaren då vara att utnyttja Kungl Maj:ts administrativa lagstiftningsmakt till förmån för de fattiga och undertryckta folklagren. Motionärerna yrkade att de föreskrifter i 13 § ordningsstadgan som inskränkte församlingsfriheten skulle tas bort: för det första anmälningsplikten, för det andra kravet på tillstånd för sammankomst på offentliga platser, för det tredje polismyndighetens upplösningsrätt då mötet inte hade anmälts eller föreskrivet tillstånd inte erhållits och för det fjärde polismyndighetens rätt att förbjuda sammankomsts förnyelse. Inte för någon av dessa begränsningar fanns stöd i strafflagen.[56]

Andrakammarutskottet hemställde i full enighet om bifall till motionen.[57] Under kammardebatten uppträdde emellertid ett par talare mot

54 AK 1916:67:17.
55 FK 1916:64:63, AK 67:31.
56 Mot 1918:II:230, se också Werner AK 20:51, 54.
57 AK 4TU 1918:1.

förslaget, bland dem Pettersson i Södertälje, som sade sig inte vilja frånträda den ståndpunkt som kammaren tidigare intagit. Han anförde: Vid fem tillfällen under de senaste 30 åren hade andra kammaren med allt större enighet uttalat sig för församlingsfrihetens tryggande genom grundlagen samt för att de bestämmelser som erfordrades i syfte att närmare begränsa och bestämma denna rätt utfärdades i en av konung och riksdag gemensamt stiftad lag. Och alltsedan Adolf Hedin 1891 slog larm mot förslaget att man skulle gå till Kungl Maj:t och anhålla om administrativt ordnande av saken, hade andra kammaren ständigt avvisat den vägen. Den skulle nämligen innebära en uppmaning till Kungl Maj:t att fortgå på den administrativa lagstiftningens väg på detta ömtåliga område.[58]

Förstakammarutskottet ansåg att församlingsfriheten inte löpte någon fara med de gällande bestämmelserna. Allvarliga betänkligheter syntes däremot resa sig mot att avskaffa all kontroll över ett rätt bruk av rättigheten. Utskottet hemställde att första kammaren inte skulle biträda andra kammarens beslut.[59] I debatten i första kammaren hävdades att motionen liksom motionen om ändring av 10 § i landshövdingeinstruktionen hade tillkommit i avsikt att rubba den bestående samhällsordningen. Det krävdes i dessa och stundande tider att det fanns ett parti som skrivit på sin fana att med fast hand upprätthålla den lagliga ordningen.[60] Första kammaren biföll utskottets hemställan.[61]

Men även 10 § i landshövdingeinstruktionen blev som redan antytts föremål för riksdagens granskning vid 1918 års riksdag. 10 § i landshövdingeinstruktionen hade, framhölls det i en socialdemokratisk motion, varit grunden för en antagen fridlysningsrätt, som landshövdingarna under större arbetskonflikter i mycket stor utsträckning använt sig av. Det var nödvändigt att möjligheten till sådana ingrepp i församlingsfriheten fråntogs myndigheterna. Det kunde ske genom att regeringen upphävde den administrativa maktens rätt till ingrepp. Kamrarna intog samma ståndpunkt till förevarande motion som till motionen om ändring av 13 § i ordningsstadgan.[62]

6.3.4 1919 års utredningsförslag

I juni 1918 tillkallade justitieministern sakkunniga för att utreda frågan om skydd för församlingsfriheten. Dessa fann det vara oförenligt med församlingsfrihetens stora betydelse att den reglerades på administrativ

58 AK 1918:20:48.
59 FK 1TU 1918:7.
60 Schyller FK 1918:22:22.
61 FK 1918:22:25.
62 Mot 1918:II:231, AK 4TU 2, AK 20:56, FK 1TU 8, FK 22:29.

väg i så stor utsträckning som faktiskt var fallet. Den omständigheten att gränserna för den administrativa lagstiftningen på detta område inte blivit klart utstakade var den yttersta grunden till att de gällande bestämmelserna blivit otillfredsställande och till att ett allt starkare behov av deras reformering gjort sig gällande. Då alltså den springande punkten till hela frågan om församlingsrättens praktiska vara eller icke vara fanns här, syntes det de sakkunniga endast vara i sin ordning att församlingsrätten lagfästes i grundlagen. I denna skulle stadgas att reglerande föreskrifter om församlingsrättens utövande fick meddelas endast genom lag som stiftades av konung och riksdag gemensamt. I enlighet härmed utformade de sakkunniga sina förslag. Bestämmelserna om församlingsrätten skulle upptas i RF § 86. Denna paragraf skulle innehålla dels en definition av begreppet församlingsrätt, dels en hänvisning till lagen om församlingsrättens utövande. De sakkunnigas utgångspunkt var att föreskrifterna fick inskränka församlingsfriheten endast i den mån så erfordrades antingen för att åt myndigheterna bereda möjlighet att beivra respektive förebygga lagstridigt förfarande eller för att förekomma svårare störande av den allmänna ordningen eller säkerheten.[63]

Förslaget blev föremål för kritik. Man ifrågasatte sålunda liksom tidigare om en bestämmelse var nödvändig med hänsyn till att församlingsrätten förutsattes som given. Vidare borde bestämmelsen utformas så, att även demonstrationsrätten skyddades.[64] I lagrummet borde vidare anges att rätten inte var oinskränkt utan gällde inom de gränser som utstakades genom lag, stiftad gemensamt av konung och riksdag.[65] Även i andra avseenden framfördes anmärkningar.[66]

1919 års kommittéförslag ledde inte till någon lagstiftning. Även den överarbetning av förslaget som skedde inom justitiedepartementet blev utan resultat.[67]

6.4 Församlingsfriheten och äganderätten

På många platser i landet låg stora markområden omkring industriorterna i en enda ägares hand. Särskilt var detta förhållandet i Norrland, där skogsbolagen förvärvat vidsträckta skogar och andra marker. Genom denna ensamrätt till jorden öppnades möjlighet för ägaren att hindra eller hämma tillkomsten och utvecklingen av föreningar vilkas verksamhet

63 Se de sakkunnigas bet med förslag till lag om utövande av den svenska medborgare tillförsäkrade församlingsrätten m m (den 11 okt 1919) och yttrandena däröver (Stockholm 1919 resp 1921). Jfr SOU 1963:17 s 178.

64 Länsstyrelserna i Östergötlands och Kronobergs, Stockholms, Gotlands och Malmöhus län samt sakkunnige borgmästaren Holmdahl.

65 Länsstyrelsen i Malmöhus län. Jfr stadgandet om tryckfrihet i RF § 86.

66 T ex av länsstyrelsen i Jönköpings län.

67 Se prop 1932:183 s 34 och 37.

han inte ansåg förenlig med sina egna intressen. I sin utredning om de norrländska jordförhållandena i början av 1900-talet konstaterade Norrlandskommittén att bolagen genomgående visade en betydande obenägenhet att upplåta eller överlåta tomtmark.[68] Denna jordägarnas restriktiva hållning drabbade särskilt arbetarnas politiska och fackliga verksamhet. För att få en ändring till stånd motionerade socialdemokraterna 1907 om en sådan ändring av gällande expropriationslag[69] att jordägare skulle under vissa förhållanden vara skyldiga att avstå mark för uppförande av samlingslokaler för "socialt, politiskt eller religiöst bruk eller för folkbildnings- eller nykterhetsverksamhet". Frågan komplicerades av att de begärde rätt att expropriera mark även för lokaler för kooperativ verksamhet. Detta krav hade sin grund i att på vissa industriorter drevs handelsrörelse endast av det bolag som dominerade på orten eller av person som bolaget givit ensamrätt till handelsrörelse på platsen. Varje priskonkurrens omöjliggjordes genom att bolaget vägrade upplåtelse för konkurrerande rörelse. Med denna motion öppnades en tioårig strid om rätten att expropriera mark främst för samlingslokaler.[70]

Yrkandena i fråga om expropriationsrätten kom att anpassas efter vad man trodde vara politiskt möjligt att nå. Liberalerna hesiterade inför 1907 års socialdemokratiska yrkande. Först 1913 övergav emellertid Staaff och hans partivänner sin tveksamma hållning och anslöt sig i en liberal proposition detta år närmast till socialdemokraternas ståndpunkt.[71] Ett förslag till en ny expropriationslag medgav sålunda rätt att under vissa förutsättningar expropriera mark inte endast för ideella syften — "för överläggningar i allmänna frågor eller upplysande föredrag" — utan även för ekonomiska ändamål: "för anläggning till förbättrande av tillgången på livsmedel eller andra förnödenheter". Kamrarna stannade emellertid i olika beslut. Ett försök att sammanjämka ståndpunkterna genom att bland annat skära bort punktens ord om expropriation för ekonomiska ändamål misslyckades.[72] Detta föranledde justitieminister Sandström till en bitter, på första kammarens ställningstagande till Åkarpslagen anspelande, kommentar.[73]

Det är ju ganska följdriktigt att de som finna det nyttigt för landet och dess industri, att häktningsrätten användes mot svenska arbetare vid arbetsinstäl-

68 Bet nr 5 (Stockholm 1904) s 540 (riksdagstrycket 1906, 2 saml, 2 avd 6 band). Se också Jordundersökningens bet ang jordförhållandena i Värmlands län, del 2 (Stockholm 1915) s 148 (riksdagstrycket 1917, 2 saml, 2 avd 6 band).

69 1866 års förordning ang jords eller lägenhets avstående för allmänt behov.

70 Mot 1907:II:122. Se också mot 1909:II:109, 1910:II:119 och 1912:II:74.

71 Prop 1913:46. Expropriationskommitténs bet med förslag till lag om expropriation m m, avgivet 15.9.1910. LU 1913:22 s 6.

72 LU 1913:29.

73 FK 1913:28:39. Om Åkarpslagen, se kap 6.5.1. Om kritiken av FK:s hållning se AK 1913:40:88 (Lindhagen), 92 (Branting), 94 (Edén).

lelser i annat syfte och i större omfattning än som eljes är i lagen avsett och som kommer i fråga mot övriga medborgare, också hava svårt att inse det betänkliga däri, att den icke jordbesittande befolkningens föreningsväsen, bildningssträvanden och överläggningar i politiska och sociala frågor skola kunna på många orter i riket hämmas genom de rådande jordäganderättsförhållandena eller åtminstone kontrolleras av de bolag eller enskilda personer som äga jorden.

Första kammarens fällande av regeringsförslaget 1913 väckte krav på kammarens avskaffande. Det var nödvändigt, sade Branting, att gå vidare på vägen mot demokratisering och ta bort denna kammare. Bakom Branting synes ha stått hela den socialdemokratiska riksdagsgruppen. Lindhagen hoppades att frågans fall skulle öppna ögonen på folk och få dem att inse vad striden egentligen gällde: första kammarens avskaffande.[73]

Frågan skulle emellertid komma åter, först i ett par socialdemokratiska motioner 1914 och 1915, sedan i propositioner 1916 och 1917. Då hade emellertid kravet på expropriation för ekonomiska ändamål utgått.[74]

I denna kamp om en utvidgning av expropriationsrätten stod, å ena sidan, mötesrätten för de många, oftast obesuttna och fattiga människorna, och å andra sidan, den enskildes jordäganderätt, oftast storbolagens. Man fruktade på konservativt håll att ett bifall till en vidare expropriationsrätt skulle bli inkörsporten till en allmän "socialisering", att det inte endast var bolagens utan även de mindre jordinnehavarnas äganderätt som kunde komma i farozonen. Men även andra faktorer spelade en roll för motståndet mot en vidgad expropriationsrätt. Intressant är att närmare studera hur meningarna bröts mot varandra. Först skall emellertid något närmare beröras de svårigheter som mötte förenings- och mötesfriheten.

6.4.1 Svårigheterna för mötesfriheten

De svårigheter för mötesfriheten som socialdemokraterna talade om i sina motioner och som även omnämndes i den liberala propositionen 1913 bekräftades förutom av norrlandskommitténs undersökning även av en enkät som socialdemokraten Sven Persson i Norrköping utförde och presenterade för 1913 års riksdag. Han hade tillställt ett hundratal arbetarorganisationer en förfrågan om möjligheterna att skaffa mark till samlingslokaler. Särskilt i landsdelar där bolagen ägde marken runt industrisamhällena skulle svårigheterna ha varit stora, ofta oöverkomliga.[75] Uppgifterna överensstämde med uttalanden av flera riksdagsmän, gjorda såväl före som efter enkäten. Sålunda omtalade socialdemokraten Bern-

74 Mot 1914 B:II:133, 1915:II:124, prop 1916:95, 1917:22.
75 AK 1913:30:27, se också Borg AK 1912:37:20.

hard Eriksson i Grängesberg att i Säfsnäs socken, som hade över 3 000 invånare, ägdes all jord utom några få bondehemman i utkanten av socknen av ett bolag eller stod under dettas förvaltning. Bolaget vägrade att upplåta eller överlåta mark för föreningsverksamhet. De lokaler som fanns hade de förmögna tillträde till men inte de fattiga.[76] Värner Rydén omnämnde att vid förhandlingar mellan arbetarkommunen i Nykroppa och vederbörande bolagsstyrelse om upplåtelse av mark för ett folkets hus från bolagets sida bland annat krävts förbud mot föredrag som kritiserade den gällande statsförfattningen samt tillåtelse för bolagets disponent eller den han i sitt ställe förordnade att närvara vid alla av föreningen anordnade sammankomster. Vid brott mot dessa bestämmelser skulle bolaget äga häva arrendet och arbetarkommunen vara skyldig att bortta den uppförda byggnaden.[77] Liberalen Stärner skildrade ett år senare i första kammaren hur befolkningen i Bergslagen hade isolerats från inflytelser utifrån genom omöjligheten att förvärva mark för samlingslokaler.[78] I den liberala propositionen 1913 bekräftades dessa förhållanden. Den liberale förlikningsmannen, landshövdingen Kvarnzelius, omtalade att arbetarna hade svårt att få lokaler för sammankomster och möten. Han hade som förlikningsman varit med om att de genom honom måst begära av arbetsgivaren att få låna en av dennes lokaler för att kunna komma tillsammans för att rådgöra om ett framlagt förlikningsförslag, därför att de icke kunnat skaffa lokal på rimligt avstånd från arbetsplatsen.[79]

På den konservativa sidan påstod man att vänstern överdrev svårigheterna. Det var, sade Hildebrand 1907, visserligen ett samhällsintresse att medlemmar av folket fick komma tillsammans och gemensamt dryfta sociala, politiska och religiösa frågor men han menade, liksom andra högermän, att behovet av samlingslokaler kunde tillgodoses på annat sätt än genom expropriation.[80] Trygger stod emellertid inte helt främmande för tanken på en expropriation av mark i syfte att tillgodose behovet av mark för samlingslokaler. Men det skulle prövas om syftet med markens och lokalens användning var legitimt.[81] Vid 1913 års riksdag medgav flera högerrepresentanter att det kunde finnas behov av mark för samlingslokaler men de ansåg sig av olika skäl inte kunna acceptera propositionen.[82]

76 AK 1907:58:26.
77 AK 1912:37:23 f.
78 FK 1913:22:35.
79 AK 1907:58:21, FK 1913:22:57.
80 AK 1907:58:31.
81 FK 1910:13:46.
82 von Hofsten AK 1913:30:19, Petersson i Lidingö 40:85, Pettersson i Bjälbo AK 30:42 och Trygger FK 22:44.

6.4.2 Invändningarna mot expropriationsrätt

Mot kravet att få expropriera mark för samlingslokaler framfördes invändningar av flera slag. Man hävdade sålunda att det ändamål som skulle tillgodoses inte var av den allmänna natur att det kunde berättiga till ett så långtgående ingrepp i den enskilda äganderätten som expropriation innebar. Det var otänkbart att medge expropriationsrätt för samlingslokaler där det kunde tänkas förekomma socialistisk agitation. Det fanns andra medel än expropriation genom vilka behovet av samlingslokaler kunde tillgodoses.

I sina utlåtanden 1907 och 1909 över de socialdemokratiska motionerna underströk sålunda lagutskottet att lagstiftaren hade ansett att ett expropriationsändamål måste vara i eminent mening av allmän natur. Det behov, man nu ville främja, var inte av den allmänt nyttiga natur som rättfärdigade det med expropriation förbundna ingreppet i äganderätten.[83] Under riksdagsdebatterna förfäktade också flera talare att det inte var fråga om ett allmänt intresse. Liberalen Widén ansåg att syftet med förslaget var att tillgodose en viss samhällsklass' intressen. Vart man kunde komma visades enligt Widén bl a därav att expropriation enligt motionärerna skulle kunna ske även för lokaler för kooperativa föreningar. Motionärerna hade förväxlat "allmänt behov" med "berättigat intresse".[84]

I högerkretsar bestred man att den verksamhet som man här ville gynna var av den art att den borde främjas genom expropriation. Den ideella föreningsverksamheten var närmast att se som enskild.[85] Radikala liberaler och socialdemokrater hade givetvis en helt annan uppfattning. I en reservation till lagutskottets utlåtande 1907 hävdade de sålunda att det var ett allmänt intresse av allra största vikt att bereda befolkningen de allra primäraste möjligheter att känna sig fri och arbeta för eget väl.[86] I de socialdemokratiska motionerna 1909 och 1910 framhölls att lagstiftningen inte hade hunnit följa med på detta område. Nykterhets-, folkbildnings- och arbetarrörelserna hade sålunda väsentligen växt upp efter 1866 då expropriationslagen tillkom.[87] I ett anförande i första kammaren under 1913 års riksdag förklarade statsrådet Sandström att

83 LU 1907:54 resp 1909:49.
84 AK 1907:58:19, 41. Se också regeringsrådet Palmgrens yttrande 1916 vid not 104.
85 Lagerbjelke FK 1913:22:29 och 28:51, von Hofsten AK 30:19, Pettersson i Bjälbo 30:42, Petersson i Lidingö AK 1912:37:4.
86 Liberalerna Lindhagen och Nordin samt socialdemokraten N. Persson i Malmö. Se också socialdemokraten Lindqvist AK 1907:58:32 och liberalen Centerwall 58:34.
87 Jfr mot 1912:II:74 och reservation i LU 40. Se not 70.

man här inte hade att göra med privata intressen utan betydelse för det allmänna. Det ekonomiska livet hade nämligen efter hand blivit väsentligt beroende av stora organisationer såväl på arbetar- som arbetsgivarsidan, på vilka vilade ytterst betydelsefulla uppgifter.[88]

Hos Staaff märktes vid 1913 års riksdag inte den tveksamhet som han låtit komma till uttryck tidigare. Tvärtom pläderade han kraftigt och övertygande för expropriationsrätt, samtidigt som han ifrågasatte om man på konservativt håll verkligen bekände sig till demokratin och drog konsekvenserna av den allmänna rösträttens för män införande sex år tidigare. Han anförde vidare. Om ett lands styrelse var inrättat på det viset i stort sett, att den vilade på en i princip allmän rösträtt, då var det också alldeles givet att man måste godta den allmänna överläggningsfriheten. Men nu gäckades och omöjliggjordes på vissa håll denna frihet helt enkelt därigenom att man saknade behövlig plats för att samlas till överläggningar. Det var här inte fråga om privata intressen utan om rättigheter som utgjorde ett moment i själva grundvalen för det nuvarande samhällsskicket. Staaff berättade att vid ett tillfälle hade Gladstone jämfört Englands och Förenta staternas statsskick och sagt, att — hur olika de än var — så var de dock lika i det avseendet att båda var "Governments of persuasion". Även hos oss var det numera medborgarnas övertygelse och uppfattningar som bestämde den politiska kursen. Men då erfordrades också frihet att övertyga, frihet att överlägga.[89] I anledning av Staaffs och de övriga liberalernas "omvändelse" anmärkte Trygger ironiskt att hade de inte behövt socialisternas stöd hade de inte framlagt något förslag om expropriationsrätt för folkets hus.[90] Äganderätt stod mot medborgarrätt, hävdade Steffen. Vi på vänstersidan kunde inte vara med om att äganderätten till jord skulle få göra det omöjligt för stora delar av vår befolkning att förverkliga en allmän och viktig, av alla erkänd medborgarrätt. Detta var inte ett uns av speciellt socialistiskt åskådningssätt. Vad högern försvarade var ingenting annat än sin avsikt att efter råd och lägenhet använda den privata äganderätten till jord som ett maktmedel i den politiska kampen.[91]

Högerns motstånd mot förslaget om expropriationsrätt var förmodligen främst förestavat av intresset att slå vakt om den enskilda äganderätten. Trygger hävdade sålunda 1909 att det var själva äganderätten som man ville träffa med en vidgad expropriationsrätt. Förslaget var ett led i kampen inte endast om de nuvarande ägarnas rättmätiga egendom utan om samhället självt.[92] Denna oro som Trygger på detta sätt gav uttryck

88 FK 1913:22:54. Även Persson i Norrköping framförde liknande synpunkter AK 30:22.
89 FK 1913:22:60. Jfr Bror Petrén FK 28:73.
90 FK 1913:28:70.
91 FK 1913:28:81.

åt var bl a orsakad av en rad motioner från radikalt håll i syfte att komma till rätta med främst bolagens jordförvärv.[93] Det var, sade Petersson i Lidingö, en sak att göra vad som göras kunde för att främja föreningsrätten, men en helt annan sak var att värdesätta detta intresse så högt att man för dess skull rubbade andras välförvärvade och lagligt befästade rättigheter.[94] Vi vill inte vara med om, underströk han ett år senare, att glänta på den dörr genom vilken det socialistiska jordprogrammet skulle marschera in här i Sverige.[95] När skall vi, frågade Lindhagen, komma därhän att man inser att det dock finns högre värden än äganderätten, som man för dessa högre värdens skull bör få kunna göra ett ingrepp uti.[96]

Fruktan för socialismen lyste också fram i Tryggers förklaring att han inte kunde acceptera Staaffs uppfattning att den ifrågasatta expropriationsrätten var en konsekvens av den allmänna rösträtten: så långt fick man väl enligt Trygger ändå inte gå som att påstå att när vi tog den allmänna rösträtten, vi också skulle ha offrat den privata äganderätten. Vår tanke då var att vi utsatte oss för risken för ett liberalt program, men att vi skulle komma ända fram till socialism var något som vi inte kunde förutsätta.[97] Thyrén framhöll att under uttrycket "överläggningar" kunde lätt dölja sig sådant som staten inte borde stödja med maktspråk mot enskild rätt, t ex rent politiska agitationer inom rent politiska partier, vare sig till vänster eller höger. Ett stadgande om expropriation måste utesluta möjligheten att t ex tvinga en jordägare att upplåta mark till lokal om han

92 FK 1909:38:14. Se också Petersson i Lidingö AK 1912:37:4, Hildebrand AK 1907:58:31 och Zetterstrand AK 1909:55:55.

93 Se bl a mot 1907:II:146 ang några statsåtgärder i ändamål att i erforderliga fall förekomma och undanröja enskildes jordmonopol (Lindhagen), mot 1907:II:147 om skrivelse till Kungl Maj:t ang lagstiftningsåtgärder för jordbrukets vidmakthållande och befrämjande a bolags hemman i mellersta och södra delarna av riket m m (Lindhagen), mot 1907:II:148 om skrivelse till Kungl Maj:t ang expropriation i ändamål att vid orter, där en sammanträngd befolkning bor, tillförsäkra samhället och dess invånare förfoganderätt över erforderlig tomtmark m m (Lindhagen). Bland andra motioner kan nämnas 1908:II:129 om tillämpning på hela Gävleborgs län av lagen ang förbud i vissa fall för bolag och förening att förvärva fast egendom m m (Karl Staaff m fl), 1908:II:204 om skrivelse till Kungl Maj:t ang lagstiftningsåtgärder mot bolags ävensom enskilda industriidkares och skogsspekulanters jordförvärv i södra och mellersta delarna av riket (Lindhagen m fl), 1908:II:205 om ändring av 1 och 3 §§ lagen ang förbud i vissa fall för bolag och förening att förvärva fast egendom m m (Lindhagen m fl).

94 AK 1912:37:25. Se också Åkerlund AK 1907:58:23, 47. Se vidare mot 1913:II:267 av von Hofsten och hans anförande i AK 30:19.

95 AK 1913:30:53.

96 AK 1913:30:54.

97 FK 1910:13:46, 1913:22:44, 62, jfr 1913:28:44 (Thyrén). Se också Berggren AK 1910:18:40.

från början visste att den företrädesvis skulle komma att användas till agitation mot hans egna intressen. Naturligtvis fick och måste politisk agitation finnas. Den måste lämnas frihet att röra sig, man fick icke lägga hinder för den. Men det var en stor skillnad att inte hindra och att understödja den genom ett sådant maktingripande som ju expropriation alltid var.[98] Steffen underkände Thyréns resonemang och anförde: Det var för honom någonting rent av monstruöst att en jordägare genom sin blotta äganderätt till jorden skulle besitta en särskild politisk makt, som bestod däri att han kunde hindra och klavbinda det politiska livet för de medborgare som hade en politisk uppfattning motsatt hans egen men som saknade jordegendom.[99] Thyrén hade sagt sig frukta att regeringsförslaget skulle lämna fältet fritt för agitation från syndikalister, antimilitarister och religionsfientligt sinnade personer. Vad saken ytterst gällde, sade Hellberg, var om första kammaren ville tillerkänna oliktänkande politisk likställighet eller inte. När Trygger och Thyrén talade, den ena om att förekomma "rent skadliga föredrag" och den andre om att hindra politisk agitation, så var naturligtvis inte någon av dessa herrar så naiv att han ett ögonblick inbillade sig att vad man här ville förbjuda gällde högern utan det var vänstern och speciellt socialisterna som man ville utestänga från möjligheten att sammankomma till politiska föredrag med agitatorisk tendens.[100]

Det hävdades också i högerkretsar att behovet av mark för samlingslokaler kunde tillgodoses på annat sätt än genom expropriation. Man borde, sade Hildebrand 1907, inarbeta en allmännare uppfattning att det inte var i samhällets intresse att hindra dess medlemmar att komma samman för att dryfta allmänna frågor.[101] Man förmenade också att, om lokalbehovet inte kunde tillgodoses på annat sätt, så kunde kommunen träda mellan och hålla lokal.[102] Talet om att kommunen skulle skjutas in som ett mellanled mellan föreningen och jordägaren var enligt Edén intet annat än spegelfäkteri. Visste inte de som förde detta tal att det fanns kommuner som hade samlingslokaler för egna ändamål men som inte upplät dem för föredrag som inte gillades av kommunens majoritet?[103] Intressant är regeringsrådet Palmgrens yttrande i lagrådet på förevarande punkt. Såvitt syftet "är att bereda lokal av ifrågavarande art åt allenast befolkningen inom någon mindre del av kommunen eller åt allenast anhängare av vissa religiösa, politiska eller sociala menings-

98 FK 1913:22:48, 62.
99 FK 1913:22:51. Se också Oscar Olsson FK 22:50 och Alexanderson 22:52.
100 FK 1913:28:48, 22:64.
101 AK 1907:58:31. Jfr Lindblad 58:46.
102 Thyrén FK 1913:28:46, 67, Lagerbjelke 28:53, Gezelius 28:65, Petersson i Lidingö AK 40:85.
103 AK 1913:40:90. Se också prop 1916:95 s. 50.

riktningar, synes detsamma näppeligen böra hänföras till de gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter, vilka kommunen har att vårda. Att för anskaffande av nödiga medel i dylika fall anlita kommunens beskattningsrätt lärer också innebära en obillighet emot kommunens övriga medlemmar".[104]

6.4.3 Avgörandet 1917

Striden slutade 1917 med att riksdagen antog ett förslag till helt ny expropriationslag och lät i dess första paragraf under endast mycket svaga protester från högerhåll inflyta en punkt att expropriation kunde ske "för att bereda befolkningen eller en väsentlig del därav å en ort mark till uppförande av byggnad för överläggningar eller föredrag i allmänna frågor eller åsyftande religiös uppbyggelse, folkbildning, nykterhetens främjande eller annat därmed jämförligt ideellt ändamål av synnerlig vikt".[105] Förslaget innebar som synes en kompromiss mellan den mera radikala ståndpunkt som socialdemokraterna ursprungligen förfäktade och som liberalerna anslöt sig till 1913 och den konservativa ståndpunkt som inte ville veta av någon expropriationsrätt alls för ifrågavarande ändamål.

6.5 Åkarpslagen humaniseras

6.5.1 Liberala propositioner

År 1912 framlade regeringen Staaff förslag om ändring av Åkarpslagen i tre avseenden. För det första skulle begreppet hot begränsas till sådant hot som avsågs i SL 15:23, dvs hot om misshandel eller brottslig gärning. För det andra skulle straffet nedsättas till böter eller fängelse. För det tredje skulle brottet inte få åtalas av allmän åklagare om inte målsäganden angav det till åtal eller brottet medfört fara för allmän säkerhet eller ordning. I propositionen framhölls att Åkarpslagen var behäftad med sådana brister att den egentligen bort avskaffas. En sådan hemställan hade emellertid på grund av högermajoriteten i första kammaren inte utsikt att vinna riksdagens bifall. Man måste därför nöja sig med att avhjälpa stadgandets svåraste brister. De föreslagna ändringarna torde göra detta. Visserligen skulle stadgandet alltjämt komma att framstå som ett undantagsstadgande, men alla praktiska olägenheter av dess bibehållande torde komma att försvinna. Därigenom att begreppet hot begränsades på samma sätt som i 15:23 skulle stadgandet sålunda komma

104 Prop 1916:95 s 124. Se vid not 84.
105 SFS 1917:189, 1 § punkt 8.

att i realiteten endast innebära en förhöjning av de i 14:13 och i 15:23 bestämda straffmaxima för den händelse de i dessa lagrum nämnda brott förövats i syfte att tvinga arbetsvillig att delta i arbetsinställelse. Vidare skulle straffsatsens sänkning medföra den verkan att häktning inte kunde äga rum i normala fall. Om därjämte åtalsrätten inskränktes torde de skadliga verkningarna av stadgandets kvarstående vara i möjligaste mån förebyggda. Angelägenheten av att ändra Åkarpslagen motiverades i propositionen också direkt med att lagen var en klasslag. Den drabbade inte andra än kroppsarbetare och dem som var solidariska med dem. Den stred därför mot principen om allas likhet inför lagen. Häri låg det fundamentalt oriktiga.[106]

Socialdemokraterna motionerade liksom tidigare om Åkarpslagens upphävande och Thyrén återkom med sitt krav från 1911. Socialdemokraterna underströk att under de tretton år som förflutit efter lagens tillkomst hade dess slopande eller bibehållande framträtt som en politisk förgrundsfråga. Liberalerna hade nu svikit sin tidigare inställning till lagen. Uti Staaffs anförande under 1904 års debatt i andra kammaren hade nämligen legat ett löfte som skulle i framtiden infrias. Den liberala propositionen var ett avsteg från vad som måste vara ett *rättfärdighetskrav* och innebar att denna klasslagstiftning — visserligen under humanare former — skulle bibehållas. Det fanns alltså enligt motionärerna fyra vägar att välja mellan: *högerns linje* eller kravet på Åkarpslagens bibehållande i dess helhet, vilket var den orättfärdiga linjen, den *teoretiskt-vetenskapliga linjen* eller generalisering av försöksstraffet med nedsättning av detta, den *liberala-humana linjen* med krav på Åkarpslagens humanisering så långt den politiska maktställningen medgav och den *rättfärdiga linjen* eller kravet på lagens avskaffande. Den svenska arbetarklassens oeftergivliga krav var att SL 15:22 och 24 återställdes till sin lydelse före 1893. Det lidande som denna undantagslag och klasslag utsått över den svenska arbetarklassen kunde inte försonas, dess förtroende för rättsskipningen och myndigheterna inte återvinnas med mindre lagen utplånades ur vår strafflag.[107]

Enligt lagutskottet borde propositionsförslaget vara ägnat att undanröja de väsentligaste av de brister som vidlådde lagen. Vad angick den socialdemokratiska motionen fann utskottet att såväl teoretiska som praktiska skäl kunde tala för den föreslagna åtgärden, åtminstone så tillvida att lagrummen återfick sin lydelse före ändringen 1899. Av skäl som framhållits av departementschefen syntes det likväl vara lämpligt att stanna vid den ändring som Kungl Maj:t föreslagit. Vad Thyréns motion beträffade fann utskottet redan den utvidgning av området för det straffbara försöket som hans förslag innebar utgöra ett bestämt hinder

106 Prop 1912:224.
107 Mot 1912:II:326 resp I:111.

mot att godkänna det.[108]

Thyrén, som flyttat över till första kammaren, hade, sade han, väntat att regeringen med sin utgångspunkt om lagens orättfärdighet skulle angripa dess fundamentala oriktighet: att den stred mot principen om likhet inför lagen. Thyrén ville kort och gott säga att om man på förhand ansåg sig böra kapitulera i den fundamentala punkten, då var det ingen vidare idé att komma med något förslag. Förslaget var olämpligt då man sålunda låtit klassmärket stå kvar. Även Trygger gav uttryck åt en liknande kritik. Men man kunde möjligen förklara varför justitieministern likväl nöjde sig med de ändringar han föreslagit. Orsaken torde vara den att dessa skulle göra lagen alldeles utan verkan.[109]

Under debatten i första kammaren föreslog den liberale Ossian Berger, att man skulle nöja sig med att nedsätta straffet till böter eller fängelse. Han motiverade sin ståndpunkt med att brottet inte kunde anses synnerligen svårartat. Man måste, menade han, tänka på den sinnesstämning vari den brottslige befann sig: den arbetsvillige ansågs genom sin bristande solidaritet göra de andra arbetarna en stor orätt.[110] I första kammaren var sympatierna starka för bifall till Bergers yrkande. Detta föll dock med 73 röster mot 71. De 73 rösterna lades för oförändrad lag.[111] Som protest mot första kammarens avståndstagande till en ändring av lagen slöt andra kammarens liberaler nära mangrant upp bakom det socialdemokratiska kravet på lagens upphävande. Inte mindre än 138 röster tillföll sålunda den socialdemokratiska reservationen. Rösterna för avslag å propositionen och motionerna stannade vid 50.[112]

Vid 1913 års riksdag återkom den liberala regeringen med sitt förslag från 1912. Justitieminister Sandström anförde bl a. Påståendet att de föreslagna ändringarna av lagstiftningen skulle beröva denna all praktisk betydelse var inte befogat. Genom att lagen uttryckligen kriminaliserade försök att tvinga arbetsvillig att delta i strejk framträdde ju den brottsliga karaktären i denna handling tydligare än om den var straffbar endast enligt någon paragraf i 14 kap eller enligt 15:23. Genom att i Åkarpslagen föreskrevs en högre strafflatitud än den i 14:13 och 15:23 bibehöll lagen den innebörden att handling, som var straffbar enligt någon av de båda sistnämnda lagrummen, blev kvalificerad så snart den användes i syfte att tvinga arbetsvillig att delta i strejk, även om den avsedda effekten inte uppnåddes. I det hela kunde sägas att lagstiftningen fortfarande skulle komma att ge de arbetsvilliga samma skydd och göra dem som önskade anlita deras arbetskraft samma gagn som gällande föreskrifter,

108 LU 1912:66.
109 FK 1912:40:86 resp 41:22.
110 FK 1912:41:14.
111 FK 1912:41:41.
112 AK 1912:53:46, Branting AK 53:44, Edén 53:45.

rätt tillämpade, kunde bereda. De handlingar som nu utgjorde föremål för straff skulle i all huvudsak även framgent kunna bestraffas, och även lika höga straff som hittills förekommit skulle fortfarande kunna ådömas. Skillnaden blev egentligen blott den att tillämpningsområdet för Åkarpslagen blev tydligare avgränsat i huvudsaklig överensstämmelse med den av högsta domstolen redan följda praxis och att den häktningsrätt som nu utan reell anledning formellt förefanns vid varje tvångsförsök mot arbetsvilliga skulle komma att kvarstå endast för de undantagsfall då den var av verkligt behov påkallad.[113]

Detta år hade Thyrén synbarligen förlorat tron på att motionsvägen åstadkomma någon ändring i den riktning som han hade hoppats. Socialdemokraterna återkom däremot med sitt krav att SL 15:22 och 24 skulle återställas till sin ursprungliga lydelse. De kritiserade regeringens ståndpunkt. Det var sålunda förstakammarhögern som bestämde och dikterade lagens innehåll, det var dessa reaktionära grupper som i rent egoistiskt intresse krävde att denna orättvisa i den svenska strafflagen skulle fortbestå. Och för detta högerns krav böjde sig regeringen och fordrade vänsterns underkastelse.[114] Att liberalerna alltjämt var splittrade framgår av att Zetterstrand i en motion anslöt sig till Bergers yrkande 1912 att endast 15:22 skulle ändras och detta så, att straffet nedsattes till böter eller fängelse.[115]

Lagutskottet intog samma ståndpunkt som 1912. Första kammaren avslog såväl propositionen som motionerna. I andra kammaren segrade propositionsförslaget.[116]

6.5.2 Straffet nedsätts

Utsikterna att vinna en ändring av Åkarpslagen syntes efter regeringen Staaffs avgång och det liberala valnederlaget 1914 små. Men det utrikespolitiska läget skulle spela sin roll.

Vid årets andra riksdag 1914 förelåg endast en motion om Åkarpslagen till behandling. Det var som vanligt socialdemokraterna som yrkade lagens avskaffande. Motionärerna åberopade bl a, att justitieminister Hasselrot vid remissdebatten i maj samma år hade yttrat att såväl han som de flesta av hans kamrater i regeringen var för en justering av Åkarpslagen. Liksom 1912 och 1913 ansåg lagutskottet att frågans lösning bäst vanns genom att anta det av Kungl Maj:t dessa år framlagda förslaget.[117]

Båda kamrarna återremitterade emellertid förslaget till utskottet, sedan

113 Prop 1913:158.
114 Mot 1913:II:302.
115 Mot 1913:II:299.
116 LU 1913:27. FK 26:60, AK 37:41.
117 Mot 1914 B:II:86, Hasselrots yttrande AK 7:51, LU 16.

förslag väckts om ändring i enlighet med Bergers förslag.[118] Enligt Trygger hade denna straffbestämmelse inom stora kretsar av folket alstrat en bitterhet som det var lyckligt att kunna förinta. Det fanns ögonblick då det viktigaste av allt var att en nations medlemmar kunde förena sig och avlägsna så mycket som möjligt av söndringens element. I andra kammaren framhöll Lindman att händelserna runt omkring oss i världen manade oss att låta strid och tvedräkt falla.[119] Från socialdemokratiskt håll betonade man att rättfärdighetens, billighetens och förnuftets krav inte hade uppfyllts förrän de ifrågavarande paragraferna helt förlorat sin klasslagskaraktär. De beklagade att det endast var under trycket av krigsrustningar och dylikt som högerpartiet ville visa tillmötesgående och inte på grund av det sunda förnuftet och de krafter som i fredstid verkade inom folket.[120]

I sitt förnyade utlåtande enade sig utskottet om en hemställan att straffet skulle nedsättas. Tre reservationer förelåg, en liberal och två socialdemokratiska med yrkande om lagens slopande, men med olika motiveringar. Första kammaren biföll utskottets hemställan utan votering.[121] I andra kammaren talade förutvarande justitieministern i Lindmans ministär, Petersson i Lidingö för utskottsförslaget. Genom detta undanröjdes den väsentligaste och egentligen befogade anmärkningen mot lagen. Han kunde inte gå längre. Det hade sagts från socialdemokratiskt och liberalt håll att detta blott var en ringa avbetalning och att mera skulle komma att krävas. Men nu var denna paragraf det enda skydd som fanns i svensk lag för rätten att arbeta.[122] Socialdemokraterna betonade att den föreslagna ändringen inte betog lagrummet dess klasslagskaraktär. De kunde därför inte gå med på ett bifall till högerförslaget. Lagrummet hade bort återställas i sitt ursprungliga skick.[123] En del liberaler ansåg att den ifrågasatta reformen var mycket obetydlig och alldeles otillräcklig. Men de förklarade sig inte kunna ta på sig ansvaret att avslå förslaget. Ty hur obetydlig förändringen än var, så skulle man genom ett bifall till förslaget i åtskilliga fall förekomma att personer vid arbetskonflikter berövades sin frihet. Andra liberaler erinrade om att man på den föreslagna vägen vann att man förekom de obefogade häktningsåtgärder som lagen givit anledning till.[124] Gentemot det socialdemokratiska missnöjet över att man inte ville gå längre, erinrade Petersson i Lidingö om att samma dag som andra kammaren beslutat återremissen Social-Demokraten hade uttalat att nu

118 Louis de Geer FK 1914 B:45:22, Lindman AK 51:20.
119 FK 1914 B:45:23 resp AK 51:20.
120 AK 1914 B:51:20, 21.
121 LU 1914 B:21, FK 52:71 ff.
122 AK 1914 B:60:21.
123 AK 1914 B:60:15.
124 Pettersson i Södertälje AK 1914 B:60:18, Zetterstrand 60:27.

skulle åtminstone de värsta gifttänderna ryckas ut ur Åkarpslagen. Detta visade att den medgivna ändringen inte var så ringa.[125] Andra kammaren biföll utskottets förslag med 111 röster mot 66.[126]

125 AK 1914 B:60:22.
126 AK 1914 B:60:31.

KAPITEL 7

Efter den politiska demokratins seger

I detta kapitel redogörs först för den slutliga striden om Åkarpslagen. Därefter behandlas lagstiftningen om yttrandefrihet och församlingsfrihet under årtiondena efter den politiska demokratins seger fram till dags dato. I blickpunkten faller sålunda kraven på en skärpning av munkorgslagen, SL 10:14, i anledning av den politiska oron i Sverige och Europa i övrigt under 1930-talet, särskilt kraven på åtgärder mot den kommunistiska propagandan inom försvarsmakten, krav som måste återföras till klassmotsättningarna inom samhället. Vidare lämnas några synpunkter på att SL 10:14, oförändrad i sak, intogs i brottsbalken. Utvecklingen på församlingsfrihetens område skildras och avslutas med en redogörelse för innehållet i 1956 års lag om allmänna sammankomster och de ändringar i denna och i brottsbalken som föranleddes av de yttrandefrihetsbrott som under slutet av 1960-talet förekom i samband med politiska demonstrationer. I ett särskilt avsnitt redogörs för den aktuella grundlagsdebatten om de medborgerliga fri- och rättigheterna, främst i vad den berör yttrandefrihet och församlingsfrihet.

7.1 Åkarpslagen avskaffas

Efter elva års tystnad blossade debatten om Åkarpslagens vara eller icke vara upp igen. Vid 1925 års riksdag motionerade nämligen kommunisten C Winberg om att SL 15:22 och 24 skulle återställas till lydelsen före 1893 års ändring.[1] Anledningen till att frågan aktualiserades torde ha varit det spända läget på arbetsmarknaden. Vid 1925 års ingång stod praktiskt taget hela industrin utan arbetsavtal. Risken för öppna konflikter var överhängande. Strejker och lockouter hade under det gångna året drabbat en rad företag. I vissa skogsdistrikt i Norrland hade oron varit stor med permanenta stridigheter. I februari 1925 varslade SAF om storlockout.

Redan i lagutskottet utkristalliserades de tre linjer efter vilka debatten skulle föras i kamrarna: den kommunistiskt-socialdemokratiska med krav

1 Mot 1925:I:73.

på lagens avskaffande, den frisinnat-liberala med krav på utredning om vilka åtgärder som borde vidtas för att bereda ett allsidigt skydd mot övergrepp under arbetsstriderna och den konservativa linjens (högerns och bondeförbundets) krav på avslag på motionen. Högerns och bondeförbundets representanter i utskottet, vilka dikterade utskottets förslag, sade sig inte kunna förorda de föreslagna ändringarna, därför att de erfarenheter som vunnits rörande behovet av särskilt skydd för arbetsvilliga i samband med arbetskonflikter gav vid handen att det skydd som lagen lämnade inte utan fara kunde undvaras.[2]

Åkarpslagen var enligt liberalerna en klasslag med dess kännetecken och verkan. Erfarenheten sedan lagens tillkomst hade bekräftat inte att det syfte lagen sökt främja varit oberättigat men väl att det var nödvändigt att, om lagen skulle bibehållas, den kompletterades med motsvarande åtgärder, riktade mot andra partens stridsmetoder. Endast om så skedde kunde lagens bibehållande försvaras och dess auktoritet upprätthållas. Samhällsintresset behövde hävdas mot den dubbelsidiga skadelystnad som faktiskt emellanåt färgade kampen mellan arbetar- och arbetsgivarintressena. C G Ekman betecknade lagen som orättvis men ansåg att dess verkningar efter 1914 års ändring inte varit alltför betydelsefulla. Detta belystes därav att de tre socialdemokratiska ministärerna som vi dittills haft inte framlagt något förslag att lagen skulle avskaffas.[3] Botemedlet fanns enligt Löfgren i en förbättrad och generaliserad avfattning av SL 15:22 som träffade även försök på andra områden än det nu ifrågavarande.[4] Liberalerna påverkades i sitt ställningstagande även av uppfattningen att straffet för försök överhuvudtaget borde generaliseras.[5] Man hade alltså accepterat Thyréns linje.

Den frisinnat-liberala uppfattningen mötte gensagor. Både kommunister och socialdemokrater ansåg det alldeles uteslutet att inte liberalerna liksom andra borde veta att arbetsköparnas stridsmetoder var av en sådan art och användes på sådant sätt att de undandrog sig allt lagligt ingripande. En lag med den utformning liberalerna tänkt sig skulle bli en lag på papperet gentemot arbetsgivarna.[6] Socialdemokraterna hemställde om bifall till motionen. Anledningen till att de socialdemokratiska regeringarna inte framlagt någon proposition i ärendet sades bl a bero på att dessa antagligen ansett att det inte fanns underlag i riksdagen för ett bifall till lagens slopande. Socialdemokraterna hade gjort den sorgliga erfarenheten att de frisinnade efter hand i motsats till vad tidigare varit fallet i långa

2 FLU 1925:15.
3 FK 1925:18:35.
4 AK 1925:20:45.
5 Lyberg FK 1925:18:39, Löfgren AK 20:45.
6 Dahlén AK 1925:20:46, Åkerman FK 18:33, Eriksson i Grängesberg AK 20:51, Karlsson i Grängesberg AK 1933:19:13.

stycken följde högern.[7]

Trygger försvarade sin uppfattning av 1899 och sin senare ändrade ståndpunkt. Han berättade att Åkarpslagen hade förefallit honom ganska tarvlig, ganska otymplig, i många hänseenden oförenlig med de fordringar man syntes böra ställa på en lagstiftning. Man hade inte bort gå den väg som anvisades av motionären, "denna hederliga motionär, vars juridiska insikter sannolikt icke voro de största". Men det var inte endast mot formen utan även mot själva innehållet som Trygger sade sig ha varit betänksam. Lagen hade emellertid visat sig fylla en mycket viktig uppgift. Därför skulle det vara farligt att avskaffa den.[8] Förmodligen var det med viss förtjusning som socialdemokraten Sigfrid Hansson under hänvisning till Dicksons "Minnen" omtalade att det var justitieminister Annerstedt som skrivit lagtexten.[9] Trygger sade sig nu förstå varför den ståndpunkt han då intog hade väckt så mycket missnöje. Man kunde mycket väl tänka sig, menade Trygger, att skälet varför lagen fick denna ofullkomlighet i formellt avseende var att man ville att lagen visserligen skulle vara materiellt tillfredsställande men ha den form som bäst passade för motionären.[10]

Frisinnade och liberaler i andra kammaren förklarade att de skulle rösta för det egna förslaget om utredning men om detta blev utslaget under voteringen om kontraproposition skulle man inte delta i voteringen om de övriga förslagen. Lindman förklarade då att det för honom och hans meningsfränder var omöjligt att medverka till ett bifall till kommunistmotionen och att de därför skulle stödja det frisinnat-liberala förslaget. Kamrarna biföll detta. I skrivelse till Kungl Maj:t hemställdes om utredning om vilka ändringar av SL 15:22 och 24 som borde vidtas i syfte att undanröja bestämmelsernas ensidiga karaktär.[11] Kungl Maj:t överlämnade skrivelsen till lilla strafflagskommissionen i justitiedepartementet. Frågan kom emellertid att sammankopplas med spörsmålet om bestraffning av försöksbrott i allmänhet varför något förslag till Åkarpslagens ändring eller avskaffande i anledning av skrivelsen inte kom att föreläggas riksdagen.[12] År 1928 hade dock till lagrådet remitterats ett förslag till lag om ändring av vissa delar av strafflagen. Förslaget innebar ändrade bestämmelser i fråga om bestraffning av försök till brott. Bl a föreslogs att 15:22 andra stycket (Åkarpslagen) skulle ändras så att försök till tvångsbrott enligt första stycket skulle överlag bestraffas. Förslaget innebar en mildring av Åkarpslagen dels så, att frivilligt tillbakaträdande

7 Jacob Larsson FK 1925:18:46, Axel Lindqvist AK 1933:19:14.
8 FK 1925:18:49.
9 FK 1925:18:50.
10 FK 1925:18:53.
11 FK 1925:18:54, AK 20:55, rskr 83.
12 Se interpellation i FK av Winberg 1927:9:15 och Thyréns svar 20:98 samt FLU 1933:22.

enligt förslagets 3 kap 15 § skulle medföra straffrihet, dels så att åkarpsbrottet jämlikt SL 15:24 i regel skulle vara underkastat åtal endast efter angivelse av målsäganden.[13]

Kommunisterna gav emellertid inte upp sin strävan att få bort Åkarpslagen. Efter bildandet av den socialdemokratiska regeringen 1932 motionerade de varje år under tiden 1933—1937 om lagens avskaffande. Valresultatet 1932 borde, menade kommunisterna, vara en förpliktelse att rikta ett slag mot de lagar som begränsade arbetarnas rörelsefrihet i försvaret av sina ekonomiska och politiska intressen. Kravet avvisades under de första åren av de borgerliga. Motiveringarna överensstämde i huvudsak med dem som framfördes 1925.[14] År 1937 kröntes emellertid ansträngningarna med framgång.[15] Bondeförbundet och folkpartiet hade ändrat ståndpunkt. Genom sitt ställningstagande för den ena parten i arbetskonflikterna hade Åkarpslagen enligt lagutskottets mening i icke ringa mån bidragit till att väcka missaktning för den bestående rättsordningen. Inte minst med hänsyn till den sociala freden förelåg anledning att avskaffa denna ensidigt inriktade lagstiftning. I den mån rättsstridiga handlingar förekom föll de i regel under andra lagbestämmelser. Utskottet hemställde att riksdagen skulle anhålla att Kungl Maj:t ville utarbeta och för nästkommande riksdag framlägga förslag om att upphäva Åkarpslagen.[16] Endast högern var emot. Dess representanter var emellertid på glid mot den tidigare liberala ståndpunkten om en sådan ändring av lagen att dess ensidighet bortföll. I första kammaren röstade dock Trygger för lagens slopande. Han hade därmed återgått till sin utgångspunkt 39 år tidigare.[17] Kamrarna beslöt i enlighet med utskottets förslag.[18]

I proposition till 1938 års riksdag föreslogs att SL 15:22 andra stycket och den däremot svarande särbestämmelsen om åtal i 15:24 skulle upphävas. I propositionen hänvisades till en utredning av Ragnar Bergendal. Enligt denne fanns det två sätt att gå till väga. Antingen kunde man helt upphäva Åkarpslagen så att försök till straffbart tvång inte i något fall särskilt belades med straff. Eller också kunde man utvidga försöksbestämmelsen så, att den kom att med enhetligt straff belägga alla försök till brott enligt 15:22 första stycket. Bergendal avvisade den sistnämnda vägen, då de former av rättsstridigt tvång som kunde beröras av en sådan lagändring vore svåra att överskåda, och då lämpligheten att göra dem

13 Se utkast till proposition till 1929 års riksdag (i korrektur). Behandlat i lagrådet 18.10.1928.

14 Mot 1933:II:103, 1934:II:303, 1935:II:442 och 1936:II:153 samt 1936:II:100 (av socialistiska partiet).

15 Mot 1937:II:257 och II:5.

16 Se FLU 1937:47, Velander FK 29:61. Jfr trettonmannakommissionen SOU 1934: 16 s 28.

17 Se Senanders yttrande AK 1937:29:95.

18 FK 1937:29:65, AK 29:97.

straffbara redan på försöksstadiet krävde ett noggrant övervägande under beaktande av försökets bestraffning även på andra brottsområden. Däremot var den förstnämnda vägen framkomlig. De flesta tvångsförsök som nu straffades enligt Åkarpslagen skulle nämligen, sade Bergendal, även sedan lagen upphävts vara straffbara, nämligen såsom misshandel enligt 14:13 eller undantagsvis enligt någon annan bestämmelse i 14 kap eller också som hot enligt 15:23. Inte heller när det gällde straffbarhetens grad fanns det anledning att behålla Åkarpslagen, eftersom bötesstraff blivit det helt vanliga straffet i åkarpsmålen, endast undantagsvis utdömdes fängelsestraff och då lindriga sådana.[19] Bergendals uppfattning överensstämde som synes i allt väsentligt med den av justitieminister Sandström åren 1912 och 1913 uttalade meningen.

Lagrådet lämnade förslaget utan erinran. Första lagutskottet hemställde om bifall. Båda kamrarna biföll utskottets hemställan. Inte i någon av kamrarna förekom diskussion.[20]

7.2 Munkorgslagen. Arvet i brottsbalken

Med demokratins genombrott avstannade debatten om munkorgslagen. Endast vid ett par tillfällen drogs den fram i ljuset.

7.2.1 Munkorgslagen i 1930-talets debatt om åtgärder mot statsfientlig verksamhet

I ett par högermotioner vid 1932 års riksdag anhöll motionärerna om bestämmelser som allmänt straffbelade förberedelser till högförräderibrott och som också inskred mot andra former av statsfientlig verksamhet. Det skydd som strafflagen gav genom bestämmelserna i 8 och 10 kap var enligt motionärerna otillfredsställande. Bl a träffade föreskrifterna inte alla former av samhällsupplösande propaganda. Majoriteten i lagutskottet, bestående av högermän och bondeförbundare, delade motionärernas syn. Utskottets socialdemokrater och frisinnade ledamöter reserverade sig. Motionerna avslogs av riksdagen. Man befarade att den tilltänkta lagstiftningen kunde drabba åskådningar i stället för handlingar. I alla tider hade det visat sig fåfängt att med lagstiftningsåtgärder bekämpa idéströmningar.[21]

Ett år senare återkom högern med sina krav om än i något andra ordalag. Motionärerna krävde nu utredning av frågan. Vederbörande utskott och kamrarna tillstyrkte detta år motionerna. Utskottet var enhälligt.[22]

19 Prop 1938:237 s 12 ff.
20 FLU 1938:39, FK 35:43, AK 35:5.
21 Mot 1932:I:1, II:1, FLU 19, FK 19:82, AK 3:8, 23:116.
22 Mot 1933:I:126, II:295, FK 1TU 8, AK 5TU 6, FK 36:2, AK 39:57.

Av kammardebatterna kan utläsas att det var den politiska utvecklingen i Tyskland och den tilltagande nationalsocialistiska propagandan i vårt land som orsakat omsvängningen hos socialdemokrater och frisinnade.[23] Radikaliseringen av den svenska väljarkåren vid valet hösten 1932 torde däremot knappast ha påverkat mellanpartiernas ståndpunkt men kan ha befäst högern i dess krav om en lagstiftning. Högermotionerna vände sålunda tydligt sin spets mot kommunismen.[24]

Per Albin Hansson förklarade att han gav sitt stöd åt utredningen inte på grund av förekomsten av bolsjevikiska och fascistiska rörelser i landet — dessa var obetydliga — utan därför att regeringen ville tillmötesgå en minoritets önskan om klarhet i frågan. Detta föranledde Lindman att genmäla att kommunisterna vid 1932 års val erhållit över 8 procent av de avgivna rösterna och att det fanns skäl att vidta mått och steg för att förhindra en vidare utveckling i denna riktning.[25]

I anledning av riksdagens beslut tillsatte regeringen en kommitté under ordförandeskap av justitierådet Emil Sandström med uppdrag att utreda behovet av åtgärder mot verksamhet som syftade till att med våld eller eljest på olaglig väg omstörta eller förändra Sveriges stats- och rättsordning.[26]

Kommittén avgav 1935 ett betänkande med förslag angående åtgärder mot statsfientlig verksamhet. Den centrala frågan i betänkandet var spörsmålet om förbud mot statsfientliga organisationer och deras verksamhet. När det gällde missbruk av yttrandefrihet och tryckfrihet ägnade kommittén särskild uppmärksamhet åt den propaganda som åsyftade att förleda till brott eller ohörsamhet mot lag eller laga myndighet. Skäl ansågs emellertid inte föreligga att utvidga SL 10:14.[27] Kommittén framlade däremot flera förslag i syfte att komma till rätta med den disciplinupplösande, främst kommunistiska propagandan inom försvaret.[28]

En principdeklaration av socialdemokraten Olof Olsson, ledamot av kommittén, är av särskilt intresse, då hans tankegång var i linje med tidigare uttalanden från socialdemokratiskt håll och utmynnade i ett krav på att SL 10:14 skulle återställas till sin lydelse före 1906 års ändring. Han sade sig stå tämligen främmande inför den samhällssyn som i stor utsträckning lett kommittén i dess arbete och som följaktligen återspeglade sig i dess betänkande. Genom kommitténs förslag skulle den medborgerliga rörelsefriheten för de värnpliktigas vidkommande bli ytterligare

23 FK 1933:1TU:8 s 4.
24 Mot 1933:I:126 s 6.
25 Hansson AK 1933:39:57, Lindman 39:86. Se också Nilsson i Antnäs AK 1936: 46:113.
26 FK 1933:36:44, AK 39:111, SOU 1935:8.
27 SOU 1935:8 s 112 ff.
28 SOU 1935:8 s 172, 209. Kommittén framlade förslag till lag angående skrifter, ägnade att undergräva krigslydnaden samt föreslog vissa ändringar i TF.

beskuren. De disciplinära straffen för ohörsamhet inom det militära hade alltmer övergått att bli politiska straff — straff för asikter. Inom marinen skedde så gott som alla bestraffningar inte på grund av disciplinvidriga uppträdanden i tjänsten utan därför att man hos beväringsmannen funnit kommunistiska flygblad och tidningar eller överraskat värnpliktiga på kommunistiska möten. Propagandan i fråga benämndes omväxlande disciplinupplösande och statsfientlig, en utmärkt förklädnad som gav möjlighet att förfölja den politiska åskådningen under sken av att skydda disciplinen för upplösning.

Olsson nämnde ett par exempel på bestraffningar av värnpliktiga till vilka han ställde sig frågande. I det ena fallet hade en värnpliktig på en annan värnpliktigs grav nedlagt en krans med röda band och med påskriften "från revolutionära sjömän". Den värnpliktige dömdes till 8 dagars kasernförbud. I det andra fallet var omständigheterna följande. I juli 1934 upptäcktes ett par värnpliktiga på ett kommunistmöte på Stortorget i Karlskrona. De erkände vid förhöret, att de ägt kännedom om att mötet var förbjudet men trott sig kunna stå på torget när de inte deltog i själva mötet utan endast tittade på "folket" och pratade sinsemellan. De dömdes till vaktarrest för brott mot givna föreskrifter. Dagen efter hittades hos den ene av dem — vid namn Pärlman — en del papperslappar med kommunistiska emblem, som stuckits ut med en nål. Samtidigt fann man också s k flygblad med orden "Frihet åt Pärlman", likaledes utstuckna på samma sätt som emblemen. För dessa förbrytelser fick Pärlman 4 dagars skärpt arrest. Olsson frågade varför straffades den unge man som lade kransen på graven? "På vad sätt hade han förbrutit sig? Är det någonting ovärdigt att sjömän som själva älska att kalla sig revolutionära bringa en kamrat en sista hälsning i form av en krans med röda band, och kan det ur någon synpunkt betraktas som en förbrytelse att en värnpliktig lägger ned den kransen på den dödes grav? Men jag frågar mig också: vari bestod det brott som kostade värnpliktige Pärlman 4 dagars skärpt arrest. Var det ett brott mot lydnadsplikten? Ville han genom att pricka ut kommunistiska emblem på små papperslappar förleda kamraterna till ohörsamhet mot förmans eller överordnads befallningar i tjänsten eller kanske rent av uppväcka hat mot befälet? Och så detta med 'frihet åt Pärlman'. Det sitter en arrestant och söker sig tidsfördriv; han måste någonting taga sig till. Han har läst eller sett någon gång i någon kommunistisk tidning ett upprop om 'frihet åt Thälman', den tyske kommunisten. Det faller honom in, att Pärlman ju också befinner sig i en prekär situation och så prickar han ut denna galghumoristiska parallell, som hos det läsande befälet synbarligen snarare lockade fram tanken på galge än det mera befriande sinnet för humor."[29]

I propositioner till 1936 års riksdag upptogs en del av de av kommittén framlagda förslagen. Någon ändring av SL 10:14 föreslogs inte. Enligt departementschefen, justitieminister Karl Schlyter var de gällande bestämmelserna i tryckfrihetsförordningen, allmänna strafflagen och strafflagen

29 SOU 1935:8 s 360 ff.

för krigsmakten, sådana de utformats genom Staafflagarna, tillräckligt vidsträckta att kunna drabba även åtskilliga i indirekta former framträdande hetspropaganda mot militärtjänsten och befälet. I vissa avseenden gick bestämmelserna längre än som enligt Schlyters mening var förenligt med tryckfrihetens grundsatser. Debatten i kamrarna rörde sig mycket litet om de föreslagna åtgärderna att stävja missbruk av yttrande- och tryckfrihet utan koncentrerade sig nästan helt till frågan om behovet av en lag om ingripande mot statsfientlig verksamhet.[30]

7.2.2 Munkorgslagen i brottsbalken

År 1933 hade Thyrén framlagt ett utkast till lag med bestämmelser om brott mot allmän ordning och frid. Han konstaterade att SL 10:14 kriminaliserade inte endast uppmaning till konkret brott ("söker förleda till brott") utan även uppmaning som skedde i en abstrakt form ("sökt förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet"). Kriminaliseringen av den abstrakta formen innebar att lagrummet utsträckte den straffbara uppmaningens innehåll utöver det kriminella området. Thyrén nämnde flera utländska lagar som bestämde uppmaningens innehåll på liknande sätt som den svenska. Likväl torde stadgandena enligt Thyrén ofta uppfattas så, att det gällde olydnad mot lag av *offentligrättslig* natur. I enlighet härmed föreslog han en däremot svarande ändring av det svenska stadgandet. Den skulle alltså anses straffbar som uppmanade till ohörsamhet mot lag som rörde offentlig rätt. Thyrén ansåg att denna utformning motsvarade den hos oss rådande uppfattningen av innebörden hos SL 10:14.[31]

Straffrättskommittén granskade särskilt brottsbeskrivningen "att söka förleda till brott". Som exempel på sådan gärning nämnde kommittén uppmaning till brott och prisande av brottslig gärning. Att jämställa "att söka förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet" med "att söka förleda till brott" var betänkligt. Uppmaning att icke fullgöra förpliktelser av privaträttslig natur, såsom att icke erlägga förfallen hyra, torde näppeligen böra vara straffbelagd. Icke heller uppmaning till en, låt vara avtalsstridig, strejk torde böra medföra ansvar, där inte de till vilka uppmaningen riktades var underkastade ämbetsansvar och strejken därför utgjorde brott som avsågs i 25 kap. Att med SL ingripa reglerande i förhållanden på arbetsmarknaden mötte nämligen starka betänkligheter. I överensstämmelse med Thyréns förslag jämställde kommittén med "att söka förleda till brott" endast försök att förleda till svikande av medborgerlig skyldighet eller ohörsamhet mot laga myndighet. Under bestämmelsen föll med denna avfattning icke uppmaning till brytande av

30 Prop 1936:234 s 41, 235, FLU 48, 53, KU 44, FK 45:3, AK 25:1, 46:74.
31 SOU 1933:6 s 210 f.

avtalsenlig förpliktelse men väl exempelvis uppmaning till skattestrejk eller värnpliktsvägran. Att enligt bestämmelsen, liksom också enligt gällande lag, uppmaning till visst förfarande skulle komma att straffas även i fall, där förfarandet självt inte var straffbelagt eller i allt fall icke bestraffades så strängt som uppmaningen, utgjorde icke någon vägande invändning. Den omständigheten att uppmaningen skedde offentligen kunde nämligen medföra att uppmaningen framstod som mera straffvärd än det förfarande uppmaningen avsåg.[32]

Straffet var enligt SL 10:14 i normalfallet böter eller fängelse. Den som sökte förleda till brott varå strängare straff än fängelse kunde följa, kunde dock dömas till straffarbete i högst fyra år, och detsamma gällde där omständigheterna var synnerligen försvårande. Kommittén föreslog sådan ändring häri, att den högre straffsatsen skulle bli tillämplig endast då straffarbete kunde följa på det brott uppviglingen avsåg. SL 11:5, den beteckning lagrummet fick 1948, stadgade sålunda en straffsats av straffarbete i högst fyra år, där gärningsmannen sökt förleda till brott varå straffarbete kunde följa. Motsvarande stadgande i brottsbalken, 16:5, föreskriver för normalfallet böter eller fängelse i högst sex månader. Är brottet, som benämns uppvigling, att anse som grovt, är straffet fängelse i högst fyra år. Det har inte ansetts behövligt att särskilt omnämna handlingsformen "prisande av brottslig gärning". Även utan uttryckligt omnämnande anses nämligen detta ingå under "söker förleda" till sådan gärning. I riksdagen förekom ingen debatt om lagrummet vare sig 1948 eller 1962.[33]

Brottsbalken 16:5 har nu denna lydelse:

Den som muntligen inför menighet eller folksamling, i skrift som sprides eller utlämnas för spridning eller i annat meddelande till allmänheten uppmanar eller eljest söker förleda till brottslig gärning, svikande av medborgerlig skyldighet eller ohörsamhet mot myndighet, dömes för *uppvigling* till böter eller fängelse i högst sex månader.

I ringa fall skall ej dömas till ansvar. Vid bedömande huruvida ringa fall föreligger skall särskilt beaktas, om det förelegat endast obetydlig fara för att uppmaningen eller försöket skulle leda till efterföljd.

Är brottet med hänsyn till att gärningsmannen sökt förleda till allvarligt brott eller eljest att anse som grovt, skall dömas till fängelse i högst fyra år.

Som synes är lagrummet närmast oförändrat i de delar som under seklets två första decennier medförde så skarpa protester, i första hand från socialdemokratiskt håll. Ett omstritt uttryck har dock utgått, nämligen "prisande av brottslig gärning". Men det anses som nämnts ingå i orden

32 SOU 1944:69 s 214.

33 Prop 1948:80, FLU 39, FK 24:88, AK 24:108, prop 1962:10, FLU 42, 43, FK 32:63, AK 33:17. Se Brottsbalken II s 194.

"eller eljest söker förleda". Straffskalan är oförändrad med ett maximalt frihetsstraff av fyra år liksom uttrycket "menighet eller folksamling" med den tolkning det erhöll i 1916 års "förräderiprocess".[34]

7.3 Församlingsfriheten

7.3.1 Ifrågasatta inskränkningar i församlingsfriheten

7.3.1.1 *Oro på arbetsmarknaden*

Först 1926 kom frågan om församlingsrätten i blickpunkten igen. Anledningen var en motion i första kammaren av högermannen A O Frändén. Enligt motionen skulle demonstrationståg och därmed jämförliga tillställningar inte få anordnas på landsbygden utan polismyndighetens *tillstånd*. Första kammarens utskott stannade vid att föreslå att demonstrationståg och därmed jämförliga tillställningar, dvs tillställningar som föranledde större folksamlingar, skulle anmälas till polismyndigheten.[35]

Under debatten i första kammaren hävdades i vänsterkretsar att den av utskottet föreslagna anmälningsskyldigheten var överflödig, den påkallades varken av den allmänna ordningen eller säkerheten. Det var, sades det från socialdemokratiskt och kommunistiskt håll, intresset att undvika sammanstötningar mellan de fackligt organiserade arbetarna och de arbetare som tillhörde föreningen Arbetets frihet, som var den egentliga anledningen till motionen. Sådana sammanstötningar hade förekommit under 1925. Första kammaren biföll utskottets förslag om anmälningsplikt.[36]

Andrakammarutskottet hemställde att kammaren inte skulle biträda första kammarens beslut.[37] Diskussionen fördes i stort sett efter samma linjer som i första kammaren. Man försökte, sades det, att från de jordlösa ta rätten att samlas på de allmänna vägarna. I synnerhet skulle lantarbetarna uppfatta anmälningsplikten som ett intrång i deras församlingsfrihet. Man syftade helt enkelt med motionen att hindra dem att hålla möten som inte hade en tumsbredd jord att stå på, medan man själv kunde hålla möten på sina egna egendomar eller i tingshus eller skolor. Det var fråga om ett försök att hindra arbetarna i deras fackliga och politiska strävanden. Man kom här med en fullständigt renodlad klasslag.[38]

Frisinnade och liberaler i andra kammaren ville närmast se problemet

34 År 1970 (prop 125) infördes i lagrummet det andra stycket vari föreskrivs strafffrihet för ringa fall av uppvigling.
35 Mot 1926:I:15, FK 1TU:4.
36 Luterkort FK 1926:20:12, Winberg 20:22. Jfr Vennerström AK 32:24. FK 20:31.
37 AK 1926:3TU:5.
38 Fabian Månsson AK 1926:32:29, Olovson i Västerås 32:23, Spångberg 32:19.

som en praktisk fråga hur man skulle utan att göra intrång på församlings- och demonstrationsrätten kunna vid demonstrationer etc upprätthålla allmän ordning. De ville dock inte vara med om att biträda första kammarens beslut.[39] På konservativt håll förordades detta.[40] Andra kammaren biträdde inte första kammarens beslut, och därmed hade frågan fallit.[41]

Ådalskravallerna 1931

Den internationella depressionen i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet medförde i vårt land liksom i utlandet en omfattande arbetslöshet. Under 1931 utbröt på flera platser arbetskonflikter som på en del håll fick karaktär av upplopp. Särskilt riktade sig arbetarnas vrede mot att arbetsgivarna tillkallade strejkbrytare för att med deras hjälp genomdriva lönesänkningar. Allvarligast blev oron i Ådalen. En lönekonflikt vid Marma-Långrör-koncernen föranledde i januari 1931 sympatistrejk vid ett par fabriker i Ådalen, tillhörande Graningeverken. Dess ägare tillkallade i maj 1931 arbetsvilliga för att utföra vissa arbeten som förklarats i blockad av de strejkande. Några av strejkbrytarna utsattes för misshandel av kommunistiska arbetare. Länsstyrelsen lät då tillkalla militär för att upprätthålla ordningen. Som protest häremot nedlades allt arbete i Ådalen den 14 maj och ett stort demonstrationståg anordnades. Trots oron vägrade SAF att gå med på att inhibera arbetet. Militären beskött demonstrationståget varvid fem personer dödades och lika många sårades.[42]

En av följderna av Ådalshändelserna var att den frisinnade regeringen Ekman 1932 beslöt att lägga fram ett förslag om att utsträcka tillämpligheten av 1868 års ordningsstadga. Bestämmelserna om anmälan och tillstånd för möten och demonstrationståg på gata, torg etc skulle sålunda gälla landsbygden i dess helhet.[43] Samtidigt förnyade Frändén sin motion av 1926. Han hänvisade till Ådalskommissionens uttalande att det var nödvändigt att anordnare av demonstrationståg och polismyndighet på förhand kontaktade varandra.[44]

Socialdemokrater och kommunister motionerade i fräna ordalag om avslag på propositionen.[45] I ett yttrande som i fränhet inte stod socialdemokraternas och kommunisternas efter gav styrelsen för Svenska landskommunernas förbund uttryck åt den meningen att ingen som helst åt-

39 Eliel Löfgren AK 1926:32:21, Felix Hamrin 32:22.
40 Se AK 1926:32:15, 24.
41 AK 1926:32:30.
42 NJA 1931 B973.
43 Prop 1932:183. Frågan kopplades samman med frågan om kontroll över offentliga nöjestillställningar. Se SFS 1932:198, 199.
44 Mot 1932:I:270. Ådalskommissionens berättelse s 142.

gärd behövdes. Ordningen med anmälan och tillstånd skulle hämma de sunda folkrörelserna. Det kunde inte vara riktigt att låta den andliga folkhälsan vara beroende av polisorganisationen. Samtliga länsstyrelser med ett enda undantag tillstyrkte däremot förslaget under åberopande av ordnings- och trafiksäkerhetssynpunkter.[46]

Då regeringsförslaget hade fått stöd av samtliga borgerliga ledamöter i lagutskottet, hade man kunnat vänta sig att de borgerliga partierna skulle sluta upp bakom förslaget, när det behandlades i kamrarna. Men så skulle ingalunda bli fallet. Inte en frisinnad röst höjdes för detta.[47] Bondeförbundarna var närmast tysta i debatten. Även på konservativt håll uttalades tveksamhet.[48]

Socialdemokraterna hävdade att förslaget var ett försök att avskaffa rätten för medborgarna att genom möten och demonstrationer fritt ge uttryck åt berättigade krav. På landsbygden saknade många platser möteslokal. Ofta var landsvägen det enda ställe som stod till buds. Det var det fattiga folket på landsbygden och framförallt de egendomslösa som svårigheterna hårdast skulle drabba. De skulle, om regeringsförslaget genomfördes, praktiskt taget berövas möjligheten att sammankomma i vitala angelägenheter. Lagen var en klasslag för de många som inte hade egen mark att stå på. Möller erinrade om att det hade varit nödvändigt att skapa en rätt att genom expropriation förvärva mark för möteslokaler. Denna lagstiftning fyllde en väsentlig uppgift men tyvärr var stora delar av Sveriges folk så fattiga att de inte kunde begagna denna expropriationsrätt för att skaffa sig samlingslokaler.[49]

På borgerligt håll bestreds att förslaget skulle ha karaktär av klasslag. I varje fall innebar ett sådant tal en betydande överdrift. Visserligen, sade Bengtsson i Norup, skulle politiska sammanslutningar komma att drabbas av de ifrågavarande bestämmelserna men de drabbade minst lika mycket nykterhetsrörelsen, fredsrörelsen och andra ideella rörelser, av vilka de borgerliga var minst lika intresserade som socialdemokraterna.[50] Bengtsson var tydligen okunnig om bestämmelsernas tillämpning tidigare.

Kamrarna stannade vid skilda beslut. Första kammaren biföll förslaget om anmälningsskyldighet. Andra kammaren stannade vid ett under

45 Mot 1932:II:523 resp II:511.
46 Prop 1932:183 s 44.
47 1LU 1932: 40.
48 Se bondeförbundarna Ernst Svensson FK 1932:39:20 och Jonsson i Risinge 47:65. Högermännen Öhman FK 1932:39:20, Bissmark 39:36, Frändén 39:31, Christenson AK 47:43 och Nilsson i Antnäs 47:46 var tveksamma.
49 I FK Åkerman och Möller 1932:39:12 resp 32, i AK Olsson i Mellerud 47:52. Med Möller instämde flera socialdemokrater, bland dem Schlyter. Om expropriationsrätten, se kap 6.4.
50 AK 1932:47:33.

debatten framlagt förslag att varken anmälan eller tillstånd skulle erfordras i fråga om demonstrationer och sammankomster.[51]

7.3.1.2 *Kommunism och nationalsocialism*

Som förut omtalats var en av anledningarna till att den Sandströmska kommittén tillsattes förekomsten av statsfientlig propaganda och av tydliga våldstendenser hos vissa grupper, kommunistiska och nationalsocialistiska.[52] Kommittén anförde bl a följande. Den allvarligaste yttringen av de diktatursträvande partiernas verksamhet var otvivelaktigt användandet av våld och störandet av ordningen. Oroligheter ägde mestadels rum i samband med möten och demonstrationer. Oordningar hade sålunda förekommit dels på det sätt att mötena blivit störda av politiska motståndare, dels så att mötes- eller demonstrationsdeltagare trotsat offentlig myndighets anvisningar eller övergått till våld å person eller egendom.[53] Man måste därför i stor utsträckning lita till ordningsmaktens närvaro för att upprätthålla ordningen. För att ordningsmakten skulle kunna fylla denna uppgift förutsattes som ett första villkor att den ägde kännedom om var och när ett möte eller en demonstration skulle äga rum.[54]

Tillståndstvång borde därför införas för demonstrationståg även på landsbygden. Vidare skulle länsstyrelse genom beslut som skulle underställas Kungl Maj:ts prövning kunna förordna att ett visst område på landsbygden skulle helt likställas med städerna i fråga om skyldighet att anmäla och söka tillstånd till allmänna sammankomster. Kommittén var inte enig i sina förslag. Sålunda föreslogs från högerhåll i åtskilliga avseenden åtgärder som gick längre än kommitténs majoritet velat förorda, medan socialdemokraterna i väsentliga delar inte biträdde kommittéförslaget.[55]

I proposition till 1936 års riksdag avvisade regeringen kommitténs förslag i förevarande hänseenden. Regeringen hänvisade till de skäl som vid 1932 års riksdag föranledde att dessa förslag förkastades.[56] Första lagutskottets majoritet — samtliga dess borgerliga ledamöter — var av annan mening. Den grundade sina ställningstaganden huvudsakligen på motioner från högern. Utskottsmajoriteten önskade att de för städerna gällande föreskrifterna om anmälningsplikt vid offentliga möten, föredrag o d inomhus borde utsträckas även till landsbygden, liksom föreskrifterna om tillståndstvång i stad vid möten, föredrag, demonstrationer o d utomhus. Kamrarna avvisade emellertid utskottsförslaget.[57]

51 FK 1932:39:40, AK 47:86.
52 Kap 7.2.1.
53 SOU 1935:8 s 80.
54 SOU 1935:8 s 86.
55 SOU 1935:8. Reservationer se s 345, 357.
56 Prop 1936:234 s 37.
57 FLU 1936:48 s 43, 78 f, FK 45:64, AK 46:138.

7.3.2 1956 års lag om allmänna sammankomster. Demonstrationsrätten

År 1936 hade tillsatts en utredning med uppgift att omarbeta 1868 års ordningsstadga, ordningsstadgeutredningen. Det förslag utredningen avgav utsattes för allvarlig kritik och ledde inte till något resultat.[58] År 1949 tillsattes en ny utredning. I direktiven för denna underströks att församlingsrätten syntes utgöra ett så väsentligt element i en demokratisk samhällsordning att dess huvudgrunder borde fastslås i lag. [59]

Utredningen anlade följande principsynpunkter på spörsmålet om församlingsrättens reglering. Utgångspunkten borde vara att största möjliga frihet skall få råda. För att friheterna ej skulle missbrukas måste emellertid samhällets ordningsmakt beredas möjlighet att vinna insyn i vad som skedde vid offentliga tillställningar. Utövandet av de medborgerliga friheterna medförde vidare behov av åtgärder för att trygga den yttre ordningen vid tillställningar och säkerheten för de närvarande. Bland de befogenheter för ordningsmakten som i angivna syften kunde erfordras märktes rätt att närvara vid sammankomster och tillställningar samt rätt att upplösa sådana. Vidare kunde behövas viss möjlighet att på förhand pröva, om en tillställning borde få äga rum, och därmed rätt att förbjuda den eller vägra tillstånd till den. Härtill anknöt sig frågan om anmälningsskyldighet.[60]

På grundval av förslaget framlades en proposition med förslag till lag om allmänna sammankomster (LAS). Detta godtogs utan diskussion av lagutskottet och kamrarna.[61] Lagens huvuddrag är följande. Med allmän sammankomst avses i lagen sammankomst som anordnas för allmänheten eller till vilken allmänheten äger tillträde eller som är att jämställa med sådan sammankomst. Demonstration anses vara en form för allmän sammankomst. Tillstånd fordras för att anordna allmän sammankomst på gata, torg, park eller annan plats som är allmän plats enligt stadsplan eller byggnadsplan. Utan tillstånd får sådan sammankomst inte heller hållas på bl a allmän väg eller annat område som används för allmän samfärdsel. Tillstånd meddelas av polismyndigheten. Vid tillståndsprövningen skall beaktas vikten från allmän synpunkt att församlingsfriheten upprätthålls. Innebörden härav är att tillstånd i regel skall beviljas om hinder inte möter från trafik- och ordningssynpunkt.[62] För att anordna allmän sammankomst utomhus på annat område än allmän plats i stad eller köping krävs anmälan till polismyndigheten. I lagen, som är den som i dag reglerar församlingsrätten ingår bestämmelser med syfte att

58 SOU 1944:48 s 114, 126 f. Se också interpellationssvar AK 1943:27:102.
59 SOU 1954:37. Sakkunniga för översyn av ordningsstadgan för rikets städer m m. Riksdagsberättelsen 1950 In:26 s 309 f.
60 SOU 1954:37 s. 64 f.
61 Prop 1956:143, FLU 37, FK 32:47, AK 32:92.
62 Prop 1956:143 s 175.

förhindra trakasserier från myndigheternas sida såsom tidigare stundom skedde.[63]

Rätten att demonstrera är den form av församlingsfrihet som under senare år fått allt större betydelse som ett uttrycksmedel för politiska åsikter. Framför allt är det ungdom som genom demonstrationer sökt ge uttryck åt sin uppfattning i olika politiska frågor. Vid dessa demonstrationer har text på banderoller och skyltar samt muntliga uttalanden inte sällan formulerats så tillspetsat att de kommit i konflikt med brottsbalkens bestämmelser om uppvigling. I detta sammanhang har ett par bestämmelser i LAS kommit i blickpunkten, nämligen dels stadgandet i 10 § att polismyndigheten äger upplösa sammankomst om vid den förekommer något som strider mot lag, dels stadgandet i 11 § att polismyndigheten kan förbjuda förnyande av sammankomst som åsyftar eller innebär något som strider mot lag.

De yttrandefrihetsbrott som förekommit i samband med demonstrationer är främst uppvigling, skymfande av rikssymbol och ärekränkning av främmande statsöverhuvud. Här har två intressen kolliderat, å ena sidan intresset av yttrandefrihet och församlingsfrihet och å andra sidan vissa intressen som brottsbalken avser att skydda. Kritik har bl a riktats mot straffbestämmelserna om uppvigling, då de kriminaliserat även rena bagatellfall av uppmaning till brott, och för att de inte lämnat utrymme för straffrihet, då det förelegat en intressekollision mellan det allmänna intresset att förhindra brott och rätten till åsiktsfrihet. Vidare har sagts att polisens ingripanden mot sammankomster, där det förekommit något olagligt, ofta leder till oroligheter och ibland också till sammanstötningar mellan polis och demonstranter.

På grundval av ett par utredningar[64] framlade regeringen 1970 därför en proposition med förslag om viss utvidgning av yttrande- och tryckfriheten. Sålunda föreslogs bl a att ringa fall av uppvigling skulle vara straffria samt att bestämmelserna om polisens rätt att upplösa och meddela förbud mot förnyande av allmän sammankomst begränsades till — förutom fall då sammankomst hållits i strid mot förbud eller beslut meddelats att sammankomsten inte fick äga rum — fall då sådan sammankomst föranledde svårare oordning eller avsevärd fara för de närvarande. Detta innebar sådan ändring av 10 och 11 §§ LAS att upplösning eller förbud mot förnyande av allmän sammankomst inte längre skulle få ske enbart på grund av lagstridigt handlande. Departementschefen underströk att grunden för upplösning och förbud mot förnyande var främst

63 Se kap 4.3.2, 5.7.

64 Kommittén för lagstiftningen om yttrande- och tryckfrihet (Stencil JU 1969:16 om uppviglingsbrott) och statssekreterare Ingvar Carlssons undersökning av behovet av reformer i syfte att trygga utövandet av demonstrationsrätten (PM om demonstrationsrätten, d 18.11.1968).

yttrandefrihetsbrotten. Intresset att värna församlingsfriheten borde emellertid väga tyngre än samhällets intresse av att kunna stävja och förebygga brott av detta slag. I praktiken torde dessutom endast "svårare oordning" användas som grund för upplösning av allmän sammankomst.[65] Kamrarna biföll propositionsförslaget.[66]

7.4 Grundlagsdebatten om yttrandefrihet och församlingsfrihet

7.4.1 Författningsutredningen och grundlagberedningen

Författningsutredningen upptog i sitt förslag till regeringsform ett särskilt kapitel (2 kap) om de grundläggande fri- och rättigheter som skall tillkomma svensk medborgare. Enligt dess första paragraf skall denne åtnjuta åsiktsfrihet, yttrandefrihet och tryckfrihet, religionsfrihet samt församlingsfrihet och föreningsfrihet.[67]

Förslaget blev emellertid föremål för en omfattande kritik. Kritikerna anmärkte så gott som genomgående att grundlagsskyddet för fri- och rättigheterna var alltför svagt eller opreciserat.[68] I direktiven för grundlagberedningen underströk justitieministern att det på förevarande område rörde sig om en i rättstekniskt avseende sällsynt svårarbetad materia men att man inte borde uppge försöken att uppnå en tillfredsställande lösning av hithörande problem. Justitieministern anförde bl a vidare:

> Uppenbart är, att det finns vissa värden eller intressen, som bör respekteras och skyddas av samhällsmakten i dess normgivning liksom i dess utövning av andra funktioner, så långt detta av hänsyn till andra likaledes skyddsvärda samhällsintressen rimligen kan ske. Såsom exempel bland andra på intressen, som på detta sätt är förtjänta att respekteras och värnas kan nämnas för det demokratiska samhällets funktionsförmåga så väsentliga ting som yttrandefrihet, personlig frihet, föreningsfrihet och församlingsfrihet. Så länge insikten om dylika värdens betydelse är levande hos folkets flertal, ligger däri med folkstyrt samhälle en stark faktisk garanti för att de blir respekterade och skyddade av samhällsmakten. Även om ifrågavarande intressen alltså mycket väl kan bli behörigen tillgodosedda utan grundlagens stöd, skulle det, icke minst med tanke på tider då demokratin hotas inifrån eller utifrån, innebära en styrka om de kunde omgärdas med grundlagens skydd.[69]

En enig grundlagberedning fann att den nya grundlagen i fråga om de politiska fri- och rättigheterna och den personliga friheten å ena sidan bör innehålla klara beskrivningar men å andra sidan bör medge att de

65 Prop 1970:125 s 8, 61.
66 FK 1970:30:55, AK 30:125, FLU 1970:47.
67 SOU 1963:16 s. 61.
68 SOU 1965:2 s 104.
69 Direktiven för grundlagberedningen, riksdagsberättelsen 1967 s 83.

angivna fri- och rättigheterna kan begränsas genom lag antagen med vanligt majoritetsbeslut.[70]

"Om ej annat stadgas i lag," skulle alltså svenska folket få rätt till bl a yttrandefrihet samt mötes- och demonstrationsfrihet. Församlingsfriheten skulle alltså även för framtiden i realiteten bli utan grundlagsskydd. Detta gäller också övriga fri- och rättigheter som anses tillkomma medborgarna i vårt land. I direktiven för grundlagberedningen hade justitieministern gjort följande uttalande:[71]

> Eftersom samhället är underkastat ständiga och ofta snabba förändringar, säger det sig självt, att en rättighetskatalog i detta rättstekniska utförande skulle till avsevärt men för samhället i hög grad reducera möjligheterna att i tid anpassa rättsordningen efter vad ändrade samhällsförhållanden kräver. Det kan därför icke annat än beträffande någon enstaka rättighet av hög dignitet, t ex tryckfriheten, ifrågakomma att kringgärda hela eller huvuddelen av det regelsystem, som konstituerar rättigheten med grundlagsskydd . . .

Detta justitieministerns uttalande påminner om ett inlägg i första kammardebatten om grundlagsskydd för församlingsfriheten 1892 som framfördes av en konservativ ledamot, ett inlägg som dock hade en tydlig politisk adress. Med hänsyn till den då pågående anarkistiska och socialistiska propagandan kunde det enligt honom vara betänkligt att införa bestämmelser om församlingsrätt i grundlagen. Därigenom skulle bestämmelserna bli "mera orörliga än må hända tidens krav" kunde påkalla. Allmän lag hade ju nödig fasthet och kunde i motsats till grundlagen snabbt ändras om förhållandena sådant krävde. Nu var inte rätta tiden inne att orubbligt fastslå vad man under möjligen kommande oroligheter kunde behöva ändra.[72]

Även grundlagberedningens förslag i vad gällde skyddet av de medborgerliga fri- och rättigheterna skulle mötas av stark kritik.

7.4.2 **1973 års proposition**

I proposition till 1973 års riksdag tog regeringen i 2 kap 4 § i ett överarbetat förslag till ny regeringsform in vissa bestämmelser om de grundläggande medborgerliga fri- och rättigheterna, bl a sådana som är av särskild betydelse för politisk verksamhet, såsom yttrandefrihet, mötesfrihet och demonstrationsrätt. Det närmare innehållet i dessa fri- och rättigheter skulle anges i lag. Vidare föreskrevs bl a att arbetstagare borde genom lag eller avtal tillförsäkras inflytande över ledningen och fördelningen av arbetet och andra frågor som berörde honom nära i hans an-

70 SOU 1972:15 s 23, 107, se förslagets 7 kap 2 § andra st.
71 SOU 1972:15 s 72.
72 Se kap 4.3.2, s 86.

ställning. Han borde också skyddas mot uppsägning som var osakligt grundad.[73]

Konstitutionsutskottet föreslog vissa ändringar av kapitlet. Sålunda utgick ur dess förslag det skydd som i propositionen givits arbetstagare mot arbetsgivare. Däremot inflöt en bestämmelse om att förening av arbetstagare samt arbetsgivare och förening av arbetsgivare skulle äga rätt att vidta fackliga stridsåtgärder om annat ej följde av lag eller avtal.[74]

Inom konstitutionsutskottet rådde enighet om att propositionsförslaget innebar en förstärkning av skyddet i grundlag av de politiska fri- och rättigheterna i förhållande till då gällande grundlagsreglering. Däremot var meningarna delade i frågan om i vilken utsträckning det var möjligt att i grundlag bereda ett starkare skydd för fri- och rättigheter än propositionsförslaget innebar och på vilket sätt detta skulle ske. Det hade stått klart för utskottet i dess helhet att stora tekniska svårigheter förelåg att nå en lösning som förenade ett i grundlag starkare förankrat skydd än det föreslagna med utrymme för erforderlig handlingsfrihet för statsmakterna. Inom utskottet enades man därför om att en utredning borde tillsättas med uppgift att i hela dess vidd på nytt överväga frågan om regleringen i grundlag av skyddet för enskildas fri- och rättigheter. Till utredningens övervägande hänsköts bl a frågan om arbetstagares skydd mot arbetsgivare. Propositionsförslaget i vad det avsåg 2 kap 4 § godtogs såvitt gällde det sakliga innehållet. Därjämte intogs i kapitlet en bestämmelse som avsåg att värna den fackliga friheten.[75] Utskottet föreslog att riksdagen hos Kungl Maj:t skulle hemställa om tillsättande av en parlamentarisk utredning rörande möjligheterna att förstärka skyddet i grundlag för de grundläggande fri- och rättigheterna.[76] Förslaget godtogs av riksdagen.[77]

I november 1973 tillkallade justitieministern den önskade utredningen, som tog namnet 1973 års fri- och rättighetsutredning. I direktiven för utredningen hette det bl a. Syftet med dess arbete borde vara dels att sträva efter att uppnå ett utbyggt skydd i grundlag för de politiska fri- och rättigheterna, dels att överväga frågan om en utvidgning av rättighetsområdet i övrigt.[78]

73 Prop 1973:90 s 2, 192 ff.
74 KU 1973:26 s 143 f.
75 KU 1973:26 s 51 ff.
76 KU 1973:26 s 89.
77 Riksdagens protokoll 1973:112 s 17, rskr 265, riksdagens snabbprotokoll 1974:28 s 98.
78 Riksdagsberättelsen 1974 s 118.

III Arbetsrätt

KAPITEL 8

Arbetarens rättsliga ställning i äldre tid

Vårt nuvarande samhälle har föregåtts av ett bondesamhälle med feodala inslag och detta i sin tur av ett trälsamhälle.[1] I dessa äldre samhällen avtvingades den fattiga obesuttna klassen arbetsprestationer med våld.

8.1 Träldom

I de nordiska länderna stod i äldsta tid den som saknade ätt och egendom utanför rättsgemenskapen. Ur motsättningen mellan den starkare och den svagare, mellan den besuttne och den obesuttne, ur uppfattningen att inte endast saker och djur utan även människor kunde vara föremål för ägande framväxte ett träldomsinstitut. Samhället präglades av föreställningen att den frie mannen i kraft av sin ättillhörighet och sin egendom ägde oinskränkt råda över sin familj och sina tjänare. Det samhällsförbund som efter hand växte fram ur frändskapen — först häradet, senare landskapet var ett förbund mellan likar. Det byggde på äganderätten till jord, på bonden som inför lagen svarade för sig och de sina. Våra landskapslagar visar att träldomen var rättsligen erkänd.[2] Trälen stod utanför ättgemenskapen och var därmed rättslös.[3] Denna skarpa gränsdragning mellan fri och ofri framträder inte klart i landskapslagarna. De representerar nämligen en brytningstid då mildare seder vunnit insteg i Norden.[4] Trälen hade då tillerkänts visst människovärde.

Ursprungligen betraktades emellertid trälen som ett husdjur eller ett ting. Trälen kunde i sin egenskap av egendom behandlas efter gottfinnande av ägaren. Han saknade manshelgd, dvs den personliga okränkbarhet som tillkom fri man. Man finner många uttryck för denna upp-

1 Vårt land uppvisade från 1200-talet oomtvistliga feodala drag, såsom skyldighet för bönderna att fullgöra vissa prestationer till överklassen i form av dagsverken, skatter, naturaprodukter, gästningsskyldighet, skjutshåll m m. Se Bo Gustafsson "Bönder och herrar", Ord och Bild 1970 s 344 ff.
2 Hasselberg s 52, 84 och Nevéus.
3 Herlitz s 14.
4 Hafström s 18.

fattning i landskapslagarna. Så säger Östgötalagen att "tager någon fast en förrymd träl eller en bortsprungen häst eller oxe och kungör det lagligen, skall han få en örtug därför". Av Äldre Västgötalagen framgår att träl kunde vara föremål för stöld precis som annan egendom.[5]

Efter hand uppluckrades uppfattningen att trälen stod utanför samhället. Först genom sedvänja och senare genom lagstiftning tillerkändes denne vissa rättigheter och vann så småningom sin frihet från träldomen, en utvecklingsprocess som tog århundraden i anspråk. Redan långt före tillkomsten av Skara stadga 1335, som förbjöd träldomen i vårt land, var sålunda träldomsinstitutet statt i upplösning. Stadgan var slutpunkten i en sedan lång tid pågående upplösningsprocess.[6]

Flera faktorer torde ha medverkat till träldomens upphörande. Inte sällan har kristendomen tillskrivits hela förtjänsten därav. Man har sagt att den kristna religionen med dess betonande av alla människors likhet inför Gud skulle varit ensam om de grundsatser som ledde till träldomens utrotande och att hedendomen aldrig kom till klart medvetande om träldomens orättfärdighet. Otvivelaktigt har kristendomen spelat en roll i kampen mot träldomen i Norden. Stöd härför finns i landskapslagarna. Tveksamt är däremot om kristendomen var den främsta drivkraften.

Man synes dock knappast böra uppfatta saken så, skriver Hasselberg, "att kyrkan i Sverige redan från början och under alla förhållanden aktivt engagerat sig för träldomens avskaffande. För den missionerande kyrkan har det alldeles säkert varit en väsentligare uppgift att få de hedniska trälarna kristnade än att få dem fria. Dessutom har givetvis den efter hand med allt större rikedomar utrustade egendomsbesittande kyrkan varit tvungen att acceptera det ekonomiska system som var förhärskande i landet."[7]

Man kan peka på ekonomiska faktorer som medverkat till träldomens försvinnande. Trälen har förmodligen inte sällan tillåtits att bryta jord utanför den ursprungliga boningsplatsen och att bosätta sig där mot att han lämnade viss del av den uppbrutna jordens avkastning till ägarna. Detta bruk att lämna trälar tillfälle att med eget arbete friköpa sig kan ha varit inspirerat från kristet håll men lika gärna och kanske troligare av vunnen insikt om att det kunde vara mera vinstgivande att köpa arbetskraften för en billig penning än att köpa trälen. Denne betingade ett högt pris och förlusten av en arbetsträl kunde därför vara mycket kännbar. Det var vidare oekonomiskt att hålla trälar som endast kunde ges full sysselsättning under sommarmånaderna i jordbruket men som husbonden måste föda och kläda hela året.[8]

5 ÖgL B 34:1, VgL I Tj 16 och 17, jfr 19. Se också ÖgL Km 1, GL 32 a.
6 Se ÖgL Ä 20 och UL Km 3:2 och Hasselberg s 63.
7 Hasselberg s 66. Stadgan avskaffade med religiös motivering träldomens ärftlighet.
8 Hasselberg s 67 och Nevéus.

I fråga om trädomens avskaffande skymtar en klassmotsättning. Det rådde nämligen, framhåller Hasselberg, en tvekamp mellan den ledande klassen och bondeklassen. Den förra ville av ekonomiska skäl avskaffa trädomen, medan bönderna bjöd ett segt motstånd mot trälarnas frigörelse. På de mindre jordbruken kunde det nämligen alltjämt vara förmånligt att begagna en eller ett par trälar som kunde beredas jämn sysselsättning.[8]

Kristendomens inflytande och ekonomiska faktorer bidrog sålunda till att trädomen efter hand dog ut. Det betydde emellertid inte att ofriheten försvann, den fick endast andra namn och andra former. Slavklassen kom att ersättas av legohjon, statare, torpare och andra egendomslösa med ställning föga olik trälarnas. Först 1920 försvinner den sista resten av trädomen i vårt land, rätten att aga sina underåriga tjänare.[9]

8.2 Tjänstetvång

Vägen till personlig frihet och någorlunda jämlikhet i rättsligt och politiskt hänseende skulle gå över ett *tjänstetvång*, en skyldighet att ta tjänst, som ersatte trädomen och i mycket liknade denna. Tjänstetvånget innebar skyldighet för vissa samhällsmedlemmar att ta anställning hos enskild person eller kronan och var förenat med sträng och omedelbar tillsyn. Det grundades på en lagstiftning som innebar långtgående övergrepp mot de fattigare befolkningsgrupperna, övergrepp som i århundraden skulle prägla det sociala tillståndet i vårt land.[10]

8.2.1 Medeltiden

Tjänstetvång fanns redan på landskapslagarnas tid. Det påbjöds senare även av landslagarna och allmänna stadslagen.[11] Grunden till det påbjudna tjänstetvånget har man i främsta rummet velat se i samhällets och de enskildas intresse av att var och en försörjde sig själv och inte föll samhället till last. Till stöd för denna teori, *fattigvårdsteorin*,[12] har åberopats att lagarna som gräns för tjänstetvånget satte en förmögenhet av tre mark, vilket ungefär motsvarade en årslön. Man behövde ej frukta, menade man, att den som hade en sådan förmögenhet föll någon till last under en tid av ett år. En rad skäl kan emellertid anföras mot fattigvårdsteorin.[13]

Redan lagarnas ordalydelse för tankarna i annan riktning. Yngre

9 Nevéus. Befälhavares på fartyg rätt att aga sjöman avskaffades 1922.

10 Se kap 10.2.1 om husbondeväldet.

11 Se t ex UL B 11:3, SdmL B 26:2 och VmL B 11:3 samt MELL B 14:3, MEStL B 21:4.

12 Den kallas också självförsörjningsteorin. Den omfattas av bland andra Hammarsköld (s 44) och Winroth (s 46). Se också Eek (s 36).

13 Jfr Lindstedt s 9 ff.

Västgötalagen talar sålunda om att man "tarvade" någon och denne vägrade anta erbjuden lega. Dalalagen nämner det fall att bonde ville leja lösker man. Gotlandslagen föreskriver skyldighet för vissa samhällsmedlemmar att hjälpa bonden med skörden. Efter ordalagen att döma synes dessa bestämmelser ha tillkommit för att tillgodose jordägarnas behov av arbetskraft och inte varit dikterade av ett försörjnings- eller fattigvårdsintresse. Skyldigheten att ta tjänst inträdde för övrigt inte förrän den tjänstlöse erhållit erbjudande om sådan men avböjt detta.[14]

Mot fattigvårdsteorin vittnar vidare att man efter hand övergav tremarksgränsen och försökte tvinga in i ett tjänstehjonsförhållande även dem som hade en förmögenhet som översteg tre mark.[15] Den tjänstlöse hotades med skattskyldighet som således användes som tvångsmedel. Det kan ha varit så, att ett ökat behov av tjänstefolk medfört en uppluckring av tremarksgränsen.[16] Härvid spelade naturligtvis bristen på arbetskraft — särskilt efter 1300-talets digerdöd — en roll. Man var på väg mot den under 1500-talet och långt in på 1800-talet gällande *nyttoprincipen*, dvs att var och en var skyldig att använda sin arbetskraft för ändamål som staten ansåg nyttigt.[17]

I en i Växjö 1414 utfärdad stadga samt i ett par i Kalmar 1474 och 1483 meddelade recesser vände man sig mot att vissa folkgrupper inte tog årstjänst utan försörjde sig genom tröskningsarbete samt annat tillfälligt drängarbete samt i övrigt genom jakt, fiske och kreatursskötsel. Dessa förbud mot tillfälligt arbete har uppenbarligen i första hand tillkommit i böndernas intresse för att underlätta deras möjligheter att erhålla arbetskraft.[18] Förbuden talar mot fattigvårdsteorin.

Det viktigaste skälet mot fattigvårdsteorin är emellertid det faktum att någon egentlig rättslig försörjningsskyldighet av allt att döma inte förelegat för vare sig samhället eller enskild. I våra landskapslagar finns visserligen bestämmelser om tionde, varav en del — fattigtionden — skulle gå till de fattigas försörjning och viss skyldighet för barn att ta hand om åldriga och sjuka föräldrar,[19] men det är att märka att fattigtionden förvaltades av den enskilde bonden som bestämde över dess fördelning. Fattigvården fick därför helt prägeln av godtycklig enskild väl-

14 VgL II U 29, DL B 51:1, GL 56 a. Se också UL B 11:3 och Vm L B 11:3. Winroth (s 58 f) är inte främmande för att tjänstetvånget kan ha varit föranlett av behovet av arbetskraft. Storleken av de tillgångar som befriade från tjänstskyldighet kan enligt Winroth tas till intäkt för denna uppfattning. Vidare kom det förhållandet att legostämman var halvårig Winroth (s 56) att vackla i uppfattningen att det enbart var fattigvårdsintresset som låg till grund för tjänstetvånget.

15 MELL B 14:3, MEStL B 21:4.

16 Jfr befolkningsutvecklingen, se Carlsson-Rosén del 1 s 204.

17 Jfr nedan vid not 25.

18 Se Winroth s 58.

19 Se t ex Lindstedt s 10 not 1 och Dahlberg s 7.

görenhet.[20] Denna "fattigvårdens" karaktär underströks av Smålandslagens stadgande att fattigtionden av bönderna skulle ges "hellre åt skylda än åt oskylda".[21] Inte heller i städerna fanns det någon skyldighet för samhället att sörja för de fattiga. Stadslagen föreskrev att de fattiga skulle utdrivas ur staden. Återvände de skulle de sättas i stocken. De som hyste dem skulle böta.[22]

Att det varit ett fattigvårdsintresse som framtvingat tjänstetvånget synes således knappast troligt. Däremot kan *säkerhetsintresset* ha spelat en viss roll som grund för tjänstetvånget. Det är rimligt att anta att de bofasta i vårt land med dess stora vidder och väldiga avstånd mellan bebyggda platser hyst fruktan för kringströvande hopar av löst folk. Sålunda kan nämnas att efter ett herremöte i Skänninge konung Birger Magnusson 1303 utfärdade en författning som ålade landstrykare att — vid äventyr av spöstraff och öronens avskiljande samt efterföljande landsförvisning — inom viss tid skaffa sig husbonde.[23]

Ett annat intresse som kan ha gynnat tillkomsten av tjänstetvånget kan ha varit *skatteintresset*. Lagbestämmelserna visar på ett samband mellan skattskyldighet och tjänstefrihet. Gränsen för såväl tjänstskyldighet som skattefrihet drogs nämligen vanligen vid tre marks förmögenhet, m a o den som ägde denna tillgång var fritagen från tjänstetvång men underkastad skattskyldighet och den som saknade den var tjänstskyldig men åtnjöt skattefrihet. I flera lagar framträdde ett allmänt intresse: man fordrade att dess medborgare betalade skatt eller ägnade sig åt en nyttig verksamhet. Oförmåga att betala skatt blev en rättslig grund för tjänstetvång. Samhällsintresset ansågs kräva positiva insatser av alla medborgare till nationens bästa.[24]

Men mycket talar för att den starkaste drivfjädern bakom tjänstetvånget varit de *härskande klassernas behov av tjänstefolk*. Härpå tyder vad redan förut anförts. Vid ett studium av de enskilda lagarna finner man ytterligare stöd för denna uppfattning. Sålunda föreskrev exempelvis Gotlandslagen att allt folk i socknen som ej hade utsäde skulle vid risk av tre örars böter "icke hava något att genmäla mot att bärga säd hos bönderna". Enligt Dalalagen skulle den löskerman böta som på bondens begäran inte ville taga lega.[25] Växjö stadga och Kalmarrecesserna med dess förbud mot tillfälligt arbete talar också ett klarspråk. Lagarna tyder på att de besuttna sökte en ersättning för trälarna i att utnyttja den rättslösa och

20 Jfr Lindstedt s 8, Dahlberg s 17.
21 SmL Kk 6. Se Holmbäck-Wessén, Svenska landskapslagar, Smålandslagens kyrkobalk, Flock 6, not 5.
22 MEStL B 21:4.
23 Hammarskjöld s 46 och 47 vid not 3, Winroth s 46.
24 Winroth s 56, 58, SOU 1923:2 s 13. Se t ex MELL B 14:3 och MEStL B 21:4. Jfr Bergfalk s 47.
25 GL 56 a, DL B 51:1. Se också t ex UL B 11:3, VgL II U 29 och VmL B 11:3.

med misstro betraktade klass som bildades av fattiga lantarbetargrupper, backstugusittare, inhyseshjon m fl.[26]

Böter var det medel som man i första hand använde för att framtvinga efterlevnad av bestämmelserna om tjänstetvång. Böteshotet riktades till att börja med inte mot den som nekade att ta tjänst utan mot den som tog den tjänstevägrande under sitt beskydd. Man sökte därigenom ställa den sistnämnde utanför "friden", utanför samhället, och därigenom tvinga honom till lydnad.[27] Detta tyder också på att vad man i första hand avsåg med bestämmelserna var att tillgodose behovet av arbetskraft. Från fattigvårdssynpunkt kan i vart fall inte varit något att invända mot att man räckte behövande en hjälpande hand.

8.2.2 1500-talet. Försvarslöshetssystemets födelse

Under 1500-talets första hälft vann den uppfattningen allt mer insteg att staten ägde rätt och plikt att kräva att varje medborgare hade en av staten godkänd sysselsättning. Man övergav, har det sagts, fattigvårdsprincipen och bekände sig i stället till *nyttoprincipen*.[28] I verkligheten var det emellertid inte fråga om något nytt. Liksom under föregående skede var den starkaste drivfjädern bakom tjänstetvånget de härskande klassernas behov av tjänstefolk, liksom då vände sig tvånget mot de fattiga samhällsklasserna. Vad som var nytt var att staten uppträdde som allvarlig konkurrent om arbetskraften. Merkantilismen med dess strävan att skapa ekonomiskt enhetliga statsbildningar hade intagit scenen. Dess syn på arbetsförhållandena var ohöljt materialistisk: krav ställdes på riklig tillgång på arbetskraft till billigaste pris. Vid den nyare tidens inbrott omtalas för första gången allmänt arbete, såsom arbete på slott och fästningar samt i statliga gruvor. Den stående hären och flottan, som ersatte det tidigare frivilliga uppbådet mot fienden, krävde ständigt nytt manskap. Staten framträdde med anspråk som aldrig förr. Den enskildes intresse av oberoende och önskningar att ägna sig åt den verksamhet eller åt det yrke som han själv föredrog fick träda tillbaka för de fördelar som de makthavande ansåg sig kunna vinna genom att styra arbetskraften.[29]

I princip riktade sig tjänstetvånget mot varje medborgare. I praktiken skyddade dock rikedom och social ställning mot tjänstetvång. Adelns intresse kom i första hand. Men även bönderna slapp krigstjänst där så var möjligt. Man erkände principen "att där dräng fanns att taga, borde bonden själv förskonas".[30] Det blev — säger Winroth — en för tiden fram

26 Jfr Winroth s 44, 45, 93, SOU 1949:4 s 35, Nordström J J del 1 s 125.
27 Winroth s 87. Se t ex UL B 11:3, Sdm L B 26:2, MELL B 14:3, MEStL B 21:4.
28 Winroth s 46 ff. Jfr lösdriverikommitterades förslag till förordning ang lösdriveri m m s 2 (riksdagstrycket 1885 2:2).
29 Herlitz s 59 ff, Heckscher s 75 ff.
30 Winroth s 95, 97. Jfr Herlitz s 63 och Rosén.

till början av 1800-talet utmärkande grundsats att anse alla dem som hörde till den lägre kroppsarbetande samhällsklassen skyldiga till tjänst, om de inte hade jordbruk eller annat lovligt yrke att sköta.[31]

Gustav Vasas strävan att skapa en stark nationalstat satte tydliga spår i lagstiftningen. I Örebro stadga av 1540 framträdde öppet uppfattningen att alla skulle arbeta till nytta för sig och det allmänna. Lagstiftaren hade övergivit förmögenhetsstrecket, tremarksgränsen; alla var pliktiga att verka för det gemensamma bästa.[32] Enligt 1540 års regementsform för Västergötland hade styrelsen för landskapet, ett "regemente", som bevakade kronans rättigheter, vidsträckt befogenhet att ingripa i de enskilda undersåtarnas handel och vandel.[33] Genom 1546 års mandat om köphandeln sökte man tillgodose städernas behov av arbetskraft. I syfte att öka antalet köpmän och hantverkare i städerna förbjöd man handeln på landsbygden, "landsköp", och befallde hantverkarna att flytta in i städerna. Men samtidigt gynnades landsbygden genom föreskriften att allt "onyttigt" folk skulle avlägsnas ur städerna i syfte att lätta lantbrukarnas behov av arbetskraft.[34] 1583 års instruktion för kungens fogdar underströk den knäsatta nyttoprincipen. Den befallde fogdarna att fasttaga löst folk som inte ville ta tjänst eller som löpt bort från sina husbönder. Idén att tvångsvis förse krigsmakten med manskap hade stadfästs i 1577 års förordning om utskrivningar. Enligt denna skulle skräddare, skomakare och andra hantverkare samt "köpmän" på landsbygden utskrivas, om de inte innehade hemman och betalade skatt. Endast de undantogs som allmogen inte kunde undvara, "helst utav dem som äldst och till krigssaker obrukeliga äro". Motsvarande regel gällde för stad.[35]

Utskrivningen av soldater inverkade menligt på adelns och böndernas möjligheter att förse sig med erforderlig arbetskraft. Klagomålen var många. Genom 1569 års adelsprivilegier gavs adeln emellertid förmånen att deras landbönder endast i nödfall skulle utskrivas.[36] Det skydd som på detta sätt bereddes adelns underlydande kallades *laga försvar*. Den som saknade sådant kom efter hand att benämnas *försvarslös*.[37] Här avsågs alltså försvar mot utskrivning till krigstjänst. Senare kom termen att beteckna försvar mot de påföljder varmed tjänstehjonsstadgan hotade den som saknade lovlig hantering eller tjänst.

31 Winroth s 62. Jfr Hammarskjöld s 50.
32 Enligt Winroth (s 60) får Örebro stadga mera betraktas som en uppmaning än som en befallning. Stadgan föreskrev nämligen inte någon påföljd för den som inte ställde sig den till efterrättelse.
33 Se B Karlsson.
34 Hammarskjöld s 48 f, Heckscher s 82 ff.
35 Hammarskjöld s 54.
36 Hammarskjöld s 56.
37 Hammarskjöld s 61.

8.2.3 Försvarslöshetssystemet under 1600- och 1700-talen

Genom 1617 års adelsprivilegier fick adeln ytterligare förmåner. Från utskrivning fritogs även annat tjänstefolk än det som behövdes för jordbruket, nämligen de "ämbetsmän" som adeln behövde till sitt "hushålls uppehälle, tarv och förbättring". Denna adelns rätt att hålla "försvarskarlar" kom emellertid att missbrukas. Privilegiet gjordes till en inkomstkälla. Hantverkare som ville bosätta sig på landet och inte ville söka burskap men fruktade att såsom "löst folk" uttagas till krigstjänst betalade adelsmannen en avgift för att därmed få ett försvar.[38] Denna företeelse kom att öka trycket på den fattigaste delen av befolkningen.

Även under 1600-talet kom nyttoprincipen till uttryck i en rad författningar. 1635 års landshövdingeinstruktion föreskrev sålunda att den som var arbetsför och bosatt på landet ålåg att antingen ta tjänst eller föras till tukthuset för att där "arbeta sig till födan". I stad var borgmästare och råd skyldiga att två gånger om året hålla rannsakning över var och ens verksamhet. Den som inte ville försörja sig med köpenskap, hantverk eller tjänst skulle behandlas på samma sätt som "lättingar å landet".[39] År 1664 utfärdades en stadga om tjänstefolk och legohjon som skärpte påbudet om tjänstetvång.

I och med utskrivningarnas upphörande genom indelningsverkets införande 1682 kom tjänst hos adeln inte längre att medföra någon särskild förmån. Tjänst hos bonden gav samma försvar som hos adelsmannen. Detta hade till följd att adelsmannen hade att betala samma lega som bonden, vilket i sin tur medförde en högljudd klagan från adelns sida över tjänstefolkets dyrlegdhet. Resultatet av adelns klagan blev 1686 års legostadga som förbjöd allmogen att hålla tjänare till obegränsat antal.[40] Detta och den följande utvecklingen visar alldeles klart att vad man genom tjänstetvånget ville främja var mera de högre samhällsklassernas än statens intresse att placera varje undersåte i en från dess synpunkt riktig sysselsättning.

De 1723 och 1739 utfärdade legostadgorna medförde inte någon lättnad i tjänstetvånget. Tvärtom kan ifrågasättas om detta någonsin varit så långtgående som då. Alltjämt gällde som huvudregel att endast vissa näringar och yrken skyddade mot tjänstetvång. Det var, säger Winroth, "alltid, även i 1723 års stadga, endast mot den samhällsklass, vilken varken var bofast, burgen eller privilegierad, mot den lägre befolkningen, som tjänstetvånget trots påbudets allmänna avfattning riktades."[41] Man

38 Hammarskjöld s 56, 58, Bergfalk s 48.
39 SOU 1923:2 s 15. Jfr Bergfalk s 40.
40 Winroth s 98 f.
41 Winroth s 48.

gick t o m så långt att man förbjöd den lägre befolkningen att behålla alla sina barn hemma. Genom 1789 års förenings- och säkerhetsakt försvann restriktionerna att hålla tjänare helt. I praktiken torde dessa restriktioner inte ha känts så hårda som kan synas, eftersom bonden vanligen inte hade möjlighet att hålla några tjänare utöver det allra nödvändigaste.[42]

Den på 1700-talet verksamme prästen, nationalekonomen och riksdagsmannen Anders Chydenius har karakteriserat 1739 års tjänstehjonsstadga som ett medel att förtrycka arbetarklassen. Stadgan, säger han, satte "hela rikets ämbetsmannahop, mantalskommissarier, landshövdingar, magistratspersoner, kyrkoherdar, kyrkovärdar och sexmän, prostar och biskopar, kronobefallningsmän, läns- och fjärdingsmän, överståthållare, fiskaler etc alla dem i rörelse, att söka upp detta olyckliga folk och befordra dem till fästnings-, tukt- och spinnhusarbete och årstjänst".[43]

Omkring 1700-talets mitt hade man börjat söka sig en annan väg för att lätta bristen på arbetskraft. Man trodde sig ha funnit att till den lägre befolkningens uppgifter hörde att avla barn till den härskande samhällsklassens nytta. Denna lära ingick som ett led i merkantilismens befolkningsteori. I en förordning av den 20 juli 1762 kom detta *avelsändamål* till uttryck. Förordningen förklarade sålunda att "ej litet till folknummerns ökande" skulle "bidraga, om sådana mått blevo vidtagne, som befordrade tidige giftermål för folk, vilka icke hava tillfälle att äga eget jordbruk". I detta syfte hade man redan tidigare lättat på förbudet mot hemmansklyvning och mot anläggandet av torp och backstugor. Varje jordägare fick rätt att på sin mark bygga så många "backstugor och boningsrum" för gifta legohjon han önskade.[44] För framväxten av statarsystemet vid storjordbruken torde denna förordning ha varit av betydelse.[45] I syfte att påskynda befolkningsökningen utfärdades 1756 en förordning om rätt att ingå äktenskap redan vid 18 års ålder.[46] Men även tjänstetvånget mildrades för den som kunde bidra till en folkökning. Genom en förordning av 1770 fritogs sålunda från tjänstetvånget den som var gift och hade "visst boningsrum" eller var "å visst ställe boende".[47]

De under 1700-talet utfärdade legostadgorna hade bestämmelser om maximilöner. Allmänt hävdade man de låga lönernas ekonomi. Man förfäktade med en ytterlig radikalism denna ekonomi, "rikedom för landet i form av fattigdom för flertalet av dess invånare". Man gick t o m så långt att man föreslog en "rättvis" fördelning av tjänstefolket mellan

42 Winroth s 101 och not 370, 375.
43 Citat efter Montgomery s 31.
44 Montgomery s 34 ff.
45 Furuland s 26.
46 Förordning ang minderårigas giftermål den 8 december 1756.
47 Bergfalk s 9 not 7.

husbönderna. Härigenom skulle man undvika att lönerna genom konkurrensen pressades i höjden. Länge sökte man för att minska konkurrensen om arbetskraften och för att pressa lönerna hindra utflyttning av tjänstefolk från vissa folkfattiga landsdelar, i första hand Finland och vissa Norrlandslän. Inte ens flyttningen inom dessa landsdelar var fri. Denna form av "stavnsbaand" försvann 1766.[48]

Av det framförda framgår med all tydlighet att tjänstetvånget först och främst syftade till att tillgodose de härskande klassernas intressen, deras behov av tjänstefolk. Detta betyder dock inte att tjänstetvånget inte befordrade även andra intressen, om än i andra hand. Det är sålunda alldeles klart att tvånget var till nytta för säkerheten i landet. Inte heller fattigvårdsintresset faller utom bilden. Givetvis skyddade tjänstelegan mot nöd och minskade riskerna för att den anställde skulle falla annan till last. Helt naturligt kan man bakom tjänstetvånget spåra även skatteintresset.[49]

8.2.4 **1800-talet. Försvarslöshetssystemets sönderfall. Arbetstvång**

Efter det stora nordiska krigets slut förbättrades efter hand befolkningens levnadsvillkor med resultat bl a att folkmängden under de hundra åren 1751—1850 i det närmaste fördubblades.[50] Då folkökningen i huvudsak var koncentrerad till de lägsta skikten av jordbruksbefolkningen — torpare, backstugusittare och inhyseshjon — ägde en social omskiktning av mycket stora mått rum. År 1850 skulle en miljon fler människor än 60 år tidigare hämta sin utkomst inom jordbruksnäringen. Industrin var outvecklad och kunde absorbera en relativt liten del av överskottet av arbetskraft. Särskilt i områden där gods och större bondgårdar var vanliga ökade de fattigare befolkningsgrupperna hastigt. Där uppstod statarsystemet. Jordbruksbefolkningen kom att starkt proletariseras.[51] Man kom så småningom in i en situation som aldrig tidigare förelegat i vårt land: tillgången på arbetskraft översteg efterfrågan. Ju mer industrialiserat och rörligt näringslivet blev, ju mer jordbruket trängdes tillbaka, desto svårare blev det att hålla fast vid det rådande systemet med det intima sambandet mellan tjänstetvång och laga försvar.[52] Den stora arbetslösheten och omöjligheten att genom fattigvården lämna alla behövande hjälp

48 Montgomery s 32, d:o Tjänstehjonsstadgan s 254, 259. Jfr vid not 59. Stavnsbaand var ett i Danmark 1733 utfärdat påbud som förpliktade bondebefolkningen i åldern 14—36 år att stanna i sin hemort. Huvudsyftet var att gå till mötes de stora godsägarnas önskemål om bättre tillgång på arbetskraft. Stavnsbaandet avskaffades 1788.

49 Winroth s 48 f, 53, 60 f.

50 Hyrenius s 26.

51 Montgomery s 9 ff.

52 Montgomery Tjänstehjonsstadgan s 250, 265, 270 f.

skapade ett växlande antal lösdrivare. Det allt överhängande problemet blev hur samhället skulle ingripa. Två riktningar kämpade med varandra. En som såg den enda vägen i en restriktiv fattigvårdslagstiftning och en sträng tillämpning av försvarslöshetssystemet, en som motsatte sig tvångslagar och önskade åtgärder för näringslivets frigörelse från skråtvång och andra hämmande åtgärder. Detta ledde efter hand till en omprövning av föreskrifterna om laga försvar och lösdriveri.

I vilken mån ideologiska faktorer hade del i denna omprövning är svårt att säga. Helt utan betydelse torde de inte varit. En liberal syn hade börjat vinna insteg. Den ändrade ideologiska inställningen har dock säkerligen spelat en sekundär roll: den sociala och ekonomiska utvecklingen kom genom sitt eget tryck att i hög grad befordra en omläggning av socialpolitiken.[53]

Omprövningen av föreskrifterna om laga försvar och lösdriveri medförde så småningom att nyttoprincipen övergavs. Man sökte i stället försvara tjänstetvånget under hänvisning till *säkerhetsprincipen*, till intresset att upprätthålla ordning och säkerhet.[54]

I lagstiftningen finner man de första tecknen på nyttoprincipens upplösning i 1802 års värvningsstadga, som jämte årstjänst godkände även vissa andra sysselsättningar som laga försvar, och i 1804 års förordning om allmänna arbetsställen. Från de försvarslösa undantogs var och en som "bevisligen af egna tillgångar eller genom andras vårdnad eger sin bergning".[55] Tjänstetvånget var på väg att övergå till ett arbetstvång. Lösdrivaren var förfallen till krigstjänst.[56] Föreskriften om allmän skyldighet att skaffa sig årstjänst kvarstod i 1805 års legostadga.[57] Principförklaringen var emellertid mera en sak på papperet än i verkligheten. I realiteten byggde både 1802 och 1804 års författningar på principen om statens rätt att kräva att medborgarna skulle vara verksamma för det allmännas bästa. Lösdriveribegreppet var sålunda lika omfattande som förut. Man skilde inte mellan lösdrivare, vilkas arbetslöshet berodde på deras egen vilja, och lösdrivare som ville men inte kunde få lovlig sysselsättning. Det enda botemedlet man tillgrep mot lösdriveriet var att sända försvarslösa till allmänna arbetsställen, fästningar och korrektionsanstalter.[58]

Den förda fattigvårdspolitiken var oförenlig med försvarslöshetssystemet. Lagstiftningen gav nämligen kommunerna möjlighet att hindra inflyttning av arbetssökande och minskade således de försvarslösas möjligheter att skaffa sig sysselsättning. Den stärkte också husböndernas makt

53 Montgomery s 22.
54 Winroth s 49.
55 Winroth s 69.
56 Värvningsstadgan § 16.
57 Jfr Montgomery s 32 f.
58 1882 års lösdriverikommitterade, riksdagstryck 1885 2:2 s 3, SOU 1923:2 s 16 f, Winroth s 52.

och bidrog till att göra tjänstetvånget strängt och pressande.[59]

Fattigvårdspolitiken med dess begränsning av rörelsefriheten var emellertid inte populär hos innehavarna av storgods och industrier som hade behov av billig arbetskraft. Däremot fick politiken stöd av innehavarna av små och medelstora bondgårdar, en inställning som förklaras av den allt starkare spridningen av statarsystemet och fruktan för att systemet skulle medföra stora kostnader för fattigvård.[60]

1804 års förordning om allmänna arbetsställen gav en mycket vidsträckt omfattning åt lösdriveribegreppet. Detta gjorde att det inte var möjligt att omhänderta alla dem som enligt bokstaven var att anse som lösdrivare. Tvångsarbetsanstalter, fångvårdsanstalter och fästningar fylldes med försvarslösa.[61] Till överbeläggningen på anstalterna bidrog att en omhändertagen inte kunde friges förrän han erhållit tjänst eller lovligt näringsfång. Han var dömd på obestämd tid. I sin ämbetsberättelse för 1813 uppmärksammade JO att försvarslösa kvarhölls utan tidsbegränsning på arbetshus eller fästning. Ett inte obetydligt antal personer hade dömts till fästningsarbete på "behaglig tid". Det fanns de som varit kvarhållna ända till sex år "utan annan i bevis ledd brottslighet".[62] JO:s påtalande synes inte ha föranlett någon åtgärd. Inte heller i riksdagen visades något större intresse för saken. I en motion i borgarståndet vid 1817—18 års riksdag ifrågasattes visserligen om det var i överensstämmelse med RF 16 § att med stöd av polisförfattningar "gripa eller gripa låta och från sin hemort bortföra en var som ej förmår fulltyga, att han äger något visst och givet näringsfång". Lagutskottet sade sig ha funnit att det visserligen var ostridigt att varje medlem av samhället borde få åtnjuta skydd för sin personliga frihet, men att det var lika nödvändigt att varje samhällsmedlem använde sina krafter och förmåga att gagna det allmänna som ägde "en rättvis fordran att äska uppfyllandet av en sådan skyldighet".[63]

Snart nog fann man det emellertid nödvändigt att väsentligt utvidga kretsen av dem som åtnjöt laga försvar och därigenom söka reducera antalet lösdrivare och därmed antalet omhändertagna. Enligt 1819 års lösdriverifförordning fick sålunda endast de dömas till allmänt arbete som besvärade allmänheten med tiggeri eller som undergått bestraffning för tjuvnad. Syftet med förordningen uppnåddes emellertid inte. Systemet sades locka till lättja och medföra brist på dugligt arbetsfolk.[64] Fattigvårdsbördan växte. I anledning härav hemställde rikets ständer vid

59 Montgomery s 43 f, 51 f, Lindstedt s 54 f.
60 Montgomery s 43, 77.
61 Montgomery s 55 ff, SOU 1923:2 s 18
62 Rd 1815 Bih 1 s 177.
63 Bg 1817—18 1:403, LU 71, 106.
64 Montgomery s 62 ff.

1828—30 års riksdag om en strängare behandling av lösdrivarna. Kritiken mot 1819 års förordning medförde en återgång till tidigare skarpare restriktioner. 1833 års försvarslöshetsförordning innebar sålunda en bestämd reaktion mot de grundsatser som präglat 1819 års förordning. Hot om tvångsarbete hängde därefter inte endast över de lösdrivare som besvärade allmänheten med tiggeri eller undergått bestraffning för tjuvnad utan även över andra grupper av i lagens mening sysslolösa.[65]

Samma år utfärdades 1833 års legostadga som med vissa ändringar skulle gälla till 1926. Mellan stadgan och försvarslöshetsförordningen rådde ett intimt samband. Tjänstetvång förelåg alltjämt. Det system som 1833 års förordningar sanktionerade var oförenligt med begreppet medborgerlig frihet. Inte nog med att överheten kunde beröva en person friheten av orsaker över vilka denne inte själv kunde råda utan därtill kom att *omhändertagandet kunde resultera i livslång ofrihet*. Försvarslöshetsförordningen utsatte nämligen inte någon bestämd tid vid vars slut den försvarslöse ovillkorligen skulle sättas på fri fot.[66]

1833 års politik strandade på samma svårigheter som sina föregångare. Arbets- och korrektionsinrättningarna var otillräckliga för att mottaga alla lösdrivare.[67] Fångvårdschefen, generaldirektören Clas Livijn, kritiserade systemet häftigt. Lagstiftningen i fråga hade tillkommit och bibehållits av politiska skäl: under 1500- och 1600-talet för att skaffa folk till armén, under 1600-talet därjämte för att få arbetare till de stora adliga godsen och under 1700-talet för att få arbetare till fabrikerna. Trots att ett försvarslöshetstillstånd kunde uppkomma utan den försvarslöses eget förvållande bestraffades det. Omhändertagandets långvarighet berodde på den tillfälliga omständigheten att den omhändertagne erhöll laga försvar eller inte. Ett omhändertagande liksom ett ådömt tidsbestämt straff kunde därigenom lätteligen förvandlas till livstids fängelse.[68]

Livijn förkastade försvarslöshetssystemet. Allmän ordning och säkerhet måste tryggas med andra medel. Den grundsatsen borde införas i svensk lagstiftning att en medborgare fick häktas och lagföras endast om han genom lagöverträdelse givit anledning därtill. I säkerhetens intresse men inte eljest borde staten ha rätt att ingripa. Livijn underkände således principen att staten skulle äga rätt att tvinga sina medlemmar till "nyttig verksamhet".

Kritiken mot 1833 års försvarslöshetsförordning resulterade i 1846 års stadga angående försvarslösa som med vissa ändringar gällde till 1885, då försvarslöshetssystemet försvann ur svensk rätt. Förordningen innebar visserligen inte den långtgående reform som Livijn önskat men var dock

65 Montgomery s 63 f.
66 Montgomery s 66, 104.
67 SOU 1923:2 s 19.
68 Livijn, Montgomery s 58.

ett steg framåt. Möjligheterna till laga försvar blev nu långt fler än tidigare. Förordningen kan sägas ha försäkrat alla som förde en ordentlig och redlig vandel laga försvar.[69]

Men systemet led alltjämt av stora brister. En viktig förbättring var emellertid att allmänt arbete inte längre fick ådömas på obestämd tid. Alltjämt förekom dock att försvarslösa sattes i fängelse. Liksom tidigare behandlades brottslingar som försvarslösa, varigenom tvångsarbetet för dem kunde med korta avbrott vara hela deras livstid.[70]

Under 1830- och 1840-talen hade oron för fattigvårdsutgifterna i anledning av de egendomslösa klassernas tillväxt blivit starkare och starkare. Efter hand hade man blivit allt betänksammare mot den förda befolkningspolitiken och de låga lönernas politik. I ökande omfattning hade man kommit att ifrågasätta värdet av nya restriktioner. Man ville avvakta och se vad de tekniska och ekonomiska framstegen kunde medföra. I växande grad satte man sina förhoppningar till den ekonomiska liberalismen. År 1847 tillkom också en ny fattigvårdsförordning som gjorde rätten att mantalsskrivas och rätten att flytta fri. Kommunernas rätt att hindra inflyttning, som funnits sedan 1788, var därmed definitivt upphävd.[71]

Missnöje förspordes även med 1846 års försvarslöshetsstadga.[72] Stadgan ledde liksom 1819 års förordning till att tiggeriet och lösdriveriet ökade. Man krävde strängare bestämmelser mot försvarslös som var "lättjefull och liderlig".[73] I anledning av klagomålen ändrades försvarslöshetsstadgan genom en kungörelse 1853. Möjligheten att döma till allmänt arbete utsträcktes till dem som "av lättja eller böjelse för ett kringstrykande och oordentligt levnadssätt" underlät att skaffa sig arbete.[74] Vägar till godtyckte öppnades också genom 1853 års fattigvårdsförordning. Enligt denna skulle nämligen som försvarslös behandlas fattighjon som visat "tredska, självsvåld, oordentlighet eller sturskhet".[75] Stark kritik riktades mot försvarslöshetsförordningen. Kritiken vände sig främst mot den vidgade tillämpningen av tvångsåtgärder mot personer som inte begått brott. Till statens uppgift hörde visserligen att bereda sina medborgare skydd till person och egendom men denna statens verksamhet krävde den yttersta varsamhet och omsorg. Detta hade inte alltid iakttagits. Lagstiftningen hade sålunda tillgripits mot politiskt eller socialt misshagliga grupper, bl a för att bryta arbetarnas motstånd under den stora Sundsvallsstrejken 1879. Även i andra fall synes lagstiftningen om laga försvar ha spelat en roll

69 Hammarskjöld s 80, Montgomery s 105 f.
70 Hammarskjöld s 92.
71 Montgomery s 99 ff.
72 Mot 1847—48. Ad 1:174.
73 Mot 1847—48. Ad 1:291. Jfr Bd 1847—48 2:173.
74 SFS 1853:36 6 § 1 mom.
75 SFS 1853:39 § 7 mom 4.

under de hårda strider på arbetsmarknaden som kännetecknade den första tiden efter arbetarrörelsens framträdande.[76]

År 1885 antogs en lag angående lösdrivares behandling. Lagens syfte var att möjliggöra ingripande med säkerhetsåtgärder för att avvärja en aktuell fara för brottslighet. Som lösdrivare skulle den behandlas, som sysslolös strök omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle, om det inte av omständigheterna framgick att han sökte arbete. Vidare skulle den behandlas som lösdrivare som saknade medel till sitt uppehälle och som underlät att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika förde ett sådant levnadssätt att våda därav uppstod för allmän säkerhet, ordning och sedlighet.[77]

Vissa betänkligheter hade under riksdagsbehandlingen framförts mot den nya lagens utformning. Den behandlade sålunda medellösa annorlunda än bemedlade: den som var medellös kunde omhändertas som lösdrivare men däremot inte den som hade egna medel; likaledes skulle den friges som kom i bättre villkor, t ex genom arv.[78] I sitt försvar av lagförslaget erinrade justitieministern von Steyern att fråga var om en undantagslagstiftning. Det var ett faktum som inte kunde genom några känslosamma utgjutelser bortresoneras att det var endast den medellöse lösdrivaren av vilken samhället i regel hade något att frukta. Talet om fattigdomens rättslöshet kunde vara på sin plats under den gällande lagstiftningen enligt vilken arbetslöshet och nöd, även oförvållad, kunde leda till tvångsarbete, men det förlorade all sin udd mot en lagstiftning vilken som den föreslagna icke träffade någon annan medellöshet än den som vållats genom ett lättjefullt och vanartigt levnadssätt.[79]

Så gick försvarslöshetssystemet ur tiden. Detta blev, såsom 1948 års lösdriveriutredning framhöll, egentligen obrukbart, när det inrutade ståndssamhället fick vika för ett samhälle med vidgad näringsfrihet och när hela arbetslivet i grund ändrade karaktär till följd av industrialismens genombrott. Lagstiftningen om laga försvar stod i strid såväl mot de liberalistiska tankegångar som hyllade den fria konkurrensens principer som mot den begynnande arbetarrörelsens anspråk på ekonomisk trygghet och på likaberättigande för alla medborgare.[80]

76 Montgomery s 107, Casparsson LO del 1 s 17 ff, SOU 1949:4 s 43.
77 SFS 1885:27 1 §.
78 13 §, AK 1885:35:4, Richard Gustafsson, LU 21.
79 AK 1885:35:5.
80 SOU 1949:4 s 43.

KAPITEL 9

Formerna för striden mot fackföreningsrörelsen

I vårt gamla regleringssamhälle fanns det inte någon enhetlig arbetslagstiftning. Arbetsförhållandet var närmast ett statusförhållande mellan husbonden och tjänaren, mellan mästaren, gesällen och lärlingen. Arbetare i lantbruk och husligt arbete var sålunda underkastade legostadgans bestämmelser som gav tjänaren mycket liten frihet.[1] Tjänsteavtalet var ett legalt avtal som gav husbonden rätt att använda tjänstehjonets krafter till varje skäligt arbete. Det ansågs självklart att det var husbonden som ägde leda arbetet.[2] Speciella författningar — skråordningar, hallordningar och bergsordningar — reglerade arbetsförhållandena inom stadshantverket, manufakturerna och bergshanteringen. Denna arbetsrättsliga reglering kan betraktas som undantag från legostadgan. Arbetarna var i enlighet med de härskande merkantilistiska principerna underkastade sträng disciplin. Samfällda aktioner i syfte att genomdriva bättre arbetsvillkor var förbjudna.[3]

I och med industrikapitalismens genombrott bröts regleringssystemet sönder. Enligt liberal uppfattning skulle förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare regleras genom fria individuella avtal. Utvecklingen gick från status till kontrakt. Kontraktsprincipen erkändes som den kapitalistiska produktionsordningens ledande princip. "Arbetets frihet" — med motsvarigheten "avtalets frihet" på det juridiska planet — blev det arbetspolitiska slagordet.[4] Kollektiva aktioner som siktade till en förbättring av arbetarens villkor var förbjudna eller motarbetades överallt i Europa. Detta var i överensstämmelse med den franska revolutionens uppfattning av friheten: sammanslutningar av yrkesidkare ansågs som oförenliga med fri-

1 Se kap 10.2.1.

2 Jfr Winroth s 2 f. Då tjänsteavtalet gav upphov även till ett etiskt förhållande mellan parterna, var meningarna delade om avtalet var hänförligt under familjerätten eller obligationsrätten (Winroth s 11). När LU vid 1856—58 års riksdag försvarade husbondens aganderätt skedde det just under hänvisning till att tjänstehjonet i allmänhet betraktades som medlem av familjen. Se Pleijel.

3 Schmidt I s 12 ff, Adlercreutz s 98 ff.

4 Adlercreutz s 29. Jfr Maine s 170.

hetsidéerna.[5] I realiteten innebar detta att arbetsgivarna fick övertaget i striden mellan dem och arbetarna. Arbetsgivaren skyddades som samhällets välgörare.[6] Det var honom ensam förbehållet att leda och fördela arbetet, att anta och avskeda arbetare. Denna arbetsgivarens rätt betraktades som ett utflöde ur äganderätten till produktionsmedlen. I århundraden hade han varit ensam bestämmande på arbetsmarknaden och den inbrytande industrialismen gjorde honom inte beredd att göra avkall på sin makt. Den underordnade ställning som tjänstehjonet hade intagit i förhållande till husbonden överfördes till det nya systemet. I realiteten bestod alltså statusförhållandet. Arbetarens frihet bestod i friheten att ta eller inte ta det arbete som arbetsköparen ville ge honom. Arbetarna leva, skrev Marx och Engels i *Kommunistiska manifestet* 1848, endast så länge "som de finna arbete och endast finna arbete så länge som deras arbete förökar kapitalet. Dessa arbetare, som styckevis måste sälja sig själva, utgöra en vara som varje annan handelsartikel". Lönen motsvarade kostnaden för vad arbetaren behövde till "sitt underhåll och till rasens fortplantning". Den moderna industrin hade "förvandlat den patriarkaliske mästarens lilla verkstad till den industrielle kapitalistens stora fabrik".[7] Avtalsfriheten innebar, skriver Östen Undén, ingen garanti för en verklig avvägning av skilda intressen. Arbetaren mötte samma ekonomiska övermakt vart han vände sig. Han kunde inte överblicka arbetsmarknaden och erbjuda sin arbetskraft där efterfrågan möjligen var större. Han hade f ö möjlighet att se sig om efter arbete endast under den ytterst begränsade tid hans sparmedel räckte till livets uppehälle.[8]

Näringsfrihetens genomförande 1846 och 1864 i vårt land innebar att principen om det fria arbetsavtalet erkändes.[9] Den nya ordningen med individuella avtal utan uppsägningstid och utan bestämd avtalstid innebar en ökad otrygghet för arbetarna. Kapitalägarna frigjorde sig från de rättsliga band som de ansåg oförenliga med det kapitalistiska systemet. Medan arbetarna enligt 1833 års legostadga hade ägt åtnjuta viss uppsägningstid och en vid avtalets ingående bestämd avtalstid, kunde de nu kastas ut i arbetslöshet så snart arbetsgivaren fann att konjunkturerna motiverade detta eller av annat skäl önskade bli av med arbetaren, t ex därför att denne var fackligt eller politiskt verksam.[10]

Otryggheten i anställningsförhållandet tvingade arbetarna att på olika

5 Westerståhl s 11, Schmidt I s 17. Grundsatsen om arbetets frihet lydde: A compter du 1er avril prochain, il sera libre à toute personne de faire tel négoce ou d'exercer telle profession, art ou métier qu'elle trouvera bon.

6 Huberman s 172 f.

7 Kommunistiska manifestet s 24 f. Detta torde enligt Schmidt (s 21) i stort sett ge en verklighetstrogen bild av arbetarens förhållande vid denna tid.

8 Undén s 2 f.

9 Jfr Westerståhl s 11.

10 Se Adlercreutz s 27 ff. Marx Kapitalet I s 201 ff.

vägar söka tillkämpa sig trygghet i arbetet. Till att börja med sökte de sig tillbaka till de äldre regleringsformerna. Marsoroligheterna i Stockholm 1848 var åtminstone delvis ett utslag av denna strävan.[11] Sedan man insett att en sådan återgång inte var möjlig, började de fackligt och politiskt medvetna arbetarna bilda sammanslutningar för att skaffa sig bättre arbetsvillkor, bl a genom kollektiva arbetsavtal. Endast genom att organisera sig ansåg de att de skulle kunna bryta arbetsgivarnas makt. Fackföreningsrörelsen uppbyggdes som en organisation för strejker och var således en kamporganisation. Den kollektiva arbetsnedläggelsen betraktades som det huvudsakliga och yttersta maktmedlet för att genomdriva arbetarnas önskemål. Fackföreningsrörelsens första uppgift blev att söka få kontroll över strejkerna och ge dem en ändamålsenlig inriktning. Tidigare planlösa och oorganiserade arbetsnedläggelser försvann och efterträddes av målmedvetna aktioner, ledda och understödda av fackförbunden. Strejkerna blev framgångsrikare än förut. Inom fackföreningsrörelsen strävade man dock efter att begränsa dessas omfattning. Främst av två skäl ville man undvika stora allmänna strejker. Dels var det ofta svårt att skaffa tillräckligt understöd vid mera omfattande arbetsnedläggelser, dels fruktade man att dessa skulle ena arbetsgivarna och tvinga dem till motaktioner.[12]

Som man på fackligt håll hade fruktat kunde inte arbetsgivarna stå overksamma inför den växande strejkrörelsen. Allt vanligare blev att de tillgrep lockout som motvapen i syfte att ekonomiskt utmatta arbetarna. I och med arbetsgivarorganisationernas tillkomst efter 1902 års politiska storstrejk fick lockoutvapnet en helt annan styrka än tidigare.

Den aversion och fruktan som man på borgerligt håll kände inför strejkerna och den växande arbetarrörelsen skulle också finna sig andra uttryck. Visserligen var enligt den liberala kontraktsprincipen arbetsnedläggelse tillåten, om den inte innebar avtalsbrott, men inställningen till strejker påverkades både på liberalt och konservativt håll av den gamla föreställningen om strejker som uppror eller myteri mot samhället. Härom vittnar exempelvis de militära ingripandena mot de strejkande arbetarna i Persberg 1869 och Sundsvall tio år senare. Strävandena att oskadliggöra eller åtminstone pacificera den fackliga arbetarrörelsen skulle också komma till uttryck i lagstiftningsåtgärder och försök därtill. Vi har i de föregående kapitlen sett hur man på borgerligt håll sökte med straffrättsliga och politirättsliga stadganden komma till rätta med vissa drag i arbetarnas fackliga och politiska strävanden som betraktades som särskilt anstötliga och farliga. I det följande beskrivs ytterligare försök att med lagstiftning hejda den fackliga aktiviteten. Lagstiftarens uppgift på arbetsavtalslag-

11 Svensk historia II s 390, Hildebrand Emil: Oscar I s 31.
12 Westerståhl s 137 ff, 142.

stiftningens område uppgavs på ledande politiskt håll vara att skapa regler som förebyggde och utjämnade konflikter mellan arbetsgivare och arbetare.[13] Samma utveckling försiggick även i andra länder, såsom Danmark och England.[14] I ett arbete om den brittiska arbetarrörelsen heter det sålunda:[15]

The employers had more strings to their bow than the lockout and "free labour". *There was also the law*. In the midnineties, the idea of amending the trade union legislation began to be canvassed, and in the last years of the century a series of decisions by the courts began dangerously to whittle away the fundamental trade unions rights embodied in the legislation of the "seventies": the rights to picket or, in certain circumstances, to strike were now called in question. This tendency reached its climax in the Taff Vale decision of 1901, awarding the Taff Vale Railway Company £ 20 000 damages against the Amalgamated Society of Railway Servants for losses sustained during a strike. As long as this judgment stood, effective trade unionism was plainly impossible. The employers, backed by the state seemed to have won the day.

Lagstiftaren och rättskiparen sökte sig huvudsakligen fram på tre vägar som jämsides med varandra troddes leda till målet.

Ett legislativt erkännande av själva arbetsavtalet ansågs vara av utomordentlig vikt: man önskade att skapa *ett skydd mot arbetarnas individuella brytande av arbetsavtalet*. Utgångspunkten var 1833 års legostadga som skulle moderniseras efter industrins behov.

Den andra vägen var *att pacificera själva fackföreningsrörelsen och därigenom skapa ett skydd mot det kollektiva avtalsbrottet*. Det var ju detta som man i första hand fruktade på arbetsgivarhåll. Ett sådant skydd kunde erhållas, ansåg man, om de fackliga organisationerna ålades ett ansvar för arbetsfredens upprätthållande. Särskilt undersökte man möjligheterna att ålägga dem ansvar för medlemmarnas agerande. De fackliga organisationerna skulle fungera som ett slags övervakningsorgan över de till dem anslutna arbetarna.

Den tredje vägen att åstadkomma eller vidmakthålla arbetsfred var att befästa det rådande maktförhållandet på arbetsmarknaden genom *att rättsligen fastslå att makten på arbetsplatsen var arbetsgivarens* — det var ju sedan gammalt han som ägde att leda och fördela arbetet samt att anta och avskeda arbetarna.

I det följande skall dessa tre vägar behandlas var för sig i kap 11—13. Därigenom torde den ifrågavarande arbetsfredslagstiftningens karaktär och ändamål få en god belysning.

13 Se t ex Rskr 1899:101, 1899 års arbetsavtalskommitté s 16 ff.
14 Illum s 7 ff, Schmidt I s 34 ff.
15 Morton s 211. Förf:s kursivering.
16 Schmidt I s 222, Adlercreutz Arbetsrätt s 68. Lag om förnyad giltighet av vissa kollektivavtal (SFS 1971:43).

Här kan vara på sin plats att nämna några ord om samhällsfarliga konflikter. I kap 5.4 har skildrats hur man 1905 och 1910 — efter 1902 och 1909 års storstrejker — sökte skapa ett särskilt skydd för sådana avtal vid vilka arbetet var avsett att komma ett allmänt intresse omedelbart till godo. I tankarna hade man upprätthållandet av driften vid gas- och elverk, vatten- och renhållningsverk, brandkårer etc. Båda lagförslagen föll på socialdemokraternas och liberalernas motstånd. På dessa håll betraktades de som lagar ensidigt vändande sig mot arbetarklassen. Som omtalas i kap 11.3.2 väcktes frågan om åtgärder för att förebygga samhällsfarliga arbetsnedläggelser på nytt från borgerligt håll i början av 1920-talet. Någon lagstiftning kom emellertid inte till stånd. Under 1930-talet var frågan, som Folke Schmidt framhåller, ämne för livlig debatt. Denna avstannade med tillkomsten av 1938 års huvudavtal mellan SAF och LO men sköt åter fart i samband med 1971 års tvångslag som gav Kungl Maj:t fullmakt att för viss tid återuppliva kollektivavtalens giltighet och därmed fredsplikten. I lagen angavs som förutsättning för ingripande att stridsåtgärder hotade "väsentliga medborgarintressen".[16] Då den debatt i frågan som förts under 1930-talet och därefter inte kan ses som en fråga om åtgärder riktade ensidigt mot arbetarnas fackliga strävanden, saknas anledning att i detta sammanhang gå in på frågan hur man sökte lösa problemet med de samhällsfarliga konflikterna.

Westerståhl har i sitt arbete "Svensk fackföreningsrörelse" skildrat hur förhållandet mellan statsmakterna och den framväxande fackföreningsrörelsen utvecklade sig t o m de första åren av 1940-talet. Han behandlar sålunda från denna utgångspunkt bl a den lagstiftning som direkt tog sikte på arbetsgivarnas och arbetarnas organisationer eller på företeelser som stod i omedelbart sammanhang med dessa organisationers verksamhet. Det är fackföreningsrörelsens legala förutsättningar samt idédebatten i den mån den särskilt rörde arbetarnas fackliga strävanden som är föremål för hans uppmärksamhet. Av stort intresse i detta sammanhang är Adlercreutz' avhandling om kollektivavtalets tillkomsthistoria. Den skildring av den ifrågavarande lagstiftningen, som behandlas i nu förevarande arbete, har som syfte att fastställa om lagstiftningen hade karaktär av klasslagstiftning eller inte, och kan från denna utgångspunkt ses som ett komplement till Westerståhls och Adlercreutz' undersökningar. Vissa aspekter på denna lagstiftning som de båda författarna framför har jag ansett mig kunna förbigå. Andra har jag berört då de varit av intresse för belysningen av lagstiftningens karaktär.

KAPITEL 10

Skydd mot det individuella avtalsbrottet

Det gamla legoavtalet ersattes vid industrialismens framträdande av ett formlöst avtal. I 1864 års näringsfrihetsförordning fanns visserligen en del föreskrifter om arbetsavtalet men dessa saknade praktisk betydelse. I stället för förordningens regler av närmast politirättslig art tillämpades på arbetsavtalet allmänna avtalsrättsliga principer.[1] Arbetaren hade rätt att vägra ta emot erbjudet arbete och att när som helst lämna detta, om han inte därigenom begick avtalsbrott. Den liberala kontraktsprincipen hade sålunda till följd att strejkrätten principiellt erkändes.[2]

Allteftersom arbetarklassens organisationer och aktioner växte i styrka, ökade oron hos de härskande samhällsklasserna. I riksdagen väcktes sålunda under 1800-talets båda sista decennier flera motioner med krav på skydd för "arbetets frihet". Meningarna var emellertid delade om på vilket sätt statsmakterna skulle ingripa. På en del håll önskade man en innehållsmässig reglering av det industriella arbetsavtalet eller åtminstone en överarbetning av legostadgan. På andra håll krävde man straffbestämmelser mot brytande av arbetsavtalet. Om den avtalsbrytande arbetaren inte kunde betala ådömd skadeersättning för avtalsbrott, borde han "hållas till allmänt arbete i viss, mot den ådömda summan svarande tid". Av ålder hade samhället ägt detta kraftiga medel, allmänt arbete, till skydd mot tredska hos arbetsföra män att försörja sig och de sina. Statsmakterna var ovillkorligen skyldiga att skydda arbetsgivare och icke strejklystna arbetare mot de skador som en strejk kunde tillskynda dem.[3]

Lagutskottet fann i anledning av motioner 1897—1899 att en utredning borde tillsättas i syfte att åstadkomma skydd åt "i behörig ordning ingångna arbetsavtal". Andra kammaren motsatte sig till att börja med detta men gav vid 1899 års riksdag upp sitt motstånd. Första kammaren delade däremot från början utskottets uppfattning.[4] Förslaget fick stöd

1 1864 års näringsfrihetsförordning 15 §. Se Adlercreutz s 150 f. NJA 1875 s 421.
2 Adlercreutz s 152.
3 Mot 1897:I:43, II:49, 1898:II:170 och 1899:II:52. Se också mot 1882:II:76 och 1890:II:111. Westerståhl s 246 ff.
4 LU 1897:50, 1898:12 och 1899:14, AK 1899:8:33, FK 7:27.

främst av företrädare för bönder och industriidkare. Lantmannapartiet ställde sig nästan enhälligt bakom utredningsyrkandet. Vad som förorsakade omsvängningen i andra kammaren var förmodligen rädslan för att strejkerna skulle sträcka sig ut på landsbygden.[5] Motståndare fanns bland ledamöter av liberal och radikal färg. Enligt Branting borde en lagstiftning om arbetsavtalet inte ifrågakomma förrän parterna blivit fullt jämställda. "Den som ingått ett dylikt avtal under nödens övermäktiga tvång, kan icke vara bunden vid detta avtal på samma sätt som den, som stått med alla fördelarna på sin sida och fått bestämma och besluta och avgöra villkoren för avtalet." Motståndarna till den föreslagna lagstiftningen framhöll det meningslösa i denna, eftersom strejkerna mera sällan innebar avtalsbrott.[6]

10.1 1899 års arbetsavtalskommitté: civilrättsligt och straffrättsligt ansvar för avtalsbrott

År 1899 tillsattes den av riksdagen önskade utredningen. Ordförande blev landshövdingen Dickson, en av initiativtagarna till Åkarpslagen. Utredningens uppgift var att undersöka vad som i lagstiftningsväg kunde göras för att skapa ett verksamt skydd för arbetsavtalet. Utredningen utarbetade två lagförslag, dels till lag om tjänsteavtal mellan husbönder och tjänare, dels till lag om vissa arbetsavtal. Dessa lagförslag kan betecknas som de första stapplande stegen på den moderna arbetsrättens område.[7] Kommitténs förslag till lag om vissa arbetsavtal som i förevarande sammanhang är av speciellt intresse, vilade helt på juridiska resonemang. Förekomsten av avtalsbrott utreddes sålunda inte.[8]

Förslaget färgades helt av föreställningen att det gällde att förebygga avtalsbrott från arbetarnas sida. Endast i förbigående berördes frågan om arbetsgivarnas avtalsbrott. Mot arbetarnas fackliga strävanden var kommittén fientligt inställd. Den fastslog sålunda, att vilket eller vilka medel man än valde för att hos arbetarna skapa respekt för arbetsavtalet, framgången i dessa strävanden väsentligen berodde på att den enskilde arbetaren ägde "verklig frihet att själv bestämma sitt handlingssätt i fråga om ett ingånget avtals bestånd." Det kunde enligt kommittén inte förnekas att "ej sällan just å fackföreningsväsendets konto måste skrivas orsaken till strejkerna och särskilt till den bitterhet, varmed striden å ömse sidor plägar föras".[9] Vidare synes kommittén ha saknat förmåga —

5 Se mot 1898:II:170 s 20, AK 1899:8:8, Westerståhl s 251 ff.

6 Branting AK 1897:31:26, 1899:8:12, Husberg AK 1899:8:6 m fl, Westerståhl s 253

7 Förslag till lag om tjensteaftal mellan husbönder och tjenare, Sthlm 1900 och Förslag till lag om vissa arbetsaftal, Sthlm 1901.

8 Åkerman s 12 ff.

9 Arbetsavtalsförslaget s 18, 21.

eller kanske vilja — att se vad som faktiskt tilldrog sig på arbetsmarknaden. Sålunda berördes inte frågan om kollektivavtalets betydelse, trots att kollektivavtalen under 1890-talet blivit allt vanligare och vid tidpunkten för kommitténs tillsättande inte kunde ses som en undantagsföreteelse.[10]

Utgångspunkten för kommitténs resonemang var att arbetarna synnerligen ofta saknade tillgångar att gottgöra arbetsgivaren den förlust denne kunde lida genom ett avtalsbrott. Skadeståndsskyldigheten verkade då inte som motiv att hålla avtalet. Detta förhållande innebar, ansåg kommittén, en fara såväl i rättsligt, sedligt och nationalekonomiskt avseende.[11]

I rättsligt avseende ligger faran uti den olikhet i rättsställning mellan arbetsgivare och arbetare, som måste göra sig gällande med hänsyn till kontraktsbrott. Den förre har i regel tillgång till gäldande av fullt skadestånd och undgår därför icke den ekonomiska påföljden av sitt kontraktsbrott; den senare besitter i regel icke förmåga att ersätta skadan ens till en del och utsätter sig således på sin höjd för förlust av lön under den tid, hans kontraktsbrott omfattar. Arbetarens ställning bliver härigenom en undantagsställning som är menlig för rättsordningens helgd. Det kan vidare ej annat än verka ofördelaktigt på det sedliga tillståndet i ett land, om ett större antal människor ser sig i stånd att saklöst underlåta att respektera ingångna avtal. Och vad den nationalekonomiska faran beträffar, så är den lika uppenbar. I första hand är det visserligen den enskilde arbetsgivaren, som bliver lidande. Men detta måste inverka menligt på produktionen i dess helhet. Med osäkerhet och löslighet i arbetarnas förhållande till arbetsgivarna följer nämligen ett allmänt osäkerhetstillstånd i ett lands produktionsförhållanden till skada för landet i dess helhet.

Civilrättsliga föreskrifter om skadeståndsskyldighet löste således enligt kommitténs mening inte problemet hur man skulle skapa ett effektivt skydd för arbetsavtalet. Röster hade "i följd av vunnen erfarenhet angående den hänsynslöshet, varmed arbetsavtal ofta brytas", allt mera höjts för kriminellt ansvar för avtalsbrott. Ett sådant ansvar borde dock vara det maktmedel som tillgreps i sista hand. Det var sålunda ofrånkomligt att undersöka andra tänkbara lösningar.[12] Förutom ett fackföreningens ansvar för föreningsmedlems avtalsbrott[13] undersökte kommittén därför bl a möjligheten till personalexekution, dvs att med tvång återställa avtalsbrytande arbetare i arbetet, beslag av lön för att gottgöra skadelidande arbetsgivare, undandragande av fattigunderstöd vid arbetsinställelse, införande av arbetsböcker och svartlistning av avtalsbrytande

10 Om kollektivavtalets landvinningar, se Adlercreutz s 314, 460.
11 Arbetsavtalsförslaget s 16 ff, citat s 17.
12 A.a. s 17 f.
13 Se kap 11.1.

arbetare. Men kommittén fann att dessa vägar inte var framkomliga.[14]

Kommittén stannade vid ett kombinerat skadeståndsrättsligt och kriminellt ansvar för avtalsbrott. Grundtanken i förslaget var att fullt skadestånd skulle utgå vid skada på grund av avtalsbrott och att arbetsgivaren skulle garanteras ersättning genom rätt att avtala om décompte, dvs rätt att innehålla en del av arbetarens intjänta lön för eventuellt framtida skadestånd. Parterna skulle — för att undvika besvärliga och kostsamma processer — därjämte tillerkännas en alternativ rätt till ett fixt skadestånd, motsvarande den kontanta lönen för viss tid, utan skyldighet att styrka annat än att kontraktsbrott ägt rum. Genom denna rätt till ett fixt skadestånd skulle skadeståndsskyldigheten bli mera verksam. Det kriminella ansvaret, böter om högst 200 kr, skulle vara subsidiärt. Saknades tillgång till böternas fulla gäldande skulle de förvandlas till frihetsstraff (fängelse eller straffarbete) efter allmän lag. Samma påföljd hotade den arbetsgivare som utan laga skäl före avtalstidens utgång avskedade arbetaren och underlät att utge det fixa skadeståndet.[15]

Den föreslagna lagstiftningen vilade sålunda — underströk kommittén — på skadeståndsskyldigheten i vanlig mening såsom det fundamentala skyddsmedlet. Varje annan utgångspunkt för en skyddslagstiftning skulle enligt kommitténs mening säkerligen stå i strid med den allmänna rättsuppfattningen och följaktligen vara förfelad. Detta kommitténs uttalande rimmar illa med utgångspunkten för dess förslag, nämligen konstaterandet "att det med arbetsavtalets civilrättsliga natur mest överensstämmande skyddsmedlet — skadeståndsskyldigheten — oftast är overksamt".[16]

Om kommitténs syn på kriminalisering av avtalsbrottet kan följande förtjäna att framhållas: Kommittén granskade vissa teoretiska argument som riktade sig mot själva principen om bestraffning av avtalsbrytande arbetare. Mot bestraffning hade bl a invänts att brytande av avtalet kränkte endast enskild rätt, en bestraffning av avtalsbrytande arbetare skulle alltså innebära ett underkännande av arbetsavtalets rent civilrättsliga natur. Denna invändning vilade enligt kommittén på ett missförstånd beträffande den rätta gränsen mellan civil orätt och kriminell orätt:

> Denna gräns är icke en fast, *a priori* given gräns. Den är relativ, växlar å olika tider och hos olika folk. Statens lagstiftning har icke till mål att bringa abstrakta juridiska principer till ett felfritt system utan skall ordna de mänskliga förhållandena efter det verkliga livets behov. Stöter lagstiftningen därvid på egendomliga, från det normala starkt avvikande förhållanden, är en modifikation av de allmänna eller genomsnittsreglerna fullt berättigad. Det praktiska behovet bestämmer således, kan man säga, den punkt där rättskränkningen upphör att vara uteslutande en privat rättskränkning.

14 Arbetsavtalsförslaget s 22—41.
15 A.a. s 56 ff.
16 A.a. s 17, 57.

Kommittén byggde som redan antytts upp en grund för bestraffning av brytande av arbetsavtalet på ett påstått praktiskt behov utan någon som helst undersökning av förekomsten av avtalsbrott. Detta behov, sade kommittén, "uppstår till följd därav, att svårigheten att träffa dem (arbetarna) på civilrättslig väg uppmuntrar till avtalsbrott och faktiskt drivit upp dessa till ett oroväckande antal". Till stöd för avtalsbrottets kriminalisering åberopade kommittén vidare bl a följande. Fullgörandet av arbetsavtalet kom helt an på arbetarens vilja. Han hade i sin besittning den utlovade varan, arbetskraften. Undandrog han sig att fullgöra arbetet med kännedom om att han icke kunde gottgöra den skada han kunde tillskynda arbetsgivaren innebar hans förfarande en art av oredlighet. Den avtalsbrytande arbetaren var på grund härav att likställa med en konkursgäldenär som var i stånd att fullgöra sina förbindelser men för att komma ifrån dessa undandolde sina tillgångar.[17]

Bakom kommitténs resonemang låg uppenbarligen den liberala uppfattningen om "arbetets frihet", att arbetsavtalet liksom andra avtal ingicks av jämställda parter. Kommittén insåg inte den roll som parternas olika ställning i ekonomiskt hänseende spelade, förstod inte — eller ville inte förstå — deras olika roll i produktionsprocessen. I arbetarnas egendomslöshet och därmed följande oförmåga att ersätta annan tillfogad skada såg kommittén tvärtom en rättslig förmånsställning för dessa som innebar en fara för samhället. Det var därför nödvändigt att skapa sådana rättsliga normer att arbetsgivarna kunde få gottgörelse för den skada som kunde tillfogas dem genom avtalsbrott. *Det var sålunda i realiteten inte den enskilde arbetarens brytande av avtalet som kommittén vände sig mot utan det kollektiva avtalsbrottet, mot det medel som arbetarklassen kunde tänkas tillgripa i kampen på arbetsmarknaden.*

På arbetsgivarsidan var man i stort sett belåten med Dicksonska kommitténs förslag. I arbetarkretsar ansåg man däremot att varje lagstiftning i ämnet var obehövlig, och att målet var en kollektivavtalslagstiftning med endast moralisk förpliktelse för fackföreningarna att upprätthålla avtalen. Landssekretariatet ställde sig principiellt avvisande till statsmakternas ingripande på arbetsmarknaden. Självklart vände det sig med skärpa mot förslagen om kriminellt ansvar och décompte. Ingen liknande garantiplikt hade stadgats för arbetsgivarna.[18] I ett cirkulär till fackförbunden betecknade landssekretariatet lagförslaget som ett medel "att skjuta en bräsch i arbetarnas organisationer".[19] Regeringen tog intryck av kritiken från arbetarhåll. Vid ett anförande i andra kammaren 1905 förklarade sålunda justitieminister Ossian Berger att kritiken hade över-

17 A.a. s 49 f.
18 Åkerman s 87 f, Westerståhl s 270, Adlercreutz s 461.
19 Landssekretariatets cirkulär nr 15, 24.2.1902.

tygat honom om att kommitténs avtalsförslag inte kunde läggas till grund för lagstiftning i ämnet.[20]

Häradshövdingen Assar Åkerman och hovrättsfiskalen Gustaf Olin, som 1906 hade fått Kungl Maj:ts uppdrag att utarbeta förslag till arbetsavtalslagstiftning, var mycket kritiska mot en kriminalisering av avtalsbrottet. De erinrade om att avtalsbrott förekom även inom andra områden än arbetsavtalets utan att man med avseende å dem velat stärka pliktkänslan och höja moralen med stadganden om straffrättsligt ansvar. Utredarna ansåg att förslaget i denna del vittnade om ett klasstänkande hos kommittén. De anförde sålunda:[21]

> Inom alla samhällsklasser är sinnet för punktligt uppfyllande av åtagna förpliktelser långt ifrån så levande som önskligt vore. Vill man åstadkomma förbättring därutinnan, kan det därför med skäl ifrågasättas huruvida det är rättvist att just för arbetarklassens del göra början med anlitande av straff.

Vidare hävdade de båda utredarna att det kriminella ansvaret skulle vara till föga gagn. Det moderna avtalsbrottet tenderade nämligen att bli kollektivt och en kollektivitet av arbetare var aldrig underkastad samma psykologiska lagar som individen. Vad som för den enskilde arbetaren skulle utgjort ett synnerligen kraftigt motiv att fullgöra ett åtaget arbetsavtal kunde vara fullkomligt utan verkan då fråga var om hundratals eller tusentals arbetare.

> Ofta nog lita de på att deras stora antal skall föranleda att deras avtalsbrott ej beivras eller att de rent av vid den blivande uppgörelsen med arbetsgivaren skola kunna tilltvinga sig löfte därom.

Här gjorde sig nämligen enligt de båda utredarna ytterligare en synpunkt gällande, nämligen att allmänt åtal vid arbetsavtalsbrott i allmänhet var uteslutet, då arbetsgivaren måste medverka för att avtalsbrott skulle kunna fastställas och säkerligen ofta skulle undvika detta för att inte försämra förhållandet till sina anställda. Säkerligen skulle också en massbestraffning av avtalsbrytande arbetare visa sig vara en förfelad åtgärd. Straffets nedsättande karaktär skulle försvagas, vilket skulle kunna innebära en fara för statens hela straffande verksamhet. Inte heller skulle en massbestraffning verka förbättrande på individen. Erfarenheten visade ju även att det aldrig var den strejkande utan alltid strejkbrytaren som inom arbetarnas egna led ansågs som den brottslige.[22]

Kommitténs förslag att arbetsavtalet skulle skyddas också mot arbetsgivarnas avtalsbrott genom straffbestämmelse ansåg Åkerman-Olin ha tillkommit endast för att grunda en skenbar likhet mellan parterna och därigenom befria lagstiftningen i fråga från karaktären av en ensidig be-

20 AK 1905:59:33.
21 Åkerman s 15.
22 Åkerman s 11 ff, citat s 17.

straffning av arbetarens avtalsbrott.[23] Utredarna menade uppenbarligen att här hade kommittén agerat med skygglappar för ögonen för att tillgodose vissa klassintressen.

Åkerman och Olin riktade ett annat grundskott mot den av 1899 års kommitté använda utredningsmetoden och därmed mot underlaget för kommittéförslaget. Det har förut omtalats att förslaget helt vilade på juridiska resonemang utan att någon utredning gjordes om den faktiska förekomsten av avtalsbrott. Åkerman och Olin visade nämligen med statistik att arbetsinställelser i de flesta fall inte var förknippade med avtalsbrott. Avtalsbrottet var endast en tillfällig företeelse vid arbetsinställelser. Det var därför inte riktigt att göra "arbetarnas avtalsbrott" ansvariga för de skadliga verkningarna av strejker. Dessa var förbundna med de legitima arbetsinställelserna. De av kommittén påtalade olägenheterna skulle således inte undvikas genom en kriminalisering av avtalsbrottet.[24]

1899 års kommitté grundade som vi sett sitt förslag på den civilrättsliga skadeståndsskyldigheten trots att kommittén konstaterade att arbetarna i regel inte hade förmåga att ersätta skadan ens till en del. Förslaget kan i denna del inte ses som något annat än ett försök att dölja det i övrigt — décompte och kriminellt ansvar i första hand — under en vacker dräkt. Man kan fråga sig vilken den verkliga grunden till kommittéförslaget var. Svaret kan, om man ser till förslagets reella innehåll och anledningen till kommitténs tillsättande, knappast bli något annat än att det avsåg att slå vakt om arbetsgivarnas maktställning och motarbeta fackföreningsrörelsen i dess strävanden.

10.2 Legostadgans roll i kampen mot fackföreningsrörelsen

Med industrialiseringens framträdande slog som förut omtalats det fria arbetsavtalet igenom inom industrin. Det låg nämligen i industriidkarnas intresse att — obundna av kontrakt med bestämda avtalstider — kunna anställa och avskeda arbetare alltefter konjunkturernas växlingar. När det gällde jordbruket, där produktionsförhållandena var närmast oförändrade, var däremot arbetsgivarnas intresse ett annat. För att försäkra sig om arbetskraft under sådd och skörd önskade de binda sina anställda genom långvariga kontrakt, helst årskontrakt med bestämd flyttningstid på hösten när skörden var bärgad. I detta arbetsgivarnas intresse kom 1833 års legostadga att leva kvar i decennier efter det fria avtalets genombrott på industrins område.

Efter hand som arbetarrörelsen vann inflytande växte kraven på lant-

23 A.a. s 23.
24 A.a. s 12 ff.

arbetarnas frigörelse från legostadgans regleringssystem. Stadgan framstod för arbetarrörelsen som en rest av en gammal klasslagstiftning. Mer än andra sociala institut framträdde den — vid sidan av statlönesystemet — i lantarbetarnas ögon som orsak till deras förnedring. Den var en symbol för lantarbetarnas eländiga förhållanden och förödmjukande beroendeställning. Därjämte var den en kraftig black om foten på dem i deras organisationssträvanden. Genom den i stadgan föreskrivna flyttningstiden på hösten efter skördetiden blev strejken ett oanvändbart vapen i kampen mot arbetsgivarna.[25]

Här skall i ett första avsnitt lämnas en översikt av legostadgans innehåll i några avseenden som nu kan vara av intresse. Därefter skall i ett par avsnitt beröras vissa bestämmelser som särskilt uppmärksammades i debatten under stadgans sista år, då frågan om dess avskaffande ständigt stod på dagordningen.

10.2.1 Några av huvuddragen i legostadgan

1833 års legostadga var länge kärnpunkten i den svenska arbetslagstiftningen och gav husbönderna en makt som väsentligt bidrog till att hindra arbetarnas frigörelse. Ehuru stadgan var utformad i ett naturahushållande samhälle och dess regler avpassade för en sådan samhällstyp, intogs i 1864 års näringsfrihetsförordning den föreskriften att stadgan i tillämpliga delar skulle gälla å förhållandet mellan näringsidkaren och dennes biträden eller arbetare om inte annat överenskommits. Legostadgan innebar en stark begränsning av den tjänandes personliga frihet. Det bör emellertid understrykas att bestämmelserna i stadgan inte enbart var till dennes nackdel. Tjänst enligt stadgan skyddade nämligen mot de stora risker att bli föremål för polisåtgärder som den tjänstlöse var utsatt för. Tjänst enligt stadgan gav sålunda "laga försvar" och gav ett skydd mot fästningsarbete och annat omhändertagande.[26]

Legoavtalet karakteriserades av husbondevälde och den anställdes underordnade ställning. Förhållandet mellan husbonde och tjänare hade en strängt patriarkalisk karaktär. Husbonden ägde sålunda tjänstehjonet "om dess sysslors behöriga förrättande undervisa samt det till skäligt arbete hålla". Husbonden skulle bemöta sitt tjänstehjon "med välvilja och foglighet eller allvarsamhet och stränghet, allt efter som tjänstehjon mer eller mindre troget och väl sin tjänst" förrättade. Var tjänstehjon försumligt, gensträvigt eller i sin levnad oordentligt, kunde husbonden skilja det från sig. Härtill ägde husbonden också rätt då hjonet var otroget eller i tjänsten oskickligt. Husbonden ägde rätt att söka tillrättavisa hjonet med måttlig husaga, en rättighet som 1858 upphörde beträffande vuxna

25 Se Back s 141 ff.

26 1864 års näringsfrihetsförordning 17 § 4 mom. Om försvarslöshet, se kap 8.2.

tjänstehjon. Husbonden ålåg att förse tjänstehjonet med "försvarligt underhåll och tjänligt husrum". Blev det sjukt, borde husbonden "låta det sköta och vårda". Husbonden ålåg att vårda legohjonet på dess ålderdom, om det tjänat honom troget och väl oavbrutet "ifrån sitt trettionde år och till dess det för ålderdom kommit i den belägenhet, att ingen med dess tjänst kan vara belåten". Legostadgan sade emellertid också att förmådde inte husbonden "tjänstehjonet försörja, njute det av församlingen det underhåll och den vård, varav det finnes vara i behov". Husbonden ägde sätta annan person i sitt ställe. Tjänstehjonet skulle visa denne samma hörsamhet som husbonden.[27]

Tjänstehjonet skulle "i sitt förhållande vara gudfruktigt, troget, flitigt, lydigt, nyktert och sedligt". Tjänstehjon som satte sig upp mot husbonde, matmoder eller den som var satt i deras ställe med ord eller gärning straffades enligt missgärningsbalken. Om tjänstehjon genom försumlighet eller vårdslöshet skadade husbondens egendom, avkortades lönen.[28]

Att husbondeväldet innebar en stark begränsning av tjänstehjonets personliga frihet belyses särskilt av följande föreskrifter.

Om tjänstehjonet försummade att inställa sig i tjänst å föreskriven tid, ägde husbonden, om han inte ville häva avtalet, hämta den försumlige med hjälp av polismyndighet.[29] Han kunde avskedas, om han "under förbuden tid" anträffades å krogar, källare eller näringsställe. Denna påföljd riskerade han också om han utan lov lämnade husbondens hus eller kom hem efter utsatt tid eller var borta över natten.[30] Avvek han ur tjänsten, innan tjänstetiden var ute, hade husbonden rätt att återföra honom med myndighets hjälp. Tjänstehjonet skulle då bli kvar i tjänsten till flyttningsdag, förlorade halva lönen och skulle ersätta husbonden eventuell skada. Om husbonden hellre ville häva avtalet, kunde han göra detta.[31]

Den nära nog absoluta kontroll över tjänstehjonet som legostadgan sålunda gav husbonden och den bristande respekt för den anställdes människovärde och personliga integritet som stadgan var ett uttryck för visade sig också i bestämmelserna om förvaring av tjänstehjonets personliga tillhörigheter, om utbetalandet av tjänstehjonets lön och om den husbonden tillkommande aganderätten. Utan husbondens lov ägde tjänstehjonet sålunda inte förvara sin kista med kläder eller annat som det till dagligt bruk behövde på annat ställe än i husbondens hus. Tjänstehjonet ägde inte rätt att, utan att husbonden så ville, utfå något av lönen, "innan

27 5—8 §§. Stadgandet om skyldighet att vårda tjänstehjonet vid sjukdom synes ofta varit ett tomt stadgande, vilket framgår av en rad fattigvårdsmål under 1860-talet, se Furuland s 46.

28 10, 11, 13, 14 §§.

29 45 §.

30 16 §.

31 52 §.

det sin tid uttjänt och redo för sig gjort."[32] Båda dessa bestämmelser tjänade givetvis som en garanti för att tjänstehjonet inte skulle avvika ur tjänsten. Rätten att aga icke vuxna tjänstehjon — män under 18 och kvinnor under 16 år — kvarstod till 1920.

Den långtgående kontroll över tjänaren som dessa bestämmelser jämte vissa andra gav husbonden hade sin grund däri att tjänsteprestationen inte var preciserad till sitt innehåll. Husbonden kunde ju ålägga tjänaren varje "skäligt" arbete vid vilken tid på dygnet som helst. Detta förutsatte att tjänaren var tillgänglig när husbonden hade behov av honom. En viss roll för bestämmelsernas innehåll spelade naturligtvis också tjänsteförhållandets etiska natur: tjänaren ansågs ursprungligen som medlem av familjen, en uppfattning som levde kvar långt in i modern tid.

Det fanns även andra drag av ofrihet i legoavtalet. Om husbonden dog, var sålunda tjänstehjonet skyldigt att tjäna den bestämda tjänstetiden ut, om arvingarna fordrade detta. Flyttade husbonden till annat ställe inom riket var tjänstehjonet skyldigt att följa honom. Ett annat drag av ofrihet, som påminner om det danska stavnsbaandet, fanns i legostadgans 48 §. Om husbonden avhände sig sin fasta egendom och den nye ägaren ville överta tjänstehjonet, var detta nämligen skyldigt att stanna till föreskriven flyttningsdag på de villkor som han överenskommit med den förre husbonden. Detta gällde också det fall att husbonden avstod "fast egendom till borgenärers förnöjande".[33] I det dåvarande samhället var dock denna bundenhet inte alltid till nackdel med hänsyn till de risker som var förbundna med tjänstlöshet.

10.2.2 Legostadgan humaniseras

År 1919 framlade den liberala regeringen Edén en proposition med förslag om upphävande av de bestämmelser i legostadgan som gav arbetsgivaren-husbonden möjlighet att frampressa den anställdes arbetsprestationer med exekutivt våld.[34]

I propositionen anfördes bl a följande: Som allmän regel för avtal gällde i svensk liksom överhuvudtaget i modern rätt att därigenom åtagna prestationer kunde framtvingas endast genom ekonomiskt tvång. Uraktlåtenhet att fullfölja ett avtal medförde skyldighet att hålla motparten skadeslös men inte någon påföljd av kriminell natur. För tjänstehjonsavtalet gällde däremot den säregna ålderdomliga regeln att fullgörandet av tjänarens arbetsprestationer kunde framtvingas med statligt tvång. Därtill kom att överträdelse av avtalet stundom drabbades av straff, stundom

32 17, 33 §§.
33 47—49 §§.
34 Prop 1919:319, 2LU 31, FK 31:10, AK 42:86. De §§ som berördes av propositionen var 6, 9, 45 och 52.

medförde skadeståndspåföljder som i viss mån hade karaktär av böte-straff. 1919 års proposition vann utan invändningar från något håll riksdagens gillande.[35]

År 1920 väcktes från socialdemokratiskt håll motioner om legostadgans upphävande. Lagutskottet ville emellertid inte vara med härom men föreslog upphävandet av flera av de paragrafer som gav husbonden en långtgående kontroll över den anställde. Sålunda föreslogs bl a att aganderätten skulle helt slopas liksom bestämmelserna att tjänaren inte fick förvara sina kläder utanför husbondens hus och att tjänaren var skyldig att följa husbonden vid dennes flyttning. Lagutskottets förslag godkändes av riksdagen. Socialdemokraterna reserverade sig i utskottet för bifall till motionerna. Inga röster höjdes för bibehållande av de ifrågavarande bestämmelserna.[36]

Vid 1920 och 1924 års riksdagar angrep man från socialdemokratiskt håll i samband med yrkande om legostadgans totala slopande också systemet med städjepenning, dvs att den tjänare som mottagit städjepenning var bunden vid avtalet. Enligt Per Edvin Sköld var det omoraliskt att locka en fattig arbetare med ett mynt. Systemet var ovärdigt vårt civiliserade samhälle.[37] Ännu hårdare i sin bedömning var Olovson i Västerås som betecknade det som en skamfläck för landet att legostadgan existerade: "just detta, att en medborgare, en tjänare visserligen, men en medborgare i alla fall, säljer sig mot kontant erkänsla för ett helt år — för en tiokronorssedel säljer sig bort — och är fullständigt ofri under det följande tjänsteåret."[38] Systemet skulle dock leva kvar tills stadgan upphävdes.

Även vissa andra bestämmelser kritiserades utan att man särskilt yrkade deras upphävande, bl a skyldigheten att gå i tjänst hos den nya ägaren, om husbonden överlät sin fastighet och skyldigheten att stanna i tjänst den avtalade tiden ut om efter husbondens död hans arvingar fordrade detta.[39] En annan bestämmelse som blev föremål för kritik var föreskriften att om husbonden på egen bekostnad hade låtit lära tjänaren hantverk, skriv- eller räknekonst osv, hade denne att stanna kvar i tjänsten tills han husbonden "skäligen förnöjt". Olovson i Västerås anförde bl a: Tjänstehjonet kunde som synes överlåtas på samma sätt som man bytte klockor eller hästar. Oavsett hurudan den nye husbonden var, hade det skyldighet att stanna kvar eller träda i tjänst hos denne under den tid som återstod av tjänsteåret. Själva den grundval varpå legostadgan var uppbyggd var den att tjänstehjonet var husbondens egendom. Detta framgick av 38 § som löd:

35 Rskr 1919:149, SFS 212.

36 Mot 1920:II:2, 13 och 15, 2LU 40, FK 57:45, AK 68:31, rskr 363, SFS 295.

37 AK 1920:68:8. Städjepenning var den penning som husbonden överlämnade till tjänstehjonet vid legoavtalets träffande. Mottagandet av städja var en ofrånkomlig förutsättning för att avtalet skulle vara ett avtal enligt legostadgan. Se 35 §.

Uppstår husbönder emellan tvist om bättre rätt till tjänstehjon eller om verkan av skedd städsel; gånge förste domstols utslag i verkställighet, ändå att ändring däri sökes; ock upprätte den slutligen tappande all skada.

Husbönderna kunde alltså tvista inför domstol, om vilken av dem som ägde bättre rätt till tjänstehjonet. Ingen frågade det minsta efter vad denne tyckte eller tänkte.[38]

På konservativt håll gjordes gällande att många av de ifrågavarande bestämmelserna inte tillämpades och att bundenheten vid fastigheten kunde vara till tjänarens fördel.[39]

10.2.3 Ett hinder för organisationssträvandena

Inledningsvis har nämnts att man på arbetarhåll i legostadgan såg ett hinder för lantarbetarnas organisationssträvanden. Att man i vissa kretsar ville utnyttja en lagstiftning i detta syfte framgår redan av 1898 års motion som föranledde att 1899 års arbetsavtalskommitté tillsattes för att revidera legostadgan. Ett par punkter i den debatt i riksdagen som fördes i anledning av motionen har i detta sammanhang sitt intresse. Motionären hade ingalunda tänkt sig att man skulle övergå till fria avtal inom jordbruket. Tvärtom var enligt hans mening en legal reglering att föredra framför enskilda arbetsavtal. 1898 års lagutskott hade också föreslagit att vid en omarbetning av stadgan skulle dennas huvudgrunder lämnas orubbade eller i allt fall "varsamt beröras".[40]

1899 års arbetsavtalskommitté avlämnade efter ett års arbete ett förslag till lag om tjänsteavtal mellan husbönder och tjänare som skulle ersätta 1833 års legostadga. I enlighet med riksdagens önskemål hade förslaget utformats med bevarande av det patriarkaliskt—etiska förhållandet mellan parterna i avtalet. Förslaget kom emellertid aldrig att föreläggas riksdagen. Detta berodde bl a på att fr o m 1906—1907 hade arbetsförhållandena inom jordbruket liksom industrin börjat regleras genom kollektivavtal. Detta ansågs påkalla en vidare syn även på legoavtalet. År 1910 framlade emellertid högerregeringen Lindman ett förslag till lag om vissa arbetsavtal som inbegrep avtal mellan jordbrukare och deras arbetare som inte föll under legostadgan. Revisionen av legostadgan skulle uppskjutas till ett senare tillfälle.[41] Förslaget föll emellertid som ett resultat av att riksdagen förkastade de samtidiga förslagen om kollektivavtal och arbetsdomstol. Så blev också fallet med ett förslag ett år

38 AK 1924:25:33.
39 47, 48, 53 §§. Om den konservativa uppfattningen, se t ex Magnusson i Skövde AK 1926:36:41.
40 Mot 1898:I:7, LU 33, rskr 102. Se också mot II:19 och 179.
41 Prop 1926:183 s 25.

senare.[42]

Från socialdemokratiskt håll väcktes 1918 i andra kammaren en motion med krav på utredning om legostadgans avskaffande och ersättande med en efter tidsförhållandena avpassad avtalsform. Den gällande stadgan stod enligt motionärerna inte i samklang med rådande rättsuppfattning och demokratiskt åskådningssätt.[43] Kammarutskottet tillstyrkte motionsyrkandet. Förhållandena på jordbrukets område påkallade en särskild avtalsform. Det var nödvändigt att arbetarna kvarstannade i tjänst under avtalad tid, annars skulle inte bara arbetsgivaren kunna tillfogas betydande och obotlig skada utan även för landet viktiga intressen sättas på spel. Arbetarna, särskilt statarna, behövde i sin tur skydd mot obehöriga uppsägningar och vräkningar. Kamrarna biföll förslaget.[44]

Mot utskottets förslag reserverade sig socialdemokraterna med ett undantag. Reservanterna önskade att stadgan slopades men motsatte sig en utredning om ny lagstiftning. De anförde bl a följande. Reglerandet av jordbrukets arbetsförhållanden borde likaväl som arbetsförhållandena inom andra områden överlämnas åt det fria avtalet. En avtalslagstiftning efter de linjer utskottet tänkt sig skulle omintetgöra allt samlat uppträdande från arbetarnas sida gentemot arbetsgivarna. Det påbörjade organisationsarbetet bland lantarbetarna skulle sannolikt sprängas sönder. För att "icke stå alldeles hjälplösa inför sina arbetsgivare måste lantarbetarna förfoga över kampmedel som kunna vara verksamma. Sådana kampmedel skulle en lagstiftning enligt utskottets linjer totalt beröva lantarbetarna, ty den ledande tanken i utskottets utlåtande är nödvändigheten att hålla arbetarna genom lag bundna vid en längre avtalstid — naturligtvis framför allt under våren, sommaren och hösten".[45]

Från konservativt håll hävdades däremot att det var nödvändigt med en lagstiftning som gav helgd åt arbetsavtalet. Det gällde ju inom jordbruket dock så viktiga ting som gröda, kreatur osv. Man förmenade att den gällande legostadgan var rätt bra. Den skyddade både husbonden och arbetaren. Folket på landsbygden klagade inte över stadgan. Det var de som ville ha kollektivavtal som gjorde detta. Legostadgan hade trots alla sina bristfälligheter och all sin otidsenlighet mycket av värde. Den slog sålunda i viss mån vakt om det patriarkaliskt—etiska förhållandet som beträffande jordbruket och tjänsteförhållandet inom familjen var väl-

42 Prop 1910:96, 1911:43. Se också mot 1908:II:135. År 1907 hade regeringen uppdragit åt en kommitté att undersöka möjligheten att lagstiftningsvägen reglera förhållandet mellan husbönder och tjänare. Denna kommitté byggde i allt väsentligt på de undersökningar som utförts av 1899 års arbetsavtalskommitté. Se prop 1926:183 s 25.

43 Mot 1918:II:264.

44 AK 1918:4TU:6. Jfr FK 1TU:15, FK 30:28, AK 37:44, rskr 200.

45 Se också Carlson i Karlshamn AK 1918:37:23 och Möller 37:37.

görande och nödigt.[46] Enligt socialdemokraten Sjölander, som jämte de borgerliga bildade utskottets majoritet, skulle en skördestrejk under vissa förhållanden äventyra hela vårt folks existens. Strejkvapnet hade inte fullt samma betydelse för lantarbetarna som för industriarbetarna. Frågan kunde inte ses enbart ur den fackligt organiserade arbetarvärldens synvinkel. Sjölanders inställning bestämdes av allt att döma av att lantarbetarna vid denna tidpunkt i stort sett inte var organiserade och av hans uppfattning att det inte fanns någon utsikt till någon för hela riket omfattande organisation.[47] Möller och Branting protesterade mot Sjölanders uppfattning. De ville båda att legostadgan skulle avskaffas utan att man därmed förband några uttalanden som kunde medföra att frågan om en ny lagstiftning togs upp i annat sammanhang.[48]

Även under riksdagen 1920 ställdes krav på legostadgans slopande.[49] Stadgans upphävande var enligt Per Edvin Sköld ett livsvillkor för lantarbetarrörelsen. Det kunde inte bli möjligt för denna att lyfta upp lantarbetarna och ge dem människovärdiga existensförhållanden med mindre stadgan avskaffades.[50] Sjölander deklarerade 1920 en annan ståndpunkt än två år tidigare. Han ansåg att förhållandena våren 1918 var väsentligt olika dem 1920. På våren 1918 förekom nämligen knappast någon nämnvärd organisation bland lantarbetarna. År 1919 hade emellertid föreningsrätten erkänts och arbetsförhållandena hade reglerats genom avtal som gällde i flera av landets landskap. År 1920 fanns det sålunda mycket starka organisationer i snart sagt varje landskap. De organiserade lantarbetarna fann det upprörande att de skulle underordnas en lag som var en renodlad klasslag.[51] För tusende svenska medborgare var stadgan enligt Sigfrid Hansson en utmaning som ingen fri man eller kvinna kunde finna sig i.[52]

Däremot slog von Sydow, SAF:s verkställande direktör, vakt om legostadgan. Det fanns inte någon del av vårt rättssystem, där man var så i avsaknad av lagbestämmelser om förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare som på jordbrukets område. Det fanns inte några bestämmelser om kollektivavtal och knappast några angående enskilda arbetsavtal. Skulle vi ta bort lagbestämmelserna om förhållandet mellan husbonde och tjänare skulle det bli en stor gapande lucka i rättssystemet. Hur föråldrad stadgan än var innehöll den dock åtskilliga bestämmelser som

46 Magnusson i Skövde AK 1918:37:27, Pettersson i Bjälbo 37:39, Lindblad FK 30:19, Borell 30:23.
47 AK 1918:37:30, 34.
48 AK 1918:37:36, 37 resp 37:44.
49 Mot 1920:II:2, 13 och 15, 2LU 40.
50 AK 1920:68:9.
51 AK 1920:68:14. Jfr Sjölanders yttrande AK 1919:42:87.
52 FK 1920:57:37.

var värdefulla, inte minst för arbetarna.[53] Kamrarnas flertal — ledamöter av liberal och konservativ färg — gick på den av utskottet föreslagna linjen, att legostadgan visserligen skulle avskaffas men ersättas av en ny. Minoriteten önskade stadgans avskaffande men utan att någon ny stadga trädde i dess ställe. För den senare linjen talade uteslutande ledamöter, tillhörande den socialdemokratiska riksdagsgruppen. I skrivelse till regeringen begärde riksdagen utredning i enlighet med majoritetens yrkande.[54]

År 1924 motionerade Sjölander på nytt om legostadgans upphävande. Han hänvisade till att 1918 års lagutskott enhälligt hade tillstyrkt att legostadgan avskaffades. Meningarna hade varit delade endast i fråga om stadgans ersättande med en modern avtalsform. Sjölander anförde vidare: Praktiskt sett hade legostadgan utan tvivel redan spelat ut sin roll. Så var av allt att döma fallet inom de förnämsta jordbruksprovinserna i vårt land. Alltsedan 1919 efter den stora lantarbetarstriden i Uppland hade mellan parterna slutits kollektiva avtal som på ett fullt tillfredsställande och effektivt sätt ordnat och reglerat deras mellanhavanden. Det egendomliga hade också inträffat att det inte bara var de organiserade arbetsgivarna och arbetarna som ordnade sina förhållanden genom att tillämpa kollektivavtalet utan i mycket stor utsträckning även de oorganiserade. Den kollektiva eller fria avtalsformen hade vunnit en avgjord seger över legostadgan.[55]

Andra lagutskottet vid 1924 års riksdag ifrågasatte om det längre fanns tillräcklig grund för ståndpunkten att göra legostadgans upphävande direkt beroende av genomförandet i dess ställe av en till tiden bättre anpassad arbetslagstiftning. Utskottet önskade en ytterligare utredning av frågan. Även under debatten i kamrarna framhölls att legostadgans avtalsformer alltmer kommit ur bruk och ersatts av kollektivavtalet. I Norrland tillämpades stadgan inte alls och i mälarlandskapen i allt mindre omfattning. Däremot tillämpades — även om bruket var i hög grad vacklande — den tämligen allmänt i vissa andra landskap i mellersta och södra Sverige.[56] I utskottsreservation yrkade socialdemokraterna stadgans omedelbara upphävande. Kamrarna biföll utskottets förslag om utredning. Såväl liberaler och frisinnade som kammarens konservativa ledamöter motsatte sig legostadgans omedelbara avskaffande.[57]

53 FK 1920:57:44.

54 Rskr 1920:363. Utredningsuppdraget anförtroddes åt direktören Allan Cederborg. Utredningsarbetet nedlades i samband med den stora "kommittéslakten" 1922.

55 Mot 1924:II:11.

56 2LU 1924:11, Petrén FK 26:5, Sigfrid Hansson 26:14, von Stockenström 26:12.

57 FK 1924:26:23, AK 25:36, rskr 90. Socialstyrelsen verkställde den begärda utredningen, prop 1926:183 s 24.

10.2.4 Legostadgan avskaffas

I en proposition till 1926 års riksdag, som framlades av den socialdemokratiska regeringen Sandler, konstaterades att legostadgan som anställningsform för det husliga arbetet inte längre spelade någon nämnvärd roll.[58] I fråga om stadgans betydelse inom jordbruket var däremot meningarna delade. Arbetsgivarna ansåg sålunda att behovet alltjämt kvarstod. Endast en mindre del av de personliga avtalen reglerades genom kollektivavtal. Ett upphävande av stadgan skulle därför i avsaknad av annan tillämplig lag med all säkerhet bli till men för parterna och därmed även för jordbruket.[59]

Från arbetarhåll hävdades den motsatta uppfattningen. Varken inom industrin eller hantverket klavbands arbetaren längre av förordningar och bestämmelser. T o m de i husligt arbete i städerna sysselsatta hade praktiskt taget helt befriat sig från legostadgans tvång. Inga bärande skäl kunde anföras för att just lantarbetaren skulle undantas från den frihet till självbestämningsrätt som övriga löntagare tillkämpat sig.[60]

De nu angivna skarpt motsatta ståndpunkterna representerades av Svenska lantarbetsgivarnas centralförening resp Svenska lantarbetareförbundet. Yttranden som inhämtats av socialstyrelsen från andra håll var mindre extrema. De bekräftade emellertid att legostadgans bestämmelser knappast längre hade någon betydelse. Det gamla ospecificerade tjänsteavtalet enligt legostadgan hade allt mer förvandlats till ett vanligt arbetsavtal, med bestämda åligganden för arbetaren, fastställd arbetstid osv.[61]

Departementschefen, justitieministern Nothin, sammanfattade situationen så: Legostadgan ansågs i sitt nuvarande ofullständiga skick knappast på något håll innefatta en tillfredsställande reglering av arbetsavtalet i det moderna samhället. Tjänstehjonsförhållandet hade också efter hand undanträngts av det fria avtalet. Den uppfattningen hade växt sig allt starkare att legostadgan snarast borde upphävas. Visserligen saknades inte företrädare för en motsatt ståndpunkt. Denna hade emellertid mindre sin grund i en avvikande mening i fråga om stadgans otidsenliga karaktär än i uppfattningen att stadgans avskaffande krävde en för vissa verksamhetsområden, särskilt jordbruket, avpassad och efter nutida förhållanden lämpad avtalslagstiftning. Denna sistnämnda uppfattning fann emellertid departementschefen inte bärande. Att genom en sammanställning med frågan om en modern arbetsavtalslagstiftning till en oviss framtid hänvisa spörsmålet om upphävande av legostadgans återstående bestämmelser — om årsanställning, gemensam flyttningsdag, husbondens vårdnadsplikt etc — måste väcka betänkligheter. Endast om det med fog

58 Prop 1926:183.
59 Svenska lantarbetsgivarnas centralförening, prop 1926:183 s 40.
60 Svenska lantarbetareförbundet, prop 1926: 183 s 41.
61 Prop 1926:183 s 42.

kunde göras gällande att stadgan som avtalslag fortfarande hade någon uppgift att fylla syntes dess bibehållande kunna förordas. Men detta var inte fallet. Påståendet att stadgan i någon mån skänkte fasthet åt avtalsförhållandena och att dess borttagande därför skulle kunna medföra ett försvagande av avtalshelgden, vilade knappast på hållbar grund. I de delar av landet där legostadgan var så gott som okänd hade sålunda inte inträtt något osäkerhetstillstånd med avseende å avtalsförhållandena eller någon ändring i uppfattningen rörande betydelsen av åtagna förpliktelser. Med större skäl kunde därför antas att dessa principer i den mån de uppbars av det allmänna rättsmedvetandet skulle komma att iakttas oberoende av legostadgans bibehållande. I detta sammanhang borde även beaktas den inverkan som i detta hänseende utövades av det kollektiva avtalssystemet. Visserligen omfattade de kollektiva avtalen endast en del av jordbrukets arbetsgivare och arbetare, men avtalens betydelse var av allt att döma inte begränsad till deras rent formella räckvidd.[62]

I riksdagsdebatten bröts, såsom historikern Pär-Erik Back påpekar, två uppfattningar mot varandra. Den ena anknöt till det gamla agrarsamhället. Den såg i jordbruket grunden för hela landets välstånd. Modernäringen var höjd över andra näringsgrenar. Den motsatta uppfattningen kunde inte finna att förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare behövde vara principiellt annorlunda där än inom andra näringsgrenar.[63]

Lagrådet ansåg sig inte kunna tillstyrka att legostadgan upphävdes utan att denna samtidigt ersattes med en ny för jordbruksnäringen gällande arbetsavtalslagstiftning. Lagrådet åberopade samma skäl för stadgans bevarande som framförts från arbetsgivarhåll.[64]

I lagutskottet var meningarna delade. Majoriteten anslöt sig till propositionens förslag om stadgans omedelbara upphävande. Reservanterna, som tillhörde högern eller bondeförbundet, ville inte vara med om stadgans omedelbara avskaffande. Några nya skäl för de intagna ståndpunkterna anfördes inte.[65] K G Westman utvecklade i ett inlägg i första kammaren reservanternas ståndpunkt. Såsom legostadgan tillämpades medförde den ingen reell fördel för arbetsgivarna mer än den att den främjade användandet av årsavtal. Däremot medförde legostadgan reella fördelar för arbetarna. I första rummet gjorde den detta genom att befordra årsavtalet men också genom föreskrifterna om husbondens vårdnadsskyldighet. Westman trodde inte att socialdemokraterna skulle lyckas organisera lantarbetarna i så stor omfattning att kollektivavtalet skulle komma att spela någon större roll. Om legostadgan avskaffades skulle de oorganiserade lantarbetarna stå utan stöd vid sina uppgörelser med ar-

62 Prop 1926:183 s 17, 20.
63 Back s 145 ff.
64 Prop 1926:183 s 58.
65 2LU 1926:28.

betsgivarna.[66]

Olovson i Västerås betvivlade att man önskade behålla legostadgan med tanke på arbetarnas bästa. Även lantarbetarna kunde visserligen ha fördel av årsanställning, men arbetsgivarna kämpade för stadgan i eget intresse. Man ville ha ett band på arbetarna.[67]

Av intresse är de skäl som socialstyrelsen angav för stadgans omedelbara hävande.[68]

> Legostadgan har sålunda kommit att te sig som ett skolexempel på hur en lag icke bör vara; den har säkerligen mer än något annat givit näring åt den föreställningen, att lagstiftning angående arbetsavtal över huvud måste vara ensidigt fördelaktig för arbetsgivaren och följaktligen skadlig för arbetarparten ... vill det synas socialstyrelsen som om legostadgan lämpligen kunde omedelbart avskaffas.
>
> Om så sker och statsmakterna därmed undanröja även skenet av att vilja vidhålla en otidsenlig och för stora folklager stötande lag, lära bättre utgångspunkter givas för en önskvärd, mera lidelsefri behandling av frågan om en för de aktuella förhållandena anpassad avtalslagstiftning och det *icke blott för jordbruket, utan måhända för näringslivet i allmänhet.*

De som försvarade legostadgan uttryckte sin förvåning över de frisinnades hållning och förmenade att denna stred mot deras inställning till arbetsfredslagstiftningen. På industrins område önskade de lagstiftning men inte på jordbrukets. Detta var inkonsekvent.[69] Andersson i Rasjön ansåg att detta påstående inte var berättigat. Det var nämligen så att legostadgan i sin gällande avfattning och med den tillämpning den hade praktiskt taget var utan betydelse för arbetsfreden.[70]

Båda kamrarna biföll propositionen om legostadgans upphävande. För legostadgans avskaffande röstade socialdemokrater, liberaler och frisinnade, mot högern (lantmanna- och borgarepartiet) och bondeförbundet.[71]

10.3 1935 års förslag till lag om arbetsavtal

I en partimotion av högern 1931 hemställdes om en utredning om lagstiftning rörande personliga tjänsteavtal. Yrkandet motiverades på följande sätt. Det personliga tjänsteavtalet hade med vissa undantag i motsats till kollektivavtalet inte blivit föremål för några egentliga stadganden i lag. Detta innebar vissa olägenheter. De i enskild tjänst anställda hade

66 FK 1926:35:48.
67 AK 1926:36:41 f.
68 Prop 1926:183 s 51. Förf:s kursivering.
69 Olsson i Kullenbergstorp AK 1926:36:35.
70 AK 1926:36:38. Jfr Magnusson i Skövde 36:31, 40 och Olovson i Västerås 36:41.
71 Endast en bondeförbundare röstade för legostadgans avskaffande. Samtliga högermän röstade för stadgans bibehållande. En socialdemokrat och enstaka frisinnade nedlade sina röster.

sålunda inte den trygghet i fråga om arbetsvillkor som en tidsenlig lagstiftning skulle kunna skänka dem. Arbetsgivarna å sin sida saknade ett rättesnöre för att bestämma de anställdas rättigheter och skyldigheter. I en eventuell lag borde intas bestämmelser som gav avtalsförhållandet erforderlig fasthet och därmed stärkte parternas ömsesidiga rättsställning.[72] Lagutskottet hemställde att motionen inte måtte föranleda någon riksdagens åtgärd då frågan efter framställningar från tjänstemannahåll och liberala föreningar redan var föremål för Kungl Maj:ts prövning. Utskottets hemställan bifölls av kamrarna. Från kommunistiskt håll ifrågasattes högermotionärernas reella motiv. Liksom man sökte hindra fackföreningarnas rörelsefrihet genom tvångslagar, så sökte man nu få fram en tvångslag för de privata överenskommelserna mellan arbetsgivarna och de personligt anställda. Man ville hindra de handels- och kontorsanställda att bilda fackliga organisationer och att kollektivavtalet vann insteg bland dem.[73]

Chefen för socialdepartementet liberalen Sam Larsson tillkallade i juni 1931 sakkunniga för att utreda frågan om rättslig reglering av arbetsavtal för de i enskild tjänst anställda. De sakkunniga, som antog namnet kommittén angående privatanställda, framlade 1935 förslag till lag om arbetsavtal. I fråga om obehörigt brytande av avtalsförhållanden förklarade kommittén att detta ytterst var ett spörsmål om arbetsavtalets skydd. Kommittén anförde vidare bl a följande: Det torde vara uppenbart att i en lagstiftning numera inte kunde upptas sådana korrektiv som kriminellt ansvar, förverkande av intjänt lön, fixerat skadestånd osv. Ett dylikt system skulle stå i strid mot gällande rättsuppfattning och följaktligen vara förfelat. Lagstiftningen torde i stället böra vila på skadeståndsskyldighet enligt allmänna regler som det enda korrektivet. Som huvudregel hade därför upptagits att den avtalsbrytande parten skulle ersätta den andra parten dennes skada. Vid beräkning av skadans storlek skulle allmänna skadeståndsregler tillämpas.[74]

Förslaget ledde inte till någon lagstiftning. Anledningen härtill torde främst ha varit att kommittén inte utformade eller lyckades utforma sitt lagförslag så att likställighet uppnåddes mellan kroppsarbetare och andra anställda. Förslaget ansågs inte stå i överensstämmelse med de tendenser som kännetecknade den demokratiska samhällsutvecklingen.[75]

Frågan om lagstiftning om arbetsavtal har härefter inte aktualiserats vare sig från arbetsgivar- eller arbetstagarehåll förrän under allra senaste tid, då arbetstagaren erhållit anställningsskydd.[76]

72 Mot 1931:II:189.
73 2LU 1931:27 s 14. Spångberg AK 29:104.
74 SOU 1935:18 s 193.
75 SOU 1935:18. Se särskilt Sigfrid Hanssons reservation s 199 f.
76 Schmidt Tjänsteavtalet s 31. Jfr Geijer s 376, Schiller LO s 287, 1974 års lag om anställningsskydd (SFS 12).

KAPITEL 11

Försök att pacificera fackföreningsrörelsen

Tanken att pacificera fackföreningsrörelsen genom att ålägga de fackliga organisationerna och deras medlemmar fredsplikt och ett skadeståndsrättsligt ansvar för de förluster som de kunde åsamka arbetsgivarna genom stridsåtgärder, väcktes redan i slutet av 1800-talet. Idén kom sålunda till uttryck i den riksdagsskrivelse som ledde till att 1899 års arbetsavtalskommitté tillsattes och skulle efter hand finna sin i dag gällande form i 1928 års kollektivavtalslag. Det krävdes alltså nära trettio års ansträngningar innan de konservativa krafter som stod bakom dessa krav skulle vinna lagstiftarnas gehör.

I detta kapitel skildras först de ansträngningar till en kollektivavtalslagstiftning som inte lämnade några direkt synliga resultat i vår lagbok — främst den Lindmanska regeringens förslag 1910 och 1911 samt socialstyrelsens förslag 1916. Därefter redogörs för förspelet till 1928 års lagstiftning och dennas innehåll. Kapitlet avslutas med en redogörelse för det lagstiftningsförsök som på 1930-talet gjordes i syfte att skapa ett rättsskydd för tredje man vid arbetskonflikter därvid särskilt frågan om strejkbrytarnas ställning är av intresse.

11.1 Förslag till kollektivavtalslagstiftning 1899—1911

Avsikten med kollektivavtalet, dess praktiska ändamål, var ursprungligen — framtvingat som avtalet var av arbetarparten — att skapa ett slags rättsordning på arbetsmarknaden, att ersätta arbetsgivarnas godtycke med fasta regler. Arbetsgivarna intog till en början en helt negativ attityd till kollektivavtalet. De uppfattade den ändring av förhållandet mellan företagare och anställda som kollektivavtalet medförde som en försvagning av den egna makten.[1] De ställde mot fackföreningsrörelsens kollektivistiska strävanden principen om "arbetets frihet" med krav på individuella arbetsavtal.[2]

Efter hand hade emellertid arbetsgivarna i växande omfattning börjat

1 Westerståhl s 159, Hallendorff s 55 f.
2 Adlercreutz s 225, Schiller s 28.

få upp ögonen för att både den socialistiska[3] fackföreningsrörelsen och kollektivavtalet hade kommit för att stanna. Det gällde då enligt dessa mera klarsynta arbetsgivare att med egen kraft och lagstiftarens hjälp se till att fackföreningsrörelsen inlemmades i samhället på ett sådant sätt att den bestående ordningen inte hotades, en strävan som kom till uttryck inte endast i arbetsgivarledden utan även i högerns valpropaganda 1905.[4]

Striden gällde makten på arbetsmarknaden. Genom lagstiftning trodde man sig kunna, om inte beröva arbetarna strejkvapnet så dock göra det mindre effektivt. Man ville också från arbetsgivarnas sida förhindra uppkomsten av ett "socialistmonopol på arbetsfältet". Man fruktade att arbetarna genom sina organisationer skulle skaffa sig företrädesrätt till arbete framför de oorganiserade. I detta sammanhang finns det anledning att erinra om 1905 års regeringsförslag om kriminalisering av strejker vid "samhällsnyttiga" företag och den 1908 från konservativt håll föreslagna Lex Hildebrand samt 1910 års högerproposition med förslag om bestraffning av vissa avtalsbrott. Civilminister Hugo Hamiltons tal i Gullspång i 1908 års valrörelse med krav på stöd åt den "gula" fackföreningsrörelsen bekräftar också vad nu sagts.[5]

På arbetarsidan betraktade man en lagstiftning på arbetsmarknadens område som ett hot mot de fackliga organisationernas rörelsefrihet. Man fruktade att dessa genom sådan lagstiftning skulle förvandlas från kamporganisationer till organisationer för central tillsyn och dirigering. Det fanns fog för en sådan fruktan. Redan i den riksdagsskrivelse som föranledde tillsättandet av arbetsavtalskommittén hade sålunda som nyss nämnts ifrågasatts om inte arbetsavtalet borde skyddas genom att fackföreningarna ålades ansvar för skada, orsakad av arbetsinställelser som åstadkommits eller understötts av fackföreningarna.[6] Kommittén avvisade visserligen ett sådant avtalsskydd men framförde — dock utan att framlägga något förslag i sådan riktning — idén om att göra de fackliga organisationerna till ett slags övervakningsorgan över arbetarnas fackliga aktivitet:[7]

Den (fackföreningen) skulle för det första hava en uppfostrande betydelse. Arbetarna skulle nämligen uppgå i en organisation, som vore i stånd att mera opartiskt än den enskilde arbetaren bedöma de individuella stridigheterna, och

3 Uttrycket "socialistiskt" används här för att markera att man på arbetsgivarhåll inte vände sig mot varje facklig rörelse på arbetarsidan. Sålunda såg man på detta håll med vänliga ögon på den konservativa, "gula" fackföreningsrörelsen, Svenska arbetareförbundet, som dock spelade en relativt obetydlig roll.

4 Westerståhl s 269, 284, 292, Schiller s 27.

5 Citat ur Industria efter Casparsson LO del 1 s 280, Åman s 10. Om 1905 och 1910 års lagförslag se kap 5.4.1 och 2, Lex Hildebrand kap 5.8, Westerståhl s 19.

6 Rskr 1899:52 s 14.

7 Arbetsavtalsförslaget s 21. Förf:s kursivering.

följaktligen, där de enskilda arbetarna vore sinnade att, på grund av sin möjligen oriktiga uppfattning om förhållandet till arbetsgivaren, bryta arbetsavtalet, genom sin auktoritet och vädjan till de enskilda medlemmarnas samhörighetskänsla hålla de senare tillbaka från kontraktsbrott. *Det hela skulle uppträda såsom väktare av varje enskild arbetares heder, en var skulle vara intresserad av, att hans kamrat icke bröte avtalet.* Organisationen skulle vidare vara den nödvändiga yttre formen för förhandling emellan arbetstagare och arbetsgivare.

Ett förverkligande av kollektivavtalets praktiska ändamål — sådant som arbetsgivarna såg det: som en garanti mot strejker i första hand — kunde ske genom att infoga kollektivavtalet i rättssystemet med legal fredsplikt och ett särskilt utformat skadeståndsansvar för fackföreningen och dess medlemmar vid avtalsbrott. Därigenom skulle det bli möjligt, trodde man, att *pacificera fackföreningsrörelsen,* att göra fackföreningen till övervakare över sina medlemmar. För att nå detta mål måste de fackliga organisationerna ges rättskapacitet. Men därjämte måste kollektivavtalet rättsligen binda såväl organisationerna som deras medlemmar. Vidare måste påföljden för avtalsbrott utformas på ett lämpligt sätt. I denna strid om makten på arbetsmarknaden skulle eljest allmänt accepterade rättsliga principer offras av maktpolitiska skäl.[8]

11.1.1 De fackliga organisationernas rättskapacitet

1895 års lag om föreningar för ekonomisk verksamhet avsåg som framgår av namnet endast ekonomiska föreningar. Utanför lagens tillämpningsområde föll alltså föreningar, bl a de fackliga organisationerna, vilkas verksamhet i huvudsak var ideell. Vid tidpunkten för lagens tillkomst hade man allmänt hyst den uppfattningen att förening, i vilken personer sammanslutit sig för ett gemensamt förnuftigt syfte, utgjorde en juridisk person med rättslig kapacitet. Men efter utfärdandet av 1895 års lag hade man både hos domstolarna och bland allmänheten frågat sig om den omständigheten att rättskapacitet uttryckligt tillerkänts de ekonomiska föreningarna innebar att andra föreningar inte var rättskapabla. 1901 års föreningsrättskommitté konstaterade sålunda att rättstillämpningen i ämnet dittills hade varit mycket litet stadgad; domstolarnas praxis var en ganska svag och osäker grund för föreningarnas rättsliga ställning. Kommittén föreslog i ett betänkande 1903 bl a att förening som avsåg vårdande av yrkesangelägenheter skulle kunna registreras, om den antagit stadgar och utsett styrelse. I och med registreringen skulle föreningen vinna rättskapacitet.[9]

8 Adlercreutz s 410, 496, Bergström s 54 ff.

9 Förslag till lagar om registrerade föreningar för annan än ekonomisk verksamhet och offentligen erkända stiftelser m m, Stockholm 1903, s 44 f.

Inspirerade av den engelska Taff-Vale-domen,[10] som fastställde att fackförening hade rättspersonlighet och att den var ansvarig för skador som arbetsgivare tillskyndats genom strejk bakom vilken föreningens funktionärer stått, väckte högermän 1904 och 1905 motioner om hur man på lämpligaste sätt skulle kunna ordna fackföreningarnas rättskapacitet och därmed deras ansvar för avtalsbrott. Något resultat av motionerna uppnåddes dock inte. Man ville avvakta högsta domstolens yttrande över 1901 års föreningsrättskommittés förslag. Inom arbetarrörelsen var man oroad. Motionsförslagen sågs nämligen som led i klasskampen, som tänkta medel att "kringskära arbetarnas möjlighet att genom organisation och sammanhållning skaffa sig medbestämmanderätt över arbets- och lönevillkor."[11]

I slutet av 1907 avgav HD sitt yttrande över föreningsrättskommitténs förslag: De ideella föreningarna hade redan före 1895 års lag om ekonomiska föreningar ägt rättskapacitet. Denna lag hade inte medfört någon ändring härutinnan.[12]

Så gott som omedelbart frågade man sig på konservativt håll om vägen nu var öppen för att ålägga fackföreningarna skadeståndsskyldighet vid avtalsbrott. I ett uttalande i Stockholms Dagblad förklarade justitierådet Westring att enligt högsta domstolens praxis tillkom rättspersonlighet förening som antagit stadgar och utsett styrelse. Detta innebar emellertid inte något annat än att föreningarna i fråga *kunde* vinna rättigheter och ådra sig skyldigheter. Rättigheternas och förpliktelsernas innehåll och omfattning berodde på avtal eller andra fakta som låg till grund för de särskilda rättsförhållandena.[13] Den individualistiskt präglade avtalsläran passade dåligt för kollektivavtalet, skriver Schmidt och tillägger att det därför länge var en oklar fråga vilka rättsverkningar som det skulle tilläggas.[14] Frågan om fackföreningarnas ansvarighet för ingångna arbetsavtal — om kollektivavtalet medförde några rättsliga förpliktelser för fackföreningarna eller inte — var således ingalunda besvarad därigenom, att fackföreningarna förklarades vara sådana organisationer, som kunde vinna rättigheter och ådra sig förpliktelser.

År 1910 kom det på konservativt håll efterlängtade avgörandet i högsta domstolen (NJA 1910 s 428) som bekräftade att fackförening ägde rättskapacitet och därmed var skyldig att ingå i svaromål. Domstolarnas upp-

10 Efter en strejk vid Taff-Vale-järnvägen fastslog det engelska överhuset i juli 1901 att fackförening var ansvarig för skador, vållade av dess funktionärer.

11 Mot 1904:II:11, 1905:I:14, II:124 och 127, LU 1904:40, 1905:70, FK 1904:35:54, AK 37:74, FK 1905:46:9, AK 60:5. Citat av uttalande vid en konferens mellan fackförbundsstyrelser och riksdagsmän 28.3.1905 (återgivet i Socialdemokraten 29.3.1905).

12 HD:s yttrande se prop 1910:83 s 69 f.

13 Se Göransson s 35 f.

14 Schmidt I s 37.

fattning om rättsläget låg helt i linje med arbetsgivarnas önskemål. HD:s yttrande 1907 publicerades i Post- och Inrikes Tidningar under storstrejken 1909 under rubriken "Fackföreningars rättsliga ansvarighet".[15] Yttrandet hade alltså blivit ett tillhygge i striden på arbetsmarknaden. Domen tillgodosåg ett klassintresse.

11.1.2 Kollektivavtalet rättsligt bindande för organisationerna

Hur tänkte sig arbetsgivarna att en lagstiftning om kollektivavtalet skulle utformas? Tanken var att i lag fastställa en fredsplikt och att avtalsbrott skulle medföra skadeståndsskyldighet för såväl de fackliga organisationerna som deras medlemmar. Det gällde således att inordna kollektivavtalet bland de rättsligt bindande avtalen. I anledning av Taff-Vale-domen skrev "Affärsvärlden" att man i England insett nödvändigheten av att pålägga fackföreningarna inte enbart det moraliska utan även det lagliga ansvaret för sina och i vissa fall de enskilda medlemmarnas handlingar.[16] Man avsåg tydligen på arbetsgivarhåll att genom ett ekonomiskt ansvar dämpa fackföreningarnas och deras medlemmars kraft och stridsvilja.

1906 års utredare Åkerman och Olin drog av det kollektiva avtalets natur den slutsatsen att en i ett kollektivavtal deltagande fackorganisation inte genom detta ådrog sig några rättsliga förpliktelser med mindre bestämmelser därom intagits i avtalet. De båda utredarna var tydligen anhängare av ombudsteorin.[17] På högerhåll menade man att utredarna missuppfattat sin uppgift och förordat "skydd åt den socialistiska vålds- och inpiskningspolitiken". Regeringen Lindman tillsatte därför i oktober 1907 en ny arbetsavtalskommitté. Denna upplöstes emellertid i september 1909 och kommitténs arbete fullföljdes inom justitiedepartementet. Brådskan orsakades av den nyss upplevda storkonflikten och av intresset att förhindra ett upprepande.[18]

Utredningen resulterade i 1910 års proposition med förslag till bl a lag om kollektivavtal. Förslaget föll, liksom ett liknande förslag 1911, men det har sitt stora intresse, då det skulle bli grundläggande för nu gällande lagstiftning om kollektivavtal. I motiveringen till 3 § av förslagen konstaterades helt enkelt att det utan särskilt lagstadgande var uppenbart att kollektivavtalet var rättsligt förbindande för dem som *slutit* avtalet. Uppfattningen ansågs ha stöd i allmänna föreningsrättsliga grundsatser. Genom

15 Adlercreutz s 482 ff, Post- och Inrikes Tidningar 18.8.1909. Lagförslag 1910 och 1911 av innebörd att ideell förening genom registrering skulle kunna erhålla full rättskapacitet föll på socialdemokraternas och liberalernas motstånd. Prop 1910:83 s 157, 1911:35 s 129, mot 1910:II:261, 263, 1911:I:89, II:303. Westerståhl s 331 ff.

16 Affärsvärlden 1903 s 790.

17 Åkerman s 101 f, 117. Se kap 11.1.3.

18 Westerståhl s 301 ff, 312.

sina beslutande organ ansågs förening kunna begå kontraktsbrott. Rättsläget ansågs klarlagt genom HD:s ställningstagande 1907 till föreningsrättskommitténs förslag och HD-domen 1910.[19] Riktigheten i denna uppfattning av rättsläget skulle senare bekräftas genom domarna i målen mellan Allmänna Svenska Boktryckareföreningen och Svenska Typografförbundet (NJA 1915 s 233), där föreningen yrkade skadestånd av förbundet på grund av typografernas deltagande i 1909 års storstrejk. Hovrätten och HD slog fast att kollektivavtalet var rättsligt förbindande och att ett brytande av det medförde skadeståndsskyldighet. Därmed hade kollektivavtalet definitivt erkänts som ett rättsligt bindande avtal och inte endast som ett faktiskt fredsfördrag utan rättsligt förbindande verkan, såsom typografförbundet hävdade i målet.[20] Förklaringen till den slutliga utgången av målet är inte svår att finna. Kollektivavtalet hade kommit att fungera som något slags instrument för reglering av allehanda förhållanden i arbetslivet. Kollektivavtalen hade sålunda utbyggts till fullständiga författningar för facket med fredsregler, förhandlingsordning o dyl. Kraven att inordna kollektivavtalet i rättssystemet hade därigenom fått ökad tyngd.[21]

Med utgångspunkt från gällande rättsgrundsats att juridisk person rättsligen svarade för sitt handlande kunde HD-avgörandet sålunda knappast ha gått i annan riktning.[22] Mot den bakgrund som lagstiftningsförsöken på förevarande område gjordes finns det emellertid goda skäl att påstå att dessa försök var ett led i klasskampen, att det var *arbetsgivarnas önskan att pacificera fackföreningsrörelsen som var det väsentligaste motivet för de krafter som stod bakom lagstiftaren.* Det går nämligen en klar arbetarfientlig linje från 1899 års arbetsavtalskommittés förslag om civilrättsligt och straffrättsligt ansvar för brytande av arbetsavtalet till de förslag som 1910 och 1911 skulle framläggas av den Lindmanska högerregeringen. Denna aspekt på dessa lagstiftningsförsök skall behandlas senare. Det finns nämligen andra lagstiftarens åtgöranden som stärker det framförda påståendet. Detta gäller bl a utformningen av reglerna för fackföreningsmedlemmarnas ansvar för avtalsbrott.

11.1.3 Kollektivavtalet rättsligt bindande för fackföreningsmedlemmarna

Vi har sett hur kollektivavtalet blev ett rättsligt bindande avtal för de i avtalet agerande parterna, dvs på arbetarsidan för organisationen. Men därmed var problemet om kollektivavtalets rättsliga ställning inte löst.

19 Prop 1910:96, 1911:43, Undén s 177.
20 Se Hellberg s 44, 47 och justitieminister Peterssons yttrande i anledning av rådhusrättens dom (AK 1911:36:31). Adlercreutz s 480.
21 Schmidt I s 37, Adlercreutz s 372 ff, Johansson-Sandin s II:129.
22 Jfr Åkerman s 49 ff.

Problemets kärna var ju, såsom Adlercreutz framhåller, *att kollektivavtalet i regel ingicks av en organisation, främst på arbetarsidan, men var avsett att tillämpas på en mer eller mindre obestämd krets av personer.*[23] Adlercreutz fortsätter:

Kollektivavtalets ändamål var att åstadkomma en fast, av individerna oberoende reglering, från individens synpunkt mera av status- än avtalskaraktär. Det stred mot detta ändamål att ge de enskilda arbetarna frihet att uppsäga avtalet eller att träffa en däremot stridande uppgörelse med arbetsgivaren. Medlemmen måste på något sätt i förhållandet utåt underordnas kollektivet, men detta stred mot den gängse avtalslärans principer.

Enligt 1901 års föreningsrättskommitté borde något föreningens ansvar i allmänhet för de enskilda medlemmarnas handlingar inte billigtvis kunna ifrågasättas. I vad mån åter föreningen borde ansvara för avtalsbrott av medlemmar, måste bero på vad särskild lagstiftning angående arbetsavtal stadgade.[24]

Taff-Vale-domen talade ju ett annat språk. Den hade föregåtts av flera års diskussioner. Sålunda hade en engelsk kommission — The Royal Commission on Labour — 1894 uttalat sig om ansvaret för avtalsbrott i följande ordalag:[25]

We think that the contracting should be responsible for observance of the collective agreement by all its members, so long as they remained its members, and that *every member of an association should during membership be held to be under a contract with the association for observance of the collective agreement.*

Debatten kom att röra sig kring två teorier jämte ett par kombinationer av dessa. Den ena teorin var *ombudsteorin.* Enligt denna sågs kollektivavtalet som ett avtal som ingåtts av arbetarna. Fackföreningen var endast ett ombud för dessa. Det var alltså i egenskap av parter som arbetarna träffades av avtalets rättsverkningar. Fackföreningen stod utanför avtalet. Något ansvar för avtalets upprätthållande kunde inte åläggas den. Den andra teorin var *föreningsteorin.* Enligt denna var endast föreningen att anse som part. Denna hade alltså en stark ställning i avtalsförhållandet. Svagheten hos konstruktionen var att de enskilda medlemmarna inte kunde kräva de förmåner som kollektivavtalet utlovade. Något ansvar för kollektivavtalets brytande kunde heller inte utkrävas av dem.[26]

Teorierna passade emellertid varken arbetsgivarna eller fackföreningsrörelsen. Den slutliga lösningen skulle därför inte bestämmas efter någon av dessa teorier utan efter en praktisk-politisk linje där de båda parternas uppfattningar åtminstone delvis sammanföll. Genom en kombination av

23 Adlercreutz s 418.

24 1901 års föreningsrättskommitté s 48.

25 Fifth and final report of the Royal commission on labour. Part I. The report. London 1894, s 117 p 13, Adlercreutz s 424.

26 Adlercreutz s 418, Schmidt s 140, Hellberg s 6.

de båda teorierna (den kumulativa formen, *kombinationsteorin*) nådde man ett resultat som ansågs praktiskt acceptabelt.[27] Kombinationsformen innebar att både föreningen och medlemmarna var att anse som parter och därmed berättigade och förpliktade enligt kollektivavtalet. Detta blev alltså rättsligt förbindande även för fackföreningsmedlemmarna som därmed blev ansvariga för avtalsbrott. En lösning efter denna linje skulle emellertid vara i strid mot regler som eljest gällde på föreningsrättens område.[28] Men detta skulle ingalunda avskräcka lagstiftaren. Man erinrar sig osökt 1899 års arbetsavtalskommittés yttrande att "rätten ju är levande" och att "rättsuppfattningen alltid anpassar sig efter varje tids praktiska behov", liksom Åkerman-Olins uttalande att det kunde vara "välbetänkt att lämna teorierna åt sitt värde" och utforma lagstiftningen efter det praktiska resultatet man ville uppnå.[29]

En lösning enligt kombinationsteorin sammanföll, hur egendomligt det vid ett första påstående än kan verka, med fackföreningsrörelsens strävan att skapa en slagkraftig facklig kamporganisation. De dåliga erfarenheterna av oorganiserade strejker, de många misslyckandena på grund av bristfällig planläggning och avsaknad av ekonomiska resurser samt även svårigheten att vidmakthålla eventuellt uppnådda förbättringar blev, såsom Westerståhl framhåller, kraftiga argument för att bilda en gemensam facklig organisation, vars första uppgift skulle vara att söka vinna kontroll över strejkerna och ge dem en ändamålsenlig inriktning. Energiska åtgärder vidtogs därför att skaffa de centrala fackliga organisationerna, fackförbunden, bestämmanderätt över arbetsnedläggelserna.[30] Det visade sig också att man från arbetarrörelsens sida, trots misstroendet mot statliga ingripanden överhuvudtaget på arbetsmarknaden,[31] i princip accepterade tanken att kollektivavtalen skulle rättsligt binda organisationernas medlemmar. Man synes ha haft den uppfattningen att, om kollektivavtalets praktiska ändamål skulle tillgodoses, måste arbetarna göras ansvariga för brytande av detta.[32] Några invändningar mot 1910 och 1911 års högerförslag i denna del restes inte.[33] Det var sålunda kombinationsteorin i sin kumulativa form som av praktiska skäl segrade. Kollektivavtalet ansågs alltså obligatoriskt bindande även för andra än dem som deltagit i avtalet eller sedermera godkänt det.[34]

27 Bergström s 53 f. Det fanns en andra kombination (den alternativa formen) men den kan förbigås här, se t ex Adlercreutz s 419.

28 Jfr Undén s 74 ff, Bergström s 54.

29 Arbetsavtalsförslaget s 25, Åkerman s 106.

30 Westerståhl s 137 ff, Bäckström I s 236 f.

31 Se Westerståhl s 270 ff, 333, Adlercreutz s 387.

32 Jfr Adlercreutz s 496 f.

33 Se t ex liberala och socialdemokratiska utskottsreservationerna 1910 (2 SU nr 6 s 116, 126) samt Lindqvists och Perssons i Malmö anförande i AK samma år (59:34 resp 38). Se också Schotte AK 1911:36:15 och Lindqvist 36:58.

34 Jfr Åkerman s 110.

11.1.4 Det rättsliga ansvarets omfattning

1899 års lagutskott hade ifrågasatt om inte fackföreningarna borde förpliktas "såsom juridiska personer att med sin egendom ersätta den skada" som orsakades genom de "kontraktsbrytande" strejkerna.[35] I anledning härav granskade 1899 års arbetsavtalskommitté två former av ansvar för fackförening, dels ett vidsträckt, dels ett mera begränsat. Utgångspunkten var arbetarens oförmåga att ersätta skadan, dvs hans fattigdom, hans egendomslöshet. Tanken var att använda den fackliga organisationen som ett instrument för att skapa garanti för arbetsgivaren att utfå den ersättning som kunde tillkomma honom vid avtalsbrott från arbetarnas sida. *Det vidsträcktare ansvaret* innebar att organisationen skulle, oberoende av skuld, åläggas ett ekonomiskt ansvar för medlems avtalsbrott. Avsikten skulle med kommitténs ord vara att "undanröja själva det faktiska förhållandet, att arbetsgivarna i regel icke kunna utfå ersättning för den ekonomiska skadan av arbetarnas avtalsbrott". Man vände sig enligt kommittén "mot själva roten till den undantagsställning" som det industriella arbetsavtalet intog i fråga om rättsligt skydd.[36]

Kommittén ansåg sig emellertid inte kunna tillråda denna form av ansvarighet då den skulle leda till obillighet och orättvisa. Det var ganska vanskligt att finna en giltig rättsgrund för denna vidsträckta ansvarighet. Om arbetare kontraktsstridigt lämnade sitt arbete utan någon som helst påtryckning i sådan riktning från föreningens sida eller rent av trots dennas ansträngningar att förmå honom att stå fast vid avtalet, kunde föreningens ansvar svårligen finna stöd i allmänt vedertagna rättsgrundsatser utan stred tvärtom däremot. Det var i detta sammanhang som kommittén uttalade sitt förhoppningsfulla, att detta dock i och för sig inte var "ett alldeles oöverstigligt hinder, alldenstund rätten ju är levande och rättsuppfattningen alltid anpassar sig efter varje tids praktiska behov".[37]

Däremot kunde, ansåg kommittén, några bärande invändningar inte resas mot ett *begränsat ansvar*, alltså mot ett ansvar för de fackliga organisationerna som begränsades till de fall då de åstadkommit eller understött stridsaktioner. Men kommittén avvisade även ett sådant avtalsskydd. Enligt kommittén förutsatte nämligen ett ansvar att fackföreningarna registrerade sig som juridiska personer. Att genom ansvarsbestämmelser framtvinga registrering vore att gå för långt. Vidare förutsatte ett effektivt ansvar att varje arbetare blev medlem av fackförening och att dennas fonder förslog att gälda eventuellt ådömt skadestånd.[38] Att genom lagstiftning påskynda en sådan utveckling var tydligen främmande för kommittén.

35 LU 14.
36 Arbetsavtalsförslaget s 24.
37 A.a. s 25.
38 A.a. s 26 f.

Enligt Åkerman och Olin var man tämligen allmänt böjd för att begränsa fackorganisationernas ansvar till att omfatta endast sådana avtalsbrott i vilka organisationen kunde anses på något sätt ha del. Frågade man efter den rättsliga grund på vilken fackorganisationernas skadeståndsskyldighet för deras medlemmars avtalsbrott skulle kunna byggas, syntes ett stadgande av sådant innehåll kunna härledas ur lagstiftarens suveräna makt att använda vilka medel han än fann lämpliga för att uppnå ett visst ändamål. Detta gällde särskilt om den vidsträcktare ansvarigheten. Men, menade de båda utredarna, den ståndpunkt, som ville helt generellt ålägga fackorganisation skadeståndsskyldighet för varje dess medlems avtalsbrott, oberoende av om organisationen kunde anses ha del i det eller inte, syntes ej i någon punkt kunna förenas med villkoren för inträde av skadeståndsskyldighet i utomobligatoriska förhållanden. Om fackorganisation ålades ett obegränsat ansvar för medlems avtalsbrott, skulle detta stå i den mest uppenbara strid med de allmänna grundsatser, som dittills hade reglerat skadeståndsläran.[39]

Även för ansvar för delaktighet i medlemmarnas avtalsbrott krävdes enligt Åkerman—Olin att de allmänna objektiva villkoren för skadeståndsskyldighet i utomobligatoriska rättsförhållanden var uppfyllda. De kom fram till den slutsatsen att i de flesta fall kunde enligt gällande skadeståndsregler en fackorganisation inte förpliktas att utge ersättning för skada som uppkommit för arbetsgivare genom strejk med vilken den fackliga ledningen på ett eller annat sätt tagit befattning. Tog man därjämte hänsyn till de nästan oövervinneliga svårigheterna att åstadkomma bindande bevisning om fackorganisationens delaktighet, kunde det väl sägas, att den gällande rätten inte erbjöd utvägar att ådöma fackorganisationerna skadestånd ens på grund av sådana avtalsbrott till vilka de själva förmått sina medlemmar. Utredarna erinrade dock om att på den svenska skadeståndsrättens område i högre grad än vid något annat institut saknades klara lagbud. Då därtill kom att vår svenska rättspraxis i tämligen stor utsträckning påverkades av strömningarna inom den tyska rätten och denna allt bestämdare uttalade sig för fackföreningarnas ansvarighet i här förevarande avseende, var ju ingalunda uteslutet att framtiden kunde komma att uppvisa domar som just för fackföreningarnas vidkommande gick längre än som med nu gällande allmänna grundsatser var förenligt.[40] Det skulle inte dröja länge förrän lagförslag i sådan riktning framlades.

I det av regeringen 1910 framlagda förslaget till lag om kollektivavtal inflöt sålunda bestämmelser om ett begränsat ansvar för fackförening. Enligt 10 § i förslaget skulle förening som underlät att fullgöra vad den i avtalet åtagit sig gälda all därav uppkommen skada. Vidare var för-

39 Åkerman s 43 ff.
40 A.a. s 53 ff, se särskilt s 58, 59.

ening skadeståndsskyldig om den medverkat till eller understött vissa stridsåtgärder.[41]

På vänsterhåll förkastade man hela det framlagda lagkomplexet. Socialdemokraterna ansåg att skadeståndsbestämmelserna riktade sin egentliga udd mot arbetarna. Någon likställighet mellan parterna var det inte fråga om. Den skada som uppstod genom otillåten strid var i de flesta fall oberäknelig. "Den arbetsgivaren eller hans rörelse tillfogade skadan kommer givet att utan undantag värderas till avsevärda belopp, under det att arbetarens skadeståndskrav i regel torde komma att begränsas till lönen för den tid det personliga arbetsavtalet gäller, om bestämd tid för detta är fastställd eller viss uppsägningstid föreskriven." Men någon *principiell* ovilja mot en ansvarsbestämmelse kan inte utläsas ur den socialdemokratiska utskottsreservationen. Reservanterna ansåg sig icke ha funnit tillräckligt bärande motiv för att yrka att skadeståndsbestämmelser skulle uteslutas ur lagen.[42] Ändå uttalade LO:s ordförande Lindqvist under debatten i andra kammaren att förslaget om skadeståndsskyldighet hade sin grund i önskan att genom lagstadganden "mota fackföreningarnas verksamhet". Han hade därför ställt sig ytterst tveksam till förslaget men böjt sig för det faktum "att man icke kan stifta en lag utan att på samma gång stadga någon påföljd för brott mot lagens bestämmelser".[43] Även från liberalt håll pekade man på olikheterna i arbetsgivarnas och arbetarnas ställning. Arbetsgivaren hade sålunda i motsats till arbetarna relativt lätt att kalkylera den risk han löpte.[44]

På konservativt håll var man i stort sett nöjd med skadeståndsbestämmelsernas utformning. Pettersson i Bjälbo ville dock skärpa skadeståndsskyldigheten. I en motion anförde han bl a följande, vilket rätt tydligt visar vilka krafter som låg bakom lagförslaget.[45]

> Med hänsyn till den svårighet som ofta kan förekomma att leda i bevis, att en förening fattat ett formligt beslut att deltaga i eller understödja en arbetsinställelse, torde ock ett stadgande böra införas därom, att där ett större antal av en förenings medlemmar deltagit i arbetsnedläggelse, arbetsdomstolen må äga rätt, om den finner skäl därtill föreligga, att ådöma föreningen skadestånd lika som om ett formligt beslut å föreningens vägnar förelåge.

Petterssons avsikt var att här anpassa gällande lagstiftning på föreningsrättens område efter vad som han ansåg vara från arbetsgivarens synpunkt ett praktiskt behov. Utskottet avvisade emellertid motionen:[46]

41 Prop 1910:96.
42 2 SU 1910:6.
43 Lindqvist AK 1910:59:34. Jfr Åkerman 59:31.
44 AK 1910:59:31.
45 Mot 1910:II:274.
46 2SU 1910:6 s 17.

Det torde ej vara lämpligt att på detta område införa andra regler än eljest gälla i fråga om vem, som skall anses representera en förening, eller att låta förening drabbas av ansvarighet för annans än föreningens görande eller låtande.

11.1.5 Det rättsliga ansvarets utformning

Enligt de förslag till kollektivavtalslag som 1910 och 1911 förelades riksdagen skulle *arbetsgivare* eller *arbetare* som bröt mot bestämmelse i kollektivavtal ersätta genom avtalsbrott uppkommen skada. Skadestånd skulle utgå även vid olovlig stridsåtgärd.[47] I 1911 års förslag men inte i 1910 års föreskrevs att ersättningsskyldigheten kunde bestämmas till lägre belopp än hela skadan, om omständigheterna föranledde därtill, och att också fullständig befrielse från ersättningsskyldighet kunde ifrågakomma. Denna ansvarighet för *enskilda arbetsgivare och arbetare* föranledde ingen särskild diskussion under riksdagsbehandlingen. Man synes ha tagit det som en självklarhet att den skada som orsakades av ett avtalsbrott skulle ersättas, även om en viss tveksamhet kan utläsas i ett socialdemokratiskt uttalande.[48]

Men det fanns andra bestämmelser som skulle väcka kritik och protester, nämligen stadgandena om *förenings* ansvarighet. Sålunda skulle förening av arbetsgivare eller arbetare i princip vara ansvarig för hela den skada som blivit en följd av dess medverkan till en otillåten stridsåtgärd eller som uppkommit vid en otillåten arbetsinställelse vid vilken föreningen lämnat de stridande understöd. Denna ersättningsskyldighet kunde dock bestämmas till lägre belopp än hela skadan om omständigheterna påkallade detta. Enligt 1911 års förslag kunde t o m befrielse från skadeståndsskyldighet ifrågakomma.

Kommerskollegium hade i yttrande över 1910 års förslag erinrat om den danska lagstiftningen på området, 1910 års lag "om Oprettelse af en fast Voldgiftsret". I denna föreskrevs, att för brott mot kollektivavtal kunde den ansvarige — enskild eller förening — ådömas en efter omständigheterna skälig bot, ett mellanting mellan böter och skadestånd. Boten erbjöd, framhöll kommerskollegium, framför allt den avsevärda fördelen att den kunde utmätas efter andra och mindre omständliga regler än vanligt skadestånd. I händelse skada hade tillfogats någon skulle

47 Prop 1910:96, 1911:43. Se 10 § i 1910 års förslag och 9 § i 1911 års. 8 § innehöll ett principiellt förbud mot konflikter under avtalstid.

48 Socialdemokraterna Lindqvist och Persson i Malmö uttalade i en utskottsreservation (2SU 1910:6 s 116) att, "då enligt den juridiska doktrinen gällande rättsregel anses kräva fastställandet av påföljd för brott mot lag eller legaliserade avtal, och då i förevarande fall annan påföljdsbestämmelse än skadeståndsskyldighet ej lämpligen torde stå att finna skola vi icke uttala oss vidare om det principiella i denna sak". Jfr Lindqvists uttalande i anledning av socialstyrelsens förslag 1916, se vid not 68.

boten i likhet med skadestånd tillfalla den skadelidande. Men skälig bot kunde även ådömas, då ingen genom avtalsbrottet hade tillfogats pekuniär skada, alltså för ideell skada. Boten kunde i händelse av förmildrande omständigheter nedsättas eller bortfalla. Kommerskollegium ifrågasatte om inte den danska lagstiftningen i tillämpliga delar borde tjäna som förebild för en motsvarande lagstiftning i vårt land.[49]

Påverkad av den danska lagstiftningen jämkade regeringen i 1911 års proposition de tidigare föreslagna skadeståndsreglerna. Förslaget byggde alltjämt på allmänna skadeståndsregler men betydande principiella avvikelser från dessa hade gjorts. Skadeståndet — vare sig fråga var om enskild arbetsgivare eller arbetare eller förening — kunde sålunda nedsättas eller bortfalla om omständigheterna ansågs föranleda därtill. Också ideell skada skulle kunna ersättas, även om detta inte direkt utsades i lagtexten.[50]

När det gäller att bedöma förslagens karaktär och syfte, är skadeståndsbestämmelserna jämte tillmötesgåendet av arbetsgivarnas krav att sympatistrider under avtalstiden skulle tillåtas avslöjande. Liberalen Sandström, senare justitieminister i Staaffs andra ministär, anförde:[51]

> Man kan vara viss om att lagens bestämmelser komma att av arbetarna uppfattas som *partiska* och *orättfärdiga* samt komma att i deras ögon åt lagen giva prägel av *klasslag*, i detta ords allra sämsta bemärkelse. Justitieministern vill inte vara med om ett förbud mot sympatiinställelser, därför att det skulle verka olika för arbetsgivare och arbetare. Alldeles detsamma gäller dessa skadeståndsbestämmelser.

Vad som väckte sådan opposition mot de föreslagna skadeståndsbestämmelserna var, såsom förut nämnts, att de drabbade arbetsgivare och arbetare så olika hårt.[52] Justitieministern Petersson medgav att ansvarigheten under vissa förhållanden kunde bli obillig men hänvisade till att den föreslagna arbetsdomstolen kunde jämka eller befria från skadestånd. Genom arbetsdomstolens diskretionära prövningsrätt förlorade talet om "olikställigheten" mellan arbetsgivare och arbetare väsentligen sin betydelse.[53]

1911 års förslag innebar såsom framgått av det föregående sådana avvikelser från allmänna skadeståndsregler att man kan tala om ett alldeles

49 Kommerskollegii och statens förlikningsmäns i arbetstvister utlåtande ang lagförslagen om kollektivavtal, arbetsdomstol och medling i arbetstvister, Stockholm 1910 s 19. Prop 1911:43 s 70 ff.

50 Prop 1911:43 s 70 resp 1SU 1911:1 s 20.

51 Sandström AK 1911:37:6, citat 37:10. Liknande tankegångar fanns hos liberalen Schotte (36:6) och socialdemokraterna Söderberg i Stockholm (36:70) och Wickman (FK 24:40).

52 Löfgren FK 1911:24:19, Söderberg i Stockholm AK 36:73, Sandström 37:7, Lindqvist och Persson i Malmö 2SU 1910:6 s 117 f, AK 59:34, 38.

53 AK 1911:36:23 f.

nytt rättsinstitut. Löfgren fann det sålunda bl a märkligt att förenings skadeståndsskyldighet inte krävde något samband mellan det obehöriga understödet och skadan. Skadan var lika med den förlust som vållats genom arbetsinställelsen i dess helhet oavsett understödets omfattning och tidpunkten då det lämnats. Understöd som föranledde skadestånd kunde vidare vara lämnat av flera, men det oaktat kunde fullt ansvar utkrävas av var och en. Det kunde också vara givet på en så sen tidpunkt eller eljest under så kort tid att det inte varit till någon egentlig hjälp vid upprätthållandet av striden. Inte desto mindre skulle hela skadan ersättas.[54]

Liksom Löfgren efterlyste Sandström skälen till varför arbetarnas organisationer skulle drabbas hårdare än arbetsgivarnas. Han hävdade att huvudsaken för justitieministern var att den som led skada genom en obehörig arbetsinställelse fick sin fulla ersättning. Arbetsgivaren kunde i regel inte få sådan direkt hos arbetaren, ty hos denne fanns ingenting att ta. Då gick han till organisationen och där kunde han ta ut sin fordran till fulla beloppet.[55] Sandström hade tydligen genomskådat lagstiftningens klasslagskaraktär.

Bernt Schiller anger anledningen till liberalernas avvisande av 1910 års förslag så: Med storstrejken ännu i färskt minne skulle en laglig reglering av arbetsmarknaden framstå som synnerligen behövlig för en bred borgerlig opinion. Skulle detta animera liberalerna att sluta upp vid det konservativa lagförslaget? Men det liberala bondestöd som fört igenom rösträttsförslaget 1907 uteblev. På liberalt bondehåll ville man inte godta sympatistrejker och sympatilockouter. För jordbrukets arbetsgivare skulle nämligen masslockouten vara en tillgång utan värde, då den aldrig kunde utnyttjas inom jordbruket. Denna intresseståndpunkt höll, säger Schiller, de liberala bönderna samlade och sammanföll med det liberala huvudargumentet att storlockouten, om den fick laglig sanktion, skulle konservera industriarbetsgivarnas övertag, medan dess inskränkning skulle skapa maktbalans mellan parterna på arbetsmarknaden. Följden härav blev att riksdagens kamrar stannade vid skilda beslut varigenom lagen föll. I princip var emellertid det liberala partiet inte avvisande till en avtalslagstiftning.[56]

11.2 Socialstyrelsens förslag till kollektivavtalslag 1916

År 1915 uppdrog högerregeringen Hammarskjöld åt socialstyrelsen att utreda frågan om en lagstiftning i arbetsfredens intresse. Socialstyrelsen,

54 FK 1911:24:18. 9 § var konstruerad så, att enligt dess första stycke skulle arbetsgivare eller arbetare som gjorde sig skyldig till avtalsbrott etc ersätta därav uppkommen skada. Enligt §:ns andra stycke skulle förening som medverkat till eller lämnat understöd också vara ansvarig för *skadan*.

55 AK 1911:37:7.

56 Schiller Krisår s 201.

som grundade sitt förslag på 1910 och 1911 års propositioner, trodde att arbetsfred och en sund utveckling på arbetsrättens område kunde nås genom att stärka medlingsförfarandet i arbetstvister, genom att rättsligt reglera vissa av kollektivavtalets verkningar och genom att införa en arbetsdomstol som snabbt och sakkunnigt kunde avgöra rättstvisterna. Utredningen blev utan resultat. Den oro som i Europa och Sverige utlöstes under det första världskrigets sista år förde med sig att regeringen trots utfästelse i trontalet 1917 inte vågade lägga fram något förslag om kollektivavtalslagstiftning. Westerståhl har närmare redogjort för förslaget och diskussionen kring det.[57] Här skall det granskas endast på ett par punkter som kan vara av betydelse för att ta ställning till frågan om det hade klasslags karaktär eller inte.

11.2.1 Fackföreningarnas rörelsefrihet hotad

Även om den avvisande attityden till socialstyrelsens förslag i hög grad måste ha varit en följd av den misstro mot en lagstiftning på arbetsmarknadens område som skapats av tidigare arbetarfientliga lagförslag, så spelade tydligen klassmedvetandet en viss roll under diskussionen om förslaget i LO:s representantskap. Westerståhl framhåller sålunda, att syndikalister och vänstersocialister i statsmakternas ingripande främst såg "ett försök att insnöra fackföreningarna i det borgerliga samhällets ram och beröva dem deras förutsättningar att verka som organ i en revolutionär omdaningsprocess". De fackliga ledarna har dock vanligen endast "menat att en lagstiftning skulle komma att inskränka arbetarorganisationernas dittillsvarande möjligheter att tillvarataga medlemmarnas intressen".[58]

Enligt Westerståhl kunde man dock inte "utan vidare på arbetarhåll" beteckna förslaget som klasslag. Detta uttalande är emellertid oklart främst därför att Westerståhl inte definierar begreppet klasslag. Av hans ordval att döma synes han närmast ha ansett att ett påstående att förslaget hade klasslags karaktär skulle varit grundlöst och att ett sådant påstående endast kunde väntas från arbetarhåll. Möjligen kan man av Westerståhls redogörelse utläsa att en lag för att vara klasslag enligt hans mening måste vara "orättfärdig", och att det inte var tillräckligt att den begränsade fackföreningarnas rörelsefrihet.[59]

Inom arbetarrörelsen var man givetvis helt på det klara med att en lagstiftning på arbetsmarknadens område kunde inskränka fackföreningsrörelsens arbetsmöjligheter men, frågade man sig, var det möjligt att hålla den fackliga verksamheten utanför all lagstiftning. Sålunda yttrade

57 Underdånigt utlåtande med förslag till lag om vissa åtgärder till främjande av arbetsfred, Stockholm 1916. Se Westerståhl s 345 ff.
58 Westerståhl s 349.
59 A.a. s 353 och 356, jfr s 245.

Branting vid 1917 års socialdemokratiska partikongress att alla var ense om att motsätta sig bestämmelser som kringskar arbetarnas rörelsefrihet men att detta inte fick leda till att man principiellt motsatte sig en lagstiftning.[60] Denna tankegång bestämde också utformningen av LO:s representantskaps yttrande 1916 över socialstyrelsens förslag: "även om principiell invändning ej kan göras mot tanken på ett stärkande av det nuvarande förlikningsinstitutet, eller mot grunderna för upprättandet av en arbetsdomstol för avdömande av rättstvister", så var en omarbetning av förslaget nödvändig. Detta yttrande kan man med en välvillig tolkning se som ett utslag av insikt om att lagförslaget var ett led i kampen om makten på arbetsmarknaden, att man på borgerligt håll strävade efter att få kontroll över strejkrörelserna. Synen på lagförslaget som ett led i klasskampen kom däremot klart till uttryck hos en minoritet inom representantskapet — dettas beslut fattades med 22 röster mot 16 — som i förslaget såg en tvångslag mot fackföreningsrörelsen, ett försök att hämma fackföreningarnas rörelsefrihet.[61]

Menade de radikala företrädarna för de fackliga organisationerna att en lagstiftning som hämmade fackföreningsrörelsens rörelsefrihet skulle markera arbetarklassens kapitulation och dess upphörande som revolutionär klass?[62] Att ge ett tillfredsställande svar på denna fråga är knappast möjligt. Men att oron i radikala arbetarkretsar var i hög grad berättigad kan man finna belägg för i följande uttalande av socialstyrelsen.[63]

För de grupper av medborgare, å vilka dessa lagar komma att äga tillämpning, äro gällande rättsgrundsatser, vare sig de äro inskrivna i allmän lag eller ej, *ofta främmande,* helt annat blir förhållandet, då de inskrivas i lag, *avsedd särskilt för dem* och på vars tillämpning de i viss mån få inflytande. Det är att vänta, att den starka solidaritet, med vilken dessa medborgargrupper slå vakt om vad de anse rätt och billigt, skall visa sig även i beslut att respektera och få respekterad den lagstiftning, som är deras och i visst avseende innebär en deras företrädesrätt.

11.2.2 Skadeståndsbestämmelserna

När socialstyrelsen talar om arbetarnas "företrädesrätt" åsyftar styrelsen i främsta rummet den "humanisering" av de föreslagna skadeståndsbestämmelserna som skett i förhållande till eljest gällande regler på skadeståndsrättens område.

Utgångspunkten för socialstyrelsens bedömning var sålunda att handling som stred mot kollektivavtalslagen eller mot kollektivavtal borde drabbas

60 A.a. s 351.
61 A.a. s 348 f.
62 Jfr Sunesson s 60.
63 Socialstyrelsens utlåtande s 22. Författarens kursivering.

av en korrigerande påföljd. Gällande grundsatser på skadeståndsrättens område ansågs emellertid kunna komma i fråga endast efter vissa modifikationer. Skadestånd skulle sålunda kunna inskränkas eller bortfalla om omständigheterna påkallade detta. Vidare skulle ersättning kunna utgå även för ideel skada. Socialstyrelsen ansåg en klar följdsats av dessa båda modifikationer vara att skadeståndet skulle kunna sättas till högre belopp än den rent penningmässiga skadan. Skadeståndsskyldighet skulle inte drabba den som understödde avtalsbrytande part utan att själv ha medverkat vid det lagstridiga beslutet.[64]

Såväl på arbetsgivar- som på arbetarsidan var man missnöjd med skadeståndsbestämmelsernas utformning. Både von Sydow och Lindqvist — socialfullmäktige i socialstyrelsen — uttryckte sitt missnöje.

Det var, framhöll von Sydow, uppenbart att en lagstiftning som skulle hägna om kollektivavtalets helgd och främja arbetsfreden inte kunde låta ett åsidosättande av avtalet eller en olovlig arbetsinställelse vara utan rättslig påföljd. Det var därför inte möjligt att acceptera socialstyrelsens förslag att skadeståndsskyldighet inte skulle drabba den som understödde avtalsbrytande part utan att själv ha medverkat vid det lagstridiga beslutet. Kollektivavtal på arbetarsidan slöts nämligen i det ojämförligt övervägande antalet fall av de lägre arbetarsammanslutningarna, fackföreningarna, däremot inte av de högre, fackförbunden och LO. Arbetarrörelsens ekonomi var så ordnad att fackföreningarna i regel inte hade några tillgångar utan hela ekonomin förvaltades av fackförbunden. Om man genomförde en lag enligt vilken skadestånd kunde ådömas endast fackföreningarna men inte fackförbunden, hade man således gjort lagen i denna del illusorisk. Därtill kom att stridsåtgärderna på arbetsmarknaden oftast dirigerades av förbunden. Genom att dessa faktiskt hade hand om kassan, kunde de utöva bestämmanderätten. De borde därför bära ansvaret för striden.[65]

Vidare kritiserade von Sydow förslaget att ersättningsskyldigheten kunde bestämmas till lägre belopp än hela skadan eller helt och hållet bortfalla. Stadgandet borde utgå ur lagen. Förmildrande omständigheter kunde visserligen förekomma men om en skada uppkommit, måste ju någon drabbas av den. Det syntes då riktigare att den fick stå för förlusten som vållat skadan än den som var oskyldig därtill.[66]

Anmärkningsvärd är den frisinnade Stockholms-Tidningens ståndpunkt. Tidningen framhöll att arbetsgivarna redan genom kapitalbesittningen samt genom sina organisationer var så mäktiga att lagstiftningen sannerligen inte borde lägga ett uns till i vågskålen för arbetsgivarintresset. Det var enligt tidningen i strid med de frisinnades hela åskådning på det

64 A.a. s 20 ff.
65 A.a. s 59 f.
66 A.a. s 60.

sociala området att köpa en arbetsfredslag genom att här gå arbetsgivaranspråket till mötes.[67]

Mot detta tidningsuttalande kontrasterar LO-ordföranden Lindqvists försiktiga yttrande.[68]

Den svåraste stötestenen i förevarande lagförslag torde vara bestämmelserna om påföljden för brott mot gällande kollektivavtal eller för vidtagande av olovlig stridsåtgärd. Känt är ju, att redan gällande rätt medför påföljd i detta avseende, och prejudikat äro givna, att brott mot gällande kollektivavtal medför skadeståndsplikt. Med antagande av här föreliggande lagförslag komma emellertid skadeståndskraven att resas i större omfattning än hittills och det torde därför vara förklarligt, om man på arbetarsidan känner sig otrygg inför denna nya lagstiftning. Då inga andra påföljdsbestämmelser än skadeståndet synas lämpliga i förevarande fall, hyser man på arbetarsidan den uppfattningen, att betänkliga olikheter vid utdömande av skadeståndet skola uppstå.

En arbetsgivare torde ej kunna åläggas annat skadestånd än ersättning av förlorade arbetslöner, under det motparten torde kunna ådömas skadestånd för utebliven leverans av dyrbara tillverkningar, för avlöning åt arbetsbefäl, för verkstadshyror, räntor å driftkapital m m, då skadeståndet skall utmätas i förhållande till skadans omfattning.

Då jag emellertid ej ägt möjlighet att föreslå lämpligare påföljdsbestämmelser än dem, som nu äro upptagna i hithörande paragraf, har jag mot dessa bestämmelser endast velat uttala, att stora bekymmer med rätta förefinnas på arbetarsidan beträffande den blivande verksamheten inom fackföreningsrörelsen efter ett eventuellt genomförande av här föreliggande förslag till lag om vissa arbetstvister.

Den punkt i förevarande paragraf, som i någon mån mildrar förefintliga farhågor i dessa avseenden, är bestämmelsen om att, där omständigheterna därtill föranleda, skadestånd må kunna nedsättas under vad eljest bort utgå eller helt bortfalla.

På grund härav har jag ansett mig böra anbefalla bibehållandet av sagda bestämmelse i paragrafen ifråga.

Lindqvists ståndpunkt i fråga om skadeståndsbestämmelserna får anses märklig och innebar närmast en kapitulation från hans sida inför de borgerliga kraven på lagstiftning. Ideologen och klasskämpen hade vikit undan för samarbetsviljan. Det är därför inte förvånande att man både inom det socialdemokratiska partiet och inom fackföreningsrörelsen hårt kritiserade hans ståndpunkt. Inom LO:s representantskap åberopade Lindqvist hösten 1916 till stöd för sin ståndpunkt dels att fastställandet av kollektivavtalets begrepp skulle ge större hävd åt de kollektiva avtalen, dels att rättstvister inte borde avgöras genom tillgripande av öppen strid. Vidare hävdade förslagets försvarare att det knappast var möjligt att hålla den fackliga verksamheten utanför all lagstiftning, att den bor-

67 St-Tidn 20.10 och 12.12.1916, citat efter Westerståhl s 347.

68 Socialstyrelsens utlåtande s 62 f. Se Lindqvists ståndpunkt till 1910 och 1911 års förslag (not 48).

gerliga riksdagsmajoriteten nog under alla förhållanden skulle genomföra en sådan och att en negativ ståndpunkt därför endast skulle leda till att man fick avstå från att genomföra förbättringar i förslaget. Landssekretariatet tog emellertid avstånd från detta och uttalade sig inte heller i princip för någon lagstiftning. Även LO:s kongress 1917 — liksom den socialdemokratiska partikongressen samma år — avvisade förslaget. LO-kongressen förklarade att socialstyrelsens förslag skulle motarbetas liksom all annan lagstiftning som syftade eller verkade till att på något sätt förhindra eller försvåra arbetarorganisationernas arbete.[69]

11.3 Förspelet till 1928 års lagstiftning om kollektivavtal

11.3.1 Lagstiftning eller inte?

Omkring 1920 hade oron på arbetsmarknaden ökat. Strejker och lockouter avlöste varandra. Detta liksom det fackliga organisationsarbetet bland lantarbetarna väckte på nytt tanken hos borgerligheten på förbud mot strejker.[70] I riksdagsdebatten 1920 om lagstiftning om medling i arbetstvister framhöll von Sydow, under instämmande från liberalt håll, att det var betänkligt att kollektivavtalet och strejkrätten hade erkänts utan att sätta några spår efter sig i rättssystemet. Man trodde på borgerligt håll att misstron mot ett ingripande från lagstiftarens sida på arbetsmarknaden hade skingrats genom att medborgarna i gemen genom den allmänna rösträttens genomförande fått möjlighet att påverka regleringen av arbetsförhållandena.[71]

På arbetarhåll delade man inte denna uppfattning: Vad man på den borgerliga sidan glömde var att arbetarna ännu inte var jämställda med arbetsgivarna, ägarna av produktionsmedlen. Betydelsen av den allmänna rösträtten var överskattad. Vad som genomförts var en *politisk* demokrati, därtill i många stycken ofullständig. Den *ekonomiska* makten låg, hävdade man i arbetarkretsar, alltjämt i fåtalets händer. *Det är av allt att döma här som man ytterst har att finna anledningen till arbetarrörelsens motstånd mot en lagstiftning på arbetsmarknaden.* En klart marxistisk inställning gavs tillkänna från arbetarrörelsens sida. Arbetsgivarna hade — sades det sålunda på socialdemokratiskt håll — alla chanser att genom egna åtgöranden hävda sin ställning. De förfogade över produktionsmedlen, arbetstillgången och betalningsmedlen för att förvärva arbetskraft. Arbetarna kunde endast neka att sälja sin enda vara, arbetskraften. Be-

69 Westerståhl s 348 ff, Hultén s 111.

70 Om antalet arbetsinställelser, se Hansson s 165 ff. Om lagstiftningsförsöken under 1920-talet se Westerståhl s 359 ff. von Sydow FK 1920:41:66. Liberalen von Koch (41:67) instämde. Jfr Undén 41:72.

71 Edén AK 1921:60:49, Hellberg FK 45:68. Se ock i not 79 nämnda motioner.

rövade man dem denna möjlighet lades deras öde på nåd och onåd i andras händer.[72]

Wigforss uttryckte i en riksdagsdebatt 1921 i anledning av ett liberalt förslag till lagstiftning sin förundran över att liberalerna inte insåg vilken oerhörd skillnad det fanns mellan arbetarklassen och den klass som ägde produktionsmedlen. Det liberala förslaget om lagstiftning skulle ha varit opartiskt om lagstiftaren också hade krävt samhällets kontroll över produktionsmedlen så att dess ägare tvingades att ta vederbörlig hänsyn till arbetarna.[73] I riksdagen yttrades 1921 och 1924 vidare bl a följande:

Arbetarna fruktade att arbetarrörelsens motståndare var ute efter att slå strejkvapnet ur deras händer. Striden gällde om arbetarna skulle få sin berättigade andel av produktionen eller inte. Konflikterna kunde inte lösas med mindre det kapitalistiska systemet undanröjdes. Det rådde och måste i det kapitalistiska samhället råda ett permanent krigstillstånd mellan arbetare och arbetsköpare.[74] Det var naivt att tro att sociala problem kunde lösas genom lagstiftningsåtgärder.[75] Engberg, senare socialdemokratisk ecklesiastikminister, karakteriserade problemet så: den ena dagen var arbetaren en kung som med sin röstsedel kunde vräka ministrar, den andra dagen kastade arbetsgivaren godtyckligt ut honom från hans arbete.[76] Det enda effektiva vapen arbetaren hade i denna kamp var strejken.

År 1926 tillsatte emellertid den socialdemokratiska regeringen Sandler en "arbetsfredsdelegation", bestående av vardera tre representanter för LO resp SAF och tre "opartiska" ledamöter. På delegationen skulle ankomma att undersöka hur långt parterna på arbetsmarknaden kunde vinnas för åtgärder till arbetsfredens fromma. Möller ansåg tiden mogen för obligatorisk skiljedom i rättstvister, och fann inga hinder föreligga för delegationen att undersöka frågan om en lagstiftning till arbetsfredens fromma i dess helhet. Hinder mötte sålunda inte att undersöka om man borde ge lagens stadga åt den faktiska rättsordning som vuxit fram på arbetsmarknaden.[77]

Arbetsfredsdelegationens tillsättande väckte förhoppningar om avspänning både i det borgerliga och i det socialdemokratiska lägret. Men möjligheterna att uppnå samförstånd föll bort genom de växande motsättningarna mellan de borgerliga och socialdemokraterna. I juni 1926 avgick nämligen den socialdemokratiska regeringen Sandler, sedan riksdagens borgerliga majoritet godkänt arbetslöshetskommissionens ståndpunkt att arbetare som vägrade att anta arbete vid blockerade företag skulle avstängas från arbetslöshetshjälp. Bakom den borgerliga riksdagsmajorite-

72 C V O Höglund AK 1924:34:69.
73 FK1921:45:75. Se också t ex Sigfrid Hansson 45:40.
74 Kilbom AK 1924:34:79.
75 Winberg FK 1921:45:64.
76 AK 1924:34:83.
77 AK 1926:3:55, Westerståhl s 365.

tens ståndpunkt i denna sak — den s k Stripakonflikten — stod den frisinnade Carl Gustaf Ekman, som efter Sandlers avgång blev chef för en frisinnad-liberal regering. Efter Stripakonflikten bemötte man på arbetarhåll regeringen Ekman med största misstro. Hade man på fackföreningshåll tidigare varit skeptisk mot en lagstiftning, så växte denna misstro nu. Än mer skärptes misstroendet mot regeringen Ekman sedan den skjutit arbetsfredsdelegationen åt sidan och i slutet av 1926 tillsatt särskilda sakkunniga för att utarbeta ett förslag till lagstiftning om behandling av rättstvister.[78]

11.3.2 Strejkrätten i fara?

År 1921 framlades flera motioner med krav på åtgärder för att förebygga samhällsfarliga arbetsnedläggelser, såsom vid gas-, el- och vattenverk, sjukvårdsinrättningar och brandväsen, samt till skydd för arbetsfreden inom jordbruket. Motionerna var undertecknade av inte mindre än 139 av riksdagens ledamöter, representerande alla de borgerliga riktningarna, högern, bonderörelsen och det liberala samlingspartiet.[79]

Lagutskottet uttalade att en eventuell utredning om lagstiftning på arbetsmarknadens område borde uppmärksamma hur man skulle hindra driftsavbrott i jordbruket under avtalstiden. Detta uttalande uppfattades som ett hot mot fackföreningsrörelsen.[80] Att farhågorna inte var ogrundade framgår av ett par inlägg i riksdagsdebatten 1921.[81] Från borgerligt håll medgavs att det ytterst var lantarbetarstrejkerna under 1920 och de pågående organisationssträvandena bland lantarbetarna som animerat motionärerna. Konklusionen kunde därför enligt Möller inte bli någon annan än den att avsikten var att beröva lantarbetarna strejkvapnet.[82] Även ett uttalande av socialstyrelsen pekade i samma riktning. Enligt styrelsen torde man nämligen inte kunna förneka att ett mera stadigvarande arbetsförhållande var av vikt för att trygga jordbruksproduktionen.[83] Den ifrågasatta lagstiftningen ansågs på socialdemokratiskt håll på grund av

78 Redogörelsen för arbetsfredsdelegationens tillsättande och dess följder bygger delvis på Westerståhl s 365 ff. Se också statsrådsprot 29.11 1926, interpellationssvar 19.2.1926 och uttalanden i FK 1928:35:77 samt anföranden av P A Hansson AK 1927:3:16 och Thorberg FK 3:35.

79 Mot 1921:I:5 och II:53, I:131 och II:204 (bondemotioner), I:73 och II:121 (liberala motioner) och I:132 och II:206 (högermotioner). Om skillnaden i de liberala kraven och högerkraven, se Westerståhl s 363. Se vidare 2 LU 34 s 5 samt uttalanden av liberalerna von Koch FK 45:60, Hellberg 45:68 och Edén AK 60:48 samt av högermannen Björkman i Norrköping AK 60:38.

80 Hansson FK 1921:45:46, Möller 45:58, Linder 45:49, Magnusson i Kalmar AK 60:40 och Sjölander 60:42. Se 2 LU 34 s 7.

81 Se t ex Möller FK 1921:45:78.

82 Se replikväxling mellan Möller FK 1921:45:56, 78 och Ingeström 45:77. Av samma mening som Möller var Hagman AK 60:35 och Sjölander 60:42.

83 2 LU 1921:34.

sin ensidiga inriktning ha karaktär av klasslagstiftning.[84]

Enligt lagutskottet och motionärerna avsåg man emellertid inte något annat än att fastställa den rättsordning som redan gällde på arbetsmarknaden.[85] Riksdagen hemställde om en utredning, och 1921 tillkallade regeringen en sakkunnig för att utreda arbetsfredsfrågan. I samband med den allmänna "kommittéslakten" 1922 beslöts emellertid att utredningsarbetet skulle vila tills vidare.[86]

År 1924 väcktes från liberalt och konservativt håll på nytt motioner i frågan.[87] Lagutskottet föreslog att den nedlagda utredningen skulle återupptas. Socialdemokraterna ansåg däremot att motionerna inte borde föranleda någon åtgärd från riksdagens sida. Den socialdemokratiska avslagslinjen segrade.[88]

Socialdemokraterna hävdade att någon lagstiftning utöver den medlingslagstiftning som fanns inte behövdes. Ett fullt betryggande rättsförhållande hade utvecklats på grundval av kollektivavtalet. Endast ett fåtal arbetsinställelser hade sin upprinnelse i rättstvister.[89] På motståndarhåll ville man inte godta det socialdemokratiska resonemanget. Det var enligt von Sydow inte riktigt att bedöma behovet av lagstiftning efter antalet arbetsnedläggelser. Rätten måste gälla i ett rättssamhälle. Den sedvanerätt som gällde på arbetsmarknaden var inte formulerad. Det fanns sålunda inga påföljder stadgade för den som inte följde avtalen.[90]

I andra kammaren frågade Karl Kilbom 1924 om fackföreningsrörelsen skulle vara en förhandlingsinstitution eller ett instrument för att skapa en ny produktionsordning. Hade man den tanken att fackföreningsrörelsen skulle vara en institution för att med avtal och på annat sätt till gagn för arbetsköparna binda arbetarklassen i dess kamp, så var det naturligt att man ville ha lagbestämmelser. Men fackföreningsrörelsen borde vara en arbetarmassornas kämpande organisation som verkade för att åt arbetarna erövra produktionsmedlen. Då kunde den inte binda sig genom lagstiftning.[91]

84 Sigfrid Hansson FK 1921:45:70.
85 2 LU 1921:34, se 2 LU 1920:27 och motionerna 1921.
86 Rskr 1921:345, Westerståhl s 359.
87 Högermotion 1924:I:119 (1926:I:89). Liberala motioner 1924:I:104 och II:284.
88 2 LU 1924:22, FK 35:73, AK 34:92.
89 Lag om medling i arbetstvister (SFS 1920:245), lag om central skiljenämnd för vissa arbetstvister (SFS 1920:246) och lag om särskilda skiljedomare i arbetstvister (SFS 1920:248). Prop 1920:155, 2 LU 27. Om straffrättens betydelse i detta avseende, se avsnitten ovan om Åkarpslagen. Sigfrid Hansson anförde (FK 1924:35:47) som stöd för att något behov av lagstiftning inte fanns följande: Under 1912—1921 hade förekommit 3 113 arbetsinställelser. Endast 27 hade föranletts av tvist om tolkning av avtal. Av 392 arbetsinställelser under 1922 hade endast 3 sin upprinnelse i rättstvister.
90 FK 1924:35:53 f. Se ock von Koch 35:49.
91 AK 1924:34:75.

I mera moderata socialdemokratiska och fackliga kretsar uteslöt man emellertid inte möjligheten till ett samförstånd mellan arbetare och arbetsgivare, som kunde leda till en något så när rättvis fördelning av produktionens avkastning.[92]

11.3.3 Samhällsintresset och arbetsfreden

I mars 1925 frågade liberalen Hellberg i anledning av utbrottet av en stor lockout socialministern — Gustav Möller — om inte den utbrutna striden visat att samhället behövde en lagstiftning som gav det större möjligheter att förebygga en förödande kamp mellan arbetsgivare och arbetare.[93] Möller svarade att orsakerna till de ständiga striderna på arbetsmarknaden var att finna i de motsatta strävandena hos arbetsmarknadens parter. Men så länge man inte på allvar velat beträda någon väg för att åtminstone i det väsentliga upphäva motsättningarna dem emellan fick man förmodligen finna sig i strejker och lockouter som yttersta medel, då det gällde uppgörelserna på arbetsmarknaden. Det var dock tänkbart att en lagstiftning om obligatorisk skiljedom i rättstvister kunde vara fördelaktig för samhället.[94]

Senare kom Möller emellertid att inta en mera positiv hållning till tanken på en lagstiftning på arbetsmarknadens område, något som framgår av hans anföranden i remissdebatten 1926 och något senare under året i en interpellationsdebatt samt i samband med tillsättandet av arbetsfredsdelegationen. Orsaken till hans ändrade uppfattning synes ha varit att tillskriva en stark förtröstan på det demokratiska samhället: "det kan i ett demokratiskt samhälle, jämfört med den gamla överhetsstaten ske en frontförändring." Han var dock skeptisk till en lagstiftning om obligatorisk skiljedom i arbetstvister.[95] Möllers skepticism till en obligatorisk skiljedom delades av Sandler.[96] LO var helt negativ till en lagstiftning om obligatorisk skiljedom i intressetvister. SAF intog en reserverad hållning.[97] På framträdande liberalt håll — bl a av Ekman och Löfgren — krävdes däremot obligatorisk skiljedom och förbud mot arbetsinställelser såväl i intressetvister, där stat eller kommun var part, som i rättstvister.[98]

I remissdebatten 1927 förklarade Möller att det starka motståndet från arbetarklassens sida mot försöken att reglera förhållandena på arbets-

92 Johanson i Stockholm AK 1924:34:72, Engberg 34:83, Holmström 34:80.
93 FK 1925:19:68.
94 FK 1925:37:4, 9. Jfr Westerståhl s 365.
95 AK 1926:11:23. Se också avsnitt 11.3.1 och Hultén s 116 om Möllers hållning.
96 AK 1926:3:92 f.
97 Westerståhl s 362.
98 Mot 1926:I:192 och II:283; 2 LU 18. Löfgren och Hamrin hade dock under året visat en viss tveksamhet i fråga om lagstiftning, se AK 3:49 resp 11:19.

marknaden genom lagstiftning framför allt berodde på att man saknade förtroende för "motsidans önskan att gå till mötes". Någon principiellt negativ ståndpunkt till en lagstiftning intog Möller sålunda inte. Men innan han var beredd att ta definitiv ställning till frågan, huruvida det ur samhällets synpunkt var lyckligt att på arbetsmarknadens område gå fram med lagstiftning så ville han se alla de olika problemen i deras sammanhang. Det var av denna anledning som arbetsfredsdelegationen hade tillsatts.[99] Socialdemokraterna framhöll att det i arbetsfredens och samhällets intresse var vida lyckligare om parterna frivilligt kunde hänskjuta sina tvistefrågor till skiljedom.[100] Den industriella rättsordning som redan fanns skulle säkert utveckla sig till verklig stadga och fasthet.[101]

En lagstiftning var enligt liberalerna och de frisinnade påkallad i samhällets intresse.[102] Huvudtemat i de motioner som väcktes av dem var de "samhällsfarliga" konflikterna. Av motionerna framgick emellertid att motionärerna sträckte sina önskningar betydligt längre. De beklagade nämligen att arbetsfreden kunde komma i fara även när tiden för kollektivavtalen utlöpte, och de talade också om att även där förhandlingsordning fanns kunde likartade risker uppkomma, eftersom den kunde uppsägas.[103]

Arbetarparten menade att liberalernas tal om samhällsintresse var en täckmantel för att tillgodose vissa samhällsklassers intressen. Det var sålunda märkligt att knappt hade lantarbetarna hunnit börja organisera sig förrän man med lagstiftning sökte hindra detta.[104] Man kunde enligt Kilbom inte under sken av att ställa sig på samhällets sida, såsom liberalerna förmenade, försöka klavbinda arbetarklassen.[105] Engberg menade att den som talade om samhället som den neutrala medlaren hade fallit offer för en vidskepelse, nämligen att det överhuvudtaget i en social konflikt skulle kunna existera ett neutralt samhälle. Det officiella samhället var inte något annat än ett uttryck för vissa bestående ekonomiska maktförhållanden. Det är ingenting annat än en tom och bedräglig ideologi, när man konstruerar fram en slags samhällets neutralitet.[106]

99 FK 1927:3:5, 64.
100 Andersson i Råstock AK 1921:60:58, Sigfrid Hansson FK 45:40:71.
101 Hagman AK 1921:60:32. Se ock den socialdemokratiska reservationen i 2 LU (1921:34) samt Sigfrid Hansson FK 45:70 och Magnusson i Kalmar AK 60:42.
102 Edén AK 1921:60:48, Hellberg FK 45:68 och von Koch 45:61. Se ock Björkman i Norrköping 60:38.
103 Hagman AK 1921:60:31, se Westerståhl s 363.
104 Sjölander AK 1921:60:42. Se ock Per Edvin Sköld AK 1920:68:8, Carlsson i Frosterud 68:20 och Hage 68:22 (i debatt om 1833 års legostadga).
105 Liberala mot 1924:I:104, II:284, Kilbom AK 34:75.
106 AK 1924:34:85. Jfr uttalande av LO-ordf Lindqvist i debatt 1906 om statlig medlingsverksamhet, Westerståhl s 297 f.

11.3.4 1926 års sakkunnigas förslag

I januari 1927 framlade de 1926 tillsatta sakkunniga förslag till lagar om kollektivavtal och arbetsdomstolar. De sakkunniga hade tagit särskild hänsyn till de äldre lagförslagen i ämnet och de däröver avgivna yttrandena. Motiveringen för de sakkunnigas förslag var ytterst knapphändig och en allmän motivering saknades helt. Medan arbetsgivarorganisationerna och de statliga myndigheterna i stort sett ställde sig positiva till förslagen, var man från arbetstagarorganisationernas sida mycket kritiska och avstyrkte dem enhälligt. Kritiken var i hög grad socialistiskt färgad.[107] Det var, hette det sålunda i landssekretariatets remissyttrande, inte möjligt att komma fram till något gott resultat genom lagstiftningsåtgärder som berörde endast följdföreteelser. Landssekretariatet hävdade att konflikterna ytterst berodde på att äganderätten till produktionsmedlen låg i bourgeoisiens händer:[108]

> Det synes därför vara av en större betydelse, att statsmakterna inriktade sin omtanke och verksamhet på att söka åstadkomma en sådan förändring av de ekonomiska och sociala förhållanden, varur intressemotsättningarna härleda sig, att man med något så när sannolikhet kunde gå ut ifrån, att dessa motsättningar mildrades eller upphörde.

Samma eller liknande tongångar spåras i en lång rad yttranden från olika fackförbund. Man hävdade således att en rättslig reglering "skulle leda till en självuppgivelse från den part vars sociala rättsbegrepp icke överensstämma med kapitalets intressen". Förhållandet i ett kapitalistiskt samhälle lade hinder i vägen för en verklig rättvisa i tvister mellan arbetare och arbetsgivare. Varje lagstiftning på ifrågavarande område var omotiverad och till sina verkningar ensidigt riktad mot den part som i såväl socialt som ekonomiskt hänseende utgjorde den svagaste. Lagen var en klasslag, "riktad mot arbetareklassen i och för dess undertryckande".[109]

På fackligt håll såg man lagprojektet som ett hot mot fackföreningsrörelsen. Skarpast i tonen var kanske Svenska sågverksindustriarbetareförbundet som anförde bl a följande. I sin rättargärning mot fackföreningsrörelsens avarter skrudade man sig gärna i "samhällsintressenas något

107 Westerståhl är av annan mening. Westerståhl synes inte uppfatta landssekretariatets ståndpunkt till lagutkasten som särskilt socialistiskt färgad och anger att "i skrivelsen från Gruvindustriarbetarförbundet liksom i många av de tusentals protestresolutionerna från enskilda fackföreningar, funnos spår av en mer socialistiskt färgad kritik", s 369 ff.

108 LO:s verksamhetsberättelse 1927 s 94.

109 Se t ex Svenska gruvindustriarbetareförbundet, Svenska järnvägsmannaförbundet, Svenska kommunalarbetareförbundet, Svenska metallindustriarbetareförbundet, Svenska skogs- och flottningsarbetareförbundet och Svenska sågverksindustriarbetareförbundet. Se LO:s verksamhetsberättelse 1927 s 107, 109, 111, 112, 115 resp 117.

underligt hopsydda mantel" och krävde åtgärder mot störningarna på arbetsmarknaden. Man gjorde sig inte något besvär med att utforska om inte dessa störningar ytterst bottnade i de ekonomiska förhållandena och i det produktionssystem som man var så angelägen att konservera, utan ansvaret lades över på arbetarnas organisationer, som på grund av utgångsläget i regel nödgades vara angripande part.[110]

Landssekretariatet framhöll vidare att kollektivavtalet ännu inte hade vunnit en sådan rättsställning att det borde bli föremål för ett rättsligt processuellt förfarande. Den formella utformningen av kollektivavtalen var i många fall otillfredsställande. Bakom allmänt hållna formuleringar kunde dölja sig olösta intressetvister. Det var därjämte svårt att avgöra om en tvist var en rättstvist eller en intressetvist.[111]

Man ifrågasatte från arbetarorganisationernas sida vidare en eventuell arbetsdomstols objektivitet. De fruktade sålunda att "domstolens mentalitet" på grund av dess medlemmars uppfostran och samhällssyn skulle komma att mera sammanfalla med arbetsgivarnas än arbetarnas betraktelsesätt.[112] Man var också rädd för juristinflytandet. Juristerna var ju med få undantag "utgångna från den grupp i samhället, med vilken arbetareparten på grund av samhällets konstitution alltid kommer i tvist."[111]

I anledning av den kritik som de sakkunnigas förslag utsattes för nödgades regeringen skjuta på den tillämnade propositionen i ämnet till 1928 års riksdag som med vissa justeringar godtog de framlagda förslagen (SFS 1928: 253, 254).

11.4 1928 års lagstiftning om kollektivavtal

I proposition till 1928 års riksdag framlade regeringen Ekman de förslag till lagar om kollektivavtal och arbetsdomstol som med vissa mindre justeringar skulle resultera i nu gällande lagar. Grunden för dessa förslag var de av Lindmanska regeringen 1910 och 1911 presenterade lagförslagen. Westerståhl har skildrat det mottagande som 1928 års förslag fick.[113] De bestämmelser som är av särskilt intresse vid bedömningen av lagstiftningens klasslagskaraktär är naturligtvis främst stadgandena om fredsplikt och ansvaret för avtalsbrott. Dessa skall därför ägnas särskild uppmärksamhet. Först skall emellertid uppmärksammas några allmänna aspekter på lagstiftningen som kom till uttryck under riksdagsdebatten.

110 LO:s verksamhetsberättelse 1927 s 117.
111 Se också Sv Metallindustriarbetareförbundets yttrande, LO:s verksamhetsberättelse s 112.
112 LO:s verksamhetsberättelse 1927 s 97.
113 Westerståhl s 371 ff.

11.4.1 Avtal eller lagstiftning?

I 1928 års proposition framhöll socialministern Jakob Pettersson att frågan om arbetsfred berörde inte bara arbetsgivare och arbetare utan även samhället i övrigt. Den rättsordning som parterna skapat hade visat sig sakna erforderlig styrka att förekomma uppslitande tvister. Med hänsyn till den allt större utbredning som kollektivavtalen hade erhållit framstod det som särskilt betänkligt att avgörandet av tvisterna faktiskt skulle vara beroende av de stridande parternas maktmedel.[114]

På arbetarhåll ställde man sig helt negativ till den föreslagna lagstiftningen.[115] Denna hållning dikterades bl a av en stark misstro mot den Ekmanska regeringen på grund av dess hållning i andra sociala frågor, t ex Stripakonflikten. Vidare fruktade socialdemokraterna att 1928 års förslag endast var ett led i en frisinnad politik och att regeringen avsåg att beröva kommunal- och statsanställda deras strejkrätt genom ett förbud mot strejker vid vissa kommunala och statliga företag och anläggningar.[116] Att denna fruktan inte var omotiverad framgår av uttalanden av socialministern och Eliel Löfgren, som var utrikesminister i den Ekmanska regeringen.[117] Mot den föreslagna lagstiftningen framförde man främst dessa tre invändningar.

För det första hävdade man att en lagstiftning var onödig och endast skulle undanröja symptomen på motsättningarna på arbetsmarknaden. Lagstiftaren rörde sig utanför det egentliga problemet. Den omständigheten att arbetsgivarna ensamma ägde produktionsmedlen medförde självfallet, ansågs det, att lagen inte skulle komma att verka rättvist.[118]

Enligt socialdemokraterna var det av socialministern anförda påståendet att tvisterna avgjordes med makt oriktigt. Parterna hade nämligen i stor utsträckning själva skapat effektiva former för behandlingen och avgörandet av tvister om tolkning och tillämpning av kollektivavtal. Organisationerna betraktade det som en hederssak att respektera ingångna avtal. Förhållandena var således inte sådana att man måste tillgripa lagstiftning.[119] Socialministern menade emellertid att socialdemokraternas slutsats att någon lagstiftning inte behövdes var felaktig. Den omständig-

114 Prop 1928:39 s 45 ff.

115 Se AK 1928:38:21, 22 där uttalanden av Möller, Sandler och Undén återges samt 38:30, 105 med Per Albin Hanssons uppfattning av innebörden i dessa uttalanden.

116 Per Albin Hansson AK 1928:38:27, 33, 106 ff.

117 Jakob Pettersson AK 1928:38:91 och Löfgren 38:112

118 Prop 1928:39 s 37 ff, socialdemokratisk mot I:282 s 9. Synpunkterna anfördes inte endast från LO-håll samt av socialdemokrater och kommunister utan även av Centralförbundet för socialt arbete. Om motsättningarna mellan ägarna av produktionsmedlen och de egendomslösa arbetarna, se Spångberg AK 1928:38:44, Dahlén 38:67 och Engberg 38:80.

119 Prop 1928:39 s 40 ff, mot I:282 s 9, 11. Thorberg FK 35:6, 7, Johanson i Stockholm AK 38:4.

heten att parterna i allmänhet höll sina kollektivavtal uteslöt inte att det ibland uppstod tvister om avtalens tolkning och att dessa emellanåt ledde till öppen konflikt. Lagen måste då inskrida och med auktoritet fastslå vad som var rätt. De framlagda förslagen var uttryck för den allmänna regeln att det var samhället, inte parterna själva som skulle skipa rätt och tillgripa tvångsmedel för rättens exekverande. Häri låg i själva verket hela försvaret för den föreliggande lagstiftningen.[120]

I de borgerliga leden delade man allmänt socialministerns uppfattning. Avsaknaden av en rättsordning på förevarande område var samhället ovärdigt och oförenligt med en ordnad rättsstat. Att låta det inbördes styrkeförhållandet mellan parterna avgöra en rättstvist var inte riktigt. På grund av det sätt på vilket vår rättsskipning var anordnad var det enligt von Sydow så faktiskt om också inte rättsligt, att arbetarorganisationerna var fria från allt juridiskt ansvar vid brytande av kollektivavtal. Att ådöma skadestånd var visserligen teoretiskt möjligt men faktiskt omöjligt. Arbetarorganisationerna intog alltså i detta hänseende en privilegierad ställning. Den föreslagna lagen om kollektivavtal gjorde dem jämställda med andra organisationer och andra medborgare.[121]

För det andra ansåg man i arbetarkretsar att kollektivavtalen inte var utformade så att tvister rörande dem utan vidare kunde göras till föremål för rättsligt bedömande. Den formella utformningen av kollektivavtalen var nämligen i många fall otillfredsställande. Detta berodde stundom därpå att en olöst intressetvist vunnit sin lösning därigenom att parterna godtagit en oklar formulering för att undvika öppen strid och i förlitande på att förhandlingar i varje särskilt fall skulle komma att reda ut uppkommande tolkningstvister. I dessa fall ställde det sig mycket svårt för att inte säga omöjligt att rättvist bedöma kollektivavtalets rätta innebörd. Inte heller fick man förbise att ingåendet av kollektivavtal inte alltid var en helt frivillig akt utan påtvingat av motparten. Därvid kunde inträffa att den svagare parten nödgades godta formuleringar som var oklara och tvetydiga. Trots att kollektivavtalen blev alltmer detaljerade, inträffade under avtalstiden händelser som inte var förutsedda och alltså oreglerade i avtalen. Tvister därom kunde givetvis inte betecknas som tolkningstvister utan var olösta intressetvister.[122] Den föreslagna lagstiftningen skulle således komma att sanktionera inte rätten utan makten. Genom lagstiftningen ställde samhället sin makt till den starkare partens förfogande.[123]

För det tredje hävdades från arbetarhåll att de föreslagna lagarna på

120 AK 1928:38:9 f.

121 Prop 1928:39 s 38, 2 LU 36 s 16, von Sydow FK 35:55, Andersson i Rasjön AK 38:23.

122 Prop 1928:39 s 41 ff, Johanson i Stockholm AK 38:5 och Spångberg 38:46.

123 Västberg AK 1928:38:73, Olovson i Västerås 38:102. Jfr prop 1928:39 s 50.

grund av den föreskrivna fredsplikten och skadeståndsskyldigheten var rena klasslagar, ägnade att lamslå fackföreningsrörelsen och beröva arbetarna deras medel att skaffa sig bättre levnadsvillkor.[124]

11.4.2 **Fredsplikten**

I propositionen underströks att kollektivavtalets fredsändamål kunde på ett betryggande sätt vinnas endast genom att såväl organisationerna som deras medlemmar förklarades bundna av avtalet. I 2 § av den föreslagna kollektivavtalslagen intogs därför den bestämmelsen att kollektivavtal skulle binda även den avtalsslutande organisationens medlemmar. Från socialdemokratiskt håll framfördes protester. Man menade att det var organisationen som var den egentliga parten i kollektivavtalet. Även socialstyrelsen ansåg detta. Bestämmelsen om medlems bundenhet innebar ingalunda såsom man ville göra gällande i propositionen en kodifiering av gällande rätt utan införandet av en helt ny, för den allmänna rättsskipningen främmande princip.[125]

4 § av förslaget till kollektivavtalslag angav kollektivavtalets karaktär av fredsdokument. *Arbetsgivare* eller *arbetare* som var bunden av kollektivavtal fick sålunda inte vidta stridsåtgärd på grund av tvist om avtalets giltighet, bestånd eller rätta innebörd eller på grund av tvist om visst förfarande stred mot avtalet eller mot vad som stadgades i kollektivavtalslagen. Avsikten var således att strid skulle vara utesluten i tolkningstvister (rättstvister). Dessa skulle ankomma på AD att lösa. Vidare förbjöds stridsåtgärd i syfte att åstadkomma ändring i avtalet under dettas bestånd. Därjämte skulle stridsåtgärder vara förbjudna för att genomföra bestämmelse, avsedd att träda i tillämpning efter det avtalet utlupit. Inte heller skulle man få tillgripa stridsåtgärd för att bispringa annan i fall då denne icke själv ägde vidta stridsåtgärd.

Enligt 4 § andra stycket ägde förening inte anordna eller eljest föranleda stridsåtgärd som enligt vad nyss sagts inte var lovlig. Förutsättning var att förening eller medlem däri var bunden av kollektivavtal. Sådan förening fick inte heller genom att lämna understöd eller på annat sätt medverka vid olovlig stridsåtgärd som medlem vidtagit. Förening som själv var bunden av kollektivavtal skulle även vara pliktig att söka hindra sina medlemmar att vidta olovlig stridsåtgärd eller att, om sådan redan vidtagits, söka förmå dem att häva den.

Lagstiftningen vilar på kombinationsteorin. Genom organisationernas avtal berättigas och förpliktas både dessa och deras medlemmar. Men utöver den skyldighet som bundenheten vid avtalet skapar är den avtals-

124 Prop 1928:39 s 39, Möller FK 35:79.
125 Prop 1928:39 s 63 ff, 2 LU 36 s 19, Thorberg FK 35:9.

slutande organisationen som synes skyldig att aktivt söka hindra att stridsåtgärd vidtas av medlem. Om sådan redan är vidtagen, skall organisationen söka återställa arbetsfreden. I följande yttrande av socialminister Pettersson känner man igen uttalandet av 1899 års arbetsavtalskommitté att den fackliga organisationen borde "uppträda såsom väktare av varje enskild arbetares heder, en var skulle vara intresserad av att hans kamrat icke bröte avtalet". Pettersson anförde:

> Enligt min mening torde man emellertid icke böra underskatta den sporre till positivt ingripande från organisations sida, som ligger däri, att organisationen vid underlåtenhet att begagna sitt inflytande på medlemmarna riskerar att drabbas av skadeståndsansvar. I varje fall är det icke utan moralisk betydelse, att i lagen inskrives den självklara plikten för en organisation, som slutit kollektivavtal, att söka verka för dess behöriga upprätthållande från medlemmens sida.

Under debatten i andra kammaren yttrade Pettersson att han föreställde sig att denna inskränkning i parternas aktionsfrihet fullt överensstämde med de hedersbegrepp som rådde inom arbetar- och arbetsgivarkretsar.[126]

Departementschefen uttalade uttryckligen att han inte hade funnit det lämpligt att förbjuda stridsåtgärder för att slita tvister om förhållanden som inte reglerats i avtalet. Detta uttalande bör hållas i minnet med hänsyn till att AD senare skulle hävda att föreskrifterna om arbetsgivarnas rättigheter enligt § 32 i SAF:s stadgar var ett utflöde av allmänna rättsgrundsatser och sålunda gällde vare sig de upptagits i avtalet eller inte. Härigenom fick fredsplikten möjligen en vidare räckvidd än vad de som stod bakom lagstiftningen hade tänkt sig. Departementschefens uttalande kan tyda på att han knappast avsett att § 32 skulle anses ingå i kollektivavtalen som uttryck för en allmän rättsgrundsats.[127]

11.4.3 Skadeståndsskyldigheten

Som ett motiv för en lagstiftning på det kollektiva avtalsområdet åberopades bl a att gällande allmänna rättsregler om skadestånd vid avtalsbrott gav, om de tillämpades på kollektivavtal, mindre önskvärda resultat. Reglerna medgav nämligen inte den frihet som borde finnas vid bestämmande av skadestånd då fråga var om brott mot kollektivavtal. En tillämpning av dem kunde träffa särskilt arbetarna hårt. I anledning härav föreslogs bestämmelser om skadestånd som var speciellt avpassade efter de förhållanden som rådde på kollektivavtalsområdet.[128]

126 Prop 1928:39 s 101, AK 38:14.
127 Prop 1928:39 s 92. Se vidare kap. 14.1.
128 2 LU 1928:36 s 16 f. Se ock socialministerns anförande AK 38:11.

11.4.3.1 *Straff eller skadestånd?*

1926 års sakkunniga hade funnit det lämpligt att som huvudregel fasthålla vid att skadestånd skulle bestämmas efter skadans storlek men samtidigt medge att det med hänsyn till omständigheterna fick nedsättas eller helt bortfalla. Om skadeståndet sålunda i viss mån frigjordes från skadans storlek, fordrade enligt de sakkunniga följdriktigheten att det även kunde höjas över skadans verkliga belopp. En sådan förhöjning av skadeståndet var i vissa fall påkallad, då skadan var obetydlig i förhållande till den kränkning som ägt rum genom avtalsbrottet.[129]

Departementschefen förordade inte de sakkunnigas förslag i dessa delar. Någon nedsättning av skadeståndet eller befrielse från det skulle således inte kunna medges på grund av skadans storlek. Inte heller skulle den skadevållandes skuld tillåtas verka förhöjande av skadeståndet. En sådan förhöjning skulle nämligen kunna fattas som ett straffrättsligt moment infört i lagen, något som borde undvikas. Den övre gränsen för skadeståndet borde vara den verkliga skadan, men å andra sidan syntes i lagtexten böra uttryckligen framhållas att inte endast ekonomisk skada borde beaktas utan även skada av ideell natur.[130]

Man kan ifrågasätta om inte den utformning som stadgandet om skadeståndsskyldigheten i förevarande avseende fick i realiteten innebar att den fick form av straff. Departementschefen[131] anförde visserligen:

> . . . förslaget avhåller sig från varje kriminalisering av avtalsbrott. Överhuvud förekommer i hela lagförslaget icke en enda straffbestämmelse. Det danska botsystemet, som i alla fall närmar sig kriminalisering, är icke heller accepterat, utan påföljden för överträdelse av avtalet i vanliga fall, då det ej kan bliva tal om avtalets hävande, inskränker sig till skadestånd.

Departementschefens uttalande är inte övertygande. Det kan ställas mot lagutskottets uttalande att man med erforderliga modifikationer i de vanliga skadeståndsreglerna uppnådde samma resultat som med användande av den danska "boten".[132] Det är emellertid att märka att bestämmelserna om skadestånd inte är av tvingande natur, något som skulle tala mot ett påstående att de skulle ha kriminell karaktär.[133]

129 Prop 1928:39 s 121 f. Det bör observeras att diskussionen gäller den skada som orsakas av åsidosättande av förpliktelser enligt kollektivavtal eller KAL; men däremot inte skada som orsakats av annan skadegörelse i samband med konflikt. Se Bergström s 69 not 2, Sture Petrén SvJT 1949 s 247 ff.

130 Prop 1928:39 s 124.

131 AK 1928:38:15.

132 2 LU 1928:36 s 23. Jfr prop 39 s 122.

133 Jfr 2 LU 1928:36 s 46 (högerreservation) och Trygger FK 35:105. Se ock Möller FK 35:84.

11.4.3.2 *Skadeståndets omfattning*

1926 års sakkunniga anförde bl a följande. När man hävdat att tillämpningen av vanliga skadeståndsregler skulle medföra obilliga verkningar, hade man särskilt tänkt på det fall att arbetarna genom oberättigad arbetsnedläggelse kunde tillskynda arbetsgivaren avsevärda förluster, vilka av arbetarna inte kunnat beräknas och vilkas ersättande skulle drabba dem oskäligt hårt. Med hänsyn härtill hade tidigare ifrågasatts om inte skadeståndsskyldigheten borde begränsas. En dylik för alla fall gällande begränsning skulle emellertid vara ägnad att väcka betänklighet. I lagen skulle fastslås att en viss grupp av medborgare inte överhuvudtaget skulle kunna erhålla full gottgörelse för visst slag av liden skada, inte ens då motparten medvetet och kanhända just i avsikt att skada gjort sig skyldig till grovt avtalsbrott. Det syntes lämpligare att som huvudregel fasthålla att skadestånd skall bestämmas efter skadans storlek, men samtidigt medge att det med hänsyn till omständigheterna må nedsättas och även kunna helt bortfalla.[129]

Som förut omtalats ville inte departementschefen vara med om att nedsätta skadeståndet med hänsyn till skadans storlek. Lagutskottet önskade däremot att så skulle kunna ske, eftersom utgivandet av skadestånd för enskilda arbetare i mindre god ekonomisk ställning kunde bli synnerligen betungande. Med hänsyn härtill syntes det utskottet lämpligt att en maximigräns stadgades för det skadestånd som kunde ådömas enskild arbetare. Gränsen syntes böra sättas vid 200 kr.[134] Över de lindringar i skadeståndsskyldigheten som lagutskottet föreslog höjdes i högerpressen beklaganden. Dessa var enligt von Sydow dock obefogade då lindringarna var ägnade att i någon mån dämpa den animositet mot lagen som onekligen fanns.[135] LO:s ordförande Thorberg ville att även de fackliga organisationernas skadeståndsansvar skulle begränsas. Ett förbunds tillgångar hade ju dock åstadkommits för olika ändamål och ingalunda sammanbragts enbart av dem som kunde komma att begå avtalsbrott. Thyrén avvisade emellertid Thorbergs propå.[136] Riksdagen godtog den föreslagna maximigränsen av 200 kr för enskild arbetare. Någon sådan gräns för förenings ansvar sattes däremot inte.

Mot bakgrunden av dagens "vilda" strejker kan det vara av intresse att omnämna att åren 1965, 1967 och 1970 väcktes från högerhåll motioner om höjning av maximibeloppet för enskild arbetares skadeståndsskyldighet.

År 1965 anförde motionärerna bl a följande: Bestämmelsen om maximering av skadeståndsskyldigheten till 200 kr hade betingats av de far-

134 2 LU 1928:36 s 24.

135 FK 1928:35:60.

136 Thorberg FK 1928:35:18, 19, Thyrén 35:43. Se den socialdemokratiska reservationen 2 LU 36 s 42 f.

hågor som från fackligt håll hade kommit till uttryck gentemot arbetsfredslagstiftningen. Med de erfarenheter som förelåg i dag ville väl ingen på allvar hävda att bestämmelsen behövdes som garanti för att AD inte skulle utdöma för höga skadestånd. Genom penningvärdeförsämringen hade bestämmelsen i väsentlig grad förlorat de reparativa och preventiva syften som allmänt sett förbands med vår skadeståndsrätt. Motionärerna begärde en förutsättningslös utredning om 200-kronorsregeln.[137]

Alla de fackliga organisationerna — LO, TCO, SACO, SR och Statstjänarkartellen — avstyrkte bifall till motionsyrkandet. SAF liksom AD:s ordförande biträdde däremot utredningskravet. Från fackligt håll pekades på möjligheten att genom avtal sätta regeln ur kraft och att döma enskild arbetstagare att betala rättegångskostnader. Enligt SAF hade det inte varit möjligt att genom avtal undanröja de olägenheter som var förknippade med maximigränsen.[138] Dessa framträdde särskilt vid olovliga strejker. Lagutskottet ansåg bl a att någon revision av regeln inte var påkallad då antalet olovliga strejker — det område där regeln torde ha sin huvudsakliga funktion — under årens lopp inte ökat trots att regeln varit oförändrad.[139] Under debatten i första kammaren framhölls från högerhåll bl a att den föreslagna ändringen kunde ses som en beredskapsfråga. Det fanns ju inte någon garanti för ett fortsatt lugn på arbetsmarknaden med respekt för ingångna avtal.[140]

Riksdagen avslog 1965 års motion.[141] I ett par motioner 1967 återkom man från högerhåll till frågan om 200-kronorsgränsen. Man yrkade nu att maximum skulle sättas till 600 kr. På högerhåll talade man nu öppet om att en höjning av maximum var i arbetsgivarnas intresse. Man förmenade sålunda att det var en sanning med modifikation att några nackdelar inte kunnat påvisas av att maximum varit oförändrat sedan lagens tillkomst. För 40 år sedan betydde det inte så särskilt mycket om en enskild arbetare strejkade. I motsats till vad som var fallet då var varje arbetare numera en kugge i ett stort maskineri. Om en sådan kugge nedlade arbetet orsakades naturligtvis mycket större skada än tidigare. Inte heller denna gång biföll kamrarna yrkandet.[142] Ett nytt försök 1970 av moderaterna blev också resultatlöst.[143]

Det är rätt tydligt att motionärerna i sin önskan att bistå arbetsgivarna ville begagna den skadeståndsskyldighet som åvilar arbetstagarna som

137 1965:I:128 och II:168.

138 Schmidt (s 267) framhåller att AD i sin rättstillämpning utgått från att KAL:s skadeståndsregler är dispositiv rätt. Se diskussionen mellan Sture Petrén och Svante Bergström om 200-kronorsregelns tolkning, SvJT 1949 s 247, 499, 508.

139 2 LU 1965:78.

140 Hübinette FK 1965:38:56, Gösta Jacobsson 38:57.

141 FK 1965:38:59 f, AK 38:85.

142 Mot 1967:I:67, II:91, 2 LU 25, Hübinette FK 19:16, FK 19:18, AK 19:115.

143 Mot 1970:I:506, II:1006, 2 LU 75, FK 38:45, AK 38:80.

ett medel i kampen om makten på arbetsmarknaden. De ser den ifrågavarande bestämmelsen om skadeståndsskyldighet inte som ett uttryck för en önskan att skadelidande arbetsgivare skall få ersättning för liden skada utan som ett medel att tvinga arbetstagarna att avhålla sig från olovliga stridsåtgärder, främst vilda strejker. Genom att höja maximum för utgående skadestånd skulle bestämmelsen ges en mera avskräckande effekt. Motionärerna har inte ens försökt att visa att nuvarande maximum varit otillräckligt för att täcka inträffade skador. I detta sammanhang må framhållas att KAL inte fullständigt reglerar påföljderna. Det står sålunda, säger Folke Schmidt, en arbetsgivare fritt att avskeda en arbetare som begår ett grovt avtalsbrott.[144] Detta är ju en påföljd som ofta tillgrips vid vilda strejker. Motionärernas initiativ synes mot denna bakgrund skäligen opåkallat. Hot om skadestånd torde för övrigt i en situation där arbetarna ser sig tvungna att tillgripa vild strejk vara tämligen verkningslöst.

11.4.4 **Klasslag?**

Gång på gång framhölls i debatten om de ifrågavarande lagarna att man med dem sökte främja vad samhället fann rätt och riktigt.[145] På vänsterhåll ansåg man emellertid att talet om samhällsintresse och statens neutralitet var fullständigt falskt. Staten kunde nämligen inte stå som rättvis medlare mellan de olika samhällsklasserna utan var ett maktorgan i den härskande kapitalistklassens händer. Lagar om arbetsfred blev därför endast ett medel till arbetarklassens undertryckande.[146] Genom lagstiftningsförslagen sades man angripa endast symptomen på en sjukdom i samhället och blundade för konflikternas egentliga orsak. Det skulle vara av större betydelse om statsmakterna inriktade sin verksamhet på att få till stånd en förändring av de ekonomiska och sociala förhållanden ur vilka intressemotsättningarna härrörde.

Wigforss utvecklade dessa synpunkter i ett par anföranden 1928 i första kammaren. Han anförde bl a följande. Från regeringshåll hävdade man att parterna på arbetsmarknaden var fullständigt jämställda. Förutsättningar skulle alltså föreligga för ett juridiskt avgörande av konflikter på arbetsmarknaden. På borgerligt håll förstod man tydligen inte att denna strid om lagstiftningen var en form för en mycket djupgående intressestrid. Ingen förnekade att arbetarklassens organisationer måste ställas under lagen. Frågan var bara på vilka villkor detta skulle ske. Thyrén och Trygger ansåg, fortsatte Wigforss, att gällande avtalslagar skulle tilläm-

144 Schmidt I s 260 f.
145 Statsminister Ekman FK 1928:35:93 och 2 LU 36 s 16. Se ock 2 LU 1926:18 s 10.
146 Mot 1928:I:282 s 9, 19, 20, II:451. Se ock kommunistmotion II:450.

pas. Trygger hade t o m gått så långt att han frågade varför inte det vite, som med stöd av den föreslagna lagen om arbetsdomstol skulle kunna utdömas, skulle förvandlas till fängelse om det inte erlades. Lagutskottet hade emellertid föreslagit att bestämmelsen om vitets förvandling skulle slopas. Även de allmänna reglerna om skadestånd hade ansetts inte utan justeringar kunna tillämpas på de ifrågavarande förhållandena. Detta vittnade, underströk Wigforss, om att parterna på arbetsmarknaden inte stod i samma förhållande till varandra som andra avtalsslutande parter och att det därför inte var möjligt att använda vanliga avtalslagar för att skipa rättvisa mellan parterna. Av Wigforss' anförande i detta sammanhang har följande sitt särskilda intresse:[147]

Arbetarna ha skaffat sig en ganska stark position i vissa fall, de hålla på att delvis växa in i det gamla samhället, men det är fortfarande så tveksamt beträffande deras styrka gentemot arbetsgivarna, att vi kunna icke bedöma avtalsbrott i vissa givna situationer från deras sida på samma sätt som vi skulle bedöma avtalsbrott, om vi verkligen menade, att avtalet från början ingåtts fullt frivilligt med samma jämställdhet på bägge sidor. Nu kan någon fråga: Ja, men äro icke avtalen fullständigt frivilliga, och äro icke parterna jämställda? Jag skall bara erinra om en sak, som har mycket förekommit i denna diskussion. Man har talat om arbetsgivarföreningens § 23 (nuvarande § 32). Är det någon som tror, att när denna blivit inryckt i en sådan rad av svenska arbetsavtal, detta skett med arbetarpartens frivilliga medgivande? Har det icke skett på det viset, att arbetsgivarna tvingat igenom det med hot att annars använda sina maktmedel gentemot arbetarna, och arbetarna ha då funnit sig vara i den ställningen, att de hellre fått taga avtalet än att, låt oss säga, svälta. Är det icke tillräckligt bevis för att sådant läget nu är avtalen icke äro frivilliga i den betydelse, som de böra vara det för att man skall kunna lägga den stränga måttstocken på dem och säga: det är avtal som avtal, och de skola hållas.

Varken justitieministern eller någon annan regeringsledamot ingick i svaromål med Wigforss. Även i den socialdemokratiska partimotionen med yrkande om avslag på de framlagda förslagen hade man tagit upp frågan om det var rimligt att bygga en arbetsavtalslagstiftning på de allmänna avtalsreglerna, och synpunkter liknande de som Wigforss anfört framfördes.[148]

Från fackföreningshåll hävdades att de föreslagna lagarna var klasslagar även i den meningen att de syftade till att lamslå fackföreningsrörelsen och beröva arbetarna strejkrätten. Arbetarna sade sig ha så mycket mera skäl att motsätta sig lagstiftningen som den utgjorde endast ett första försök att begränsa deras rörelsefrihet. Det var anledning anta att man inom de borgerliga partierna skulle komma att fortsätta på den in-

147 FK 1928:13:17, 35:114 f.
148 Mot 1928:I:282.

slagna vägen för att fullständigt tillintetgöra fackföreningsrörelsen.[149]

Thyrén tog i ett anförande i första kammaren upp frågan om man hade att göra med en klasslagstiftning eller inte. Hans syn på problemet var ytterst ytlig. Han förmenade således att det var orimligt att tala om klasslag i ett land som hade den högsta levnadsstandarden för kroppsarbetare i Europa och som i fråga om sociala reformer på intet vis blivit på efterkälken. Genom de föreslagna jämkningarna av de allmänna skadeståndsreglerna skulle kollektivavtalslagen förvandlas till en klasslag till förmån för arbetarna.[150] Man ansåg däremot i arbetarkretsar att skadeståndsbestämmelserna underströk kollektivavtalslagens klasslagskaraktär, då de innebar ett mycket större hot mot arbetarna och deras organisationer än mot motparten.[151]

11.5 Rättsskydd för tredje man vid arbetskonflikter

Frågan om lagstiftningsåtgärder för att trygga tredje mans rätt till neutralitet vid arbetskonflikter upptogs som ett särskilt problem första gången vid 1929 års riksdag. I ett par högermotioner hemställdes sålunda om en utredning av problemet. Motionärerna åberopade att enskilda köpmän ofta råkade i svårigheter då parterna i arbetskonflikter sökte förmå dem att inte köpa eller sälja ett visst företags alster eller att inte tillhandahålla varor åt vissa personer eller företag. Vid en lagstiftning i angivet syfte borde man enligt motionärerna dock undvika att utforma den till ett vapen mot vare sig arbetarnas eller arbetsgivarnas organisationer eller att ge den karaktären av strafflag. I första kammaren underströk K G Westman att den tilltänkta lagen skulle avse endast den som stod helt och hållet utanför arbetskonflikt. Lagstiftningen skulle på intet vis ha någon som helst betydelse i fråga om strejkbrytarna och deras behandling.[152]

Motionerna föll i riksdagen, men högerregeringen Lindman uppdrog 1929 åt Ragnar Bergendal att utreda frågan. Enligt direktiven för utredningsmannen borde den som vid arbetskonflikt utsatte tredje man för övergrepp åläggas skadeståndsansvar. Straffansvar borde däremot inte ifrågakomma.[153]

Under de närmast följande åren ökade den kritiska inställningen till de

149 Prop 1928:39 s 39, socialdemokraterna Johanson i Stockholm AK 38:7, Engberg 38:77 och kommunisterna Winberg FK 35:49, Spångberg AK 38:44 m fl.
150 FK 1928:35:42, 49. Se ock Westman 35:28 som gav uttryck åt en liknande uppfattning samt Magnusson i Skövde AK 38:50. Jfr socialministern Pettersons allmänna syn på begreppet klasslag AK 38:90 och Hedvalls replik 38:93.
151 Holmström i Stockholm AK 1928:38:54.
152 Mot 1929:I:12, II:21, 2 LU 42, FK 32:33.
153 SOU 1933:36 s 9.

fackliga organisationerna på borgerligt håll, något som avspeglades i de framlagda utredningsförslagen och i debatten om dessa. Bergendal framlade 1933 ett betänkande om tredje mans rätt till neutralitet i arbetskonflikter. Hans förslag kritiserades hårt och följande år tillsattes en kommission, den s k trettonmannakommissionen, för att överarbeta det. Kommissionens förslag till lag angående vissa ekonomiska stridsåtgärder m m ledde till en socialdemokratisk proposition i frågan 1935.[154]

11.5.1 Bergendals förslag

Bergendal överskred direktivens ram. För det första föreslog han sålunda att lagen skulle ge neutralitetsskydd för tredje man även vid andra konflikter än arbetskonflikter. De konflikter som han härvid hade i tankarna var närmast de mellan hyresvärdar och hyresgäster samt konkurrenstvister mellan producenter av jordbruksprodukter. Dessa konflikter hade nämligen visat sig kunna leda till blockadåtgärder, fullt analoga med dem som förekom i samband med arbetstvister. Det föresvävade också utredningsmannen att man genom att rikta lagstiftningen även mot andra samhällsgrupper skulle betaga den karaktär av en mot arbetarklassen riktad klasslagstiftning. Bergendal anförde:[155]

> Mot en begränsning av lagstiftningen till att endast gälla stridsåtgärder i samband med arbetskonflikter talar även den omständigheten, att en sådan begränsad lagstiftning icke utan fog skulle kunna uppfattas och framställas som en ensidig klasslagstiftning. Det är visserligen självklart, att den borde rikta sig mot stridsåtgärder av obehörig karaktär ej mindre från arbetsgivarsidan än från arbetarsidan, men även med iakttagande härav vore det svårt att på ett övertygande sätt motivera, varför till syfte och verkningar helt analoga åtgärder av hyresgäster, hyresvärdar eller jordbrukare icke skulle vara underkastade samma bestämmelser som stridsåtgärder av parterna i en arbetskonflikt.

För det andra avvek Bergendal från den givna utgångspunkten genom att utforma lagen som en strafflag.[156]

För det tredje föreslog Bergendal att lagstiftningen skulle ge visst skydd även åt strejkbrytare.[157]

I förevarande sammanhang är de två sistnämnda avvikelserna från di-

154 SOU 1933:36 (Bergendal), SOU 1934:10 (utlåtanden över Bergendals förslag), SOU 1934:16 (trettonmannakommissionen), SOU 1934:30 (yttranden över kommissionens förslag), prop 1935:31. I kommissionen ingick representanter för bl a SAF och LO. Om debatten se bl a högermotionerna 1931:I:129 och II:186 samt 1932:I:187 och II:264 och bondeförbundsmotionerna 1931:I:131 och II:193.
155 SOU 1933:36 s 149.
156 SOU 1933:36 s 169 f.
157 SOU 1933:36 s 156.

rektiven av största intresse. Genom dessa avvikelser skulle nämligen lagstiftningen om den genomförts ha kunnat bli ett vapen mot fackföreningsrörelsen.[158]

11.5.2 Strafflag

I direktiven för den Bergendalska utredningen hade framhållits att de ifrågasatta bestämmelserna till skydd för tredje man inte fick ges straffrättslig karaktär. För att förhindra kränkningar förordades sålunda inte straffansvar utan skyldighet att ersätta genom kränkningen vållad skada.[159] Bergendal ansåg emellertid att enbart skadeståndsskyldighet inte gav ett effektivt skydd:[160]

> Försåvitt man endast hade att räkna med ledarna av organisationer, som icke ställa sig principiellt avvisande mot den samhälleliga rättsordningen, kunde det förväntas att lagstiftningen skulle erhålla nödig effektivitet även utan straffbestämmelser. Men det kunde inträffa att en stridsåtgärd organiseras eller underblåses av enskilda personer, vilka icke intaga förtroendeställning eller som väl intaga en ledareställning men blott inom en tillfälligt bildad sammanslutning eller inom en på egen hand opererande underavdelning inom en större organisation. Av sådana mer eller mindre tillfälliga ledare och deras verktyg, i synnerhet som dessa oftast äro ungdomliga eller eljest oerfarna, vore icke att förvänta något frivilligt hänsynstagande till utomståendes berättigade intressen eller till lagstiftningens helgd. Emot dem måste därför kunna användas påföljder av effektiv beskaffenhet. Skadeståndsskyldighet vore icke tillräckligt effektiv påföljd a) enär påvisbar skada av nämnvärd betydelse ofta icke förekomme, särskilt icke när den angripne givit efter för blotta hotet; b) enär ersättningsskyldigheten ofta skulle bliva ett tomt sken på grund av bristande solvens hos den skyldige och c) enär den angripne ofta icke skulle våga föra talan om skadestånd.

Bergendal gav på dessa skäl den av honom utformade lagen — lag med vissa bestämmelser mot ekonomiska stridsåtgärder — karaktären av en strafflag.

På grund av den kritik som riktades mot Bergendals förslag på denna punkt[161] sökte trettonmannakommissionen begränsa kriminaliseringen till det minsta möjliga. Detta sökte den uppnå genom att i sitt förslag till lag angående vissa ekonomiska stridsåtgärder införa vissa *behörighetsregler*. Dessa innebar att behörighet att vidta massåtgärder (blockad, bojkott och arbetsinställelse) skulle förbehållas de vanliga kamporganisationerna. Vidare skulle för rätt att igångsätta massåtgärd krävas att organisationen

158 En översikt av den ifrågasatta lagstiftningen lämnas i Undén Neutralitetsskydd. Se också Hansson II.
159 Prop 1935:31 s 11.
160 Prop 1935:31 s 14; SOU 1933:36 s 169.
161 Prop 1935:31 s 18 ff.

hos länsstyrelse nedsatte säkerhet för eventuellt skadestånd.[162] Enligt propositionen innebar behörighetsreglerna och kravet på säkerhet alltför betydande och omotiverade inskränkningar såväl i de oorganiserades som i organisationernas handlingsfrihet. En lagstiftning efter de linjer trettonmannakommissionen föreslagit skulle få karaktär av klasslagstiftning. Möller anförde vidare:[163]

> Vissa samhällsgrupper ha möjlighet att för sina intressens hävdande anlita andra maktfaktorer, såsom besittningen eller kontrollen av kapitaltillgångar, utan att lagstiftningen hittills uppdragit snäva gränser för dessa maktfaktorers begagnande. Om det säges att fackföreningarna i strejk- och blockadvapnet disponera ett vapen, som i betydande omfattning innefattar ett samhällsfarligt moment, så kan detsamma med minst lika stor rätt sägas om enskilda företagares oinskränkta disponerande av de kapitaltillgångar, som företagen representera. Den fullständiga ensamrätten att avgöra t ex huruvida och under vilka betingelser ett företag skall hållas i gång ger med nödvändighet företagaren en stark ställning gentemot arbetarna, en ställning som också kan till samhällets skada missbrukas. Vid varje inskränkning i arbetarnas och deras föreningars handlingsfrihet beträffande begagnandet av deras viktigaste påtryckningsmedel gentemot arbetsgivarna bör iakttagas sådan varsamhet, att icke resultatet blir en förskjutning till hela arbetarklassens nackdel i dess läge i den tills vidare oundvikliga intressekampen på arbetsmarknaden.

Från bland annat dessa utgångspunkter lät regeringen omarbeta trettonmannakommissionens förslag. Behörighetsreglerna utgick liksom kravet på ställandet av säkerhet för eventuellt skadestånd. Överträdelse av lagens förbud mot vissa stridsåtgärder skulle medföra endast skadeståndspåföljd. I händelse sådant förbud inte respekterades, kunde böter utdömas.[164]

11.5.3 Strejkbrytaren som tredje man

Bergendal hänförde under begreppet tredje man strejkbrytaren, dvs den arbetare som tog anställning hos en blockerad arbetsgivare eller fortsatte att arbeta hos arbetsgivaren trots att blockad förklarats. Men för rättsskydd krävde Bergendal att strejkbrytaren iakttog neutralitet i konflikten. Han indelade därför strejkbrytarna i två kategorier. Till oneutral tredje man hänförde han sålunda den arbetare som under en konflikt antog arbete som strejkbrytare. Däremot ansåg Bergendal inte att den arbetare gjorde sig skyldig till neutralitetsbrott som förblev i sin anställning efter det strejk utbrutit eller arbetsplatsen förklarats i blockad. Skydd som tredje man skulle sålunda endast den kunna påräkna som stannade kvar

162 SOU 1934:16 s 30 ff.
163 Prop 1935:31 s 54 ff.
164 Prop 1935:31 s 56, 60. 2 LU 1935:29 s 35, 40 ff.

i arbete som föranlett stridsåtgärd, däremot inte den som under konflikt tog sådant arbete.[165]

Förslaget innebar i denna del enligt C A Reuterskiöld ett försök att finna en medelväg mellan två olika rättsuppfattningar, den äldre och allmänna som från individualistisk utgångspunkt krävde *obetingad frihet* för en var till egen ekonomisk verksamhet såvitt den ej kom i strid med statens lagstiftning och "den yngre, inom industriarbetarnas samhällsgrupp uppkomna och numera där härskande industrialistiska uppfattningen om *ekonomisk solidaritet* mellan alla dem som tillhöra gruppen". Det var denna motsättning som enligt Reuterskiöld gjorde tredjemanslagstiftningen så vansklig och det var den på vilken lagstiftningsförsöken strandade.[166]

Bergendal kritiserades för sin bestämning av begreppet tredje man. I direktiven för trettonmannakommissionen förklarade sålunda socialminister Möller att det var nödvändigt att på nytt pröva bestämningen av neutralitetsbegreppet.[167] Kommissionen avvek emellertid från Bergendals förslag endast såtillvida att den för neutralitet hos den som stannade kvar i sitt arbete under konflikt också krävde att denne inte åsidosatte någon sin organisationsförpliktelse. Kommissionen hade således inte godtagit den från arbetarhåll framförda meningen att allt utförande av blockerat arbete skulle vara att anse som oneutralt. En sådan regel skulle enligt dess mening vara helt orimlig i det fall att de organiserade arbetare som var invecklade i strid och förklarat blockad endast utgjorde en mindre del av arbetarna vid en arbetsplats. Även i andra fall skulle denna regel innebära ett alltför betänkligt intrång i de oorganiserades handlingsfrihet.[168]

Regeringen ville inte godta Bergendals och kommissionens uppdelning av strejkbrytarna i kategorier. Möller anförde bl a: En blivande lag borde såvitt möjligt bygga på en rättstanke som kunde godtas och gillas av den allmänna rättsuppfattningen även i de närmast berörda kretsarna:

> Vid en arbetskonflikt ha de fackliga organisationerna icke sällan att här räkna med två grupper av motståndare: å ena sidan motparten-arbetsgivaren, å andra sidan de arbetare som genom sin bristande solidaritet gentemot de organiserade hjälpa arbetsgivaren till en för honom gynnsam utgång av striden.

Det vore ett misskännande av det verkliga läget att betrakta ens den ifrågavarande kategorien av strejkbrytare såsom neutrala utomstående. En lagstiftning som förbjöd nära nog all slags — även psykologisk — påtryckning på oorganiserade arbetare att göra gemensam sak med de strejkande eller utestängda arbetarna under en konflikt skulle enligt Möller uppenbarligen inte kunna erkännas som opartisk. Snarare skulle den

165 Prop 1935:31 s 13, SOU 1933:36 s 154.
166 Reuterskiöld s 3.
167 Prop 1935:31 s 20.
168 SOU 1934:16 s 63.

framstå som ett ensidigt ingripande mot fackföreningarna och deras strävanden att skapa sammanhållning och solidaritet mellan arbetarna.[169]

Genom att propositionen övergav uppdelningen av strejkbrytarna i kategorier knäsatte den enligt Reuterskiöld industriarbetarnas rättsuppfattning, dvs den bland dem härskande industrialistiska uppfattningen om ekonomisk solidaritet inom gruppen. Propositionsförslaget fick därigenom en principiellt annan karaktär än Bergendals och trettonmannakommissionens förslag, som alltså byggde på den äldre rättsuppfattningen om obetingad frihet för var och en till egen ekonomisk verksamhet.[170]

11.5.4 Strejkbrytarskyddet och likheten inför lagen

Sedan en arbetstvist eller annan ekonomisk tvist avslutats fick enligt Bergendals och kommissionens förslag någon stridsåtgärd inte vidtas mot någon i syfte att utöva vedergällning mot honom för hans hållning under tvisten. Både från tjänstemanna- och arbetarhåll ifrågasattes det rimliga i en sådan regel när det gällde personer som genom sin obehöriga inblandning i en konflikt eller genom underlåtenhet att fullgöra sina förpliktelser bidragit till stridens längd, bitterhet och måhända olyckliga utgång. Stadgandet skulle i realiteten medföra brist på jämlikhet därigenom att arbetstagarpartens åtgöranden mot personer som gjort sig skyldiga till sådan inblandning blev kontrollerbara, medan arbetsgivarpartens motsvarande åtgärder (material- och kreditspärr, indrivning av s k garantiförbindelser etc) antingen kunde döljas eller ges sådan form att de inte kunde påtalas som vedergällningsakt.[171]

LO framhöll att prickningen av strejkbrytare inte reservationslöst kunde hänföras till vedergällningsåtgärder. I stort sett kunde prickningens syfte sägas vara att utöva ett psykologiskt tvång på strejkbrytarna för att förmå dem till solidaritet. I motsats mot prickningen gällde om den individuella bojkott av arbetare som arbetsgivarna gjorde genom svartlistning att åtgärden endast åsyftade vedergällning. Genom att § 23 i SAF:s stadgar intogs i kollektivavtalen blev ett förbud mot repressalier ineffektivt såvitt gällde arbetsgivarna.[172]

Möller ville av bland annat nu nämnda skäl inte vara med om ett förbud mot stridsåtgärder mot osolidariska arbetare och arbetsgivare. Lagutskottet hävdade däremot att varje stridsåtgärd mot personer som under tvist intagit ställning av parter eller tredje man borde vara förbjuden.[173]

Högerledaren Lindman framhöll i andra kammaren att meningsbryt-

169 Prop 1935:31 s 50 f.
170 Reuterskiöld s 5.
171 Se yttrande av De anställdas centralorganisation, prop 1935:31 s 74 f.
172 Prop 1935:31 s 75.
173 Prop 1935:31 s 77, 2 LU 29 s 67.

ningarna om utformningen av rättsskyddet för tredje man bottnade i motsättningar i själva samhällssynen. Skydd åt sådana oorganiserade arbetstagare som vid konflikt kvarstannade i arbetet och som inte anställts med tanke på konflikt var en kärnpunkt i tredjemansskyddet.[174] Liknande synpunkter framfördes av Bagge i första kammaren, som bl a anförde följande.

Enligt förslaget skulle de ifrågavarande oorganiserade arbetsvilliga få utsättas för repressalier fastän de inte hade något gemensamt med de stridande. Det enda försvar för en sådan ståndpunkt som hade kunnat förebringas var att alla arbetare måste betraktas som solidariska med dem som organisationerna hade invecklat i en konflikt. En sådan form av solidaritetsmoral kunde man aldrig från konservativt håll biträda. Klasssolidariteten fick inte åberopas för att rättfärdiga åtgärder som var fullkomligt oriktiga. Här förelåg om någonsin kravet på att skydda den svage i samhället gentemot den övermäktige.[175]

I andra kammaren uppträdde Per Albin Hansson mot Lindman. Hela arbetarrörelsen vände sig mot den tanken att statsmakterna skulle stifta lagar som undergrävde den inbördes solidariteten, det som hade varit bärande i rörelsens organisationer och nödvändigt för att resa arbetarklassen till en bättre ställning.[176] Möller framförde i första kammaren liknande synpunkter. Regeringsförslagets bärande princip hade varit att neutral tredje man skulle skyddas mot övergrepp från alla ekonomiska organisationer. Men regeringen hade också uppställt den grundsatsen att *rätten till kamp för förbättrade förhallanden icke skulle hindras av lagen.* Den hade därför ej kunnat föreslå en lag som slog vakt om osolidariska element i arbetskonflikter utan föreslagit en lagstiftning *som hävdade principen om likhet inför lagen icke bara i form utan också i sak.*[177]

Kärnpunkten i striden mellan de olika meningsriktningarna i riksdagen var enligt Möller frågan om behandlingen av de osolidariska oorganiserade arbetarna. På formellt-juridiska skäl hade Bergendal funnit att strejkbrytaren i grunden var en tredje man. Detta är en punkt, sade Möller, där det var uteslutet att han och hans meningsfränder skulle visa tillmötesgående. Möller anförde vidare:[178]

Det gäller här enligt honom (Bagge) en rättsprincip, om vilken man icke kunde kompromissa, en numera fullkomligt helig princip. Vad är det i själva verket fråga om, som vi se saken? Det är den gamla striden, som började år 1899, när herr Pehr Pehrsson i Åkarp lade fram sitt beryktade förslag om ett extra skydd för strejkbrytare i arbetskonflikter. Det är denna gamla strid, som i

174 AK 1935:38:4, 6.
175 FK 1935:37:7.
176 AK 1935:38:12, 13.
177 FK 1935:37:9 ff. Jfr prop 31 s 76 f.
178 FK 1935:37:12, 13.

dag — visserligen i förminskad skala — går igen. Det är mycket synd, att från rättsprincipernas höga piedestal riva ned de mycket uppenbara . . . enkla krassa arbetsgivareintressen, som äro fullkomligt identiska, i varje fall i realiteten, med hävdandet av denna princip.

Folkpartiets representanter menade att det måste finnas en gräns för organisationens makt över den medborgerliga rätten och friheten. Fackföreningsrörelsen fick inte bli en stat i staten som skrev sina egna lagar och avvisade samhällets reglerande åtgärder. Att neka de oorganiserade strejkbrytarna neutralitetsskydd när de inte svek några organisationsmässiga plikter utan endast fortsatte att fullgöra vad de måhända genom personliga avtal förbundit sig att göra, det syntes uppenbart oriktigt. Det gällde att hävda individernas frihet och samhällets oavvisliga skyldighet att skydda de laglydiga medborgarna i utövandet av sin näring. För andra framstod däremot värnandet om klassolidariteten och den ekonomiska intressegemenskapen som något så dyrbart och värdefullt att hävdvunna rätts- och moralbegrepp fick vika. Striden var ytterst en strid mellan den socialistiska och den ickesocialistiska samhällsåskådningen.[179]

Även från bondeförbundets sida sade man sig ha önskat ett bättre skydd för de arbetsvilliga om detta kunnat ordnas på ett tillfredsställande sätt.[180] Westman undrade dock varför man på högerhåll var så upprörd och indignerad över att de oorganiserade inte gavs ett bättre rättsskydd då man inte hade något att erinra mot att i en sympatistrid 100 000-tals arbetare kastades ut i arbetslöshet trots att de inte hade haft något alls att göra med den ursprungliga striden.[180]

Högerns och folkpartiets ståndpunkt innebar enligt Möller att statsmakterna skulle begagna sin lagstiftningsmakt för att förklara att samhället skulle ogilla den solidaritetsprincip som arbetarklassen skapat och lyckats i det mycket stora flertalets sinnen skapa resonans för. Man ville nu att samhället skulle skydda de grupper som av princip eller av bekvämlighetsskäl var osolidariska. Man rörde här vid livsnerven hos den rörelse som i främsta rummet hade om inte skapat så i varje fall genomfört och garanterat den svenska arbetarklassens nuvarande levnadsstandard. "Man kanske bättre förstår oss efter denna förklaring, då jag säger, att det, som för herr Bagge ter sig som en okränkbar och helig rättsprincip, ter sig i motsats därtill för oss *som en handräckningstjänst åt arbetsgivarparten i arbetskonflikter.*"[181]

Det var denna motsättning i uppfattningen om skyddet för strejkbrytaren mellan socialdemokraterna och högern som skulle leda till propositionens fall. Hur allvarligt man på socialdemokratiskt håll såg på frågan

179 Sam Larsson FK 1935:37:16 ff, Österström AK 38:19, 20, 21, Andersson i Rasjön AK 38:28.
180 Johanson i Hallagården AK 1935:38:40, Westman FK 37:29.
181 FK 1935:37:14.

om *utformningen* av tredjemansskyddet har Westerståhl skildrat i sitt arbete om fackföreningsrörelsen. Den socialdemokratiska regeringen kunde, skriver han, inte under några förhållanden medverka till en lagstiftning om strejkbrytarskydd, och ett riksdagsbeslut i denna riktning — de borgerliga hade majoritet i båda kamrarna — kunde förutses leda till regeringskris. Det var också helt följdriktigt att senare försök att lösa frågan om rättsskydd för tredje man blev resultatlösa och lämnades till avgörande åt frivilliga överenskommelser mellan arbetsmarknadens parter. I en debatt i frågan i första kammaren 1937 talades om "det gammalliberala juristeriets vanmäktiga försök att lagstifta på detta område" och om två ideologier som stod mot varandra, den mer moderna uppfattningen av samhället och den liberalistiska "som tiden och utvecklingen rider förbi".[182]

Det måste slås fast att lagstiftningen såsom den tänktes utformad av Bergendal, trettonmannakommissionen och lagutskottet var ensidig och gick mer eller mindre i arbetsgivarnas intresse. Detta gäller i främsta rummet det föreslagna skyddet för strejkbrytarna. Det bör i detta sammanhang observeras att medan arbetarnas "prickning" av strejkbrytarna skulle bli åtkomlig genom den tilltänkta lagstiftningen, skulle arbetsgivarnas svartlistning av arbetare kunna fortgå i stort sett ostört, då de med stöd av § 23 i SAF:s stadgar ägde fritt avskeda arbetare utan angivande av skäl. Även behörighetsreglerna och kravet på säkerhet för eventuellt skadestånd skulle inneburit inskränkningar i arbetarnas handlingsfrihet. Dessa begränsningar av arbetarnas och deras organisationers möjligheter att hävda sina intressen var oacceptabla för den socialdemokratiska regeringen, i all synnerhet som produktionsmedlens ägare hade full frihet att disponera över sina kapitaltillgångar, att t ex avgöra om och under vilka betingelser driften skulle hållas i gång.

182 Westerståhl s 392 ff, 398, 413.

KAPITEL 12

Arbetsdomstolen tar ställning

Eftersom 1928 års lagstiftning är förhållandevis knapphändig blev det en av arbetsdomstolens främsta uppgifter att utforma rättsregler på arbetsrättens område. AD har enligt Edlund haft som deciderad målsättning att bygga upp ett system av mer eller mindre allmängiltiga och bestämda normer, en inriktning som var utomordentligt markerad i initialskedet av domstolens verksamhet.[1] I detta kapitel skall skildras hur AD därvid kom att godta rättsgrundsatser som i betydande utsträckning gynnade arbetsgivarna och hur AD låstes fast i en syn på förhållandena på arbetsmarknaden som redan vid lagstiftningens tillkomst var mer eller mindre föråldrad och stridande mot den utveckling i demokratisk riktning som samhället på andra områden undergick. Sålunda sägs AD:s inställning, framför allt till arbetsledningsrätten, hindra en demokratisering av arbetslivet. Vidare håller man före att den i kollektivavtalslagen föreskrivna fredsplikten genom domstolens praxis fått en alltför vidsträckt omfattning. Främst av dessa skäl har 1928 års lagar om kollektivavtal och arbetsdomstol bedömts som klasslagstiftning: de skulle begränsa arbetarnas möjligheter i kampen för bättre arbets- och levnadsvillkor.[2]

12.1 § 32 och strejkrätten

För fredspliktens innehåll enligt kollektivavtalslagen (KAL) har förut redogjorts. Efter vanliga principer för lagtolkning framstår, som Folke Schmidt framhåller, de i KAL angivna fallen då stridsåtgärder är förbjudna som undantag från en tänkt huvudregel att stridsåtgärder i allmänhet får anses tillåtna.[3] I praktiken är emellertid fredsplikten vidsträcktare än KAL synes ge vid handen. Sålunda kan en intressetvist förvandlas till en rättstvist genom en invändning av motparten att frågan är "negativt" reglerad, dvs denne gör gällande att frågan visserligen inte direkt tagits upp i kollektivavtalet men ändå varit föremål för förhand-

1 Edlund AD s 467, Bergström s 143, Petrén s 247.
2 Rapport 1971 s 11, 74, 80, Edlund AD s 470. Jfr Schiller LO s 385.
3 Schmidt I s 189. Se kap 11.4.2.

ling. Stridsåtgärd är då inte tillåten.[4] Större betydelse har emellertid att AD fastslagit att § 32 i SAF:s stadgar såsom uttryck för vissa allmänna rättsgrundsatser skulle gälla mellan parterna på arbetsmarknaden oavsett om paragrafens innehåll kommit till uttryck i kollektivavtal eller inte.

Paragrafen tillkom 1905 som ett led i arbetsgivarnas mobilisering av sina krafter mot fackföreningsrörelsen. SAF hade intill 1905 — för att använda Hjalmar von Sydows ord — "egentligen varit en strejkförsäkringskassa". Föreningen var nämligen skyldig att under vissa villkor utge skadeersättning vid arbetsnedläggelse. Men däremot saknade den stadgeenligt inflytande över avtalspolitiken. Detta var enligt von Sydow otillfredsställande: om en organisation skulle bära det ekonomiska ansvaret för en viss politik, måste den "också ha rätt att kontrollera avtalens innehåll vid deras tillkomst". SAF:s stadgar ändrades därför 1905 så att föreningen fick rätt att kontrollera alla kollektivavtal som träffades av föreningens medlemmar. Ett kollektivavtal fick inte godkännas om det inte innehöll en uttrycklig bestämmelse, att "arbetsgivaren hade rätt att fritt antaga och avskeda arbetare, att leda och fördela arbetet samt att begagna arbetare från vilken förening som helst eller arbetare stående utom förening", dvs vad arbetsgivarna betecknade som "arbetets frihet". Året efter krävde SAF i samband med vissa pågående konflikter att klausulen, § 23 i dess stadgar, skulle tas in i kollektivavtalen. Efter långvariga förhandlingar med LO och under hot om lockout enades man genom den s k decemberkompromissen 1906 om att i kollektivavtalet skulle intas en bestämmelse av denna lydelse.[5]

Med iakttagande av avtalets bestämmelser i övrigt äger arbetsgivaren rätt att leda och fördela arbetet, att fritt antaga eller avskeda arbetare samt använda arbetare oavsett om dessa äro organiserade eller ej.

Föreningsrätten skall å ömse sidor lämnas oförkränkt.

Anse arbetarna att avskedande ägt rum under omständigheter, som kunna tolkas såsom angrepp på föreningsrätten, äga de att, innan andra åtgärder vidtagas, genom sin organisation påkalla undersökning för vinnande av rättelse.

Som kompensation för godkännandet av grundsatsen erkände arbetsgivarna föreningsrätten, ett erkännande som vid denna tidpunkt knappast kunde ha känts som en tung eftergift för dem eller som någon större vinning för fackföreningsrörelsen. Sålunda förutsatte kollektivavtalet starka organisationer. Vidare hade liberalerna i flera motioner krävt att föreningsrätten skulle lagfästas.[6] Den betraktades på vänsterhåll som en all-

4 In U 1971:13 s 7.
5 Om tillkomsten av § 23 se Casparsson LO del 1 s 265 ff, Schiller LO s 304 ff, Westerståhl s 170 f, Adlercreutz s 344 ff.
6 Se t ex mot 1902:II:127 och 1904:II:137.

mänt medborgerlig oförytterlig mänsklig rättighet. En kollektivisering låg i tiden och hade manifesterats inte endast av arbetarrörelsens organisationssträvanden utan även och inte minst av arbetsgivarnas samgående 1902 i SAF och Sveriges verkstadsförening. Också det några år senare framlagda förslaget av regeringen Lindman till lag om kollektivavtal m m byggde på förekomsten av starka fackliga sammanslutningar.

Bland arbetsgivarna var man, bortsett från den mest stridslystna falangen, belåten. Fackföreningsrörelsen hade erkänt principen om arbetsgivarnas oinskränkta arbetsledningsrätt och den fria uppsägningsrätten och de hade därmed fått ett kraftigt medel mot fackföreningarnas krav på medinflytande.[7]

I ledande fackföreningskretsar var meningarna om uppgörelsen delade. I LO:s verksamhetsberättelse för 1906 hette det sålunda att arbetarparten berövats den fria förhandlingsrätten. Framstående fackföreningsledare, bland dem Ernst Blomberg, Herman Lindqvist och Charles Lindley, försvarade emellertid kompromissen. Möjligheten att undersöka avskedanden sågs emellertid som ett framsteg. Westerståhl kommenterar:[8]

I någon mån var det kanske fråga om en felbedömning av paragrafens innebörd; Lindley ändrade sålunda inom kort mening och blev en av dess mest ivriga motståndare. Men dels måste ihågkommas, att fackföreningsrörelsen ännu var svag och att man åtminstone inom dess ledning var väl medveten om arbetsgivarföreningens makt. Någon möjlighet att tilltvinga sig längre gående koncessioner förelåg icke, särskilt med tanke på att, såsom Lindqvist framhöll, ännu större delen av arbetarna stodo utanför fackföreningarna.

Man ansåg således på arbetarhåll att § 23 var ett uttryck för makt och inte för rättsprinciper och trodde att tillämpningen av paragrafen skulle bli beroende av de faktiska styrkeförhållandena.[9]

Det väsentligaste för arbetsgivarna vid ifrågavarande tidpunkt synes ha varit "rätten att antaga och avskeda." Arbetsgivarna slog sålunda vakt om det antisocialistiska Svenska arbetarförbundet som var den organisation som vid strejker kunde täcka behovet av strejkbrytare. Utåt hette det att man värnade om den liberala tesen om "arbetets frihet". Arbetsledningsrätten var enligt Bernt Schiller inte ifrågasatt.[10]

AD har, såsom närmare skall utvecklas i följande avsnitt, sett § 23, numera § 32, som ett uttryck för allmänna rättsprinciper. Denna praxis innebär att tvister inom området för paragrafens tillämplighet inte räknas som intressetvister utan som rättstvister och att stridsåtgärd således inte får vidtas under avtalsperioden. Härigenom har arbetarna avskurits från sina möjligheter att i tvister på detta område tillgripa stridsåtgärder för

7 Schiller LO s 305.
8 Westerståhl s 170 f, citat s 171. Om Lindleys inställning, se Åman s 15.
9 Casparsson LO del 1 s 269, Westerståhl s 171. Se också Geijer Arbetsplatsen s 10.
10 Schiller LO s 305.

att hävda sina intressen. AD:s praxis bidrar med andra ord till att skydda och förstärka den maktposition som arbetsgivaren redan har i kraft av sin äganderätt till produktionsmedlen. Under hänvisning till § 32 och den därmed förenade fredsplikten kan, såsom framhölls vid ett tillfälle i riksdagen, arbetsgivarna i enlighet med sin uppfattning avgöra tvistefrågor.[11] Vidare gynnas arbetsgivaren därav att i arbetsledningsrätten anses ligga att hans tolkning av avtalet gäller intill dess denna genom prövning av domstol eller skiljenämnd visats vara oriktig. Arbetarna är nämligen underkastade en sträng lydnadsplikt. Detta arbetsgivarnas tolkningsföreträde i förening med arbetarnas lydnadsplikt utestänger sålunda arbetarna från möjlighet att tillgripa strejk eller andra stridsåtgärder för att komma till rätta med åtgärder som från deras synpunkt inte är godtagbara men begränsar tydligen också deras förhandlingsrätt.[12] I de tusen och en små frågor som dagligen förgiftar förhållandena på arbetsplatserna har, såsom det vid ett tillfälle sades i riksdagen, fackföreningsfolket berövats möjligheterna att tillgodose sina intressen. Enligt ett uttalande av AD 1964 står emellertid dess snäva tolkning av rätten att vidta stridsåtgärder "i god överensstämmelse med såväl lagstiftarens intentioner som den förhärskande inställningen på arbetsmarknaden i vårt land". Den rimmar enligt AD väl även med kollektivavtalets allmänna karaktär av fredsdokument.[13] Även bevismässigt är, såsom Edlund framhåller, arbetstagaren handikappad. Genom främst arbetsgivarens tolkningsföreträde är det arbetstagaren som tvingas ta initiativ till en process, och det är då i regel på honom som bevisbördan helt vilar.[14]

Arbetarens lydnadsplikt sträcker sig som vi sett så långt att han har att ge arbetsgivaren företräde att avgöra tvister om avtalets tolkning. Arbetaren är således skyldig att utföra beordrat arbete i avvaktan på att tvisten löses genom förhandlingar eller dom. Genom att AD givit fredsplikten en så vid omfattning som faktiskt skett har arbetsgivaren genom sitt tolkningsföreträde fått ett faktiskt övertag över arbetarna vid konflikter under avtalets bestånd. I ett läge där arbetsgivaren på ett orättmätigt sätt utövar sina befogenheter, saknar arbetarna medel att åstadkomma omedelbar rättelse. Det är förståeligt att de då tillgriper "vild" strejk, dvs en strejk, som inte är organiserad av fackföreningen, som ett vapen i striden. I fall av ett otillbörligt avskedande eller en otillbörlig omflyttning kan, skriver Schmidt, strejken vara arbetarnas enda utväg att uttrycka

11 Nordström i Kramfors AK 1946:9:67.

12 Se Edlund AD s 470, Schmidt Tjänsteavtalet s 105.

13 AD 1964:5. Se också AD 1945:62 ("Dagspostmålet"): arbetarna är skyldiga att stödja t o m en direkt arbetarfientlig politik. Enligt HD:s dom 31.1.1974 kan även icke-kollektivavtalsanslutna som nedlägger arbetet på en arbetsplats där kollektivavtalet gäller dömas att utge skadestånd till arbetsgivaren för avtalsbrott. Varje deltagare dömdes i detta fall till ett skadestånd av 300 kr.

14 Edlund AD s 471.

sin sympati för den kränkte och samtidigt skydda denne mot övergrepp.[15]

I det följande granskas den betydelse § 32 och AD:s praxis haft i fråga om arbetsgivarens rätt att avskeda sina anställda och att leda arbetet.

12.2 § 32 och den fria uppsägningsrätten

12.2.1 AD-domarna 1932:100 och 1933:159

Rättsbildningen på arbetsmarknaden har i väsentliga avseenden analyserats av Lennart Geijer och Folke Schmidt i deras arbete om arbetsgivare och fackföreningsledare i domarsäte. Geijer granskar bl a striderna kring § 32 och den fria uppsägningsrätten. Han kritiserar principerna i den omdebatterade AD-dom, 1932:100, där frågan om denna rätt ställdes på sin spets och avgjordes till arbetsgivarnas fördel. Enligt det kollektivavtal som gällde mellan parterna ägde arbetsgivaren rätt att fritt avskeda arbetare. Från fackligt håll hävdades att, då en viss grund åberopades för avsked, det var orimligt om inte riktigheten av denna grund fick prövas. Enligt AD rådde inte någon tvekan därom att den allmänna grundsatsen gällde i vårt land likaväl som i andra länder att arbetsavtal kunde å ömse sidor sägas upp efter viss tid och att skäl för uppsägningen inte behövde anföras vare sig denna ägde rum från den ena eller andra sidan. "Arbetsgivaren har, liksom arbetaren, rätt att själv bestämma, huruvida han genom uppsägning vill göra sig fri från anställningsförhållandet."[16]

Geijer ironiserar över detta AD:s tal om "likheten inför lagen". I en not erinrar han t o m om Anatole Frances berömda yttrande, att "lagen i sitt upphöjda majestät förbjuder såväl den rike som den fattige att tigga, att stjäla och att sova under broarna".[16] Geijer anser uppenbarligen att vi här har att göra med en klassrättsskipning även om han inte använder detta starka ord. Utgången i målet bestämdes av arbetsgivarledamöterna och domstolens ämbetsmän, dvs juristerna och den ledamot som skulle vara särskilt förfaren i arbetsavtalsfrågor.[17] Dessa hade, konstaterar Geijer,[18] bortsett från de sociala skiljaktigheterna mellan parterna. Han ger denna syn på parternas olikhet:

15 Schmidt "Rättsläget vid vilda strejker" (SvJT 1970 s 701). Om undantag från lydnadsplikten se nedan under 12.3.1.

16 Geijer s 112 ff.

17 Enligt 1928 års lag om arbetsdomstol består AD av ordförande och åtta ledamöter. Ordföranden och två ledamöter förordnas bland personer som inte kan anses företräda arbetsgivar- eller arbetarintressen. Ordföranden och en av ledamöterna, vilken förordnas att vara vice ordförande, skall vara lagkunniga och i domarvärv erfarna. Den andre av de ledamöter som står fria från partsintressen skall äga särskild insikt och erfarenhet i arbetsförhållanden och därmed förbundna frågor. Arbetsgivar- resp arbetarparten utser tre ledamöter vardera.

18 Geijer

En uppsägning från arbetstagarens sida innebär för arbetsgivaren i regel endast ett ekonomiskt problem. Han mister en arbetskraft på samma sätt som han kan mista en maskin eller ett verktyg. Denna förlust kan ersättas genom anställande av ny arbetskraft. För arbetstagaren ter sig en uppsägning från arbetsgivarens sida helt annorlunda. Den berör själva hans existens och kan i tider av arbetslöshet betyda materiell nöd men tvånget att lämna anställningen kan, oavsett om det är högkonjunktur eller lågkonjunktur, dessutom innebära en psykisk påfrestning för honom och hans familj. För arbetstagaren kan det nämligen vara ett självständigt personligt intresse att få arbeta på en viss arbetsplats, i en viss miljö och bland gamla arbetskamrater, allt omständigheter som ej hör till den ekonomiska utan till den personliga sfären. Han bör därför ha ett skydd mot en obefogad uppsägning . . .

Edlund skriver att domstolens ämbetsmannaledamöter företrädde en rätts- och samhällsuppfattning som låg närmare arbetsgivarnas än arbetarnas, med någon förenkling kan sägas att en majoritet av ämbetsmanna- och arbetsgivarledamöter stod bakom domstolens ställningstaganden i de mest brännande och vittutseende principfrågorna. Det framstod enligt Edlund för dem som ett självklart uttryck för den redan gällande rätten att arbetsgivaren i princip var ensambestämmande inom företaget.[19]

År 1933 hade AD att ta ställning till ett kollektivavtal som inte innehöll någon klausul av typ § 32. AD fastslog att det behövdes ett förbehåll i avtal, arbetsavtal eller kollektivavtal, för att arbetsgivarens rätt att fritt avskeda arbetstagare som anställts på obestämd tid skulle lida någon inskränkning. Har "i ett kollektivavtal några regler om dylik inskränkning icke upptagits, gäller arbetsgivarens rätt oförändrad även om den icke uttryckligen bekräftats i avtalet" (AD 1933:159). I en senare dom (1936: 121) sade AD att det inte tillkom domstolen att bedöma om rättsgrundsatsen var tillfredsställande eller inte utan AD hade i likhet med andra domstolar att tillämpa den så länge den inte blivit ändrad genom lagstiftningsåtgärd. Om parterna iakttog tystnad, dvs om de underlät att i avtalet beröra frågan om förutsättningarna för arbetsavtalets upphörande, måste rättsgrundsatsen anses gälla vid sidan av avtalet. Även denna gång reserverade sig domstolens arbetstagarledamöter. Utgången bestämdes alltså liksom i AD 1932:100 av domstolens arbetsgivarledamöter och ämbetsmän.

Lennart Geijer avslutar sin redogörelse för § 32 och den fria uppsägningsrätten med bl a följande reflektioner. Med hänsyn till den pågående utvecklingen — Geijers avhandling är skriven 1958 — var det olyckligt att såsom AD gjorde genom domen 1932:100 fastlåsa frågan om uppsägningsrätten i ett visst läge. Rättsgrundsatsen om den fria uppsägningsrätten hade redan 1932 då den fastställdes av AD ett svagt underlag i det allmänna rättsmedvetandet och hade därefter alltmer urholkats. Hela

19 Edlund AD s 471 f.

samhällsutvecklingen krävde nämligen från social och ekonomisk synpunkt sett allt starkare skydd för den enskilde. Statsmakterna utbyggde också detta skydd med bl a lagar om semesterrätt, förbättrat ålderdomsskydd samt skydd mot inkomstbortfall vid sjukdom, olycksfall och arbetslöshet. Frågan var om inte rättsregeln om den fria uppsägningsrätten var så vitt skild från den allmänna rättsuppfattningen att AD 1932:100 längre kunde anses vägledande för domstolarna.[20]

12.2.2 Ökad anställningstrygghet genom lagstiftning och avtal

Principen om den fria uppsägningsrätten kom efter hand att i avsevärd utsträckning inskränkas genom lagbestämmelser och kollektivavtal. Sålunda förbjöds genom lagstiftning i slutet av 1930-talet och under 1940-talet avskedande på grund av värnpliktstjänstgöring, ingående av trolovning eller äktenskap eller havandeskap samt i föreningsrättskränkande syfte eller på grund av verksamhet som skyddsombud. Genom lagstiftning 1965 gavs därutöver stats- och kommunaltjänstemän en särskilt skyddad ställning. Redan tidigare hade emellertid utvecklingen gått därhän att den enskilde arbetstagaren på officiellt håll ansågs i gemen böra skyddas mot uppsägningar som inte var sakligt grundade. I proposition 1952 med förslag till ny sjömanslag uttalade sålunda departementschefen att den uppfattningen vunnit insteg att arbetstagaren borde äga ett särskilt skydd mot oberättigade och förhastade uppsägningar från arbetsgivarens sida.[21]

Den fria uppsägningsrätten har också som nämnts inskränkts genom avtal. Enligt det mellan SAF och LO 1938 ingångna Saltsjöbadsavtalet kan tvist om uppsägning på grund av "enskild arbetares förhållande" bringas under skiljenämnds prövning i vissa fall. Som skiljenämnd fungerar en av parterna tillsatt nämnd, arbetsmarknadsnämnden. Efter revision 1964 kan arbetstagare tillerkännas skadestånd om uppsägning skett utan saklig grund. Hittills har nämndens rekommendation alltid följts av parterna. Alla LO-förbund har emellertid inte undertecknat huvudavtalet. Avtalets bestämmelser om uppsägningsskydd gäller sålunda inte byggnads- och transportarbetarförbunden.[22] Överenskommelsen mellan SAF och LO om skydd mot uppsägning utan saklig grund har varit normbildande även för

20 Geijer s 195 ff. Se också Nial s 190 ff.

21 Se lag 1939 om förbud mot arbetstagares avskedande med anledning av värnpliktstjänstgöring m m, lag 1945 om förbud mot arbetstagares avskedande i anledning av äktenskap eller havandeskap, 1949 års arbetarskyddslag (42 §), 1965 års statstjänstemannalag (29—38 §§), 1965 års kommunaltjänstemannalag och 1965 års stadga om vissa tjänstemän hos kommuner m fl (SFS nr 602). Jfr 1952 års sjömanslag, 1944 års hembiträdeslag och 1970 års lag om arbetstid m m i husligt arbete.

22 Casparsson Saltsjöbadsavtalet s 259 ff, Schmidt I s 40.

de privatanställda tjänstemännens avtal. Också vissa kommunalanställda tjänstemän samt de kommunalanställda och de statsanställda arbetarna har avtalsenligt motsvarande skydd mot obefogade uppsägningar.[23]

För större delen av arbetsmarknaden inskränktes alltså den fria uppsägningsrätten efter hand genom avtal och lagstiftning. Denna utveckling ändrade emellertid inte rättspraxis' principiella inställning till den fria uppsägningsrätten.[24] Det bör också anmärkas att LO vid 1964 års förhandlingar om ändringar av huvudavtalet inte vann gehör för sitt krav på återanställning vid obefogad uppsägning. Detta ledde till att man på arbetarsidan förlorade hoppet om lösning genom avtal.[25]

12.2.3 **Krav på den fria uppsägningsrättens slopande**

12.2.3.1 *1957 års motioner*

I anledning av ett par socialdemokratiska och liberala motioner till 1957 års riksdag fick organisationerna på arbetsmarknaden tillfälle att ge sina synpunkter på den fria uppsägningsrätten. Motionärerna hade ifrågasatt om inte tiden var mogen för att överge den gällande principen och ersätta den med principen om arbetstagarens rätt till arbetsplatsen.[26] Normalt betingades, framhöll SAF, varje uppsägning av sakskäl. Nu gällande uppsägningsregler tillämpades inte så att den av motionärerna förordade omkastningen i regelsystemet var motiverad. SAF underströk arbetsmarknadsparternas ofta ådagalagda vilja och förmåga att själva genom förhandlingar lösa gemensamma betydelsefulla frågor. Detta hade hittills respekterats av parterna. Även LO hänvisade till avtalsvägen men ville inte under alla förhållanden avvisa ett lagstiftningsförslag i ämnet. Förutsättning för lagstiftning måste dock självfallet vara att avtalsregleringen inte motsvarade sitt syfte. TCO fann det däremot vara av väsentlig betydelse för dess medlemmar att 1932 års rättsregel ersattes med en regel som stod i samklang med den allmänna rättsuppfattningen. Till stöd för sin mening anförde TCO bl a följande. Visserligen kunde inte göras gällande att arbetsgivarna mera allmänt missbrukade den fria uppsägningsrätten. Det fanns dock tillräckligt många och tillräckligt upprörande fall av uppsägningar av tjänstemän med lång anställningstid för att man skulle kunna acceptera det nuvarande tillståndet. Möjligheten att genom avtal skapa anställningstrygghet var begränsad bl a därför att stora grupper arbetstagare stod utanför de fackliga organisationerna eller inte omfattades av kollektivavtal med uppsägningsskydd. Lagutskottet avvisade motionärernas krav på utredning av frågan under åberopande av bl a att

23 Schmidt I s 41.
24 AD 1967:17. Se nedan vid not 34—36.
25 Schiller LO s 356.
26 Mot 1957:I:331 och II:411 (s) och II:119 (fp).

fråga var om ett område där förhållandena av hävd reglerats genom avtal mellan arbetsmarknadens parter. Att tillgripa lagstiftning i en tid, då utvecklingen visade hän mot att dessa i allt större utsträckning löste inbördes problem genom frivilliga överenskommelser, syntes opåkallat.[27]

Debatten i kamrarna följde i stort sett de linjer som nu skisserats. Från fackligt håll framhölls att trygghet på LO-området hade skapats genom avtal och att man borde pröva samma väg på tjänstemannahåll. Saltsjöbadsavtalet var en plattform att bygga vidare på. Från motsidan invändes att avtalsvägen inte kunde innebära någon definitiv lösning eftersom den grundläggande rättsregeln om den fria uppsägningsrätten då alltjämt skulle leva kvar. För stora arbetstagargrupper utanför men även inom LO skulle problemet kvarstå. Det hade visat sig svårt att överhuvudtaget få avtal för vissa tjänstemannagrupper. Riksdagen följde lagutskottets linje. Folkpartiet och socialdemokraterna var splittrade i frågan. Ledamöter med anknytning till TCO talade för utredning men var i minoritet. Utredningen kom alltså inte till stånd.[28]

12.2.3.2 *Utvecklingen efter 1960*

Vid 1960-års LO-kongress hade framförts krav om att den fria uppsägningsrätten borde rensas bort ur avtalssystemet och ersättas med ett uppsägningsskydd för den anställde som innebar att arbetsgivaren måste uppvisa objektivt godtagbara skäl för en uppsägning eller ett avskedande. En i stort sett enhällig kongress hade anslutit sig till detta krav. Med hänvisning härtill väckte kommunisterna vid 1962 års riksdag motioner om en utredning om skydd för de anställda i enlighet med detta krav.[29] Motioner i liknande syfte skulle under det följande decenniet väckas förutom från kommunisthåll även från folkpartiets sida.[30] Däremot förekom inte några initiativ från socialdemokratiskt håll i riksdagen.

Av de fackliga organisationerna ställde sig både SAF och länge även LO liksom socialdemokraterna negativa till en lagstiftning. Man förlitade sig på avtalsvägen. År 1962 hävdade sålunda SAF att situationen inte hade ändrats efter 1957. Tvärtom hade den i vårt land traditionella avtalsmässiga regleringen av uppsägningsfrågor blivit ytterligare markerad. Huvudavtal hade sålunda träffats mellan SAF och SALF. LO förklarade samma år att det visserligen var nödvändigt med åtskilliga förändringar i det gällande avtalssystemet men trodde att dessa kunde uppnås genom

27 2 LU 1957:25. En av ledamöterna Gerda Höjer (fp) reserverade sig för bifall till motionerna.

28 FK 1957:17:112; AK 17:191.

29 Mot 1962:I:27, II:49.

30 Kommunistmotioner 1962:I:27, II:49, 1963:I:56, II:66, 1964:I:40, II:50 och I:85, II:110, 1968:I:80, II:68, 1970:I:35, II:35, 1972:766 och 1973:227. Folkpartimotioner 1962:I:367, II:448, 1963:I:280, II:328, 1964:I:84, II:109. Också i ett par centerpartimotioner, 1964:I:343, II:386 har problemet behandlats.

förhandlingar mellan LO och SAF.[31]

Anmärkningsvärt är att LO satte vissa förhoppningar till ändrad domstolspraxis. Endast i den utsträckning som avtalsvägen och domstolsvägen visade sig ofrånkomliga borde sålunda enligt LO övervägas att lösa problemet genom lagstiftning.[32] Vid en allmän konferens 1963 hade internationella arbetsorganisationen (ILO) rekommenderat anslutna organisationer att verka för sådana lagbestämmelser att arbetstagare som ansåg sig ha blivit obehörigen uppsagd skulle äga att inom rimlig tid överklaga uppsägningsbeslutet inför en opartisk instans såsom domstol, skiljedomare, skiljenämnd eller liknande organ. I anledning härav begärde regeringen de fackliga organisationernas synpunkter på rekommendationen. SAF och LO hemställde att denna inte skulle föranleda någon åtgärd.[33]

TCO drev däremot hårt den linjen att det var nödvändigt att lagstiftaren ingrep. Talesman var dess chefsjurist som då var Lennart Geijer. Denne förordade 1962 en utredning i frågan. Rättsläget innebar att arbetsgivaren i en och samma person var åklagare, domare och exekutor. En ändrad rättspraxis var inte att hoppas på.[34] I motsats till SAF och LO fann TCO det angeläget att de principer som kommit till uttryck i ILO-rekommendationen införlivades med det svenska rättssystemet. TCO erinrade sålunda om att HD i domen 1960 (NJA 1960 s 63) hade förklarat att om en ändring av rättsläget ansågs önskvärd var detta en sak för statsmakterna, inte för domstolarna. ILO-rekommendationen föranledde inte någon statsmakternas åtgärd men med stöd av rekommendationen överenskom huvudorganisationerna på arbetsmarknaden 1964 om en nyordning i fråga om behandlingen av uppsägningsfrågor. Arbetarorganisationerna lyckades då bryta den av SAF tidigare enständigt hävdade principen om arbetsgivarens fria uppsägningsrätt,[35] men som förut omtalats avvisades deras krav på återanställning av arbetstagare som obehörigen uppsagts. AD påverkades emellertid inte av denna utveckling utan höll fast vid sin 1932 intagna ståndpunkt.[36]

Den främste företrädaren i riksdagen för lagstiftningslinjen var Lennart Geijer. Han anförde 1963 och 1964 bl a följande: Rättsregeln som gav arbetsgivaren fri uppsägningsrätt var en relikt från sekelskiftet, då ett anställningsavtal uppfattades som ett affärsavtal eller köpeavtal. Man såg i tjänsteavtalet ett utbyte av ekonomiska prestationer. I följd därav hade arbetsgivaren inga skyldigheter vid arbetstagarens sjukdom och ålderdom, ingen skyldighet att ge ledighet för rekreation och vila med bibehållen lön. Efter hand hade en helt annan syn i dessa hänseenden trängt sig

31 Se t ex Arne Geijer FK 1962:19:70, Strand 1964:36:44.
32 2 LU 1962:22.
33 Prop 1964:14.
34 2 LU 1962:22, FK 19:69.
35 Lennart Geijer FK 1963:14:175, 1968:39:34.
36 AD 1967:17, Edlund AD s 473 f, Schmidt SvJT 1968 s 392.

fram, men regeln om den fria uppsägningsrätten hade vi fått behålla. Man hyste allmänt den uppfattningen att denna saknade grund i det allmänna rättsmedvetandet. Det var inte tillräckligt att avtalsvägen söka skapa större anställningstrygghet. Genom kollektivavtal kunde man visserligen begränsa men inte upphäva giltigheten av rättsregeln om den fria uppsägningsrätten. Om man tidigare kanske hade förhoppningar om att domstolarna successivt skulle anpassa sig efter de nya regler som hade utbildats på arbetsmarknaden, hade man med besvikelse måst konstatera att domstolarna inte hade velat gå den vägen. Det var dock kärnan i ett demokratiskt samhälle att man successivt anpassade rättsordningen efter förändringar i det allmänna rättsmedvetandet.[37]

Folkpartistiska motionärer yrkade under åren 1962—1964 att frågan om anställningsskyddet skulle utredas. Varken motionärerna eller deras partikamrater synes emellertid engagerat sig särskilt helhjärtat i saken. Visserligen underströks i 1962 års motion att parterna på arbetsmarknaden så gott som aldrig var likställda och visserligen gav man i fråga om arbetstagarens och arbetsgivarens situation vid avskedande uttryck åt en tankegång som nära anslöt sig till Lennart Geijers, då denne kritiserade AD 1932:100, men samtidigt betonade man gång på gång att obehöriga avsked var undantag på svensk arbetsmarknad och gav arbetsgivarna eloge för deras sätt att sköta problem av förevarande art. Vidare framhöll man att behovet av lagstiftning inte var överhängande med hänsyn till de kontakter som fanns mellan SAF och arbetstagarorganisationerna. Man ansåg dock att problemen borde kartläggas genom en utredning. En lagstiftning borde om den gavs dispositiv karaktär inte hindra en lösning genom avtal för vissa grupper av löntagare. Man delade på folkpartistiskt håll parternas på arbetsmarknaden uppfattning att lagstiftaren borde så långt möjligt lämna arbetsmarknaden i fred.[38]

Från kommunistiskt håll underströk man de anställdas otrygghet. I första kammaren anförde kommunistiska motionärer 1962 bl a följande: Erfarenheten sade att företagarna höll mycket hårt på sin suveränitet över arbetsställena. De var inte beredda att ge efter på sin rätt att självständigt förfoga över de anställda. Kapitalägarna vek inte en tum från sina positioner med mindre de tvingades därtill genom arbetarnas fackliga kamp och ökade politiska inflytande. Bevis därom var kampen för arbetstidsförkortning, bättre löner, semester och tjänstepension. Någon riktigt demokratisk ordning på arbetslivets område skulle det inte bli förrän den privata bestämmanderätten hade ersatts med ett avgörande inflytande från samhällets sida. Liknande synpunkter framfördes av kommunisterna 1968.[39]

37 FK 1963:14:176, 1964:36:42 f. Se också FK 1968:39:33.
38 Se i not 30 angivna fp-motioner.
39 FK 1962:19:67 (Lager), AK 19:130 (Holmberg), AK 1968:39:33 (Lorentzon).

12.2.4 Lagstiftning om anställningsskydd

I slutet av 1960-talet hade man på arbetstagarhåll tröttnat på att vänta på att arbetsgivarna frivilligt skulle ge upp sina positioner och att rättspraxis skulle ändras. År 1969 tillkallade sålunda inrikesministern Holmqvist sakkunniga för att utreda bl a frågan om ökad anställningstrygghet.[40] Utredningen avgav 1973 ett betänkande med förslag bl a till lagstiftning om anställningsskydd. Grundsatsen om arbetsgivarens fria uppsägningsrätt skulle ersättas av en lagregel med krav på saklig grund för uppsägning. Vidare föreslog utredningen bl a följande:

Vid tvist om uppsägning skall arbetstagaren ha rätt att i allmänhet stå kvar i anställningen tills tvisten blivit prövad, även om uppsägningstiden gått till ända. Finner domstol — eller skiljenämnd — att uppsägningen inte är sakligt grundad, skall den, om inte synnerliga skäl föreligger, förklara att anställningen skall bestå. Arbetsgivaren kan även åläggas att återanställa en arbetstagare. I en reservation förklarade arbetsgivarnas representant i utredningen att avtalsvägen sannolikt erbjuder möjligheter att nå enklare och smidigare lösningar som är bättre anpassade till skilda verksamhetsområden och personalkategorier. Vid de avvägningar mellan den enskilde individens intresse av att erhålla ett så vittgående anställningsskydd som möjligt och företagets intresse av att icke belastas i sådan utsträckning att den fortsatta driften oskäligt försvåras eller t o m omöjliggöres hade utredningens majoritet ensidigt beaktat individens intresse.

"En följd av lagstiftningen blir att företagen ytterst noga måste pröva de personer man överväger att anställa. Risk finns att man i tveksamma fall föredrar att ej anställa någon, framför att ta någon om vars lämplighet man ej är helt övertygad. Lagen skulle då få verkningar motsatta dem man avsett att uppnå."[41]

Uttalandet att avtalsvägen skulle leda till bättre resultat är något överraskande med tanke på SAF:s ovillighet att tillmötesgå LO-kraven vid 1964 års revision av huvudavtalet.[42] Från SAF:s sida framhölls bl a att utredningsmajoriteten vill snöra in företagen i en härva av skyldigheter som kan hindra deras utveckling. Små och medelstora företag skulle främst komma att drabbas. Även nyetableringen av företag kunde påverkas i negativ riktning.[43] I en proposition som framlades i maj 1973 följde regeringen i allt väsentligt utredningsmajoritetens förslag under hänsynstagande till vissa ytterligare önskemål från de fackliga organisationerna, varigenom dessa får ökad insyn i företagens personalpolitik.

40 Riksdagsberättelsen 1970 In:30.
41 SOU 1973:7 s 9 f, 289 f, Schiller LO s 286.
42 Schiller LO s 355 f, 380.
43 Se "Kritisk kommentar till lagförslagen om anställningsskydd och vissa anställningsfrämjande åtgärder". Stockholm 1973, s 32.

Riksdagen godtog i huvudsak propositionsförslaget. Enligt 1974 års lag om anställningsskydd (SFS 12), som träder i kraft den 1 juli 1974, skall sålunda uppsägning från arbetsgivarens sida vara sakligt grundad. Avskedande får äga rum om arbetaren grovt åsidosatt sina åliggande mot arbetsgivaren. Principen om den fria uppsägningsrätten upphör därmed att gälla. I propositionen (s 125) hade departementschefen anfört att deltagande i facklig konflikt normalt inte utgjorde grund för uppsägning, men däremot under vissa förutsättningar deltagande i olovlig strejk. Utskottet sade sig dela denna uppfattning men menade att inte heller vid olovliga konflikter borde en arbetsgivare ha rätt att utan vidare säga upp arbetaren. Hänsyn måste tas till de omständigheter som utlöst konflikten, såsom arbetsledningens uppträdande eller dålig arbetsmiljö. Konfliktens allmänna karaktär och varaktighet borde självfallet också ha betydelse vid bedömningen. Utskottet hänvisade till att frågan övervägdes av arbetsrättskommittén. I en kommunistisk reservation förklarades att anledning saknades att göra skillnad på vad som kallades "lovliga" och "olovliga" konflikter när det gällde att bedöma om det förelåg giltig grund för uppsägning. Riksdagen borde i stället fastslå att deltagande i arbetskonflikt aldrig fick utgöra grund för uppsägning. På kommunistiskt håll betraktade man det som en eftergift för arbetsköparna att de skulle äga avskeda den som spelat en framträdande roll i en olovlig eller avtalsstridig konflikt. Det var fråga om en vidareutveckling av klasslagstiftningen.[44]

12.3 § 32 och arbetsledningsrätten

Med arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet, arbetsledningen, förstås förhållandet mellan företaget och den enskilde arbetstagaren under arbetsprocessen. Det gäller bestämmandet av arbetsuppgiften, sättet för arbetets utförande, platsen för arbetet och arbetstiden.[45]

12.3.1 AD:s praxis

Arbetstagaren anses enligt sedvänja och rättspraxis skyldig att underställa sig arbetsgivarens arbetsledning. I AD 1934:179 har AD uttalat sig om den rättspolitiska bakgrunden till lydnadsplikten. Från arbetarsidan hävdades i målet att vid en tvist om lydnadspliktens omfattning arbetaren inte kunde vara skyldig att lyda order. Arbetsgivaren skulle nämligen då genom att hävda en i och för sig omöjlig avtalstolkning kunna framtvinga ett

44 Prop 1973:129, InU 36. Om deltagande i olovlig konflikt som grund för uppsägning, se prop s 34, 66, kommunistisk mot 2030, riksdagens snabb prot 150 s 13, 53, 61.

45 Schmidt Tjänsteavtalet s 96.

inte tillåtet arbete. Enligt AD kunde emellertid med lika stort fog göras gällande att om vid en dylik tvist arbetsvägran vore tillåten arbetarna hade möjlighet att genom en sådan avtalstolkning förhindra ett arbete som arbetsgivaren ägde befogenhet att ålägga dem. Då man ställdes inför detta val måste enligt AD produktionsintresset gå före de anställdas intresse:

I detta sammanhang märkes, att det i allmänhet torde vara svårare att i efterhand gottgöra skada som uppkommit därigenom att behörigen ålagt arbete genom arbetsvägran icke kommit till utförande, än att i efterhand upprätta skada, som härleder sig därav att arbetarna nödgats påtaga sig ett arbete, vilket de icke varit skyldiga att utföra.

Gustaf Petrén har i en uppsats om arbetstagarens lydnadsplikt anslutit sig till AD:s uppfattning: I en borgerlig samhällsordning måste med hänsyn till produktionsintresset arbetsgivaren tillerkännas rätten att leda och fördela arbetet. SAF:s ordförande von Sydow uttalade 1928 att arbetsgivarens arbetsledningsrätt var en nödvändighet för en framgångsrik drift.[46] Schmidt anser att AD:s åberopande av produktionsintresset är en efterrationalisering:[47]

Principen om arbetsgivarens företrädesrätt vid tolkningstvister har gammalt ursprung. I äldre tid var det självklart, att tjänaren icke fick ifrågasätta husbondens auktoritet. Att principen alltjämt har levande innebörd, beror främst på intresset att undvika, att den underordnade diskuterar det berättigade i en order innan den utföres, ty sådana diskussioner verkar nedbrytande på disciplinen.

Härtill kan fogas följande reflektioner: I alla tider har tjänaren—arbetaren haft att lyda sin husbonde. Gjorde han inte detta, kunde han drabbas av påföljder av olika slag. Enligt 1833 års legostadga, som gällde ända till 1926, ägde ju husbonden hålla sitt tjänstehjon till skäligt arbete och skulle detta vara lydigt och inte undandra sig det arbete och de sysslor som husbonden skäligen föresatte honom.[48] Mera från kuriositetssynpunkt kan också erinras om föreskriften om arbetstagarens lydnadsplikt i 17 § 3 mom i 1864 års näringsfrihetsförordning, som formellt gällde till 1969 och innehöll vår enda allmänna föreskrift om arbetarnas lydnadsplikt:

Handelsbetjänte eller arbetare i fabrik, hantverk eller annan hantering äro pliktige att visa de näringsidkare, hos vilka de blivit antagne, tillbörlig aktning, samt efterkomma deras befallningar i avseende å de göromål, som till yrkets utövning höra, ävensom i övrigt med flit och omsorg fullgöra sina

46 Petrén G s 117, von Sydows uttalande se Schiller LO s 330.
47 Schmidt Tjänsteavtalet s 106.
48 Se kap 10.2.1.

åligganden och icke genom försummelse eller oordentlighet förfara deras egendom.

Enligt AD och Petrén skulle kravet på lydnadsplikt vara nödvändig i ett borgerligt samhälle och ligga i sakens natur. Uppfattningen har kommit till uttryck förutom i AD 1934:179 även i AD 1930:52. I denna dom framhåller AD att rättigheter som är tillförsäkrade en part kan härflyta ur avtalets förutsättningar utan att vara särskilt omnämnda i det. Som exempel på sådana rättigheter nämner AD just arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet.[49]

Kravet på lydnadsplikt måste gälla i varje samhälle med någorlunda framskriden produktionsordning, inte endast ett borgerligt. Utan en sådan ordning skulle ingen effektiv produktion vara möjlig.[50] Vad som det däremot kan finnas anledning att ifrågasätta är att lydnadskravets innehåll i princip bestäms ensidigt av arbetsgivaren. Denne synes ha alltför lätt att bortse från att ett företag inte endast handlar om teknik, produktion och lönsamhet utan även om människor och deras villkor. Om denna deras inställning vittnar deras envisa fasthållande vid § 32. Att döma av ett uttalande av SAF:s verkställande direktör Curt-Steffan Giesecke hör demokratin inte hemma på arbetsplatsen. SAF går enligt Giesecke inte frivilligt med på en maktuppdelning i företagen.[51] SAF:s förut nämnda angrepp på förslaget om de anställdas trygghet i anställningen är också ett uttryck för arbetsgivarnas uppfattning att de inte vill ge de anställda något inflytande som rubbar deras maktställning. Arbetstagarna kräver emellertid i dag att få vara med och kontrollera utvecklingen. De vill inte vara några robotar som arbetsgivarna dirigerar efter behag.

Schmidts uppfattning att lydnadsplikten skulle ha sin grund i det gamla husbondeväldet går inte till problemets kärna: lydnadsplikten i den moderna industrin är liksom det gamla husbondeväldet ett utslag av arbetsgivarens strävan efter största möjliga produktion och profit och att i detta intresse utnyttja arbetskraften så effektivt som möjligt.

Arbetarens lydnadsplikt är emellertid inte obegränsad. Enligt Petrén skulle lydnadsplikten helt allmänt

> kunna sägas sträcka sig så långt som till skyldighet att efterkomma av arbetsgivaren med stöd av arbetsledningsrätten givna order, vilka i betraktande av det bakom sistnämnda rätt liggande produktionsintresset å ena samt arbetstagarens berättigade personliga intressen å andra sidan äro skäliga och vilka icke strida mot vad som uttryckligen avtalats. En dylik begränsning ger dock föga ledning vid frågans lösning i praktiska fall. Med tillhjälp av arbetsdom-

49 Petrén G s 118.
50 Aspelin 1972 s 38.
51 AB 15 sept 1971. Se också Schiller LO s 286.
52 SOU 1935:18 s 20 och 178 ff, Petrén G s 122.

stolens domar kan emellertid sammanställas en ganska god bild av huru gränserna för lydnadsplikten dragits upp i svensk rätt.

Arbetstagaren kan sålunda vägra åtlyda arbetsgivarens befallning i följande fall. För det första kan arbetaren vägra lyda order om det som krävs av honom objektivt sett inte är rimligt. Härunder kommer t ex de fall då ett verkställande av ordern skulle innebära en överträdelse av lag eller förordning (AD 1931:15, 1935:110) eller strida mot goda seder (AD 1937:80). Inte heller en order vars verkställande skulle medföra risker för arbetstagarens liv eller hälsa behöver åtlydas (AD 1936:5). Det kan i detta sammanhang nämnas att enligt 34 § i det förslag till lag om arbetsavtal som 1935 framlades av kommittén angående privatanställda ägde arbetstagaren omedelbart häva avtalet bl a om arbetsgivaren sökte förleda arbetstagaren till lagstridiga eller omoraliska handlingar eller om arbetsgivaren i arbetet utsatte honom för fara till liv och hälsa. Därjämte ägde arbetstagaren frånträda avtalet bl a om arbetsgivaren misshandlade eller ärekränkte honom. För det andra viker arbetstagarens lydnadsplikt om det som krävs av honom strider mot ett intresse av högre ordning. Som exempel på sådana intressen nämner Petrén vissa i lag angivna plikter mot det allmänna, såsom vittnesplikt, värnplikt och skyldighet att åta sig riksdagsmannauppdrag. Även privata intressen kan vara av denna högre rang, t ex sjukdom i familjen och arbetarens ära. För det tredje kan arbetstagaren vägra lydnad om arbetsgivarens order grundar sig på en avtalstolkning som arbetsgivaren bör förstå är oriktig.[52] Det är emellertid att märka att om arbetstagaren av något skäl som nu sagts inställer arbetet, så gör han det på egen risk. Hans lydnadsplikt innefattar som förut omnämnts att han måste ge arbetsgivaren företräde att avgöra tolkningstvister.[53]

12.3.2 **Krav på medinflytande**

I en socialdemokratisk motion 1971 om översyn av lagstiftningen på arbetslivets område gjorde motionärerna gällande att utbyggnaden av det medborgerliga inflytandet och den sociala omdaning som ägt rum i samhället inte hade åtföljts av motsvarande förändringar på arbetslivets område. Parterna på arbetsmarknaden borde gemensamt bestämma om arbetsvillkoren i vidaste mening. Mot denna bakgrund vände sig motionärerna mot den allmänna rättsprincip som innebar att arbetsgivare i den mån begränsningar inte stipulerats i lag eller avtal ägde — förutom att fritt antaga och avskeda arbetare — leda och fördela arbetet. Motionä-

53 AD 1940:3. Schmidt Tjänsteavtalet s 105. Se också AD 1962:1, 1934:179, 1960:21 och 1963:12. Frågan om lydnadsplikten har berörts av arbetsmiljöutredningen i dess betänkande "Bättre arbetsmiljö". Se SOU 1972:86 s 250 f, prop 1973:130, 40 § b arbetarskyddslagen, SFS 1973:834.

rerna kritiserade också det företräde arbetsgivare hade när det gällde tolkningen av kollektivavtal.[54]

Under riksdagsdebatten i anledning av motionen anfördes från socialdemokratiskt och fackligt håll bl a följande. Kritiken gällde inte huvudprinciperna för rättsordningen för arbetslivet. Regeln att ingångna avtal skulle hållas och respekteras kunde inte gärna ifrågasättas.[55]

> Vi är även för framtiden beredda att ålägga oss självdisciplin och pröva varje möjlighet till uppgörelser förhandlingsvägen innan vidare åtgärder övervägs. Men då kan inte stora delar av arbetsvillkoren få vara undantagna från förhandlingsskyldigheten och reserverade för motpartens allenarådande.

Lagarna från 1928 hade överlevt sig själva och harmonierade inte med det moderna samhället och den sociala värdering som rådde inom arbetslivet i dag.[56] AD:s praxis i fråga om arbetsledningsrätten försatte arbetarsidan i ett kännbart underläge, både vid tillämpningen av ingångna avtal och vid meningsskiljaktigheter om konkreta förhållanden på arbetsplatsen. Någon motsvarighet till arbetsgivarens tolkningsföreträde i fråga om kollektivavtalet fanns inte inom andra delar av avtalsrätten. Sådana viktiga frågor som arbetets organisation, arbetsledningsorganens utformning, personalpolitiken och miljöförhållandena på arbetsplatsen var undantagna från det område som den fackliga organisationen kunde utöva ett inflytande över. Man kunde ifrågasätta om inte AD i sina tidigare domar hade gått längre än vad lagstiftningen egentligen avsåg. Dessa lagar var inte tillnärmelsevis sådana att man kunde säga att de skapade ett rättvist partsförhållande. En ny lagstiftning borde därför komma till stånd. Arne Geijer utvecklade de fackliga synpunkterna:

Vi hade inte någon tanke på att dra oss ur en fortsatt samverkan kring företagens utveckling och rationalisering. Men då borde det skapas former för en samverkan mellan två likställda parter, där de anställdas synpunkter togs till vara och blev respekterade. Med stigande materiell standard och bättre social trygghet följde nya krav och nya anspråk på arbetet. Fler och fler skärpte sina anspråk på den miljö där man skulle arbeta. Krav framställdes på att den fysiska och psykiska pressen i arbetet skulle minska, att arbetet skulle vara omväxlande, meningsfullt och intressant. Allt flera krävde större självständighet och medinflytande i det egna arbetet. Det var svårt att se hur dessa och andra krav på arbetet skulle kunna tillgodoses, om den framtida utvecklingen av teknik och organisation skulle komma att följa samma mönster som hittills. Ett företag var en miljö där många människor deltog i en organiserad samverkan. Det organisationsmönster som de pressades in i och tvingades anpassa

54 Mot 1971:155.
55 Arne Geijer RD 1971:87:86, Schiller LO s 382 f.
56 Andersson i Billingsfors RD 1971:87:82.

sig till byggde inte på demokratiska värderingar. Tvärtom hörde ofta våra arbetsplatser till de mest auktoritära miljöerna i samhället, så auktoritära att många tvingades till en dubbel existens: en tillvaro i stor frihet, självständighet och trygghet på fritiden — en tillvaro i arbetet, präglad av stark bundenhet till andras direktiv, av ständig övervakning och kontroll.[57]

Utvecklingen på arbetslivets område hade framhöll inrikesutskottet på senare tid präglats av snabba förändringar. Detta aktualiserade en omprövning av den arbetsrättsliga lagstiftningen. Utskottet föreslog av bl a detta skäl bifall till motionärernas yrkande om en översyn av lagstiftningen på arbetslivets område.[58]

I en kommunistisk reservation i utskottet krävdes att 1928 års lagar avskaffades och förbud mot tillämpning av föreskrifter av typ § 32: Praxis hade givit belägg för att lagarna till sin karaktär var antifackliga klasslagar. De byggde på en rättsuppfattning grundad på arbetsgivarnas oinskränkta maktställning på arbetslivets område. Från kommunistiskt håll anfördes vidare bl a följande. AD hade konsekvent dömt till arbetsköparnas förmån och knäsatt en rättspraxis som var mindre klart utsagd före AD:s tillkomst (AD 1932:100 och 1933:159). När det gällde fredsplikten hade AD lika konsekvent dömt till arbetsköparnas förmån. Det hade veterligen aldrig hänt att lönarbetare som instämts till AD för strejk under fredsplikt hade undgått "böter" — detta alldeles oavsett hur oresonliga arbetsköpare och hur svåra arbetsvillkor man hade haft.[59] Man måste föra fram krav som riktade sig direkt mot arbetsköparnas envälde och som underlättade lönarbetarnas kamp, såsom avskaffande av § 32, i stället för att söka förbättra samarbetsformerna. Någon verklig företagsdemokrati var inte möjlig förrän man hade berövat kapitalisterna äganderätten till produktionsmedlen.[60] Att ta bort fredsplikten enligt 4 § KAL innebar, hävdades på kommunistiskt håll, inte att arbetarna ville åsidosätta regeln om att avtal skulle hållas. De vilda strejkerna hade riktat sig mot åtgärder som var vidtagna av arbetsgivarna och som i själva verket ryckte undan grunden för ingångna avtal. Den svenska industrin var något av en grottekvarn som formligen malde sönder arbetarna. Varje år inträffade ungefär 120 000 olycksfall med 2 000 invalider och 350 döda. Den direkta nedslitningen gick också i ett accelererande tempo. Det var staten och kommunerna som fick bära kostnaden för denna misshushållning. 4 § KAL talade om arbetsgivare och arbetare som om det handlade om att beivra överträdelser från båda parter. En jämställdhet mellan

57 RD 1971:87:86. Se också Arne Geijers inlägg i en debatt i FK 1970:43:39 i anledning av ett par kommunistiska motioner (I:35, II:35).

58 InU 1971:13.

59 Jfr Edlund AD (s 475) som ser ansatser till en omorientering i detta avseende hos AD.

60 Mot 1971:1118. Se också Engström RD 89:70.

dessa existerade emellertid inte, eftersom arbetsgivarna i kraft av sitt ägande till produktionsmedlen både ledde och fördelade arbetet samt fritt anställde och avskedade. Arbetsgivarna hade därför helt naturligt ensidigt fördel av fredsplikten i 4 §.[61] I en motion 1972 återkom kommunisterna med sina krav på mera konkreta åtgärder. Dessa avvisades under hänvisning till den 1971 tillsatta arbetsrättskommittén.[62] Denna hade tillsatts för att överse arbetsfredslagstiftningen, dvs lagarna om kollektivavtal och arbetsdomstol, förenings- och förhandlingsrätt samt medling i arbetstvister. Frågan om arbetsgivarnas rättigheter enligt § 32 skulle utredas. Löntagarorganisationerna borde enligt direktiven få stöd i sina krav på en demokratisering av arbetslivet.[63]

61 Ivar Hermansson i Malmberget RD 1971:87:85.

62 Mot 1972:766, InU 16, RD 102:54. Se också kommunistiska motioner 1970:I:35, II:35, 2 LU 89, FK 43:38.

63 Riksdagsberättelsen 1973 In:25. Genom ändring 1973 av statstjänstemannalagen (SFS 969) och kommunaltjänstemannalagen (SFS 970) har "§ 32" slopats fr o m ingången av 1974, såvitt gäller stats- och kommunalanställda.

IV Analys och slutsatser

KAPITEL 13

Lagstiftningens utformning och tillämpning

I detta kapitel lämnas några synpunkter på den ifrågavarande lagstiftningens utformning och tillämpning. I förstnämnda hänseende är främst Åkarpslagen och kollektivavtalslagen av intresse. Till kommentaren till Åkarpslagen knyts några reflexioner om ett par bestämmelser i brottsbalken som kan komma att tillämpas vid oroligheter på arbetsmarknaden. Striden om kollektivavtalslagens utformning har ingående skildrats i kap 11 och anledning saknas att här ge några ytterligare kommentarer. AD:s roll som rättsbildare behandlas i kap 14. Munkorgslagen har i förevarande avseende uppmärksammats i kap 7.2.2 och fordrar inte några ytterligare anmärkningar. Det må räcka att erinra om att lagrummet är närmast oförändrat i de delar mot vilka under seklets två första decennier socialdemokraterna så skarpt protesterade. När det gäller församlingsfriheten och det hot mot denna som riktades från de administrativa myndigheternas sida är det mindre ordningsreglernas utformning som intresserar än deras tillämpning och rättighetens tryggande i lag eller grundlag.

13.1 Åkarpslagens utformning

Åkarpslagen, SL 15:22 andra stycket, är i fråga om sin juridiskt-tekniska utformning märklig från flera synpunkter. För det första bröt den mot den vid denna tid gällande principen att svensk lag inte annat än i fråga om mycket grova brott kriminaliserade försöket. Lagens i detta avseende unika karaktär markerades än mera därigenom att endast "åkarpshandlingen", försöket att tvinga någon att delta i arbetsinställelse etc, straffades, medan försök till andra tvångsbrott, vilka som fullbordade brott var att hänföra under lagrummets första stycke, gick straffria. Sålunda straffades exempelvis inte ett misslyckat försök att tvinga en arbetare att mörda sin arbetsgivare, om inte tvånget som fullbordat brott föll under annat lagrum. Inte heller straffades övergrepp mot arbetsgivaren, t ex för att förmå honom att avskeda strejkbrytare eller eljest misshagliga arbetare,

1 Bergendal s 336.

om inte sådant tvång lyckades och alltså föll under första stycket i lagrummet.[1] För det andra sattes mot i svensk lagstiftning vedertagen princip straffet för den ifrågavarande försökshandlingen lika med straffet för det fullbordade brottet. Anledningen härtill var en önskan hos lagens tillskyndare att möjliggöra häktning av strejkledare och därmed försvaga arbetarfronten vid strejker. För det tredje slutligen lades försöket i fråga under allmänt åtal i motsats till vad eljest gällde i fråga om tvång enligt SL 15:22.

Från rent rättsliga synpunkter kan alltså Åkarpslagen karakteriseras som ett undantagsstadgande inom vår dåvarande strafflagstiftning. I debatten 1911 betecknades lagen som "ett vidunder till lag" av häradshövdingen Assar Åkerman, som då tillhörde liberala samlingspartiet men som senare övergick till socialdemokraterna och blev justitieminister i de två första rent socialdemokratiska ministärerna.[2] Professorn i straffrätt vid Stockholms högskola Nils Stjernberg var inte mindre skarp i sin bedömning: lagstiftningen tjänade ett ensidigt intresse — den tog sikte endast på sådana försök "som ur det då politiskt maktägande arbetsgivarintressets synpunkt voro särskilt betänkliga".[3] Även Thyrén var starkt kritisk: den stred mot principen om allas likhet inför lagen. Hans ställningstagande till Åkarpslagen förtjänar särskild uppmärksamhet då detta skulle verka fördröjande på en reform av vår strafflagstiftning.

I det följande uppmärksammas några frågor som osökt tränger sig på vid ett studium av Åkarpslagen.

13.1.1 Försöksbrott eller delictum sui generis

Svensk lag kriminaliserade som nyss nämnts vid tidpunkten för Åkarpslagens tillkomst i regel inte brott redan på försöksstadiet. Sålunda straffades då endast försök till uppror, förräderi, mord, förgiftning, våldtäkt, mordbrand och vissa andra mycket allvarliga brott.[4] 1864 års strafflag bestraffade emellertid i inte ringa utsträckning försök eller förberedelse till brott såsom fullbordade brott. Bland sådana handlingar kan nämnas förfärdigande av falska stämplar, anbringande av falska märken, eftergörande av mynt, inbrott, tillredande av gift, resande av vapen, utmanande till duell, utrustande av slavfartyg, enlevering i otuktig avsikt och tillverkande av inbrottsverktyg.[5] I denna belysning uppställer sig helt naturligt den frågan varför lagstiftaren valde att ge "åkarpshandlingen" karaktär av försöksbrott och inte i stället sökte skapa ett självständigt brott, ett *delictum sui generis*. Det hade nämligen knappast mött några juridiskt tekniska

2 LU 1911:49 s 14 (reservation).
3 Nordisk familjebok 1922 spalt 948.
4 Se t ex SL 8:1 och 3, 14:2 och 18, 15:14, 19:5.
5 Se Winroth Straffrätt s 57 f, Montelius s 137, Hagströmer I s 226.

svårigheter att utforma "åkarpsbrottet" så. För att anse brottet fullbordat kunde man ha nöjt sig med att kräva att brottsligheten förverkligat sig i våld eller hot som omtalades i SL 15:22 första stycket. Denna idé framfördes redan 1899 av högsta domstolen. Lagstiftaren hade inte behövt gå utanför SL 15 kap, som handlade om brott mot annans frihet, för att finna användbara förebilder. Det hade legat nära till hands att han hade givit stadgandet — eller tvångsbrottet i SL 15:22 i dess hela omfattning — en utformning som hade överensstämt med SL 15:11, 14 eller 17.[6] Det är att förmoda att Åkarpslagens tillskyndare i brådskan — Dickson skrev till Annerstedt i frågan i slutet av 1898 — inte närmare övervägde konsekvenserna av lagrummets utformning. Tryggers uttalande under riksdagsdebatten 1925 tyder på att han inte ville utesluta att Dickson och Annerstedt handlat rent av ohederligt. Trygger uttalade ju då att lagrummet kanske hade fått sin ofullkomlighet därför att man ville att det visserligen skulle vara materiellt riktigt men skulle ha den form som passade motionären som inte var jurist.[7] Det kan naturligtvis också ha varit så att Dickson och Annerstedt i visshet om den starka politiska ställning som arbetsgivarna och deras sympatisörer intog inte fruktade någon opposition och därför aldrig närmare övervägde olika alternativ.

Under riksdagsdebatterna om Åkarpslagen framfördes allt emellanåt tanken att karakterisera den ifrågavarande handlingen som ett fullbordat *brott mot rätten till arbete* eller mot *arbetets frihet*. Denna uppfattning hade framskymtat redan under debatten 1899.[8] År 1911 föreslog Trygger att Åkarpslagen skulle ersättas med en bestämmelse som formulerades så "att det för var och en framstår, att det brott, varom här är fråga, icke är ett försök till brott utan ett nytt, ett särskilt brott, nämligen brott mot rätten till arbete, och att det är detta brott som straffas". Han sade sig vara övertygad om att man på denna väg kunde få en formulering som i och för sig var tillfredsställande och samtidigt tillgodosåg det praktiska behov som enligt hans mening onekligen fanns. Det var ett statens stora

6 I kapitlet (SL 15) bestraffades handlingar som "fullbordade brott" ehuru de kan sägas ha utgjort förstadier, försök eller förberedelser till mera kvalificerade brott. Sålunda bestraffade SL 15:11 den som pinade annan *för att* tvinga honom till bekännelse, alltså oavsett om den brottslige hade uppnått sin avsikt eller inte. I SL 15:14 kriminaliserades våldtäktsbrottet redan på försöksstadiet: "har någon i uppsåt, som i 12 eller 13 § omtalas, våld, hot eller list, som där sägs, emot kvinna brukat, *utan att uppsåtet fullbordat blev*, ..." Ett annat exempel är enleveringsbrottet i SL 15:17: "den som tager och bortförer eller i sitt våld kvarhåller kvinna mot hennes vilja, *i uppsåt att* henne till giftermål eller otukt förmå, dömes ...". Brottets fullbordan krävde alltså inte att gärningsmannens syfte blivit realiserat genom giftermål eller otukt.

7 FK 1925:18:49, 53. Se kap 7.1.

8 AK 1899:9:23. Se också 1904:36:28 och 1914 B:60:21.

livsintresse att skydda detta rättsgoda som förut inte varit hotat.[9] Brottet bestod i själva äventyrandet av rätten att arbeta och var fullbordat så snart ett sådant angrepp och äventyrande ägt rum. Enligt Trygger var SL 15:11 — pinande till bekännelse — ett fall som var fullt analogt med "åkarpshandlingen". Det våld och det hot som avsågs i Åkarpslagen innebar enligt hans mening i stort sett just ett pinande för att förmå någon till arbetsinställelse. Detta pinande var lika straffbart vare sig det avsedda resultatet inträtt eller inte.[10]

Trygger trodde tydligen att kritiken skulle tystna om den brottsliga gärningen utformades som ett angrepp på rätten till arbete, alltså som ett särskilt fullbordat brott. Ett sådant förslag hade — om det framlagts i stället för förslaget till Åkarpslagen — förmodligen väckt långt mindre uppmärksamhet än detta, i varje fall om det formulerats med något skarpsinne och någon förslagenhet. När Åkarpslagens kritiker en gång fått upp ögonen för vad saken gällde i realiteten var det för sent att söka dölja arbetsgivarnas och deras meningsfränders avsikter bakom en legal dimridå. Det må också nämnas att Thyrén fann Tryggers ståndpunkt diskutabel. I samma stund som brottet byggde på den primära rätten att arbeta var det, ansåg han, omöjligt att rikta straffhotet endast åt den ena sidan. Thyrén undrade också hur Tryggers brottskonstruktion stämde med tendensen att medge sympatilockouter och sympatistrejker. Han trodde att man gjorde klokast i att ta avstånd från denna konstruktion.[11] Man kan fråga varför Thyrén just i detta sammanhang fann sig föranlåten att betona att det var omöjligt att rikta straffet endast åt ena sidan. Han menade förmodligen att endast arbetarna skulle drabbas av en lag med den utformning som Trygger tänkt sig. Hans eget förslag till lösning av det förevarande problemet led som vi strax skall få se av samma svaghet som den han tillvitade Tryggers. Enligt Alexanderson kunde en annan juridisk konstruktion inte skymma verkligheten.[12]

I motsats till Trygger stod Thyrén främmande för tanken att skapa om Åkarpslagen till ett delictum sui generis. Under alla de år som Thyrén deltog i debatten om lagen och hade inflytande över svensk strafflagstiftning höll han trots all kritik och de krav som restes på lagens slopande fast vid sin ståndpunkt att fråga var om ett försöksbrott och att lösningen låg i att straffet för försök generaliserades, i varje fall så att alla försök till tvångsbrott enligt SL 15:22 bestraffades. Man kan vara benägen att beteckna Thyrén som en ståndaktig tennsoldat eller som en teoretiker som satte den grå teorin före verkligheten. Men fråga är om man då gör

9 FK 1911:29:63, 64; 1912:41:23. Jfr SL 11:14 där en reminiscens fanns kvar av den forngermanska rättsordningen.
10 Om Tryggers ståndpunkt se FK 1911:29:63, 64, 1912:41:21 och 1913:26:35.
11 FK 1913:26:41. Jfr Thorsson AK 1912:53:37.
12 FK 1913:26:30. Prop 158 s 10.

honom rättvisa. Thyréns ståndpunkt i fråga om Åkarpslagen bestämdes främst av hans allmänna inställning till en kriminalisering av försöksbrottet. I sitt arbete om principerna för en strafflagsreform påtalar han att bestämmelserna i 1864 års strafflag blivit så ytterligt ojämna därigenom att olika brott ansågs fullbordade på olika tidpunkter och att samtidigt försök i regel hade lämnats straffritt.[13] Det rådde, framhöll han under en debatt i andra kammaren 1911, ett sådant virrvarr på detta område, att det hade blivit en ren omöjlighet att låta den regelmässiga straffbarhetsgränsen gå mellan försök och fullbordat brott.[14] Ville man få någon reda i allt detta hade man antingen att vända tillbaka till den verkliga forngermanska tiden (då man fäste sig vid en handlings resultat och då brottslingens inre beskaffenhet betydde litet eller intet) eller också att följa med den moderna utvecklingen. I det senare fallet kunde det inte bli fråga om annat än att generalisera försöksbrottet. Det var inte möjligt att få till stånd någon konsekvens i strafflagen på en annan linje.[15] Vad frihetsbrotten angick fanns det enligt Thyrén intet skäl varför icke ett medelst våld eller hot förövat försök till rättsstridigt tvång skulle vara allmänt straffbart, oavsett om försökshandlingen i och för sig kunde — vilket mestadels visserligen var fallet — straffas efter någon annan bestämmelse.[16] Mot denna bakgrund synes det förklarligt att Thyrén inte ville godta att Åkarpslagen slopades.

Thyrén var emellertid för sent ute med sitt förslag. Det var inte möjligt att förbise den historiska situation som förelåg. Det är anmärkningsvärt att Thyrén efter allt att döma var obenägen till varje kompromiss, vilket är desto mera remarkabelt som han själv var av den uppfattningen att Åkarpslagen stred mot allas likhet inför lagen. Han höll — trots att han var medveten om att lagens klasstämpel i praktiken inte skulle försvinna om straffet för försök generaliserades — fast vid sitt förslag. Under 1911 års andrakammardebatt anförde han:

> Det må vara, att 15 kap 22 §, när man generaliserar försöket, kommer att träffa arbetaren många gånger oftare än arbetsgivaren, det kan man icke göra någonting emot. Det ligger i sakens natur och har icke avhållit främmande lagar från att generalisera försöket även beträffande det brott, som vi nu tala om. Den olägenhet, som ligger däri, är ofrånkomlig, och man får försöka uppväga denna nackdel för arbetarne på annat sätt.[17]

13 Principerna II s 35, 38, 41 och III s 67 m fl ställen. Se också not 14.

14 Thyrén konstaterar i Principerna (II s 35 ff) att termen "fullbordat brott" icke avgör något om den verkliga handlingsprogressen. Det betyder endast att det givna brottet icke betecknats som försök till ett annat brott utan som ett delictum sui generis. Ingenting hindrar att detta fullbordade brott i realiteten endast utmärker en avlägsen förberedelse eller fara i förhållande till den skada vilken lagstiftaren haft i sikte vid uppställande av straffsanktionen.

15 AK 1911:52:57.

16 Principerna II s 44.

Hur detta skulle ske gick Thyrén inte in på. Det torde heller aldrig vara möjligt att uppväga klasslagskaraktären hos en lag av Åkarpslagens innehåll på annat sätt än att undanröja lagen. Om SL 15:22 hade fått den av Thyrén föreslagna utformningen hade lagrummet förmodligen aldrig träffat arbetsgivarna, eftersom de i striden på arbetsmarknaden kunde använda andra metoder — oåtkomliga för lagstiftaren — än arbetarna.[18] Någon "symmetri" i fråga om lagrummet kunde inte uppnås genom en generalisering av försöksstraffet. Därför blev, sade opponenterna mot Thyrén, även det av honom föreslagna stadgandet en klasslag.

Det är — trots de av Thyrén framförda synpunkterna — svårt att beteckna hans ståndpunkt annat än som ett utslag av juridisk formalism och politisk naivitet. Om endast lagen formellt utformades så, att den vände sig mot båda parter var allt väl, men det betydde mindre om endast den ena parten i praktiken utsattes för dess tillämpning. Han frågade sålunda, om man kunde tala om orättfärdighet i en bestämmelse som sade att var och en som gjorde sig skyldig till försök till brottet att tvinga någon, lika gott till vad, handlade straffbart.[19] Thyrén ville tydligen inte fästa avseende vid att arbetare och arbetsgivare inte var likställda i fråga om stridsmedel i den kamp som försiggick på arbetsmarknaden. Arbetsgivarna behövde ju inte, främst på grund av sitt mindretal, i kampen på arbetsmarknaden tillgripa samma metoder som arbetarna. De påverkade sålunda sina kolleger genom brev och telefonsamtal och var inte tvungna att tillgripa "gatukamp" för att utöva påtryckning på dem som i deras ögon ställde sig osolidariska i en konflikt. Lagen träffade sålunda i praktiken inte arbetsgivarna. Thyréns uttalande vid ett tillfälle att arbetarnas underlägsenhet måste lösas med andra medel understryker hans politiska aningslöshet och hans formella syn på lagstiftningsfrågor av denna art. Hans jämställande av "åkarpsbrottet" med tjuvnad är belysande för hans ståndpunkt: bestämmelserna om stöld drabbade i huvudsak personer i arbetarklassen, men inte kunde de därför betraktas som klasslagstiftning, liknande var förhållandet med Åkarpslagen.[20] Thyrén noterade inte den skillnad som ligger däri att tjuvnadsbrottet som sådant inte har klasslagskaraktär medan "åkarpsbrottet" alltid hade denna karaktär, vare sig det begicks av en person som tillhörde arbetarklassen eller inte. Den som bröt mot Åkarpslagen ställde sig medvetet på ena sidan i klasskampen, medan detta inte var fallet med tjuven. Denne tog ingen ställning alls i klasskampen. Anmärkningsvärt är också att Thyrén inte insåg betydelsen av att Åkarpslagen i årtionden hade inte endast i socialdemokratiska utan även i vissa borger-

17 AK 1911:52:58.

18 Exempel på sådana metoder lämnades av Palmstierna under AK-debatten 1911, se prot 52:65.

19 AK 1910:28:52.

20 AK 1911:52:57 f.

liga kretsar betecknats som ett angrepp på arbetarklassen och att därför ett förslag i den av Thyrén åsyftade riktningen — i varje fall före 1920-talet — var politiskt omöjligt. Thyréns förslag kunde av arbetarklassen inte ses som något annat än en dimridå som skulle dölja det verkliga förhållandet.

En reflexion må göras i detta sammanhang. Thyrén gav den juridiska formalismen företräde framför en politiskt möjlig lösning. En sådan lösning synes inte ha legat utanför Thyréns uppfattning om hur den samhällsfarliga "individualviljan" borde angripas. I sitt arbete om straffets sociala uppgift och om straffsystemet anförde han sålunda bl a följande. Denna vilja kunde framträda i mycket olika former, vilka kunde ge anledning till vitt skilda åtgärder från samhällets sida. Olikheten behövde icke sammanhänga med olika grad av samhällsfarlighet. En sådan olikhet, som inte inverkade på graden av samhällsfarlighet var den mellan altruistisk och egoistisk vilja. Det fanns sålunda fall där brott kunde framdrivas genom påtryckning från seden eller åskådningen inom den klass, brottslingen tillhörde — ett slags partiell samhällsvilja som ställde sig i medveten motsats till den totala samhällsviljan. Vissa bland de brott, "vilka framgå ur våra dagars arbetarrörelse," var tydliga exempel härpå.[21] Med Thyréns i olika sammanhang[22] uttalade respekt för den altruistiske (politiske) brottslingen synes det ha legat nära till hands att han som politiker i avvaktan på en slutlig lösning av kriminaliseringen av försöksbrottet på grund av "åkarpsbrottslingens" altruistiskt bestämda vilja — denne kämpade enligt sin egen och sina kamraters uppfattning för en förbättring av arbetarklassens villkor — hade accepterat att Åkarpslagen slopades under hänvisning till att tvångsmedlen ifråga kunde bestraffas enligt någon bestämmelse i SL 14 (misshandel) eller enligt 15:23 (hot). Men Thyrén ville tydligen inte göra någon eftergift i fråga om försöksstraffets generalisering, då han fruktade arbetarpartiets indoktrinering av massorna. "Envar som vet vad detta (partiprogrammet) betyder för arbetarepartiet, måste med ängslan emotse, att det på programmet kommer upp någonting, som är uttryck för en alltigenom oriktig princip. Har det en gång kommit in i massans huvuden, står det icke till att få det därur."[23] Denna eftergift har dock en senare tids lagstiftare ansett sig kunna göra — deras kriminalisering gick ingalunda så långt som Thyrén hade tänkt sig. Enligt nu gällande brottsbalk är visserligen försök till olaga tvång straffbart men det förutsätts då att fråga är om olaga tvång som är grovt (BrB 4: 10). Enligt BrB 4:4 skall vid bedömande av huruvida brottet är grovt särskilt beaktas om gärningen innefattat pinande till bekännelse eller annan tortyr. Orden

21 Principerna I s 1 ff.

22 Jfr Thyréns synpunkter på custodia honesta a a s 118, som var ett slags arreststraff, avsett för bl a politiska fångar. Se nedan vid not 26.

23 AK 1911:52:59.

pinande och tortyr förutsätter kroppsligt eller själsligt plågande av större intensitet eller längre varaktighet. En misshandel som endast är ringa utgör ej pinande eller tortyr. Av de angivna exemplen — pinande till bekännelse och annan tortyr — anses framgå att med försöksstraffet åsyftas helt andra fall än i Åkarpslagen.[24]

13.1.2 Åkarpslagen och försökslagstiftningen

Thyréns oförmåga eller ovilja — att inse att SL 15:22, även i hans utformning skulle förbli en Åkarpslag och ett ensidigt vapen i kampen på arbetsmarknaden — skulle liksom hans förhållandevis konservativa inställning även i andra lagstiftningsfrågor visa sig få betydelse för uppfattningen om hans lagstiftningsarbete i stort.[25] Särskilt på socialdemokratiskt håll skapade detta en betydande misstro mot hans arbete på en revision av strafflagen. De reformförslag som Thyrén framlade under 1910-talets första hälft föranledde sålunda Lindhagen att motionera att riksdagen skulle ange några riktlinjer för det pågående arbetet. Han sade sig känna ångest inför resultatet av Thyréns arbete. Denne ville sålunda straffa samhällsfarligheten i viljan och låta vad som menades därmed bestämmas av samhällets åsikt därom. En annan punkt i Thyréns förslag som Lindhagen angrep var förslaget om straff i försöksstadiet för "periferiska angrepp mot staten". "Vilket härligt kampmedel" mot sanningssökare kunde "icke detta bliva för alla samhällsauktoriteter". Men vad Lindhagen mest fruktade var Thyréns förslag att inrätta ett särskilt frihetsstraff, *custodia honesta*, för "åsiktsförbrytelser och andra ur ett icke klandervärt sinnelag utsprungna brott". I ett uttalande vid kriminalistföreningens kongress 1916 hade Thyrén framhållit att, om inte *custodia honesta* fanns, skulle domstolarna bli benägna att fria åsiktsförbrytelser.[26] Under alla förhållanden kunde enligt Lindhagen detta straff bli en uppfordran att straffa åsiktsförbrytelser oftare och med längre tids förlust av friheten.

De svårigheter som mötte Thyrén i hans arbete på en strafflagsreform framgår bl a av följande. I ett utkast till strafflagens allmänna del hade Thyrén behandlat frågan om försök till brott. Den 1916 tillsatta strafflagskommissionen grundade härpå ett förslag, som i vissa delar kom att ligga till grund för senare reformarbeten. Under 1928 lät Thyrén som chef för justitiedepartementet upprätta ett på strafflagskommissionens försökskapitel byggt förslag till införande i strafflagen av dels allmänna bestämmelser

24 Brottsbalken I s 154, 157, 173, NJA II 1938 s 718. Jfr SOU 1953:14 s 162 och 176.

25 Se Thyréns inställning till Staafflagarna och rätten att expropriera mark för samlingslokaler, kap 5.6.2, 6.4.2.

26 Mot 1917:II:19, LU 8, FK 16:21 och AK 25:76. Se Thyrén: Föredrag över utkast till strafflag s 13, 76, 184.

om försökets straffbarhet, dels försöksstraff vid ett antal brott som då inte var straffbara på försöksstadiet. Förslaget, över vilket lagrådet avgav yttrande, blev emellertid icke förelagt riksdagen. Förslaget innebar bl a att Åkarpslagen skulle "upphävas" genom att utbyggas till en allmän paragraf om försök till olaga tvång. Lagrådets avstyrkande av förslaget och inhiberandet av en till 1931 års riksdag förberedd proposition har förmodligen till större eller mindre del berott på att saken ansågs politiskt ömtålig.[27] En reform av försökslagstiftningen kom till stånd först 1942, alltså fyra år efter Åkarpslagens upphävande.

13.1.3 Åkarpslagens vaga karaktär

Undersökningen av de åkarpsmål som handlades av högsta domstolen ger vid handen att några mera märkbara skillnader inte förelåg mellan de olika instansernas bedömanden. Inom de särskilda domstolarna var meningarna däremot ofta delade i fråga om såväl gärningens karaktär som straffmätning. Särskilt inom hovrätterna och högsta domstolen stannade ledamöterna inte sällan i skilda meningar. Svårigheter förelåg i synnerhet när det gällde att fastställa syftet med utövat våld och om straffbart hot förelegat.

Det förekom sålunda att handlingen bedömdes än som rättsstridigt tvång (alltså som "åkarpsbrott"), än som misshandel, än som förargelseväckande beteende. Förklaringen härtill är att finna i Åkarpslagens diffusa karaktär. Att gränsdragningen mot andra brottstyper skulle bli svår förutsågs redan vid lagens tillkomst. Inom högsta domstolen hävdades ju då att den handling som avsågs redan var belagd med straff även för det fall att dess syfte inte uppnåddes: våld straffades enligt någon bestämmelse i SL 14 och hot — dock endast med misshandel eller brottslig gärning — enligt SL 15:23. Avgörande för om handlingen skulle straffas som rättsstridigt tvång eller som misshandel var om åklagaren lyckades visa att gärningsmannen hade haft uppsåt att framtvinga en arbetsnedläggelse. Grunden till svårigheten vid gränsdragningen mellan "åkarpsbrottet" och förargelseväckande beteende låg främst i obestämdheten i begreppet hot i SL 15:22. Då brottsbeskrivningen i SL 11:15 också var vag, var en kollision mellan brottstyperna närmast naturlig. Alvar Nelson har i sin avhandling *Rätt och ära* understrukit att vådligheten hos brottstypen förargelseväckande beteende ligger däri att den supplerar de brottstyper som innefattar preciserade missbruk av yttrandefriheten.[28] Det kan vara av intresse att litet närmare studera de rättsfall där tveksamhet rådde inom domstolarna om handlingens rubricering.

Straffbestämmelsen om förargelseväckande beteende fanns i strafflagens

27 Ragnar Bergendal i brev till förf.
28 Brottsbalken II s 233 ff, Nelson Äran s 330 ff, Skeie s. 151, 193.

kapitel om fridsbrott. Före 1948 års revision av strafflagen föreskrev sålunda SL 11:15 straff för den som gör oljud eller oväsende eller eljest kommer förargelse åstad å ställe som är upplåtet för allmänheten. Vid revisionen 1948 ändrades brottsbeskrivningen så, att den brottsliga handlingen skulle vara ett beteende som var ägnat att väcka förargelse hos allmänheten (SL 11:11). Med en obetydlig formell justering överfördes bestämmelsen till brottsbalken (16:16). Den begränsning, som enligt SL 11:15 låg i kravet på att förargelse skulle ha åstadkommits, var dock av föga värde, då kravet enligt rättstillämpningen ansetts vara uppfyllt så snart någon, ofta en polisman, intygade att han känt förargelse på grund av det ifrågakomna beteendet.[29] Svårigheterna i gränsdragningen mellan "åkarpsbrottet" och förargelseväckande beteende belyses av följande rättsfall:

NJA 1903 s 134. Strejk hade utbrutit vid en fabrik i Borås. Vid ett tillfälle under strejken hade en stor skara strejkande under skrik och väsen följt efter ett arbetsåkdon, lastat med tygbalar, som lämnat fabriken och som framfördes av strejkbrytare. Att döma av målsägandeuppgifter, som i viss mån verifierades av vittnen, hade ett par strejkande sökt rycka ned strejkbrytare från åkdonet. Därjämte skulle slag ha måttats mot dessa, som också skulle ha träffats därav. Rådhusrätten fann det inte till fullo styrkt att de åtalade gjort sig skyldiga till förbrytelse mot Åkarpslagen. Däremot dömdes ett par strejkande till böter för förargelseväckande beteende genom oljud och sitt beteende i övrigt. Överrätterna dömde däremot till fängelse för brott mot Åkarpslagen.

Utgången i detta mål kan jämföras med *NJA 1912 s 397.* Här yrkades ansvar för förargelseväckande beteende genom demonstration mot arbetsvilliga under strejk. Demonstrationen hade bestått i att strejkande och andra följt strejkbrytare till deras bostad och därvid uttryckt sitt ogillande genom att utdela flygblad med texten: bliv aldrig strejkbrytare. Den åtalade dömdes att böta för förargelseväckande beteende. Häradsrättens ordförande var skiljaktig och ville fria den åtalade.

Följande två rättsfall får ytterligare illustrera hur nära ett rättsstridigt tvång av den typ som behandlades i SL 15:22 och förargelseväckande beteende kunde ligga varandra. Även till brottstypen smädelse (SL 16:9) hade, såsom framgår av *NJA 1913 s 585* "åkarpsbrottet" anknytning.

NJA 1912 s 97. Under en strejk i en fabrik anslogs å anslagstavlor inom ett samhälle blockadmeddelande, som innehöll att den som innehade eller mottog anställning vid fabriken skulle komma att betraktas som strejkbrytare och behandlas därefter. Deras namn skulle offentliggöras i tidningarna. Meddelandet var undertecknat "För Svenska grof- och fabriksarbetareförbundets afdelning n:r 44 i Nybro. Styrelsen." Meddelandet hade haft till följd att många arbetsvilliga hade nedlagt arbetet. (Här var alltså fråga om ansvar för tvång som resulterat i ett handlande. Ansvar utkrävdes därför icke enligt SL 15:22 andra stycket — Åkarpslagen — utan enligt första stycket. Begreppet hot var emel-

29 Nelson Äran s 331.

lertid lämnat obestämt även enligt lagrummets första stycke. Rättsfallet är sålunda belysande även för obestämdheten i Åkarpslagen.) De åtalade bestred ansvar och anförde bl a: Med orden "betraktas och behandlas såsom strejkbrytare" avsågs endast att dessa inte ägde rättighet att bli medlemmar av organisationen och att repressalier kunde utövas mot dem på så sätt, att arbetsgivare av arbetarorganisationen sedermera kunde tvingas att avskeda de arbetare som under en strejk uppträtt som strejkbrytare. Uttrycket innefattade således icke något hot mot strejkbrytarna. Då åklagaren inte hade visat att någon genom de åtalades åtgöranden känt sig påverkad i de avseenden som omförmäldes i SL 15:22, vilket för lagbudets tillämpning tydligen fordrades, kunde icke något hot i lagens mening anses ha ägt rum. HR dömde de åtalade att vardera böta 100 kr, då de måste anses ha genom hot sökt tvinga arbetare att delta i arbetsinställelse eller hindra dem att återgå till arbetet. Hovrätten fastställde HR:s utslag. Högsta domstolens majoritet friade de åtalade, enär sådana omständigheter icke visats ha varit för handen att de åtalade genom att anslå meddelandet kunde anses ha gjort sig skyldiga till hot av beskaffenhet att för dem medföra ansvar. Två ledamöter av högsta domstolen ville fastställa den fällande domen.

NJA 1913 s 585. Här var fråga om ansvar för förargelseväckande beteende genom uppsättande å allmän plats av anslag innehållande förteckningar på strejkbrytare jämte smädelser mot sådana. Vederbörande fälldes jämlikt SL 11:15, 16:9 och 4:1 och 3 att böta 300 kr samt att utge skadestånd med 50 kr till 54 personer som lidit skada genom smädelsen.

När det gällde frågan om handlingen skulle bedömas som försök till rättsstridigt tvång eller som misshandel, blev avgörande om åklagaren kunde bevisa att den handlande haft uppsåt att tvinga vederbörande att nedlägga arbetet etc. Belysande för bevissvårigheterna är följande rättsfall:

NJA 1901 s 500. Här var man oenig om handlingen borde betraktas som enbart misshandel och därför hänföras under SL 14:13 eller som brott mot Åkarpslagen. Anledningen till olikheten i bedömningen var värderingen av den i målet förebragta bevisningen. En av de åtalade förnekade att han våldfört sig på någon av strejkbrytarna. En annan åtalad medgav detta men bestred att det skett i syfte att tvinga till deltagande i strejken. Båda förmenade att, även om de förövat våld å målsäganden, var Åkarpslagen inte tillämplig å dem, då de inte haft kännedom om att denne arbetade vid en verkstad, där strejk pågick. Av handlingarna i målet framgick vidare att strejkbrytarna följts av en folkmassa. I denna fanns personer som hotat att presentera dem för "Malmöbusarna". Våldsverkarna skulle ha yttrat "så skall ni ha era strejkbrytaredjävlar" etc. I samtliga instanser dömdes de åtalade för brott mot Åkarpslagen. Två ledamöter av högsta domstolen ville emellertid fälla de åtalade jämlikt SL 14:13. De ansåg att vad i målet förekommit inte innefattade full bevisning därom att det våld som de åtalade utövat skett i avsikt att tvinga till deltagande i arbetsinställelse.

NJA 1904 s 24. Här refereras tre mål. I *det första fallet* hade den åtalade tilldelat strejkbrytaren två knytnävsslag under yttrande: "han är strejkbrytare, han skall ha stryk." RR dömde jämlikt Åkarpslagen till fängelse i tre månader:

den åtalade måste med hänsyn till de omständigheter, under vilka misshandeln förövats, anses övertygad att ha därigenom sökt tvinga strejkbrytaren att delta i arbetsinställelsen. Den dömde invände att RR:s domslut innebar, att envar som våldförde sig å en strejkbrytare, också försökt att tvinga honom till arbetsnedläggelse. Åklagaren genmälde: I mål av ifrågavarande slag erfordrades för lagbudets tillämpning icke erkännande av det brottsliga syftet. Att uttala ordet strejkbrytare var, i sammanhang med våld å person, erkännande av att våldet begicks därför, att den våldförde arbetade under arbetsnedläggelse och för att genom våldet öva tryck på honom och skrämma honom från att arbeta. Hovrätten fann inte styrkt att misshandeln skett i sådant uppsåt som sades i Åkarpslagen. Den åtalade dömdes jämlikt SL 14: 13 och 11: 15 till 100 kronors böter. En ledamot ville fastställa RR:s utslag. Högsta domstolens majoritet (4 ledamöter) följde RR; två ledamöter delade dock hovrättens uppfattning.

I *det andra fallet* hade strejkbrytaren körts ut av en strejkande från ett näringsställe och misshandlats. "Du får intet brännvin här, för du är hamnarbetare och strejkbrytare." RR fann det styrkt att misshandeln skett i avsikt att tvinga till arbetsnedläggelse och dömde den åtalade till fängelse i två månader. I motsats till föregående fall åberopade RR inte att den åtalade uttalat ordet "strejkbrytare". Både hovrätten och högsta domstolen delade rådhusrättens mening. Ett justitieråd ansåg det dock inte styrkt att misshandeln förövats i avsikt till deltagande i arbetsinställelse och dömde enligt SL 14:13 och 11:15 till fängelse i en månad.

I *det tredje fallet* hade två strejkande misshandlat en strejkbrytare. De åtalade hade under hamnarbetarstrejken i Stockholm 1903 uppehållit sig i hamnen för att ta reda på de personers namn och adress som arbetade och om möjligt övertala dem att upphöra därmed. Den misshandlade uppgav att han inte blivit direkt uppmanad att nedlägga arbetet. En av de åtalade medgav emellertid att misshandeln skett i sådan avsikt. Den andre bestred att han haft någon bestämd avsikt att genom våld försöka tvinga strejkbrytaren att sluta arbeta. RR dömde emellertid till två månaders fängelse för brott mot Åkarpslagen. I hovrätten anfördes bl a att det icke i och för sig var belagt med straff enligt Åkarpslagen att förgripa sig på någon i hans egenskap av strejkbrytare. Hovrätten nedsatte straffet till fängelse i en månad. Två ledamöter ville dock fastställa rådhusrättens utslag. En ledamot ville döma till 200 kronors böter jämlikt SL 14:13 och 11:15. Högsta domstolens majoritet fastställde hovrättens utslag. En ledamot ansåg att fullständig bevisning inte förekommit därom att misshandeln skett i avsikt att förmå den misshandlade att avhålla sig från arbete och dömde jämlikt 14:13 och 11:15 till fängelse i en månad.

Andra mål som belyser bevissvårigheterna är följande:

Stockholms RR (4 avd 1909:369). M hade varit berusad och tilldelat en strejkbrytare några sparkar och ett slag med flata handen. M hade också uttalat sig hotfullt om strejkbrytare: "Ni skall åt helvete allesammans." M som var häktad i närmare tre veckor, åtalades jämlikt Åkarpslagen. I andra hand yrkades ansvar för misshandel. Åtalet jämlikt Åkarpslagen ogillades, enär vad i målet förekommit icke innebar laga bevisning därom, att M förgripit sig å

strejkbrytaren i avsikt att söka avskräcka honom från att under den pågående strejken fortsätta arbetet. Däremot dömdes M för misshandel att böta 100 kr (SL 14:13 och 11:15). Även i följande mål *(Stockholms RR, 4 avd 1909:372)* stannade påföljden vid 100 kronors böter för misshandel. E, som varit berusad, hade hoppat upp på en spårvagn och tilldelat en strejkbrytande förare ett slag. Därvid hade han inte yttrat något. E häktades och åtalades för brott mot Åkarpslagen. RR motiverade sitt utslag på samma sätt som i föregående mål. I fallet *NJA 1910 B 380 (Stockholms RR, 5 avd 1909:366)* hade en strejkbrytare efter det han för dagen slutat sitt arbete följts efter av fyra personer. En av dem hade tilldelat honom ett slag i huvudet, som följts av ytterligare ett slag av en annan person i sällskapet. Därefter hade en person i sällskapet sagt, "ni ska icke bära er dumt åt." Enligt rådhusrättens utslag skulle denne därmed "avsett att uppmana honom (strejkbrytaren) att ej arbeta hos bolaget under strejken". RR fann att de tilltalade handlat i samråd, att syftet med deras hotfulla och våldsamma uppträdande varit att söka avskräcka strejkbrytaren från att under den pågående arbetsinställelsen arbeta hos bolaget. RR dömde var och en av de åtalade till fängelse i två månader. Överrätterna fastställde utslaget.

Av de refererade målen synes man kunna dra den slutsatsen att domstolarna hade låga krav på bevisning om direkt uppsåt.[30] Härpå tyder särskilt att i *NJA 1904 s 24* framhållits åklagarens uttalande att i mål av ifrågavarande slag inte erfordrades att den åtalade erkände det brottsliga syftet och att uttalandet av ordet strejkbrytare i samband med våldet innebar ett erkännande av att våldet begicks därför att den våldförde arbetade under arbetsnedläggelse och för att genom våldet öva tryck på honom och skrämma honom från att arbeta. Högsta domstolens inställning måste i praktiken ha inneburit att varje misshandel av en strejkbrytare under pågående strejk betraktades som ett "åkarpsbrott'. Åkarpslagen innebar alltså ett alldeles speciellt skydd för strejkbrytarna och var därmed, såsom också hävdades från arbetarhåll, ett ingripande från statsmakternas sida i kampen på arbetsmarknaden till arbetsgivarnas förmån. Det är givet att i många fall torde det inte ha stått klart för gärningsmännen av vilken orsak de misshandlade strejkbrytarna. Det kan lika gärna ha varit därför att de betraktade dessa som förrädare av arbetarklassen som att de ville tvinga dem att lämna arbetet. Fråga är, om inte det förstnämnda motivet i regel övervägde; om de våldförda till följd av misshandeln förskräcktes och nedlade arbetet så betraktades detta förmodligen som ett "andrahandsresultat". I varje fall synes domstolarna inte ha fordrat att gärningsmannen vid själva gärningen tänkte på denna effekt. Ett sådant krav har uppenbarligen krävts av de ledamöter som uttalade en skiljaktig mening, ett krav som emellertid i praktiken skulle inneburit att varje nekande skulle omöjliggjort Åkarpslagens tillämpning, då annan bevisning i fråga

30 Jfr Jareborg s 45 ff, Hagströmer del 1 s 176 ff.

om gärningsmannens uppsåt än erkännande endast undantagsvis torde ha kunnat presteras.

SL 15:22 lämnade inte någon definition av begreppet hot. Vid Åkarpslagens tillkomst uttalades inom högsta domstolen farhågor för att obestämdheten i begreppet skulle kunna medföra att personer åtalades för åtgärder som i allmänhet ansågs fullt befogade eller som inte inneburit den ringaste fara för att den avsedda effekten skulle inträda. Man ifrågasatte om inte hotet borde bestämmas som i SL 15:23 som hot med misshandel eller annan brottslig gärning (kap 5.2.3). De farhågor som sålunda uttalats skulle visa sig välgrundade. Det tänjbara uttrycket gav bland annat stöd åt häktningsåtgärder för handlingar som i och för sig inte bort anses straffbara. Ett förslag i 1912 och 1913 års liberala propositioner att begränsa begreppet hot på samma sätt som i 15:23 föll emellertid på det konservativa motståndet. I 1913 års proposition hävdades att högsta domstolen tolkade begreppet så, att den handling varmed hotades skulle vara antingen brottslig eller åtminstone lagstridig. Detta belyses av följande rättsfall.

NJA 1909 s 656. 1909 års storstrejk drabbade bland andra företag Örebro kexfabrik. Företagets direktör polisanmälde Selma Johansson för att hon hotat och förfördelat Gerda Karlsson för att denna återgått till arbetet. Selma häktades och satt i häkte under tre månader. Händelseförloppet synes ha varit följande. Gerda och hennes syster hade varit villrådiga om de skulle återuppta arbetet. Vid besök hos systrarna hade Selma sagt, att de kunde de gärna göra, ty hon visste vad "de" skulle göra vid dem. Systrarna hade emellertid återupptagit arbetet. På en arbetsrast under den första arbetsdagen hade Selma träffat dem. Selma hade sett ond ut och utfarit i förebråelser. Hon hade varit högljudd och grälat på Gerda och sagt att hon skulle träta på henne även framdeles. Hon skulle skämma ut henne överallt i staden. Selma hade följt Gerda till fabriksporten under det hon sökt övertala denna att sluta arbeta. Hon hade därvid enligt polisrapporten sökt skrämma Gerda genom att påminna henne hur det gått för dem, däribland Selma själv, som arbetat under en föregående strejk. Då Gerda gått in i fabriken hade Selma, enligt vad Gerda berättade, stött till henne på armen med en hoprullad tidningspacke. Selma bestred att hon slagit till Gerda på armen. RR fann det vara utrett att Selma under hot sökt tvinga Gerda att deltaga i arbetsinställelse och dömde henne till fängelse i tre månader. Utslaget fastställdes av en enhällig hovrätt. Högsta domstolens majoritet friade emellertid Selma från straff, enär vad i målet förekommit icke innefattade laga bevisning därom, att Selma genom hot med brottslig eller eljest lagstridig handling sökt tvinga Gerda att deltaga i arbetsinställelse. Tre ledamöter av högsta domstolen ville emellertid fälla Selma på de grunder RR åberopat men nedsätta straffet till 200 kronors böter.

En händelse likartad med den nyss refererade inträffade i Stockholm under storstrejken. *(Stockholms RR, 3 avd 1909:422).* En kvinna hade nupit en strejkbryterska i armen, hotfullt höjt sitt pekfinger under dennas ansikte

och sagt: "Akta sig, Gerda, som arbetar!" Enligt läkarintyg företedde den hotade på högra överarmen en blånad av en fingerändas storlek. Den åtalade dömdes att böta 75 kr. Ett annat fall, som visar myndigheternas nitiskhet, är följande mål. *(Stockholms RR, 3 avd 1909:407).* L bar ut tidningar under storstrejken. Hon anmälde för polisen att kvinnan F hade ropat strejkbryterska och förrädare till henne och uppmanat henne att sluta bära ut tidningar. F skulle vidare ha knuffat L så att denna raglat framåt och tappat sin hatt. Till följd av F:s och andra personers uppträdande hade L inte vågat bära ut tidningar till de prenumeranter som bodde i närheten av F. F medgav att hon lindrigt stött L i ryggen och uppmanat L att inte bära ut tidningen under strejken. Detta hade skett i uppsåt att förmå L att dela i arbetsinställelsen. F dömdes att böta 100 kr jämlikt Åkarpslagen.

I ett annat fall *(Stockholms RR, 3 avd 1909:474)* friades däremot den åtalade. Denne, som varit berusad, skulle enligt allmänne åklagaren ha hotat en strejkbrytare med misshandel i uppsåt att förmå denne att nedlägga arbetet. Han skulle ha sagt: "Du skulle ha stryk din djävla drummel, som tagit bort brödbiten för andra. Tror du, att jag är rädd för dig, en sådan där kan man väl klappa till." RR fann inte styrkt att den åtalade haft för avsikt att förmå strejkbrytaren att upphöra med sitt arbete.

Rättsfallet *NJA 1910 B 268* belyser ytterligare svårigheten att bestämma begreppet hot. Ansvar hade yrkats å en person för att han genom hot förmått en annan person att nedlägga arbetet. Fråga var alltså om tillämpning av första stycket i SL 15:22. Hotet hade bestått i överlämnandet till strejkbrytaren av ett protokollsutdrag varav framgick att vederbörande fackförening beslutat att denne skulle för framtiden behandlas som strejkbrytare. Den åtalade dömdes av underrätterna till en månads fängelse. Högsta domstolens majoritet fann emellertid att fråga inte varit om straffbart hot. Två ledamöter av högsta domstolen ville dock fastställa underrätternas utslag.

13.1.4 Åkarpslagen: häktningsrätten och åtalsrätten

När landshövding Robert Dickson 1898 skrev till justitieminister Annerstedt och föreslog en lagstiftning som skulle ge strejkbrytarna ett bättre skydd mot våld och hot från de strejkandes sida och därmed ett särskilt skydd för arbetsfreden, var han liksom sina uppdragsgivare medveten om att en sådan lagstiftning kunde bli effektiv endast under två förutsättningar. Det ena var att straffet för handlingen blev så strängt att det i sig självt skrämde de strejkande från att tillgripa tvång mot strejkbrytare och gav allmän åklagare häktningsrätt, så att strejkledare och andra "orostiftare" med polis- och åklagarmyndighetens hjälp kunde för längre tid avlägsnas från den omstridda arbetsplatsen. Den andra förutsättningen var att allmän åklagare fick rätt att åtala handlingar av ifrågavarnde slag (kap. 5.2). Genom Åkarpslagens antagande tillmötesgick lagstiftaren arbetsgivarnas önskemål så långt detta var möjligt. Mot i svensk lagstiftning vedertagna principer sattes som vi sett straffet för den ifrågavarande försökshand-

lingen lika med straffet för det fullbordade brottet, dvs högst straffarbete i två år. Detta var just den gräns där häktning var obligatorisk. Den som misstänktes att ha begått brott, varå dödsstraff eller straffarbete, dock ej under två år, kunde följa, skulle nämligen enligt 19 § punkt 5 promulgationsförordningen till SL tagas i häkte. Någon från rättslig synpunkt bärande anledning till att straffet sattes så högt presterades aldrig vare sig vid lagens tillkomst av dess tillskyndare eller senare av dess försvarare. Straffsatsen var tillkommen i ett obehörigt syfte. Inte heller var den förenlig med den rådande rättsuppfattningen. Straffarbete utdömdes visserligen under Åkarpslagens första år i några få fall av underrätterna, men dessa domar undanröjdes av hovrätt eller högsta domstolen. Ändå bidrog Åkarpslagen till att långt hårdare straff utdömdes för gärningar som eljest med tillämpning av andra lagrum, skulle bedömts väsentligt mildare. Men otvivelaktigt uppnådde Åkarpslagens tillskyndare i viss mån sitt syfte, nämligen "att förebygga oroligheter" i samband med strejker. Men detta var uppenbarligen ett ändamål som var främmande för häktningen som ett processuellt institut, ett medel för att säkerställa att den tilltalade lagfördes och för att hindra att han undanröjde bevis. Straffsatsen var utan tvivel tillkommen för häktningsrättens skull. Det bör uppmärksammas att vid denna tid åklagaren var häktningsmyndighet. Häktad skulle ställas inför rätta, i stad sist inom åtta dagar från den dag då arresteringen med orsaken därtill anmälts hos domaren och på landet i regel inom tre veckor. Häktningen kunde således vara ett verksamt medel att bryta en strejk, i all synnerhet som domstolarna ofta förordnade att den tilltalade skulle förbli i häkte. Ett stadgande av Åkarpslagens typ skulle förmodligen i dag få långt mindre effekt eftersom dels polismyndighetens och åklagarmyndighetens uppgifter är skilda åt, dels domstol är häktningsmyndighet.

Det andra ledet i Dicksons förslag var att försök att tvinga någon att strejka etc skulle läggas under allmänt åtal. Detta var enligt denne rent av det allra viktigaste. Tanken att lägga handlingar av förevarande slag under allmänt åtal var som framgått av kap. 4.4 ingalunda något nytt. Under nästan hela 1890-talet hade förts en strid om åtalsrätten när det gällde det fullbordade tvångsbrottet enligt SL 15:22 (första stycket). Av Curry Treffenbergs tal till de strejkande Sundsvallsarbetarna 1879 synes kunna utläsas att man i ledande ekonomiska och politiska kretsar redan då inte stod främmande för en lagstiftning i denna riktning. Med understrykande att förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare vilade på ett fritt avtal hävdade sålunda Treffenberg att det var orätt att locka eller med hotelser och våld nödga dem som ville fortsätta med sitt arbete att deltaga "i sådana här drabbningar".

Avsikten med utsträckningen av allmän åklagares åtalsrätt var att beröva målsägande hans möjligheter att påverka händelseförloppet vid en strejk genom att av rädsla eller nyvunnen solidaritetskänsla eller av annan

anledning underlåta att angiva till åtal det tvång han utsatts för. Utåt hette det att man ville skydda "arbetets frihet", de arbetsvilliga och allmän säkerhet och ordning men det kan inte råda någon tvekan om att det i realiteten var fråga om ett medvetet statligt ingripande på arbetsmarknaden till arbetsgivarnas förmån. Mot bakgrunden av den uppfattning som Treffenberg och andra i ledande samhällskretsar representerade får ingripandet en naturlig förklaring. Vad utvidgningen av åtalsrätten i praktiken betydde är svårt att säga. Bergendal framhöll vid Åkarpslagens hävande att utvidgningen otvivelaktigt varit ganska betydande men att dess betydelse efter hand blivit allt mindre (kap 7.1).

13.1.5 Uppror och upplopp

Att strejkoroligheterna stundom urartade till upplopp kan sägas ligga i sakens natur. Den mest tragiska händelsen jämte Ådalshändelserna 1931 får väl Sandökravallerna 1907 anses vara, då en skara strejkande anföll en strejkbrytarbarack varvid en länsman fick ett öga utslaget av en kastad bräda. De tre unga anförarna av uppploppet dömdes till mycket långvariga frihetsstraff: två till straffarbete i vardera sju år och en till straffarbete i sex och ett halvt år. De åtalade fälldes bland annat jämlikt SL 10:9 och 10:13 för anstiftan och anförande av upplopp och jämlikt Åkarpslagen för försök att tvinga till arbetsnedläggelse.[31] För delaktighet i upplopp och för att de med våld sökt tvinga strejkbrytare att nedlägga arbete dömdes dessutom två personer till straffarbete i åtta månader, fyra till sju, en till fyra och en till två samt ett tiotal till fängelse. Ett tjugotal oskyldigt häktade fick med två månaders rannsakningsfängelse sona sin inblandning i händelsen. Domarna väckte en våldsam förbittring även i de mest sansade arbetarkretsar. Indignationen vände sig mot vår dåvarande strafflagstiftning, särskilt mot Åkarpslagen och bestämmelserna om uppror och upplopp. Sandöhändelserna ansågs vara ett led i den sociala kampen. Som förklaring till vad som hänt skrev Arbetet.[32]

Må man så betänka de säregna förhållanden, under vilka Ådalens befolkning levt. Sågverkspatronerna ha bestulit landet på dess skogskapital, så att de ödelagt hela landsändar. De ha vuxit till en oerhörd makt, som tilltrott sig vad som helst. Under inga omständigheter ha de tillåtit arbetarna, som medverkat till rikedomarnas skapande, att som fria medborgare sammansluta sig. Ådalens sågverkspatroner ha oftast visat sig som sannskyldiga folkplågare. Så ha de skapat ett tärande, alltid förefintligt missnöje, som framför allt påverkat de ungas sinnen. Att några ungdomar en kväll samlas för att rensa ett strejk-

31 NJA 1908 B 270. Händelserna har romantiserats av Martin Kock i Timmerdalen.
32 Citat efter Magnusson del 2 s 115 ff.
33 Frans Kempe och Zeth M Kempe var ägare av Sandöverket, där händelserna utspelades.

brytarnäste, det är dock bara ett litet, litet brott mot det, som hr Kempe[33] har på sitt samvete. Huru otidsenlig, huru barbarisk står icke denna lagstiftning, då den tillämpas av de maktägande mot den ena parten i den sociala striden! Åtta års straffarbete och upprorsstämpel på ett litet utbrott av några indignerade arbetarungdomar, som kränkts i de mest primära av alla mänskliga rättigheter.[34] Men för den verklige förbrytaren, som genom hänsynslöst undertryckande av dessa rättigheter skapat explosionsämnena — kanhända en kraschan.

De organiserade arbetarnas indignation mot strejkbrytarna talar ur följande ord av samma skribent:

Den arbetare, som med klar förståelse för det nedriga i sin gärning förråder sina klasskamrater, står inför dessa ingen smula bättre än den man, som i farans stund förråder sitt fädernesland.

Gerhard Magnusson skriver om den svenska lagstiftningen om uppror och upplopp följande:

(Denna) tillkom på en tid, då upprorssyftet förutsattes vara riktat mot offentlig myndighet eller statens direkta ställföreträdare. I Sandö vände sig dock icke folkmassan mot offentlig myndighet och det gällde icke staten själv. Visserligen träffades även länsmannen av en träribba, men liknande kan hända en polisman vid vilket enkelt slagsmål som helst, och då blir följden kanske ett par månaders straffarbete för våldsverkaren. Här blev det för de tre ynglingarna 8 års straffarbete, en dom som också genom sin stränghet väckte oerhört uppseende.[35]

En annan händelse som visar hur lätt strejkoroligheter kan övergå i upplopp är vad som utspelades i samband med en spårvägsstrejk i Stockholm i juni 1900.[36]

Arbetet hade då nedlagts vid Södra spårvägarnas trafikaktiebolag. Trafiken återupptogs delvis efter tre dagar sedan en del av personalen återgått till arbetet. En folkmassa samlades efter den trafikerade linjen. Denna störde lugnet och allmän ordning genom att vid spårvagnarnas förbipasserande hurra och vissla, genom skymfliga tillmälen till strejkbrytarna, hotfulla åtgärder med käppar och knytnävar och genom smutskastning. Detta var folkmassans sätt att tillkännage sin ovilja mot den tjänstgörande personalen. Trots talrika uppmaningar av polismännen vägrade folkhoparna att skingra sig. Folkmassan hade emellertid fortsatt att störa lugnet och ordningen samt visat trotsighet mot polismännens tillsägelser att skingra sig. På åtskilliga ställen hade stenkastning mot polismän förekommit. 17 personer åtalades. Av dessa häktades 15. Fyra av de åtalade dömdes för brott mot Åkarpslagen till straffarbete, varierande mellan 3 och 4 månader. Sex personer dömdes till böter för deltagande i upplopp. Samtliga var häktade och var åtalade för brott mot Åkarpslagen men frikändes i denna del.

34 Häradsrätten dömde anförarna till vardera 8 års straffarbete.
35 Magnusson del 2 s 115.
36 Stockholms RR (6 avd), 1900:271 och 276.

I detta sammanhang må också erinras om de hårda domarna mot ett par mycket passiva deltagare i strejkoroligheter i Norrköping 1904. De dömdes till vardera två års straffarbete, det lägsta straff som då var möjligt att utdöma för deltagande i upplopp varvid våld förövats mot person eller egendom. I samband med tillkomsten av Staafflagarna 1906 mildrades straffbestämmelserna.

Men det finns även andra bestämmelser i brottsbalken som intresserar i detta sammanhang.

Sådana händelser som Sandökravallerna och Ådalshändelserna ligger långt tillbaka i tiden. Dagens lagstiftare synes inte räkna med att de skulle kunna upprepas. Att arbetsgivarna skulle utmana strejkande arbetare genom att insätta strejkbrytare torde vara uteslutet. Lika orimlig synes tanken vara att militär skulle kommenderas ut mot strejkande eller demonstrerande arbetare. Det bör emellertid erinras om att så sent som 1969 fanns i 14 § promulgationslagen till brottsbalken en bestämmelse som hänvisade till 4 § a) i 1948 års lag angående införande av ändring i strafflagen m m. I denna paragraf stadgades bl a att krigsmanskap fick användas till upplopps stillande. Dock fick vapen inte brukas förrän civil myndighet (polischef) befallt folkmängden att åtskiljas vid äventyr att vapenmakt eljest skulle användas. Om deltagarna i uppploppet så hastigt övergick till våld att civilmyndigheterna inte hann meddela skingringsbefallning, ägde dock civil myndighet förordna att uppploppet genast skulle stillas med vapenmakt. Om civil myndighet inte var tillstädes och dess ankomst inte kunde avbidas, ägde på stället varande högste militärbefälhavare så förfara som för civil myndighet var stadgat. Det anmärkningsvärda är att ingen vare sig vid 1948 års revision av strafflagen eller vid införandet av brottsbalken 1962 uppmärksammade bestämmelsen. Efter en tidningsdebatt 1968 utgick hänvisningen till den nämnda paragrafen ur promulgationslagen till brottsbalken. I anledning av förslaget till denna ändring gjorde emellertid lagrådet detta uttalande: "Kungl Maj:t, som ytterst bär ansvaret för ordningens upprätthållande i landet, kan dock vara nödsakad att använda militär personal, för den händelse polisens samlade resurser skulle visa sig otillräckliga. Detta gäller även om den föreslagna lagändringen genomfördes." Uttalandet lämnades utan erinran av justitieministern.[37] I en ledarkommentar underströk Svenska Dagbladet att lagändringen inte innebar någon ändring i sak: militär kan anlitas av regeringen i undantagssituationer då polisen inte räcker till.[38]

Mot denna bakgrund kan det vara av intresse att undersöka vilka bestämmelser brottsbalken har om de företeelser som i den tidigare gällande strafflagen betecknades som *uppror och upplopp*.

Bestämmelserna om uppror och upplopp fanns före 1948 års straff-

37 Prop. 1969:12.
38 7.3.1969.

lagsrevision i SL 10:7—13. Uppror förelåg då folkmängd samlat sig tillhopa och ådagalagt uppsåt att med förenat våld störa den offentliga verksamhetens behöriga gång. Upplopp utmärkes av att en folkmängd störde allmänt lugn eller ordning utan att ådagalägga sådant uppsåt som nyss sagts. Vid strafflagsrevisionen 1948 ersattes dessa bestämmelser med bestämmelser i SL 11:1—3 om upplopp, våldsamt upplopp och ohörsamhet mot ordningsmakten. Intet av brotten betecknades längre som uppror. Motsvarande bestämmelser finns nu i BrB 16:1—3.

Enligt BrB 16:1 föreligger upplopp om folksamling stör allmän ordning genom att ådagalägga uppsåt att med förenat våld sätta sig upp mot myndighet *eller eljest framtvinga eller hindra viss åtgärd*. Om folksamlingen inte skingrar sig på myndighets befallning, dömes anstiftare och anförare till fängelse i högst fyra år och annan deltagare i folksamlingens förehavande till böter eller fängelse i högst två år. Om folksamlingen skingrar sig på myndighets befallning, dömes anstiftare och anförare till böter eller fängelse i högst två år, medan annan deltagare går fri från straff. Om folksamlingen gått till förenat våld å person eller egendom, dömes enligt BrB 16:2 anstiftare och anförare till fängelse i högst tio år och annan deltagare i folksamlingens förehavande till böter eller fängelse i högst fyra år. För straffbarhet i detta fall krävs inte att skingringsbefallning givits. För att anses som deltagare i folksamlingens förehavande behöver man inte själv ha utövat våld. Det räcker att man visat att man sympatiserat med våldsutövningen. Detta kan ske genom hotande eller upphetsande rop eller genom att springa med i en folkmängd som gått till anfall.

Lagrummet är som synes synnerligen vagt och allmänt i sin utformning. Det kan användas på företeelser av tämligen oskyldig art, exempelvis mot demonstranter som under en strejk har för avsikt att hindra strejkbrytare att upprätthålla driften. Utformningen kan öppna dörrar för en klassrättsskipning. Följande ord av lagstiftaren ger en antydan om detta.[39]

> Från det allmännas synpunkt synes det tämligen likgiltigt, om en folkmassa riktar sitt angrepp direkt mot en myndighet eller mot den ordning som samhället med hjälp av sina myndigheter söker upprätthålla. Det torde från samhällets synpunkt icke finnas tillräckliga skäl att göra skillnad mellan t ex det fallet, att vid en hyreskonflikt en folkmassa ådagalägger uppsåt att hindra verkställigheten av vräkningsdomar, och det, att en folkmassa under en strejk ådagalägger uppsåt att med våld hindra arbetsvilliga från att upprätthålla driften. Att skilja det ena fallet från det andra är så mycket svårare som en folkmassa, vilken ämnar framtvinga eller hindra viss åtgärd av enskild, i allmänhet även torde vara beredd att hindra myndighets ingripande.

Denna lagstiftarens ståndpunkt har säkerligen samband med lagrummets i

39 Citat efter Brottsbalken II s 183, jfr SOU 1944:69 s. 206.

övrigt vaga utformning. Uttrycket *allmän ordning*, som förutsättes störd för att lagrummet skall kunna tillämpas, är förmodligen ett av de mest diffusa materiellträttsliga begrepp som används i lagstiftningen. Det är ett rambegrepp vars innebörd bestäms av en mängd faktorer: av allmänna rättsgrundsatser och oskrivna normer, betingade av den härskande samhälleliga uppfattningen.

Ett uttalande av Beckman och Strahl visar hur nära lagstiftaren stått den uppfattning som präglade synen på strejker i början av detta århundrade. Paragrafen skulle sålunda, anser de, vara tillämplig även om folksamlingens uppsåt blott går ut på att framtvinga eller hindra viss åtgärd av enskild, t ex att förmå en strejkbrytare att lämna arbetet.[40] Än i dag skulle sålunda kunna hända, beroende på den härskande samhälleliga uppfattningen om vad som skall förstås med störande av allmän ordning, att en person som leder en grupp strejkande arbetare i uppsåt att förmå strejkbrytare att nedlägga arbetet skulle kunna dömas till fängelse i fyra år eller om, såsom i Sandöfallet en person skadas, upp till 10 år. Den gällande bestämmelsen är alltså lika hård som den som tillkom 1864 för mer än 100 år sedan. Detta är något förvånande mot bakgrunden av de uttalanden som gjordes i samband med utformningen av BrB 16:5. Detta lagrum utformades ju så, att därunder i princip icke faller uppmaning till strejk. Det hette nämligen, att det mötte starka betänkligheter att med strafflag ingripa reglerande i förhållandena på arbetsmarknaden.[41]

Det är ytterst anmärkningsvärt att man inte från arbetarrörelsens sida uppmärksammat bestämmelserna i BrB 16:1 och 16:2. Det är möjligt, kanske troligt, att man inte räknar med att situationer av liknande art som Sandökravallerna eller Ådalskravallerna skulle kunna uppstå i dagens samhälle. Många tecken, bl a mångfalden av vilda strejker och demonstrationer med utrikespolitisk bakgrund, tyder emellertid på att motsättningarna mellan samhällsklasserna i vårt land håller på att skärpas. Händelser runt om ute i Europa visar att man mångenstädes med brutalitet ingripit mot misshagliga demonstranter och strejkande arbetare. Det är emellertid orealistiskt att helt utesluta att sådana händelser skulle kunna inträffa i vårt land. Och därmed skulle en tillämpning av de båda nämnda paragraferna kunna bli aktuell. I detta sammanhang må omnämnas ett uttalande av Conradi i Svensk juristtidning 1955 att han för sin del inte kunde finna annat än att en politisk strejk — oavsett om den hade karaktär av demonstrationsstrejk eller avsåg att tvinga statsmakterna till visst uppträdande — var oåtkomlig från såväl arbetsrättslig som straffrättslig synpunkt (bortsett från en eller annan undantagssituation, såsom ämbetsmannastrejk eller strejk som innefattade krigsförräderi).[42] Conradi torde

40 Brottsbalken II s 184.
41 A a s 195.
42 SvJT 1955 s 268.

inte räknat med strejk som stör allmän ordning.

För att BrB 16:1 skall kunna tillämpas fordras att *folksamlingen* ådagalagt uppsåt att med förenat våld sätta sig upp mot myndighet eller eljest framtvinga eller hindra viss åtgärd. Beckman och Strahl anser att det för upplopp erforderliga ordningsstörande uppsåtet icke föreligger, om en folkhop stör ordningen genom att intaga en hotfull hållning mot en misshaglig person utan att denne skall tvingas eller hindras. Om man antar att en sådan folksamling utgöres av strejkande och enstaka deltagare misshandlar strejkbrytare, skulle således detta lagrum inte vara tillämpligt. Av den rättsfallsredogörelse som lämnats ovan framgår svårigheterna att visa uppsåtet hos enstaka gärningsmän. Måste inte detta bli fallet också i fråga om folkmassans uppsåt? Under lagrummet faller utan tvekan det fall att strejkande samlas, antar en resolution att marschera till en fabrik där arbetet sköts av strejkbrytare för att genom sin blotta närvaro förmå dessa att nedlägga arbetet. Om folksamlingen däremot inte fattar ett sådant beslut, utan spontant marscherar till fabriken skulle icke det för upplopp erforderliga ordningsstörande uppsåtet föreligga. Det synes inte vara möjligt att här dra någon gränslinje mellan upplopp och exempelvis otillåten demonstration. I sådana situationer blir den härskande uppfattningen om vad som är att räkna som störande av allmän ordning avgörande. Så länge uppsåtet icke förverkligat sig i handling, torde det vara mycket svårt att fastslå att folksamlingen ådagalagt något uppsåt. Vår brottsbalk lämnar icke någon definition på vad som menas med uppsåt. Att då såsom sker i BrB 16:1 och 16:2 bestämma området för ett brottsligt handlande med ledning av detta subjektiva rekvisit synes knappast försvarligt.

Det kan ifrågasättas om inte uppploppsbegreppet bör omprövas. De skäl som lagstiftaren åberopat för att likställa ett angrepp mot åtgärd av enskild med angrepp mot myndighet synes inte alltför övertygande.[43] Ett

43 Thyrén kriminaliserade i sitt utkast till strafflag på tre olika plan övergrepp av folksamling:
1) Om den är endast ordningsstörande men visar olydnad mot vederbörlig myndighets befallning att skingras, 2) om den utan upprorisk gärning förövar våld å person eller egendom och 3) om den gör upprorsgärning (dvs med våld å person eller med hot om sådant våld, angriper allmänt organ under utövningen av dess verksamhet eller för att tvinga det till sådan utövning eller hindra det därifrån eller därför hämnas). För det fall, att våld å person eller egendom, men icke upprorsgärning äger rum, upptog Thyrén icke den bestämmelse om övergång från upplopps- till upprorsstraff, som SL uppställde i 10:13. Åstadkommande av folksamling skulle enligt Thyrén i detta sammanhang icke i och för sig beläggas med straff. Hade det kommit till *våld* å person eller egendom eller till *hot* om våld å allmänt organ, så skulle varje deltagare straffas, som hade uppsåt att dylikt skulle ske, såsom gärningsman. Straffrättskommittén fann

symptom på klasslagskaraktären hos BrB 16:1 och 16:2 är att lagstiftaren, när han vill förklara att någon egentlig skillnad inte finns mellan dessa angrepp, inte funnit eller i varje fall inte angivit några andra exempel på störande av allmän ordning än sådana som tidigare var vanliga i den sociala striden mellan samhällsklasserna. Såväl vräkningsdomar som domar mot strejkande som begick övergrepp mot strejkbrytare var tidigare medel som den härskande klassen tillgrep i kampen mot arbetarklassen. Samma anmärkningar som från vänsterhåll efter Sandökravallerna gjordes mot strafflagens bestämmelser om uppror och upplopp, att lagstiftningen var otidsenlig och barbarisk,[44] kan också riktas mot BrB 16:1 och 16:2. Lagrummen har sina rötter i för länge sedan gången tid och vänder sig inte endast mot störande av allmän ordning utan lika mycket mot opinionsyttringar, mot människors många gånger förståeliga protester mot enskildas och myndigheters åtgärder. Störande av allmän ordning i dessa sammanhang bör beivras men inte efter lagrum som är antikvariska i sin hårdhet och som i händerna på vissa makthavande skulle kunna slå hårt mot vad vi i dag betecknar som oförytterliga mänskliga rättigheter.

13.2 Lagstiftningens tillämpning

13.2.1 Åkarpslagen

Åkarpslagen riktade sig visserligen mot en stor grupp medborgare i samhället men det var dock relativt få personer som under lagens nära fyrtioåriga tillvaro drabbades av hårda straff. Sin största tillämpning synes lagen ha nått under de första åren av sin tillvaro och vid tillfällen då den politiska och sociala oron inom landet nådde höjdpunkter, såsom under storstrejken, de sista åren av första världskriget och byggnadsstrejken 1934.[45] Säkerligen hade, hette det i 1912 års liberala proposition, icke inom något

det emellertid lämpligt att reglera ansvaret för störande uppträdande av en folksamling i ett sammanhang. Thyréns förslag att utbryta vissa hithörande gärningar till ett särskilt brott mot myndighet synes innebära ett särskiljande av vad som för ett naturligt betraktelsesätt hör samman. (SOU 1933:6 s 205, SOU 1944:69 s 205).

44 Magnusson del 2 s 116.

45 I Ragnar Casparssons verk om LO (s 471) redovisas beträffande tillämpningen av Åkarpslagen följande siffror som lämnats av statistiska centralbyrån. Enligt denna statistik utdömdes under åren 1899—1912 inte i något fall straffarbete. Om underrätt hade utdömt sådant straff, nedsattes det tydligen av överrätt. Casparsson redovisar för åren 1913—1921 domar enligt SL 15:22 på straffarbete i inte mindre än 37 fall. Här måste ha varit fråga om fullbordade tvångsbrott eftersom straffarbete 1914 borttogs ur straffskalan för försöksbrottet. Några fall där högsta domstolen utdömt straffarbete för försöksbrott enligt SL 15:22 har inte återfunnits i NJA. Casparsson lämnade följande uppgifter: (se sid 326)

annat område av strafflagen så många åtal befunnits obefogade och till följd därav ogillats som fallet varit inom Åkarpslagens tillämpningsområde. I samband med 1909 års konflikt hade sålunda 183 personer åtalats för tvångsbrott mot strejkbrytare. I de 141 mål, där utgången var känd, hade en tredjedel av de åtalade frikänts. Åklagarna hade tillämpat stadgandet på ett okritiskt sätt, vilket medfört vådor för rättssäkerheten, vådor som blivit så mycket större som lagrummets straffsats medgav häktningsrätt. Denna rätt hade också begagnats i betydande utsträckning. I de till högsta domstolen fullföljda 37 målen hade sålunda 46 personer häktats. Ingen av dessa hade av domstolarna ansetts böra kvarbli i häkte till målet blivit slutligen avgjort utan hade i alla fall utom två redan underrätten förordnat om de häktades lösgivande. I de flesta fall hade de häktade försatts på fri fot redan vid den första rannsakningen. Av de häktade hade två blivit helt frikända och sju dömts endast till böter.[46] Förklaringen till de berörda förhållandena ligger enligt Westerståhl främst däri att Åkarpslagen ofta användes under arbetskonflikter, helt enkelt som ett medel för att

(Forts not 45)

År	*Antal fällda*	*Böter*	*Fängelse*	*Straffarbete*
1899—1903	174	126	48	—
1904—1908	154	129	25	—
1909—1913	113	92	17	4
1914—1918	84	55	15	14
1919—1923	100	45	36	19
1924—1928	65	40	25	—
1929—1933	51	33	18	—
1934—1938	72	63	9	—

Om man plockar ut några intressanta år ur Åkarpslagens historia, såsom dess första år, storstrejksåret 1909, oroligheterna under det första världskrigets sista år och efterföljande år, byggnadsarbetarstrejken 1934 och åren under lagens tre sista giltighetsår får man följande siffror:

År	*Antal fällda*	*Böter*	*Fängelse*	*Straffarbete*
1899	35	29	6	—
1900	36	24	12	—
1909	45	39	6	—
1917	28	23	3	2
1918	18	10	5	3
1919	18	13	1	4
1920	35	10	12	13
1934	63	57	6	—
1936	1	1	—	—
1937	2	2	—	—
1938	—	—	—	—

46 Uppgifterna i 1912 års proposition låter sig inte förena med statistiska centralbyråns uppgifter. Sannolikt har i de nämnda 141 målen inräknats även handlingar som fallit under andra lagrum, såsom SL 10:9, 10:13 och 14:13.

upprätthålla den allmänna ordningen.[47]

Stickprovsundersökningar i fråga om Åkarpslagens tillämpning som företagits av författaren visar följande.

Vid Stockholms rådhusrätt åtalades i samband med 1909 års arbetskonflikt elva personer för brott mot Åkarpslagen. Fyra dömdes till fängelse, två till böter, medan fem frikändes.[48] En minoritet inom högsta domstolen ansåg att en av de till fängelse dömda borde sona sitt brott med 100 kronors böter.[49] Av de för brott mot Åkarpslagen frikända dömdes tre till böter för lindrig misshandel och förargelseväckande beteende (SL 14:13 och 11:15) och en till fängelsestraff för misshandel varav följt mindre kroppsskada (SL 14:13 och 11:15).[50] Antalet åtal för brott mot Åkarpslagen i Stockholm var sålunda förhållandevis få. Det är emellertid att märka att flera personer häktades och åtalades för andra brott som hade direkt samband med konflikten.[51] Vidare förekom häktning och åtal för deltagande i upplopp, av polisrapporterna att döma av tämligen oskyldig art, och åtal för förargelseväckande beteende där påföljden stannade vid böter.[52]

En genomgång av Stockholms rådhusrätts protokoll för tioårsperioden 1899—1909 visar att åtal för försök att tvinga till deltagande i strejk etc var fåtaliga. Utöver de fall, för vilka nyss redogjorts, synes åtal ägt rum endast vid ett tillfälle, nämligen 1900 då nio personer häktades och åtalades för sådant brott i samband med en spårvägsstrejk i juni samma år. Av dessa fälldes endast fyra. Tre ådömdes straffarbete i fyra månader och en i tre månader. De fem som friades från ansvar jämlikt Åkarpslagen fälldes jämte sju andra personer till böter för deltagande i upplopp. En person som kastat en sten mot tjänstgörande poliskonstaplar och träffat en av dem på armen dömdes som upprorsman till straffarbete i två år och två månader.[53]

En undersökning av de "rena" åkarpsmål som fullföljdes till högsta domstolen under 1900—1914 ger vid handen att någon mera påtaglig skillnad mellan instansernas bedömningar inte förelåg. Högsta domstolen var dock något mildare i sin bedömning än underinstanserna. Den friade sålunda från påföljd i sex fall, där underdomstol utdömt straff, i fyra av dessa fall hade dock underdomstolen stannat vid böter. I två fall utdömde underrätterna straffarbete som emellertid av högsta instansen förvandlades till fängelse.[54]

47 Westerståhl s 344.

48 Stockholms RR prot: fängelsedomar (5 avd 1909:366, 7 avd 1909:140), böter (3 avd 1909:407 och 422), frikännande (3 avd 1909:474, 4 avd 1909:369 och 372, 5 avd 1909:363 och 6 avd 1909:367).

49 NJA 1910 B 380 (Stockholms RR, 5 avd 1909:366).

50 Stockholms RR (4 avd 1909:369 och 372, 5 avd 1909:363).

51 Se t ex åtalen mot Hjalmar Gustafsson och Birger Svahn för brott mot SL 10:14 (kap 5.6.1 och 5.6.2).

52 Se t ex Stockholms RR 6 avd 1909:388 och ÖÄ för polisärenden 21.8.1909 (rotel II:80).

53 Stockholms RR 6 avd 1900:271 och 276.

54 Denna tabell visar hur de olika instanserna dömde. Siffrorna anger antalet dömda:

13.2.2 Munkorgslagen

SL 10:14 bestraffade inte endast direkt otvetydiga uppmaningar till brottsliga gärningar utan även det indirekta förledandet till brott samt dessutom uttryckliga och förtäckta uppmaningar till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet. Vi har i kap. 5.5.1 sett vilken proteststorm som 1906 väcktes genom införandet i lagrummet av orden "såsom genom prisande av brottslig handling", vilka skulle exemplifiera den förtäckta uppmaningen. Dessa ord återfinns inte i nu gällande stadgande, BrB 16:5, som talar endast om "uppmanar eller eljest söker förleda". Även utan särskilt omnämnande har handlingsformen "prisande av brottslig gärning" ansetts ingå under försök att förleda.

Ett utslag i ett mål mot Hjalmar Branting (NJA 1896 s 188) anses ännu i dag prejudicerande i sistnämnda hänseende. Det var ett förstamajtal 1895 under den norska unionskrisens dagar som medförde att han åtalades. Han hade då anfört bl a följande:

> Ohejdat får en stor del av vår press fortgå med sina brottsliga upphetsningar till brodermord. Det må dock de, som ha ansvaret, veta så gott först som sist, att något så ohyggligt som allvarliga planer på att använda svensk vapenmakt mot våra norska bröder skulle upphäva alla vanliga regler, lösa alla vanliga förpliktelser, även den, som vi socialister eljest strängt hålla på: att icke göra den enskilde målsmannen för ett system personligen ansvarig för vad systemet kan vålla. Skulle det förfärliga verkligen bli allvar, att man vill låta de svenska gevären marschera väster ut, så må den som bär ansvaret, också kunna säga sig, att måhända nere i samhällets breda lager någon kan falla på den tanken att upphäva sig själv till domare för att med en kula utan order söka förebygga, att tiotusen kulor på order avfyras för att lemlästa och slakta vänner och bröder.

Ansvar yrkades å Branting dels jämlikt SL 10:14 första stycket för uppmaning till våld å person, dels jämlikt samma lagrums andra stycke för försök att förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet. Meningarna inom domstolarna var delade. Ingen av dess ledamöter ville fälla Branting till ansvar jämlikt SL 10:14 första stycket. En ledamot av rådhusrätten, två hovrättsråd och två justitieråd ville fria Branting helt. Majorite-

Denna tabell visar hur de olika instanserna dömde. Siffrorna anger antalet dömda

domstol	*friade*	*böter*	*fängelse*			*straffarbete*
			1 mån	2 mån	3 mån	4 mån
Häradsrätt och rådhusrätt	2	8	6	8	3	2
Hovrätt	1	10	6	8	2	2
Högsta domstolen	6	8	4	7	4	0

ten i rådhusrätten dömde honom jämlikt 10:14 andra stycket för att han muntligen inför folksamling sökt förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet, att hållas till fängelse i tre månader. Detta utslag fastställdes av hovrättens majoritet. Högsta domstolen nedsatte emellertid straffet till 500 kronors böter. Tre justitieråd ville dock fastställa hovrättens utslag.[55]

HD:s utslag ger vid handen att även en indirekt uppmaning till ohörsamhet mot myndighet är straffbar.[56] Branting hade i målet invänt bl a att en i förtäckta ordalag given uppmaning inte kunde medföra ansvar. Åklagaren hade själv karakteriserat uppmaningen så. Utslaget är belysande för vagheten i brottsbeskrivningen i SL 10:14 och även i BrB 16:5, som bestraffar den som offentligen söker förleda till "brottslig gärning, svikande av medborgerlig skyldighet eller ohörsamhet mot myndighet". Vagheten i SL 10:14 tvingade domstolarna till flera dubiösa antaganden. Rådhusrätten, vars motivering godkändes av överrätterna, antog sålunda att Brantings åhörare måst huvudsakligen ha tagit intryck av den angivna följden av det förutsatta fallet utan att fästa sig vid den form som han använt vid framställningen. Vidare antog rådhusrätten att Branting insett att åhörarna skulle påverkas på detta sätt och att han avsett denna verkan. De ledamöter i hovrätten som ville fria Branting motiverade sin ståndpunkt med att hans yttranden inte varit av beskaffenhet att på grund av den mot honom i målet förda talan föranleda ansvar. Förmodligen har dessa ledamöter ansett att Branting gjort sig skyldig till förargelseväckande beteende enligt SL 11:15. De två ledamöter av HD som friade Branting gjorde detta

> då de av Branting vid ifrågavarande tillfälle fällda yttranden, ehuru synnerligen otillständiga såsom ägnade att genom förargelseväckande anspelningar upphetsa sinnena hos dem, till vilka samma yttranden vore ställda, likväl varken innehölle uppmaning till våld å person eller mot Brantings bestridande kunde anses innebära försök att förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet.

Betydelse tillmätte domstolarna också den ledande ställning Branting intog till sina åhörare — socialdemokrater och fackföreningsmedlemmar — och att syftemålet med anförandet enligt vad Branting vidgått även varit att lämna dessa undervisning och upplysning om de av socialisterna antagna grundsatserna.

Opponenterna mot 1906 års skärpning av SL 10:14 vände sig främst mot att lagrummet hade utformats så, att det därav klart framgick att det

55 Om Brantings senare ståndpunkt till SL 10:14 se kap 6.2.4.
56 Brottsbalken II s 195.

var tillämpligt även på en indirekt uppmaning till brott eller till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet. Man hävdade att man därigenom hade givit lagrummet ett vidsträcktare tillämpningsområde än tidigare. I debatten om lagrummet i lydelsen av 1906 hade justitierådet Marks von Würtemberg, som utarbetat förslaget, understrukit att en indirekt eller förklädd uppmaning redan enligt lagrummets tidigare lydelse var lika straffbar som en uttrycklig. Att så var fallet framgår också av den refererade domen mot Branting. Man har anledning att efterlysa orsaken till denna kompletterings av lagrummet. Den kan ju synas ha varit tämligen överflödig. Något svar finner man inte i propositionen. Anledningen får väl anses ha varit att man från regeringshåll och de kretsar som stödde lagstiftningen ville hos allmänheten inskärpa att den anarkistiska-ungsocialistiska propagandan var brottslig även då uppmaningen gjordes i förtäckta ordalag. Att lagrummets vaga utformning, som underströks av 1906 års tillägg "såsom genom prisande av brottslig handling" bidrog till att ge det en dubiös karaktär belyses förutom av målet mot Branting, även av domarna mot Olof Sundström, Birger Svahn, Hjalmar Gustafsson och Karl Otto Wallenstein för vilka redogjorts under kap 5.6. Ett rättsfall som kanske bättre än något annat visat den oklarhet och vaghet som vidlådde SL 10:14 är domen i "förräderimålet" mot Zeth Höglund, Ivan Oljelund och Erik Hedén för vilket redogjorts i kap 6.2.2.[57]

Utslaget i 1916 års mål anses alltjämt avgörande för bedömningen när ett möte, kongress etc. såsom offentligt är att hänföra till menighet eller folksamling i lagens mening. Vid kongressen närvar bl a 240 ombud, representerande 304 organisationer, fackföreningar, arbetarkommuner, ungdomsklubbar och verdandiloger. På olika håll hävdade man att domstolarnas tolkning av uttrycket "menighet eller folksamling" hade givit lagrummet en större räckvidd än tidigare. Även JO fäste Kungl Maj:ts uppmärksamhet på behovet av att förtydliga uttrycket så, att all osäkerhet om lagrummets tillämpning i detta avseende undanröjdes.[58] Dessa krav föranledde emellertid ingen åtgärd.

Enligt uppgifter som inhämtats från statistiska centralbyrån sakfälldes 129 personer enligt SL 10:14 under åren 1887—1935. Av dessa dömdes 12 till straffarbete och 51 till fängelse och återstoden till böter. Flertalet domar fälldes under storstrejksåret 1909, de politiskt oroliga åren under världskriget och under tiden närmast därefter samt under depressionsåren

57 Oljelund sökte 1938 förgäves resning i målet, NJA 1938 s 653.
58 Skr 2.1.1917, JO:s ämbetsberättelse 1917 s 359, NJA 1916 s 483.

under slutet av 1920-talet och början av 1930-talet.[59] Under debatterna vid lagstiftningens tillkomst hade framförts oro över att lagstiftningen skulle drabba andra än den avsåg, fredsvänner och reformivrare (kap 4.2.2, 5.5.1). Om 1906 års lagstiftning hade någon dämpande effekt på den antimilitaristiska och anarkistiska propaganden är inte möjligt att med säkerhet avgöra. Förmodligen blev lagstiftningen i stort sett utan resultat (kap 6.2.1). Lagstiftningen drabbade emellertid, såvitt känt är, inte samhällsuppviglare av den typ som Staaff och Thyrén hade talat om under riksdagsdebatterna (kap 5.6.1, 5.6.2). Anmärkningsvärt är Thyréns uttalande 1910 att det från juridisk synpunkt var rättvist att agitatornpådrivaren inte endast straffades utan strängare än den han drivit fram. Thyrén försvarade lagstiftningen under hänvisning till ett uppkonstruerat fall förmodligen med Amalthea-dådet i tankarna (kap. 5.6.2). Något fall där en agitator fällts till ansvar för uppmaning till brott av denna typ har emellertid inte kunnat återfinnas i rättspraxis. Av de fall som är kända framgår att de personer som fällts gjort sig skyldiga till relativt lindriga, ofta diskutabla överträdelser av stadgandet, fredsagitatorer och strejkagitatorer (kap 5.6.1, jfr processen mot Branting NJA 1896 s 188 och mot Z Höglund NJA 1916 s 483). Lagrummet fick tydligen inte den användning som Staaff och Thyrén hade tänkt sig.

13.2.3 **Ordningsstadgan och landshövdingeinstruktionen**

Någon statistik beträffande tillämpningen av ordningsstadgan och landshövdingeinstruktionen i samband med arbetskonflikter har inte kunnat

---

59 När det gäller tillämpningen av SL 10:14 har Statistiska centralbyrån lämnat förf följande uppgifter.

År	*Fängelse*	*Straffarbete*
1887—1907	—	—
1908	—	1
1909	8	3
1910—1912	6	—

Hur många som under åren 1887—1912 fällts till böter efter SL 10:14 kan inte fastställas, då "ringare brott" redovisas för grupper, omfattande även andra lagrum.
Under åren 1913—1935 var antalet dömda enligt SL 10:14:

År	*Böter*	*Fängelse*	*Straffarbete*
1913—1917	14	9	2
1918—1922	18	6	5
1923—1927	4	3	—
1928—1932	25	11	1
1933—1935	14	8	—

erhållas. I kap 5.7 har återgivits kommerskollegii uppgifter om församlingsrätten under 1909 års storstrejk. Att SL 11:15 tillgreps i vissa situationer har säkerligen förekommit, liksom såsom förut visats då fråga var om tillämpning av Åkarpslagen.

KAPITEL 14

Makten på arbetsmarknaden och arbetsdomstolens roll

Kollektivavtalslagen utgår från att stridsåtgärder i regel är tillåtna. De undantag som anges i lagen är närmast betingande av principen att avtal skall hållas. Det är heller inte främst mot själva lagen som man i vissa arbetarkretsar reagerat utan mot den utvidgning av fredsplikten som skapats genom arbetsdomstolens praxis. Utvidgningen har ju främst tillkommit genom att allmänna rättsgrundsatser, främst principerna om arbetsgivarens fria uppsägningsrätt och arbetsledningsrätt, intolkats som en allmän beståndsdel i kollektivavtalen.

Denna intolkning av arbetsgivarrättigheter skedde på ett tidigt stadium i AD:s historia. Men trots detta blev AD snabbt accepterad och dess verksamhet relativt framgångsrik. Detta väcker förundran mot bakgrunden av de våldsamma protester från arbetarhåll som framfördes mot lagstiftningen vid dess tillkomst. En väsentligt bidragande orsak härtill var förmodligen, såsom Tore Sigeman framhåller, den ekonomiska depression som drabbade vårt land under lagstiftningens första giltighetstid. "Kollektivavtalen kom att ge ett åtminstone temporärt skydd åt arbetarna mot lönesänkningar: därav sympati för den nya lagen även på arbetarhåll."[1] En annan faktor som verkade i riktning mot lagstiftningens accepterande var att den — tack vare AD — kunde användas för att tvinga arbetsgivare att följa avtalen och lagen. Särskilt de mindre arbetsgivarna instämdes i sådant syfte till AD. Talande är att närmare 90 procent av målen i AD instämts av arbetarparten. En tredje faktor som kan förklara den respekt som AD tillvunnit sig är att i tvister om föreningsrätten AD ofta tagit ställning till arbetstagarnas förmån.[2] Men att arbetsfredslagstiftningen snabbt blev accepterad och framgångsrik berodde, vilket Sigeman också understryker, knappast på att den var särskilt väl genomtänkt.

1 Inlägg i debatt om "Arbetsfreden som problem för lagstiftaren" vid 26:e nordiska juristmötet, Helsingfors 1972.
2 Se Edlund AD s 468 och Walter Korpi i Arbetet 5.9 1973.
3 Prop 1928:39 s 95.

14.1 Arbetsdomstolens praxis

Enligt 1 § KAL skall kollektivavtal upprättas skriftligen. En konsekvens av detta formkrav är att de regler som avtalsparterna vill ge kollektivavtalsrättslig verkan i princip måste framgå av eller i varje fall kunna härledas ur avtalets skriftliga innehåll. Kollektivavtalets rättsverkningar — främst fredsplikten — kan emellertid i särskilda fall sträcka sig därutöver. Av AD:s rättstillämpning framgår sålunda, att AD — med stöd av förarbetena till lagen om kollektivavtal[3] — ansett vissa av allmänna rättsgrundsatser följande befogenheter, däribland arbetsgivares rätt att leda och fördela arbetet, vara tillförsäkrade part även utan uttrycklig bestämmelse i kollektivavtal. Innebörden härav är, att sådana befogenheter anses tillkomma parten enligt kollektivavtalet, i den mån avtalet inte föreskriver avsteg härifrån.

Vid tillkomsten av KAL diskuterades hur man skulle dra gränsen mellan rätts- och intressetvister. I direktiven för arbetsrättskommittén återger man denna diskussion så: En av svårigheterna därvidlag gällde i vad mån man skulle utgå från att en fråga skulle anses löst genom avtalet i och med att den hade varit uppe till behandling mellan parterna, även om den sedan inte föranlett några bestämmelser i själva avtalstexten (s k negativ reglering). Skälet till avtalets tystnad på en viss punkt kan vara att ena parten inte har vunnit gehör för sitt krav eller att en uttrycklig bestämmelse inte ansetts nödvändig. Av förarbetena till kollektivavtalslagen framgår att man räknade med att formellt olösta frågor av detta slag i princip skulle omfattas av lagen och därmed av fredsplikten. *I vissa fall behövde inte ens krav ha framställts för att avtalet skulle anses innefatta ett negativt avgörande, nämligen om det var fråga om att beröva resp tillerkänna den ena parten en rättighet som han tidigare ansetts ha resp sakna.*[4]

Sett mot denna bakgrund kan det ifrågasättas om det finns tillräckligt underlag för det i kapitel 11 (vid not 127) framförda påståendet att AD genom sin intolkning av allmänna rättsgrundsatser i kollektivavtalet möjligen utvidgat fredsplikten utöver vad lagstiftaren hade avsett vid tillkomsten av kollektivavtalslagen. Såväl den fria uppsägningsrätten som arbetsgivarens arbetsledningsrätt kan ju med stöd av decemberkompromissen 1906 ses som rättigheter som tillkommit arbetsgivaren sedan lång tid tillbaka och som gällde om inte kollektivavtalet föreskrev annat. Från arbetarhåll har dock i olika sammanhang hävdats att avsikten inte varit att utvidga fredsförpliktelsen utöver vad som mera direkt följde av kollektivavtalslagen, en uppfattning som man från socialdemokratiskt håll gav uttryck åt så sent som under riksdagsdebatten 1971 i anledning av

4 Riksdagsberättelsen 1973 s 435.

motionen om översyn av lagstiftningen på arbetslivets område.[5]

Vilken syn man än må ha på frågan om AD:s intolkning av dessa allmänna rättsgrundsatser i kollektivavtalen, så är det mera värt att uppmärksamma att ett studium av AD:s praxis ger vid handen *att en intolkning av allmänna rättsgrundsatser i kollektivavtal synes ha skett endast i fråga om arbetsgivarbefogenheter enligt § 32.* I andra fall har AD däremot inte inläst någon allmän rättsgrundsats i kollektivavtalet. Schmidt ställer två rättsfall mot varandra: AD 1947:51 och 1933:159.[6]

I domen 1947:51 förklarade AD att en lönetvist kan upptas till prövning endast när kollektivavtalet ger en vägledning hur lönen skall fastställas. Den allmänna rättsgrundsatsen att arbete skall betalas med skälig lön om tjänsteavtalsparterna inte överenskommit om lönens storlek ansågs sålunda inte höra till kollektivavtalet. I domen 1933:159 inläste däremot AD i kollektivavtalet den allmänna rättsgrundsatsen att arbetsgivaren ägde fritt uppsäga anställd. Ett annat exempel på domar där AD i avtalet intolkat arbetsgivarbefogenheter enligt § 32 är AD 1930:52. I denna dom nämns som exempel på rättigheter som är tillförsäkrade en part genom avtalet utan att vara särskilt omnämnda i detta bl a arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet samt hans rätt att ensam utan inblandning från arbetarnas sida handha affärsledningen.[7]

Schmidt konstaterar att en jämförelse mellan domarna 1947:51 och 1933:159 visar, att AD ansett sig ha *frihet att angiva* när en lucka i kollektivavtalet skall utfyllas med allmänna rättsgrundsatser. AD bestämmer vad som skall anses kollektivavtalsreglerat och därmed också fredspliktens omfattning. Schmidt hänvisar till den finske forskaren Antti Suviranta som präglat tesen att kollektivavtalet kan innehålla "dolda klausuler". Enligt AD 1933: 159 skulle således, kommenterar Schmidt, rätten för arbetsgivaren att ensam bestämma i frågor som avses i § 32 vara en "dold klausul", men enligt AD 1947:51 däremot inte regeln om lönens bestämmande efter skälighet.[8]

Man kan fråga sig vad det är som bestämt AD:s ståndpunkt att vissa allmänna rättsgrundsatser intolkas i kollektivavtal men däremot inte andra. Möjligen kan förklaringen vara den att arbetsgivaren sedan gammalt haft makten på arbetsplatsen med därav härflytande rättigheter medan arbetaren ursprungligen saknat varje rättighet med undantag av rätt till lön. Konsekvensen har då blivit att kollektivavtalen måste anses innehålla "dolda klausuler" till arbetstagarens nackdel. AD blir därmed en domstol, förutbestämd att verka i arbetsgivarens intresse. Den strid som förts om principerna om den fria uppsägningsrätten och arbetsgivarens

5 Se kap 12.1 och 12.3.2 samt Geijer s 264, 269 f, 275, 279, 285.
6 Schmidt I s 193 ff.
7 Se också AD 1943:62, 1951:52 samt 1964:5 och 24.
8 Schmidt I s 194 f.

arbetsledningsrätt belyser denna rättsskipningens funktion i vårt samhälle. I denna strid på arbetsmarknadens område möttes två skilda samhällsuppfattningar: den ena var den som legitimerade och stärkte det bestående, det kapitalistiska systemet, den andra var den emancipatoriska, den som ville ställa rätten i framåtskridandets tjänst. Detta skall närmare belysas i de följande avsnitten av detta kapitel.

14.2 Den fria uppsägningsrätten — ett utslag av kapitalägarnas makt

I det gamla bondesamhällets intresse föreskrev våra legostadgar en ettårig tjänstetid. Tjänaren åtnjöt alltså en viss trygghet i sitt anställningsförhållande. Denna trygghet hade dock mindre sin grund i husbondens omsorg om honom som människa än i dennes intresse att ha säker tillgång till arbetskraft under sådd och skörd. I industrisamhället blev tjänarenarbetarens situation en annan. Med hänvisning till liberala ekonomiska teorier krävde industriidkare och köpmän näringsfrihet och handelsfrihet. Enligt deras uppfattning var det inte ekonomiskt försvarligt att betala lön till arbetarna när maskinerna stod stilla. Det fria arbetsavtalet kom med industri- och köpmannaklassens växande inflytande att ersätta de tidigare legala avtalstyperna.

Arbetarklassens svar på den godtyckliga behandling som arbetarna utsattes för var — jämte den politiska arbetarrörelsen — fackföreningsrörelsen. En av dennas främsta uppgifter blev att hindra godtyckliga avskedanden. Men arbetsgivarna svarade med att i kraft av sin organisatoriska styrka påtvinga arbetarna § 32 som ju fastslår deras "rätt" att fritt avskeda sina anställda.

När AD började sin verksamhet var rättsläget oklart. Domstolen hade två vägar att välja mellan. Antingen den liberala-kapitalistiska vägen: arbetsavtalet var ett fritt ekonomiskt avtal som en kontrahent kunde frånträda när han så önskade. Eller den sociala vägen: arbetstagaren hade rätt till skydd mot obefogad uppsägning. AD tvekade inför avgörandet. AD:s ordförande var vid denna tid Arthur Lindhagen. Lennart Geijer skriver: "Det har uppgivits att AD:s ordförande i det längsta sökte uppskjuta ett avgörande, som han förstod skulle väcka opposition i arbetarlägret."[9] År 1932 kom emellertid som nämnts principavgörandet genom AD 1932:100, som följdes av 1933:159.

AD:s ämbetsmän blev som framgått av referaten av 1932 och 1933 års domar tungan på vågen. Geijer ser deras verksamhet i AD i ljuset av följande fakta. Ämbetsmännens uppgift i AD är främst att vara bärare av det samhällsintresse som består i kravet att ingångna avtal skall hållas

9 Geijer s 118.

och att inom rättsordningen vedertagna grundsatser skall tillämpas vid avtalens tolkning. Geijer erinrar om att rättsordningen enligt svensk domartradition utgjorde en motsägelselös enhet och att "gällande rätt" innehöll entydiga svar på alla rättsfrågor. Rättsligt nyskapande förutsattes kunna ske endast genom lagstiftning. Det var för Lindhagen helt främmande att arbetsmarknadsparterna skulle anses som de egentliga impulsgivarna och att ämbetsmännens roll skulle begränsas till att vara medlarens. En domstol kunde inte — som de statliga förlikningsmännen — ha till uppgift att jämka ihop olika meningar i kompromissens tecken.[10]

AD:s ämbetsmän såg tydligen domstolens uppgift vara att skapa social stabilitet på arbetsmarknadens område. Geijer betonar också att deras lojalitet mot lagstiftningens syfte kom fram i olika frågor. Det allmänna intresset att arbetsfreden bör bevaras har sålunda bevakats noga av dem.[11] Att de lever i ett liberalt-kapitalistiskt samhälle har satt sina spår i deras handlande. Detta framgår av bl a domarna om den fria uppsägningsrätten. De ställdes då inför valet mellan två vägar och valde under hänvisning till en som de ansåg allmän rättsgrundsats den för arbetsgivarna fördelaktiga vägen. Säkerligen förmenade de att de härvid stod över klassmotsättningarna i samhället men i realiteten slog de i de besuttnas intresse vakt om en regel som stärkte det bestående samhället och hindrade en maktförskjutning. Folke Schmidt[12] skriver:

> Vid avgörande av frågor av principiell betydelse har skilda rättsuppfattningar kommit till synes inom domstolen. Arbetsgivareledamöterna har bestämt hävdat arbetsgivarens rätt att leda sitt företag utan inblandning från arbetarnas sida, medan arbetareledamöterna velat begränsa arbetsgivarens handlingsfrihet. Med hänsyn till att den allmänna rättsliga ramen byggt på den liberala frihetsgrundvalen har arbetsgivarnas uppfattning på denna punkt som regel vunnit stöd hos domstolens ämbetsmän och arbetareledamöterna sålunda stannat i minoritet.

Utgången måste för den tidens jurister ha framstått som naturlig. De bekände sig till de rättsgrundsatser som i allmänhet gällde inom köprätten och som hade befunnits lämpliga även för det enskilda arbetsavtalet. I och med framväxten av industrisamhället hade, såsom Geijer påpekar, fabriksägarna, som inte ville betala arbetarna lön även när maskinerna stod stilla, fört legostadgans och näringsfrihetsförordningens avtalstyp åt sidan och övergått till det fria avtalet som kunde hävas efter gottfinnande om inte annat avtalats. Därtill kom att Arthur Lindhagen måste känt sig bunden av Centrala skiljenämndens uttalande i en dom 1926 att en arbetsgivare ägde "med iakttagande av den stadgade uppsägningstiden av-

10 A a s 372 ff.
11 A a s 374.
12 Schmidt I s 63.

skeda en arbetare utan angivande av skäl."[13] AD anslöt sig under skydd av teorierna om rättstillämpning och lagtolkning till de maktägandes värderingar. Ahlander framhåller att under detta skydd har jurister under århundraden kunnat handskas med rättens regler och anpassa dem efter sina etiska och politiska värderingar utan att behöva erkänna detta för sig eller andra. Han tillägger: att de lyckats härmed beror på att de omfattat sådana värderingar som varit gängse i maktägande eller tongivande grupper inom samhället.[14]

14.3 § 32 — en symbol för arbetarens ofrihet

Under de senare åren har i Västeuropa förmärkts ett starkt missnöje med de rådande produktionsförhållandena inom industrin. Detta missnöje, som främst framförs från radikalt vänsterhåll, har bl a yttrat sig i en ökning av antalet vilda strejker. Även i vårt land har denna utveckling varit tydlig. Det må vara tillräckligt att erinra om den vilda strejken vid malmgruvorna i Lappland vintern 1969—1970 och de därefter följande vilda strejkerna vid verkstadsföretag i bl a Väst-Sverige.[15] Krav ställdes på bättre arbetsmiljö och mera rättvisande löneförmåner.[16] Men kraven har kommit att sträcka sig längre än så. Arbetarna kräver frigörelse från arbetsgivarnas övermakt på arbetsplatsen eller med andra ord demokrati inom företagen.[17] Visserligen har arbetarna under de senaste decennierna kunnat nå upp till en allt högre levnadsstandard men de lever alltjämt som vi sett i större eller mindre maktlöshet under kapitalägarnas "rätt" att fritt anställa och avskeda och att leda och fördela arbetet.

14.3.1 1923 års utredning om industriell demokrati

Problematiken är ingalunda ny. Redan 1923 hade sålunda en utredning om industriell demokrati under Wigforss' ledning tagit upp frågan om fackföreningarna och den industriella demokratin. Utredningens synpunkter är synnerligen intressanta då de problem som då diskuterades ligger nära dagens. I dess betänkande[18] hette det bl a:

Den fackliga rörelsens krav hade i mycket stor utsträckning varit krav på en bättre ekonomisk ställning för arbetarna. Vid sidan av detta krav fanns också ett annat som knöt samman fackföreningsrörelsen med strävan mot industriell demokrati, nämligen kravet att skaffa arbetaren *ökad*

13 Geijer s 113 f, Centrala skiljenämndens dom s 117.
14 Ahlander s 11.
15 Schiller LO s 372, 383.
16 Se t ex Anderssons arbete om vilda strejker.
17 Edlund AD s 459, mot 1971:155.
18 SOU 1923:29.

självständighet och *större frihet*. Ty dessa naturliga mänskliga värden ingick utan allt tvivel, likaväl som en bättre ekonomisk ställning i den av fackföreningsrörelsen åsyftade höjda levnadsstandarden. Detta innebar för arbetaren att inte *andra* skulle bestämma över alla hans handlingar i arbetet. Svårigheterna att ge livet utanför arbetsplatsen ett rikt och värdefullt innehåll hängde inte så litet samman med arbetets egen karaktär av enformigt släp eller rutinarbete. Ville man ge arbetet mening måste det bli genom att foga in det i ett större och av arbetaren insett sammanhang. Han måste få kunskap om sitt arbetes förutsättningar och ändamål. Den klyfta som den moderna industrin skapat mellan de olika detaljerna i produktionen och själva produktionsresultatet måste först åtminstone i tanken utfyllas. Men initiativet, omdömet, valet kom inte tillbaka som livande moment om inte arbetaren fick vara med och bestämma på de punkter där processerna sattes i gång i vilka han sedan fick ta utförande del. Ansvar för produktionen i vidaste mening kunde arbetaren inte lära känna förrän de allmänna riktlinjerna för industriföretagets ledning kom inom räckhåll för hans iakttagelse och inflytande.[19]

Vidare anförde utredningen: *Man kunde inte i längden förkunna jämlikhet i statens styrelse, politisk demokrati, som den enda styrelseform, värdig fria människor, och samtidigt förklara det för en oföränderlig institution att inom industrin en grupp ägare med ärftlig rätt skulle bestämma över tusentals arbetares dagliga liv.*[20]

I direktiven till utredningen hette det att fråga var om

> en nygestaltning av förhållandet inom industrien och jämförliga företag mellan produktionsmedlens ägare, produktionens tekniska ledare och de i produktionen i olika ställningar medverkande, varigenom åt dessa sistnämnda grupper skulle beredas ett tryggat inflytande på vederbörande företags förvaltning och allmänna utveckling, och därigenom främja en nu ofta saknad solidaritet hos industriens arbetare med den produktion som deras arbete skapar.

Utredningen preciserade emellertid inte hur denna nygestaltning skulle ske.

Sedan 1923, då utredningen framlade sitt betänkande, har åtskilliga av de problem som föll under utredningens uppdrag lösts genom lagstiftning eller avtal, och därigenom har arbetsgivarens ensamrådande i åtskilliga hänseenden begränsats. Sålunda har arbetstiden reglerats, semesterrätten lagfästs, arbetarskyddet förbättrats, anställningstryggheten säkerställts i vissa avseenden osv.[21] Men alltjämt sitter kapitalägarna kvar i stort sett

19 A a s 24, 28, 33 f.

20 A a s 36.

21 Om den principiella syn som präglat det fackliga arbetet med företagsdemokratifrågorna hänvisas till betänkandet *Fackföreningsrörelsen och företagsdemokratin* till LO-kongressen 1961 och till *Demokrati i företagen*, Rapport till LO-kongressen 1971.

i orubbat bo. Reformerna har främst avsett de anställdas grundtrygghet men inte maktfördelningen inom näringslivet. Här är inte platsen att söka utreda anledningarna till att maktfördelningen i stort sett inte ändrats. Enligt klassisk marxistisk syn är inte någon ändring att vänta: ägarna av produktionsmedlen behärskar statsmakterna.

14.3.2 1969 års LO-utredning om företagsdemokratin

År 1969 tillsatte landssekretariatet en kommitté med uppgift att utarbeta ett förslag till fackligt handlingsprogram för företagsdemokratins vidareutveckling. Kommitténs uppdrag var att utarbeta förslag till ökat arbetstagarinflytande på alla nivåer i företaget, från den enskildes inflytande på sin egen arbetssituation till ett fackligt inflytande på företagspolitiken i stort. Särskild uppmärksamhet skulle ägnas åt de hinder som låg i arbetsgivarens rättigheter enligt § 32. I kommitténs rapport till LO-kongressen 1971 *Demokrati i företagen* återfinner man mycket av de tankegångar som präglade 1923 års utrednings betänkande. I rapporten heter det sålunda bl a:

Arbetarrörelsen växte fram som en reaktion mot det klassamhälle industrialismen skapade under andra hälften av 1800-talet. I kampen för ekonomisk och social rättvisa och politiskt inflytande ingick rörelsens fackliga och politiska delar en naturlig förening och samverkan. Enligt LO-stadgarnas första paragraf hade den fackliga rörelsen att medverka till en samhällsutveckling på grundval av politisk, social och ekonomisk demokrati. Det gällde att låta demokratins värderingar sätta sin prägel på människornas inbördes relationer. Dessa demokratiska värderingar kunde uttryckas som en strävan till frigörelse, självständighet och jämlikhet. Hela den fackliga verksamheten kunde ses som en sådan strävan. Kampen för organisationsrätten och rätten att sluta kollektiva avtal gällde ytterst friheten att föra den ekonomiska och sociala kampen med egna medel. Samtidigt kunde den enskilde arbetstagaren genom sin organisation frigöra sig något från beroendet av arbetsgivaren. Kampen för den politiska demokratin gällde arbetarklassens frigörelse ur det politiska förtryck den var utsatt för. Kommittén fortsätter:[22]

I denna frigörelse- och jämlikhetssträvan kan inte samhället indelas i snävt avgränsade sektorer. Har demokratins grundvärderingar en gång accepterats som riktlinjer för samhällets förändring och utveckling på ett område, går det inte att sätta gränser för dessa värderingar på andra områden. För individen är livet en helhet. Det finns inte skarpa skiljelinjer mellan arbete, ekonomi, kultur och social ställning och behandling. Sett från den enskildes perspektiv måste frigörelse- och jämlikhetssträvandena pågå ständigt och inom alla sektorer av samhällslivet.

22 Rapport 1971 s 49 ff, citat s 51.

Kommittén anför vidare: Företagsorganisationen hör till samhällets mest auktoritära sociala miljöer. På punkt efter punkt skapar och upprätthåller den sådana relationer som man i samhället i övrigt strävar efter att bryta ned.

I stället för att skapa så goda förutsättningar som möjligt för den enskilde att medverka i utformningen av sin egen och samhällets framtid och ta ansvar för denna, stimulerar företagsorganisationen till anpassning och lojalitet och tar ifrån den enskilde ansvar för annat än en del av det egna arbetsresultatet.

I stället för att grunda ledarskap på förtroende bygger ledarskapet i företagsorganisationen på en viss utbildning eller fackmässig kompetens och att ledaren har en serie påtryckningsmöjligheter gentemot medarbetarna.

I stället för att söka sprida information till så många som möjligt används i företagsorganisationen informationssystem som befrämjar central styrning och försvårar inflytande underifrån.

I stället för att skapa jämställdhet mellan individerna skapar företagsorganisationen systematiskt olika kategorier av arbetstagare med skarpa gränser emellan.

Ett av de viktigaste målen i demokratiseringen av företagen var enligt kommittén att bryta ned detta auktoritära organisationsmönster och ersätta det med andra organisationsformer anpassade till de relationer mellan människorna som demokratiseringen i hela samhället skapar.[23]

Från arbetsgivarnas sida vill man gärna förneka att det föreligger en dualism mellan kapital och arbete. Symptomatisk för en sådan uppfattning är den skrift *Samarbetet i framtidens företag* som en referensgrupp inom SAF utarbetade 1965. Skriften innehöll, såsom Schiller påpekar, den programmässiga utformningen av en avhandling av Eric Rhenman om organisationsteorins tillämpbarhet i debatten om arbetslivets demokratisering. Referensgruppen utgick från Herbert Tingstens tes om ideologiernas död. Någon motsättning mellan kapital och arbete skulle inte föreligga, ett synsätt som, såsom Schiller understryker, leder fram till att den nuvarande rollfördelningen mellan arbetsgivare och arbetare bör bibehållas. Målsättningen för företaget skulle vara ökad produktivitet, arbetstillfredsställelse och intressebalans. Företagsledningens roll skulle vara att medla mellan intressenternas — dvs leverantörernas, kundernas, de anställdas och ägarnas — krav. Intressebalans rådde när varje intressegrupp hade möjlighet att få sina rimliga krav framförda och beaktade. Denna uppfattning delades emellertid ingalunda på fackföreningshåll. I ett 20-punktsprogram utgick man sålunda från motsatsställningen mellan kapital och arbete med krav på att dessa skulle göras mer likvärdiga.[24]

Vid en demokratisering av företagen blir frågan om bibehållandet av § 32 en nyckelfråga, eftersom dess vara eller icke vara gäller makten på

23 A a s 57.
24 Schiller LO s 359 ff.

arbetsplatsen. Det är ju framförallt arbetsgivarens arbetsledningsrätt som hindrar en demokratisering av arbetslivet.[25] Inom fackföreningsrörelsen blev man under 1960-talet alltmer övertygad om att SAF inte ville gå med på att genom avtal slopa de privilegier som § 32 ger arbetsgivarna. Uttalandet av SAF:s verkställande direktör att demokratin inte hör hemma inom företagen och att SAF inte frivilligt går med på någon maktuppdelning (kap 12.3.1) visar att det inte är möjligt att avtalsvägen överbrygga den klyfta som finns mellan arbetsgivare och arbetare, betingad av den ensidiga äganderätten till produktionsmedlen. Denna inställning har klart kommit till uttryck i den kritik som från SAF:s sida riktats mot utredningsförslaget om lagstiftning om tryggad anställning (kap 12.2.4).

14.4 Arbetsdomstolens roll

Det kanske mest iögonenfallande vid läsningen av kapitel 12 är den passivitet som arbetarrörelsen visat när det gällt frågor som berört § 32. Först efter 30 år får fackföreningsrörelsen, såsom Schiller framhåller, genom Saltsjöbadsavtalet något inflytande över uppsägningarna, och det skulle dröja ytterligare 30 år innan LO för fram krav på begränsning av arbetsgivarnas arbetsledningsrätt. Härvid har en fruktan för lagstiftning spelat en betydande roll. Ännu på SAP:s kongress 1968 anser Krister Wickman och Clas-Erik Odhner att avtal är att föredra framför lagstiftning.[26] Lönefrågorna har ansetts mera betydelsefulla än frågor om uppsägningsrätt och arbetsledningsrätt. Först i samband med den hårdnande rationaliseringstakten och de allt snabbare strukturförändringarna inom industrin med de därav följande sociala konsekvenserna i form av arbetslöshet och växande yrkesrisker och de stigande kraven på ett värdefullt mänskligt liv inte endast på fritiden utan även i arbetslivet kräver arbetarrörelsen lagstiftning. Härtill bidrar givetvis arbetsgivarnas ovilja att avtalsvägen i någon väsentlig mån efterge sin makt, i varje fall i fråga om arbetsledningsrätten.[27] I 1960-talets mera kärva klimat, skapat av den industriella utvecklingen, håller samarbetsviljan på att brytas sönder. Arbetstagarna skärper sina krav på medbestämmande och företagsdemokrati.

Mot denna bakgrund synes det förklarligt att man först under senare år har blivit medveten om den roll som AD spelat och spelar när det gäller fastläggandet av de rättsliga ramarna för den fackliga kampen. Som Edlund framhåller i sin uppsats "Perspektiv på arbetsdomstolen" har man från rättsvetenskapligt håll inte anfört någon generellt syftande kritik mot AD utan har inställningen snarare varit starkt erkännsam utom i begrän-

25 A a s 361 f, 380 f.
26 A a s 386.
27 A a s 385 ff.

sade avseenden. Emellertid riktas nu en kritik mot de principer som AD utbildat på skilda områden.[28] Av vad som förut anförts gäller kritiken fredsplikten, den fria uppsägningsrätten, arbetsledningsrätten, avtalstolkning och bundenhet vid äldre prejudikat och rättsuppfattningar. AD:s roll har med andra ord i realiteten — medvetet eller omedvetet — varit inte bara att skapa lugn på arbetsplatserna utan att med hjälp av de arbetsrättsliga reglerna slå vakt om den rådande maktfördelningen.[29]

Denna AD:s roll är inte unik på något sätt. Folke Schmidt skriver.[30]

> Ett gemensamt kännetecken för rättsbildning genom domstolarnas praxis är att blicken riktas bakåt. Satsen att domaren skall tillämpa gällande rätt betyder ju ett krav att den nyskapade rättsregeln skall ha haft sin motsvarighet i en rättsprincip eller i ett socialt handlingsmönster givet redan i det förflutna. Domstolarnas funktion är därför snarare att bevara det gamla i vårt samhällsskick än att reformera genom att förmå människorna att anpassa sig efter nya handlingsmönster.

I ett föredrag i februari 1973 granskade Lennart Geijer detta problem och anförde bl a följande: Vare sig man accepterade denna beskrivning eller inte var det påtagligt att det fanns områden där det förelåg en diskrepans mellan rättstillämpning och allmänt tillämpade handlingsmönster. Ju längre tiden gick utan att lagstiftaren ingrep desto mer uppenbart blev detta. Det var angeläget att föråldrade rättsregler inte släpade med på grund av domstolspraxis tillkommen genom att domstolen riktade blicken tillbaka i tiden i stället för att förmå människorna att anpassa sitt handlande efter utvecklingen.[31] Edlund är inne på samma tankegångar och skriver:[32]

> I själva verket ligger det ju i öppen dager att AD:s rättstillämpning i en rad hänseenden byggt under de primära betingelserna för arbetsgivarens ställning som avtalspart. Tidigt framvuxna uppfattningar och handlingsmönster som dominerats av de kapitalägandes intressen och samhällssyn har genom domstolens normgivning utsatts för ett förstärkande inflytande.

Ur marxistisk synvinkel kan arbetsdomstolens roll beskrivas på följande sätt: Det svenska samhället karakteriseras liksom andra kapitalistiska samhällen därav att den helt övervägande delen av befolkningen inte själv äger produktionsmedlen och därför är tvungen att sälja sin arbetskraft till ägarna av dessa för att tjäna sitt uppehälle. Värdet av det utförda arbetet är större än värdet av den lön som arbetaren uppbär. Detta mer-

28 Edlund AD s 463 f. Jfr Tore Sigeman i anmälan i SvJT 1973 s 322 av *Labor Courts and Grievance Settlement in Western Europe.*

29 Jfr Edlund AD s 469 ff.

30 Folke Schmidt: "Kring tjänsteavtalets rättskällor" (i Minnesskrift utgiven av juridiska fakulteten i Stockholm 1957) s 203 ff, citat s 233.

31 Anförande i Juridiska föreningen i Lund 22.2.1973 om "Domstolarna i dagens samhälle" (stencil).

32 Edlund AD s 469, jfr s 464, 466.

värde tillägnar sig produktionsmedlens ägare som profit. Arbetaren är föremål för "utsugning". Sålunda står samhällets två huvudklasser mot varandra med motsatta och oförenliga intressen: på den ena sidan arbetarklassens intresse att sälja sin arbetskraft så dyrt som möjligt, på den andra kapitalistklassens intresse att köpa arbetskraften så billigt som möjligt. Denna klasskamp framträder klarast på den enskilda arbetsplatsen i form av kamp om löner och andra arbetsvillkor. Arbetarklassens mest effektiva vapen är strejken, eftersom de dyrbara produktionsmedlen då tvingas att stå stilla och inte avkastar någon profit. Det är här som det arbetsrättsliga systemet och arbetsdomstolen kommer in i bilden. Genom bestämmelserna i KAL och AD:s praxis har strejkvapnet gjorts närmast ineffektivt.[33] Men framhåller Edlund det är inte nog med att stridsrätten beskurits. Arbetsgivarens fria beslutsbefogenheter verkar begränsande även på förhandlingsrätten.[34]

Förhandlingsrätt innebär skyldighet för motparten att vid sammanträde för förhandling ange och motivera sin ståndpunkt i sak och om så behövs lägga fram förslag till frågans lösning. På det område där arbetsgivaren är suverän är emellertid denne enligt vad AD antagit inte ens skyldig att redovisa skälen för en åtgärd, än mindre diskutera det befogade i sitt handlande.

Även arbetsgivarens tolkningsföreträde kritiseras hårt av Edlund. Regeln diskriminerar i hög grad arbetstagaren, då alternativet med rättegång som korrektiv mot felaktig avtalstillämpning av praktiska skäl inte kan komma ifråga annat än högst undantagsvis. Tolkningsföreträdet ger därmed arbetsgivaren möjlighet att utvinna mer av ingånget avtal än arbetstagarparten.[35] Edlund framhåller att det dock inte varit att begära att AD skulle gå i spetsen för sådana djupgående förändringar i maktrelationerna mellan arbetsgivare och arbetstagare som man på arbetstagarsidan inte kunnat eller inte varit beredd att med kraft söka genomdriva förhandlingsvägen. Men vad Edlund vänder sig mot är att AD inte ens varit benägen att "följa med på den nivå som motsvarats av de avtalsmässiga positionsförflyttningar som faktiskt ägt rum."[36] Härtill kan tilläggas att en längre gående kritik kanske kan sägas vara missriktad, främst med hänsyn till att LO ända till mitten av 1960-talet höll fast vid avtalslinjen och avböjde lagstiftning. Att under sådana förhållanden vänta att AD skulle lämna knäsatta allmänna rättsgrundsatser synes ha varit att begära för mycket även om — med tanke på utvecklingen mot ett allt starkare hänsynstagande till arbetstagarens anställningstrygghet — AD kan sägas ha varit alltför fastlåst vid sina tidigare ställningstaganden.[37]

33 Jfr Arbejdsretten s 112 ff.
34 Edlund AD s 470.
35 A a s 471.
36 A a s 477 f, se också s 474.
37 Se t ex AD 1967:17, Edlund AD 472, 474.

Det har sagts att arbetsrätten befinner sig i en kris. Denna kris är i hög grad betingad av de växande kraven på en demokratisering av arbetslivet. När man från arbetstagarhåll ställer krav på "förbud mot § 32", gäller det ytterst en förskjutning av makten från arbetsgivarna till arbetstagarna. De 1969 och 1971 tillsatta statliga utredningarna tillgodoser en önskan att avveckla arbetsgivarens privilegier och skapa demokrati även inom arbetslivet. För att nå detta mål måste bl a betingelser skapas för en rättsbildning som, enligt Edlund, har en rörligare och rikare ändamålsbestämd karaktär men som ändå kan fylla prejudikatsfunktioner.[38]

I detta sammanhang är av intresse den roll som den västtyska Bundesarbeitsgericht — den högsta av de västtyska arbetsrättsliga specialdomstolarna — spelar för rättens "Fortbildung". Den tyske rättsvetenskapsmannen Thilo Ramm kritiserar sålunda yrkesdomarna i Bundesarbeitsgericht bl a för att de i sin rättstillämpning skulle "förhålla sig alltför fritt i relation till såväl lagar som avtal i avsikt att främja av dem själva utvalda syften, efter vad man förstår främst fred på arbetsmarknaden och stabilitet i samhällsekonomin". Sigeman lämnar en förklaring till domstolens handlande. Den västtyske lagstiftaren uppges sålunda ha hållit sig påtagligt passiv på fredspliktsrättens område. Detta har enligt Sigeman uppfattats som en uppfordran till Bundesarbeitsgericht att leda rättsutvecklingen. Som formell grund för dess aktiva agerande brukar åberopas ett stadgande i Arbeitsgerichtsgesetz § 45 som säger att Grosser Senat i Bundesarbeitsgericht — som närmast motsvarar plenum i svenska HD — har att avgöra rättsfrågor bl a då så krävs för rättens "Fortbildung". Här synes det alltså finnas en förebild för den friare rättsbildning på arbetsmarknadens område som Edlund efterlyser. Ramm är dock kritisk mot den roll som Bundesarbeitsgericht påtagit sig då dess rättsskipning skulle avvika från strikt legalitet och varit mer än tillbörligt fri i sin rättstillämpning. Här har dock enligt Ramm doktrinen ett medansvar: arbetsrätten i Västtyskland skulle fortfarande lida av att rättsvetenskapen under nazistregimen förlorade sin vänsterflygel och därmed anknytningen till arbetarrörelsen.[39]

Som framgått av det anförda handhar AD ett arbetsrättsligt system, till stor del utformat av AD själv. Systemet bygger på den liberala fiktionen om "arbetets frihet" och det fria avtalet mellan två likställda parter. Domstolen har, skriver Edlund, "framträtt som ytterligt hårt fixerad vid den doktrin med rötter både i statsrättslig maktfördelningsfilosofi och i liberalistiska tankegångar som går ut på att det inte är domstolarnas sak att initiera reella rättsförändringar". Detta skulle enligt AD vara en uppgift för lagstiftaren i den mån inte parterna genom egna dispositioner kan

38 Edlund AD s 478.
39 Ramm s 150 ff. Se referat av Sigeman i SvJT 1973 s 318 ff (se not 28).

sörja för en omreglering.[40] Lagstiftarna och rättsskiparna må vara medvetna om systemets grund eller inte men detta är ett av de instrument varigenom arbetsgivarna behåller sin makt över arbetarna. Restriktionerna i strejkrätten, vakthållningen kring arbetsgivarnas arbetsledningsrätt och tolkningsföreträde talar sitt klara språk. AD är därför i realiteten en klassdomstol och en av klasskampens mest tydliga uppenbarelseformer.[41]

40 Edlund AD s 476 f.

41 Jfr Arbejdsretten s 115. Enligt Sten Carlsson (Carlsson-Rosén II del 10 s 70) har AD inte blivit något klasspolitiskt instrument.

KAPITEL 15

Lagstiftningens syfte. Dess försvarare och motståndare

I detta kapitel lämnas några synpunkter på de motiv som låg bakom lagstiftningen och vilka som försvarade resp bekämpade denna.

15.1 Lagstiftningens syfte

15.1.1 Munkorgslagen

Vid 1948 års strafflagsrevision upptogs SL 10:14 — munkorgslagen — i nära oförändrat skick i SL 11:5 som nu motsvaras av BrB 16:5. Det har därför ett alldeles särskilt intresse att granska de motiv som åberopades vid munkorgslagens tillblivelse och vid förslagen till dess utbyggnad.

När frågan 1887 väcktes om bestraffning av offentlig uppmaning till våld å person eller egendom, bestraffade gällande lag endast offentlig uppmaning till vissa slag av förräderi och till uppror även när uppmaningen inte haft straffbar verkan. Offentlig uppmaning till andra brott kunde inte bestraffas med mindre brott följt på uppmaningen och denna kunde betraktas som anstiftan till brottet.[1] Nya lagberedningen motiverade sitt förslag 1887 till SL 10:14 med att det förelåg behov av rättsligt skydd mot offentliga uppmaningar att bryta samhällsordningen. Tanken var att skapa ett skydd mot socialistagitationen. Beredningen ansåg att detta skydd kunde uppnås med ett stadgande om straff för uppmaning till brott som innefattade *våld å person eller egendom*. Denna begränsning kan vid ett första påseende synas svårförklarlig, då lagrummet därigenom knappast, såsom avsikten var, kunde bli ett effektivt instrument mot den socialdemokratiska propagandan. Justitierådet Örbom hävdade detta genom att framhålla att lagrummet inte träffade den egentliga faran: det var inte användbart mot planmässiga strävanden att upphetsa en samhällsklass mot andra och undergräva den bestående stats- och samhällsordningen. Även socialdemokraterna ansåg att stadgandet, om det tolkades efter bokstaven, var hjälplöst mot den socialdemokratiska agitationen (kap 4.2.1). Förklaringen

1 Hagströmer del I s 325.

till att Örboms krav på en vidare bestämmelse inte tillmötesgicks är förmodligen att man funnit lagrummet tillräckligt för att möta den anarkistiska propagandan. Anarkisterna hotade att omstörta samhället med våld. Och — vilket förmodligen var anledningen till den utformning som SL 10:14 fick 1887 — de hotade stundom med att i den sociala kampen använda mord och stöld.[2] Lagrummet hade alltså en politisk grund och kunde därför — såsom man också på radikalt håll uppfattade det — ses som ett försök av de konservativa krafterna i landet att tysta en radikal opposition mot det bestående samhället. Det är mot denna bakgrund som man har att söka förstå liberalernas motstånd mot stadgandet och deras uppfattning att detta var en av länkarna i den kedja med vilken man ville klavbinda svenska folkets yttrandefrihet. Även Örboms uttalande under debatten om lagrummets utbyggnad 1889 att stadgandet innebar ett godkännande av principen att med lagstiftningens hjälp undertrycka socialistagitationen blir mot denna bakgrund förklarligt.[3]

Tyngdpunkten i Örboms förslag 1889 låg i dess förbud mot en speciell form av uppvigling, nämligen offentlig uppmaning eller annat försök att förleda till åtgärd som innebar hot mot samhällsordningen eller fara för dess bestånd. Med stöd av den föreslagna bestämmelsen skulle uppenbarligen enligt dess ordalag ha kunnat bestraffas inte endast uppmaning att med våldsamma eller andra olagliga medel omforma det bestående samhället utan även framförande av reformkrav på dittills fullt legala vägar, exempelvis genom motioner i riksdagen. Örbom kunde knappast ha valt en formulering som mera utmanade den liberala oppositionen i riksdagen. I propositionen ville han visserligen göra gällande att utformningen av lagrummet med önskvärd tydlighet utmärkte att regeringen inte avsåg att lägga hinder i vägen för en sansad granskning och kritik av samhällsförhållandena eller för yrkandet på reformer. En jurist i Örboms ställning kan emellertid inte ha varit omedveten om det tilltänkta lagrummets bokstavliga innehåll. Man kan fråga sig varför han inte nöjde sig med att utforma lagrummet så, att det bestraffade agitation i syfte att *med våldsamma eller andra lagstridiga medel* omstörta eller förändra den rådande stats- och samhällsordningen. Ett sådant förslag skulle att döma av vissa uttalanden av liberala andrakammarledamöter förmodligen ha vunnit riksdagens godkännande. Men förklaringen till Örboms inställning är sannolikt att han önskade ett lagrum som gick längre än så. Detta kan utläsas av hans anförande till statsrådsprotokollet och särskilt av hans uttalande att meningen med de föreslagna bestämmelserna var att genom straffhot förebygga sådana falska, vrängda eller våldsamma framställningar som syftade till att hos den oerfarna, okunniga mängden väcka eller underblåsa en mot samhällsordningen eller andra samhällsklasser

2 Magnusson del 2 s 173 ff.
3 S. 64, 67 ovan.

fientlig sinnesstämning, *ägnad* att framkalla våldsgärningar och andra förbrytelser. Uppenbarligen såg Örbom i den socialdemokratiska propagandan ett hot mot den härskande samhällsklassen. Det var faran för en omdaning av samhället i socialistisk riktning, vare sig denna skedde med fredliga eller våldsamma medel, som måste ha bestämt utformningen av Örboms förslag. Härpå tyder även det uttalandet av Örbom att enligt varje oförvillat rättsmedvetande liksom enligt lagens anda och mening var de socialdemokratiska agitationerna redan brottsliga. Hans obalanserade, närmast hysteriska angrepp på socialdemokratin vittnar om hans avsikter. Demagogin har förmodligen sällan givits ett sådant utrymme i en proposition.

Den av Örbom föreslagna bestämmelsen om "förbud" mot uppvigling till åtgärd som innebar hot emot samhällsordningen eller fara för dess bestånd var, såsom dess kritiker framhöll, så vagt utformad att det var möjligt att med den träffa varje kritik av det bestående samhället, inte endast den socialistiska — såsom avsikten var — utan även den liberala. Kritiken var helt berättigad. Andra kammarens motstånd kunde heller inte övervinnas med Örboms bedyrande att avsikten inte var att hindra en sansad granskning och kritik av samhällsförhållandena eller yrkandet på reformer. Den föreslagna lagtexten talade ett annat språk. Med den av Örbom föreslagna skrivningen skulle användningen av vilket medel som helst för ändring av statsskicket ha kunnat bestraffas.

Det blev den första liberala regeringen Staaff som 17 år senare skulle komma att ge SL 10:14 dess slutliga utformning. Stadgandet i dess lydelse av 1899 ansågs inte tillräckligt för att skydda samhället mot missbruk av yttrandefriheten. Förutom en skärpning av straffskalan från fängelse (i högst två år) till fyra års straffarbete ändrades lagrummet så att det uttryckligen blev tillämpligt även på den "uppeggelse" som använde andra medel än den direkta uppmaningen. En sådan tillämpning kunde enligt propositionen visserligen härledas redan ur 1889 års lydelse men framgick inte med erforderlig tydlighet. Utöver att man ville skydda samhället mot missbruk av yttrandefrihet sades i propositionen inget om anledningen till skärpningen av lagrummet. Av debatten i andra kammaren framgår att det närmast var den anarkistiskt-ungsocialistiska propagandan — även om lagförslaget också hade en udd mot socialdemokratin — som var anledningen till den ifrågasatta skärpningen. Att så var fallet framgår av Staaffs bekanta Eskiltunatal strax efter storstrejken 1909.[4]

15.1.2 **Inskränkningarna i församlingsfriheten**

Bestämmelserna i 1868 års ordningsstadga och 1855 års landshövdingeinstruktion öppnade möjligheter för myndigheterna att stoppa för dem

4 Se Palme: Storstrejken s 16 ff.

och de kretsar de tillhörde misshaglig propaganda. Om detta var förenligt med bestämmelsernas ursprungliga syfte har inte kunnat utrönas. Det finns emellertid anledning att hålla i minnet hur begränsad församlingsfriheten länge var i vårt land. Hur man från myndigheternas sida missbrukade bestämmelserna för att hindra den socialistiska propagandan framgår klarast av utlåtandet av andra kammarens första tillfälliga utskott 1891 (kap 4.3.1, 4.3.2). Myndigheternas avsikt var tydlig nog.

Intressant är att följa den diskussion om krav på församlingsfrihetens lagfästande, helst i grundlag, som övergreppen utlöste, då den avslöjar de härskandes motiv (kap 4.3.2, 5.7.3 och 6.3). Kravet på sådant skydd mötte i första hand motstånd från konservativt håll. Argumenten mot ett "absolut" grundlagsskydd var av tre slag, påminnande om dem som i dag i grundlagsdebatten åberopas mot ett grundlagsfästande av de mänskliga fri- och rättigheterna.

För det första hävdades sålunda länge att församlingsfriheten var "given" och att det därför inte behövdes något skydd för den i lag eller grundlag. Rättigheten ansågs inte hotad. I den i dag aktuella grundlagsdebatten understryks att den yttersta garantin för våra fri- och rättigheter är demokratins förankring i folkopinionen. Eller med justitieminister Lennart Geijers ord: det främsta skyddet mot övergrepp ligger i det demokratiska systemet som sådant med fritt arbetande politiska partier som slår vakt om de grundläggande politiska rättigheterna, med fria val som bygger på allmän och lika rösträtt, med behandling i riksdagen av lagförslag och med en vidsträckt allmän debatt.[5] Man har all anledning att sätta tro till dem som i dag hävdar denna mening men knappast till dem som i arbetarrörelsens barndom hänvisade till att församlingsrätten var given. Det må räcka att hänvisa till den hållning som sådana framstående konservativa företrädare som Patric Reuterswärd, Axel Bergström och Herman Rydin intog till församlingsfrihet och yttrandefrihet (kap 4.2.2, 4.3.2).

För det andra fruktade man från konservativt håll att ett grundlagsfästande av församlingsfriheten skulle skapa svårigheter för statsmakterna att ingripa mot "orostiftare", främst de socialistiska agitatorerna. Man menade därför att de administrativa myndigheterna måste ha befogenhet att skydda den lagliga ordningen, en möjlighet som skulle berövas dem om de inte kunde kontrollera rättigheten (kap 4.3.2).

För det tredje åberopades liksom i dag de stora tekniska svårigheter som ansågs förbundna med ett i grundlag förankrat skydd om samtidigt statsmakterna skulle ha utrymme för behövlig handlingsfrihet, bl a med hänsyn till praktiska förhållanden (kap 6.3).

5 Prop 1973:90 s 192 ff, KU 26 s 40.

15.1.3 Åkarpslagen

Den drivande kraften bakom Åkarpslagen var önskan från arbetsgivarhåll om arbetsfred. Detta betydde att udden riktades mot arbetarrörelsen, vilket kan utläsas av lagutskottets uttalande 1899 vid lagens tillkomst att det var nödvändigt att stävja det ofog som fackföreningsledare drev genom att framkalla eller befordra oberättigade och skadliga arbetsinställelser. Lagen måste, sades det vidare, träda emellan för att de arbetare som inte ville tjäna socialister och agitatorer skulle få behålla sin frihet, en konservativ uppfattning som liberalerna efter hand närmade sig. Man ville skydda arbetarna mot fackföreningarnas och strejkledarnas inflytande, ett argument som var gångbart in på 1930-talet (kap 5.2, 5.3.2). Lagen slog mot solidariteten i arbetarleden, den enda kraft som kunde uppväga arbetsgivarnas övertag i kampen om inflytandet på arbetsplatsen.

I syfte att slå sönder strejkerna sattes straffet så högt att häktning möjliggjordes. Genom häktning av strejkledarna kunde nämligen arbetsplatserna pacificeras och skapades möjlighet att strypa strejkerna i dess linda. Härtill bidrog att brottet lades under allmänt åtal (kap 13.1.4).

Motiven till lagen doldes stundom bakom ett tal om nödvändigheten att slå vakt om principen om arbetets frihet. Mot arbetarnas krav på solidaritet i kampen ställdes den liberalistiska principen om den enskildes frihet. De "arbetsvilliga" strejkbrytarna, ansågs sålunda böra skyddas mot fackföreningarnas och strejkledarnas inflytande: den som ville arbeta hade rätt därtill. Däremot höll man på borgerligt håll tyst om att arbetaren saknade skydd mot arbetsgivarens åtgärder. Det var länge inte ovanligt att arbetare avskedades därför att de var fackligt organiserade eller tvingades att lämna sin fackliga organisation om de ville behålla sitt arbete. Statsminister Boströms uttalande 1899 är signifikativt för hur man i ledande borgerliga kretsar uppfattade principen om "arbetets frihet": Boström sade sig inte kunna finna att arbetarnas föreningsfrihet var hotad. Vad arbetsgivarna önskade var ju endast att arbetarna inte tillhörde föreningar som var knutna till det socialistiska partiet (kap 5.1). I realiteten betydde "arbetets frihet" litet. Kampen gällde makten på arbetsplatsen.[6] Oorganiserade arbetare var i denna kamp lättare att komma till tals med än de fackligt organiserade, och därmed var arbetsgivarnas ställningstagande klart.

15.1.4 Det enskilda arbetsavtalet och legostadgan

Allteftersom arbetarrörelsen växte i styrka ökade oron bland arbetsgivarna och krav framfördes på skydd för "arbetets frihet". Att denna ansågs hotad genom arbetarnas åtgärder kan utläsas av bl a uttalanden av 1899 års arbetsavtalskommitté. Den fann det vara angeläget att hos

6 Wallén s. 21 f.

arbetarna skapa respekt för arbetsavtalet och såg fackföreningarna som orsak till strejkerna. I rättsligt avseende låg faran i arbetarnas oförmåga att ersätta arbetsgivarna den skada som dessa kunde lida genom strejkerna. För ett ingripande mot arbetarna mobiliserades även sedliga och nationalekonomiska skäl (kap 10.1).[7] Det gällde alltså att skapa ett skydd för det enskilda arbetsavtalet, dvs i realiteten för arbetsgivaren. Detta var uppenbarligen det egentliga motivet bakom den tänkta lagstiftningen, mindre omsorgen om friheten. Från arbetarhåll uppfattades kommitténs förslag som ett hot mot arbetarsolidariteten och arbetarnas fackliga organisationer. De båda juristerna Åkerman och Olin, som senare fick uppdraget att utarbeta förslag till arbetsavtalslagstiftning, stämplade förslaget som ensidigt och bestämmelsen i detta att avtalet också skulle skyddas mot arbetsgivarnas avtalsbrott som en skenmanöver.

I fråga om synen på legostadgans vara eller icke vara sökte man också dölja de verkliga motiven bakom ett tal om att arbetarna måste skyddas, men nu mot övergrepp av arbetsgivarna. Vid denna tidpunkt, slutet av 1910-talet och första hälften av följande decennium, måste fientligheten mot fackföreningsrörelsen iklädas en annan dräkt än i seklets början. Om stadgan avskaffades skulle de oorganiserade arbetarna stå utan skydd, hette det sålunda bl a. Det reella motivet för dem som önskade ha kvar stadgan var emellertid att de uppfattade denna som ett hinder för stridsåtgärder från arbetarnas sida under sådd och skörd. Man fruktade att de fackliga organisationerna skulle vinna utbredning också på landsbygden. Det må tilläggas att oppositionen var mest märkbar i de landsdelar där småjordbruket var förhärskande och fördes av högermän och lantbrukare. Efter hand kom det emellertid att stå allt klarare att kollektivavtalen gav nödig fasthet åt avtalsförhållandena och att uppfattningen att stadgan gav avtalsskydd inte var särskilt väl grundad, och stadgan upphävdes helt (kap 10.2, 11.3.2).

15.1.5 **Kollektivavtalslagen**

Det kan knappast råda någon tvekan om att arbetsgivarnas syfte med en lagstiftning på arbetsmarknadens område — sedan de funnit att fackföreningsrörelsen blivit en makt att ta hänsyn till och att den skulle fortleva — var att pacificera fackföreningsrörelsen. De fackliga organisationerna måste med andra ord inlemmas i samhället på ett sådant sätt att den bestående ordningen inte hotades. Genom den debatt som under cirka 30 år följde om utformningen av en sådan lagstiftning går som en röd tråd tanken att förvandla de fackliga organisationerna från kamporganisationer till organisationer för central tillsyn av medlemmarna. Tanken fanns redan

7 Om motiven till 1935 års förslag till lag om arbetsavtal, se kap 10.3.

hos 1899 års avtalskommitté (kap 11.1) och i 1928 års liberala proposition hette det: Man borde inte underskatta den sporre till positivt ingripande från en organisations sida som låg däri att denna vid underlåtenhet att begagna sitt inflytande på medlemmarna riskerade att drabbas av skadeståndsansvar. I varje fall var det inte utan moralisk betydelse att i lagen inskrevs den självklara plikten för en organisation som slutit kollektivavtal att söka verka för dess behöriga upprätthållande från medlemmarnas sida. Socialministern föreställde sig att denna inskränkning fullt överensstämde med de hedersbegrepp som rådde hos parterna. På liberalt håll åberopades som motiv för lagstiftningen att det låg i samhällets intresse att komma till rätta med de för dess ekonomi förödande strejkerna (kap 11.4.2).

Genom lagstiftning trodde man sig i vart fall kunna göra strejkvapnet mindre effektivt och hindra att de fackliga organisationerna skaffade sina medlemmar företrädesrätt till arbete framför de oorganiserade arbetarna (kap 11.1). Kollektivavtalet skulle infogas i rättssystemet med legal fredsplikt för fackföreningarna och deras medlemmar. Avslöjande för arbetsgivarnas syfte med lagstiftningen är att Åkerman och Olin synes ha "befriats" från sitt uppdrag av allt att döma därför att de hävdade att den fackliga organisationen genom kollektivavtalet inte ådrog sig några rättsliga förpliktelser med mindre bestämmelser därom hade intagits i avtalet (kap 11.1.2).

Inom fackföreningsrörelsen insåg man klart att en lagstiftning på arbetsmarknaden kunde komma att inskränka fackföreningsrörelsens arbetsmöjligheter men man ställde frågan om det var möjligt att undvika lagstiftning. I ledande fackföreningskretsar besvarades denna fråga med nej (kap 11.2.1). Men därtill kom vad som torde ha varit avgörande för att man från detta håll inte visade någon principiell ovilja mot en lagstiftning med fredsplikt och skadeståndsansvar, nämligen att en lagstiftning gynnade fackföreningsrörelsens strävan att skapa en slagkraftig facklig organisation. En lagstiftning skulle skaffa fackförbunden kontroll över arbetsnedläggelserna (kap. 11.1.3). I fackföreningskretsar hyste man därjämte den meningen att rättstvister inte borde avgöras genom öppen strid (kap 11.2.2). I mera radikala arbetarkretsar förfäktades dock att det var naivt att tro att en lagstiftning på arbetsmarknaden i ett kapitalistiskt samhälle med dess ojämlikhet i ekonomiskt och socialt hänseende kunde bli objektiv (kap 11.3.1).

15.2 Lagstiftningens försvarare och motståndare

I vårt samhälle liksom i andra kapitalistiska länder står, som visats i kapitel 2, två samhällsklasser mot varandra: kapitalägarna och arbetarna. Denna motsatsställning är den grundläggande även om den döljs bakom en

mängd sociala relationer av annat slag (kap 2.5). Perspektivet med dessa två huvudklasser öppnar en väg till förståelse av rättens innehåll och funktioner. I striden om den lagstiftning som skildras i detta arbete, om yttranderätt, mötesrätt och strejkrätt, företräddes de båda klasserna av politiska partier, men även av fackliga organisationer.

Detta innebär m a o att det finns ett samband mellan de politiska partiernas handlande och de yttre objektiva förhållandena i samhället — samhällsstrukturen och klassförhållandena. Detta samband kan visserligen stundom fördunklas av att partierna inte sällan framställer sig som företrädare för idériktningar och inte för samhällsklasser. Men partiets handlande avslöjar dess hemort. Den avgörande faktorn, när det gäller att fastställa vilken klass ett parti representerar är vad det faktiskt gör och inte vad det ger uttryck åt i program och uttalanden. Naturligtvis kan dock partiets uttalade ideologi ge en antydan om dess klasstillhörighet.[8] Att fastställa partiernas hemhörighet när det gällde striden om den ifrågavarande lagstiftningen möter ingen svårighet. Deras handlande visar klart vem som slog vakt om arbetsgivarnas och den härskande klassens intresse och vem som företrädde arbetarnas. Men samhällsklasserna representeras i denna strid inte endast av de politiska partierna utan också av de fackliga organisationerna. SAF:s och LO:s roll har belysts i de deskriptiva kapitlen och behöver inte någon kommentar utöver vad där anförts. Innan partiernas ställningstagande till de särskilda lagarna analyseras, må följande mera allmänna aspekter i frågan framföras.

Då det låg i den ekonomiskt härskande klassens intresse att bevara status quo i politiskt och ekonomiskt avseende, ställde sig i första hand de konservativa politiska organisationerna bakom lagstiftningen. Vid sidan av dessa stod bl a SAF. Högerpartierna avvisade länge både demokratiseringen och de sociala reformsträvandena. Starkt slog de däremot vakt om den fria företagsamheten och den enskilda äganderätten. Sin främsta förankring hade högern i storföretagare, godsägare och bönder samt högre tjänstemän. Bönderna och deras partier ställde sig i regel på de konservativas sida i striden om den ifrågavarande lagstiftningen.

De liberala och frisinnade organisationerna förde fram krav på demokratisering, parlamentarism och sociala reformer. Till att börja med motsatte de sig i enlighet med sina övergripande mål — frihet, broderskap och jämlikhet — de föreslagna begränsningarna i de medborgerliga friheterna men intog efter hand en mera positiv hållning till en lagstiftning som inskränkte dessa. De har därvid av allt att döma påverkats av sina förbindelser med näringslivet och sin uppfattning att grundvalen för det ekonomiska livet är den enskilda äganderätten och det fria initiativet. De höll vakt kring "arbetets frihet". En rädsla för arbetarklassens växande

8 Om de politiska partierna och de sociala klasserna, se vidare Berntson.

makt har också otvivelaktigt spelat en roll för ställningstagandet till lagstiftningen. Den liberala synen var främst förankrad i företagar- och tjänstemannagrupper men fann stöd också hos lantbrukare och arbetare.

Arbetarklassen företräddes av socialistiska partier av olika schattering och av fackliga organisationer. Deras mål var en omdaning av samhället i socialistisk riktning. Det socialdemokratiska partiet byggde till en början i hög grad på marxismen men denna ersattes efter hand av en allmän välfärdsideologi. Socialiseringssträvandena har sålunda inte spelat någon större roll för partiets praktiska handlande. Socialdemokraterna var — liksom de övriga socialistiska partierna — helt naturligt motståndare till en begränsning av sådana mänskliga rättigheter som yttranderätt, mötesrätt och strejkrätt. För socialdemokraterna stod länge kampen för demokratin i förgrunden, i första hand var den allmänna och lika rösträtten det eftersträvade målet. Det socialdemokratiska partiet var länge ett utpräglat arbetarparti men fångade efter hand in även andra grupper av medborgare, främst lägre tjänstemän. De kommunistiska organisationerna stöddes nästan enbart av arbetare.

15.2.1 Munkorgslagen

Munkorgslagen (SL 10:14) tillkom som ett skydd mot uppmaningar att med våld omstörta samhällsordningen. Man dolde inte att det var mot socialdemokratin och andra radikala vänsterrörelser som man vände sig. Härskarklassen sökte lagstiftarens hjälp i kampen mot arbetarrörelsen.

Bakom munkorgslagstiftningen stod i första hand den härskande klassens företrädare, de konservativa krafterna. År 1889 uppträdde sålunda i andra kammaren till lagförslagets försvar en rad framstående konservativa riksdagsledamöter — Axel Bergström, Herman Rydin och Curry Treffenberg. Den konservativa första kammaren godtog regeringens förslag i dess helhet, även i den del som kunde tolkas som ett hot mot varje förslag till reform av samhällsordningen (kap 4.2.2). Att man från högerhåll inte hade något att erinra mot 1906 års skärpning av SL 10:14 får anses självfallet (kap 5.5.1). En av lagstiftningens försvarare var Thyrén (kap 5.6.2, 6.2.1).

Liberalerna reagerade till att börja med i enlighet med sina grundläggande liberala värderingar negativt mot de inskränkningar i yttrandefriheten som 1887 och 1889 års förslag kunde tänkas innebära. I sin kritik uppbars de emellertid inte genomgående av känslan för värdet av fri yttranderätt utan av tanken på att lagen i konservativa eller reaktionära händer kunde utnyttjas inte endast mot socialister utan även mot dem själva. Från liberalt håll yttrades sålunda under 1889 års debatt, att hade förslaget utformats så, att det enbart hade vänt sig mot socialismens och socialdemokratins förespråkare hade det förmodligen inte mött något

större motstånd (kap 4.2.2). Det är därför inte överraskande att finna att liberalerna i sitt försvar av munkorgslagstiftningen 1906 och senare hade övertagit mycket av de konservativa värderingarna (kap 5.5.1, 5.6.1). Detta låg också i linje med deras ekonomiska uppfattning om den fria konkurrensen och principen om arbetets frihet.

Om socialdemokraternas syn på den ifrågavarande lagstiftningen kan inte råda någon tvekan, i varje fall inte så länge de stod i klar opposition mot det bestående samhället och saknade ett direkt inflytande över dettas omdaning. Brantings och Danielssons kritik av 1887 och 1889 är talande nog (kap 4.2.1, 4.2.2). 1906 års lagförslag betraktades bland socialdemokraterna som en fortsättning på den Örbomska traditionen att med lagstiftningens hjälp hejda en rörelse som ville omvandla samhället. Från vänsterhåll underströk man på 1910-talet att SL 10:14 var en klasslag, en lag som vände sig mot dem som opponerade mot det bestående samhället, mot dem som av ogunstiga omständigheter placerats på livets skuggsida. Lagen var ett slag i ansiktet på stora folkgrupper (kap 5.6.2, 6.2.1, 6.2.4).

Efter 1925 avstannade debatten om SL 10:14.

15.2.2 Åkarpslagen

Denna lag tillkom — för att använda lagutskottets ord — "för att stävja det ofog som fackföreningar och strejkledare drev genom att framkalla eller befordra oberättigade och skadliga arbetsinställelser". Det var således fråga om ett slag mot strejkrätten och indirekt ett skydd för den bestående ekonomiska ordningen (kap 5.2).

Den konservativa synen på förhållandet mellan arbetsgivaren och arbetarna anknöt länge till vad som gällde under skråordningarnas och hallrätternas tid. Den merkantilistiska näringspolitiken hade byggt på att arbetarna underkastades en hård disciplin. Arbetaraktioner för bättre löner och arbetsvillkor överhuvudtaget var med något enstaka undantag förbjudna. Näringsfrihetens genombrott ändrade i stort sett inte dessa förhållanden. "Arbetets frihet" var en frihet för arbetsgivaren men inte för arbetaren. De straffrättsliga sanktioner som fanns i skråordningarna och hallrätterna ersattes sålunda ofta av reglementen och bötesbestämmelser som ensidigt utfärdades av arbetsgivarna. Att denne bestämde ansågs vara helt i sin ordning. En av de främsta företrädarna för den äldre uppfattningen om förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare var ledaren för det stora konservativa partiet i första kammaren Patric Reuterswärd. Hans uttalande under diskussionen om Eliassons förslag till ett nytt frihetsbrott 1892 klarlägger att kampen gällde makten på arbetsplatsen (kap 4.4.1). Även andra uttalanden av konservativa riksdagsmän visar detta (kap 5.2.4). Ändå menade man på konservativt håll att Åkarpslagen och

dess föregångare slog vakt om arbetarnas personliga frihet, att denna lagstiftning var det enda skydd som i svensk rätt fanns för "arbetets frihet", ett skydd för arbetarna mot de påtryckningar som strejkledare och socialistagitatorer utsatte dem för.[9]

Liksom i fråga om munkorgslagarna finner man när det gäller Åkarpslagen en förskjutning i den liberala uppfattningen. Den ursprungliga starkt negativa synen på Åkarpslagen — Staaff bedömde denna som en klasslag (kap 5.2.1) — och dess föregångare förbyts efter hand under en växande fruktan för det socialdemokratiska inflytandet i ett allt mer konservativt betraktelsesätt.

Ännu 1904 var liberalerna starkt kritiska mot Åkarpslagen och upprörda över lagens klasslagskaraktär. Staaff gav uttryck åt en grundläggande liberal idé, då han sade sig en gång för alla vilja få fastslaget att striden om Åkarpslagen fördes under grundsatsen om allas likhet inför lagen (kap 5.3.1). Redan 1906 tvekade emellertid liberalerna om vilken hållning de skulle inta till lagen. Att döma av uttalanden i lagutskottet berodde liberalernas ändrade ståndpunkt på att de fruktade att de socialdemokratiska och fackliga organisationerna skulle få för stor makt och för stort inflytande. Det hette att man reagerade mot de otaliga förföljelserna och trakasserierna av de oorganiserade. Lagen behövdes därför till den medborgerliga frihetens skydd. Efter den stora arbetskonflikten 1909 växte visserligen det liberala motståndet mot lagen, men alltjämt ville många liberaler behålla den. Det är troligt att Thyréns tanke att göra lagrummet tillämpligt även på arbetsgivarna spelade en viss roll för andra kammarens, i varje fall för de liberala ledamöternas ställningstaganden under början av 1910-talet. Läget vid 1911 års riksdag var likartat (kap 5.3.2). Intressant i detta sammanhang är den överläggning som ägde rum mellan Branting och Staaff på hösten 1911 efter valnederlaget för högern. Westerståhl[10] anför:

> På Staaffs fråga, hur socialdemokraterna skulle ställa sig till en förnyad utredning (om arbetsavtalslagstiftningen) svarade Branting att det vore bättre om hela denna sak tills vidare finge vila. Staaff förklarade sig enligt Brantings rapport kunna "dela den meningen." Branting erinrade härvid även om Åkarpslagens existens och om att socialdemokraterna fortfarande komme att kräva dess upphävande. Härtill genmälde Staaff att frågan var svår, och "något bestämt löfte gavs inte".

Vid 1912 och 1913 års riksdagar gick den liberala regeringen, som då för sin politik var beroende av socialdemokraterna, till hårt angrepp mot Åkarpslagen (kap 6.5.1). I propositionen underströks att lagen inte drabbade andra än kroppsarbetare och dem som ställde sig solidariska med dessa. Lagen var därför en klasslag i den meningen att den stred mot

9 Westerståhl s 344.
10 A a s 340.

principen om allas likhet inför lagen. Det var här som lagens fundamentala oriktighet låg, hette det vidare i propositionen.

Efter Åkarpslagens "humanisering" 1914 togs inte några liberala initiativ till lagens avskaffande. Ett bibehållande av en "humaniserad" Åkarpslag var förmodligen tilltalande för många liberaler. Efter hand gled man över på den ståndpunkten att Åkarpslagen i sin "humaniserade" form kunde behållas men borde kompletteras med en motsvarande lag beträffande arbetsgivarna (kap 7.1).

Under Åkarpslagens hela giltighetstid krävde socialdemokraterna dess avskaffande.[11] Efter demokratins genombrott i slutet av 1910-talet är det emellertid kommunisterna, dock först 1925, som tar initiativet till lagens hävande genom att i upprepade motioner framföra krav därom. Först när den borgerliga majoriteten i andra kammaren bryts genom den socialdemokratiska och kommunistiska valsegern 1936 ger folkpartiet och bondeförbundet upp sitt motstånd. Vad regeringskoalitionen mellan socialdemokrater och bondeförbundare betydde härför har inte kunnat fastställas. I en sådan situation var det väl knappast möjligt för de sistnämnda att motsätta sig de socialdemokratiska kraven. Endast högern höll ännu 1937 fast vid sitt motstånd, fast den hade börjat glida över till den tidigare liberala uppfattningen att behålla lagen men omforma den så, att den träffade även arbetsgivarna (kap 7.1). Lagen ansågs tydligen alltjämt på högerhåll vara en faktor av värde i den ekonomiska kampen mellan kapital och arbete.

15.2.3 **Politilagstiftningen**

De konservativas hållning under debatten om kravet på lagfäst skydd för mötesfriheten tydde inte på någon önskan att slå vakt om denna frihet och att ge den ett skydd mot övergrepp från polismyndighetens sida. Av uttalanden i samband med ställningstagandet till ny expropriationslagstiftning framgår att deras hållning i betydande grad bestämdes av omsorgen om det rådande ekonomiska systemet. Trots ovedersägliga bevis om kränkningar av rättigheten i fråga under exempelvis 1909 års stora arbetskonflikt och de närmaste följande åren hävdade man att mötesfriheten inte var hotad. Under debatten lyste gång på gång igenom att man på högerhåll fann det vara i sin ordning att förespråkare för idéer som var för högern misshagliga hindrades i sin kontakt med allmänheten (kap 4.3.2). Högerns motstånd mot förslaget om expropriationsrätt för mark för församlingslokaler var förestavat av intresset att slå vakt om den enskilda äganderätten. Någon förståelse för de utestängda hyste man inte. Man hade i ledande samhällsskikt den uppfattningen att förutsättning för

11 Jfr a a s 341.

frihet var ett visst mått av egendom, men man lade, kanske främst av principiella skäl, hinder i vägen även för en så ringa förskjutning i ägandet som behövdes för att vissa grupper av samhällsmedborgare skulle kunna komma i åtnjutande av rättigheter som man själv betraktade som självfallna (kap 6.4).

I enlighet med sina grundläggande värderingar kämpade liberalerna under 1890-talet för församlingsfrihetens lagfästande (kap 4.3.2). De ställde sig också bakom de socialdemokratiska motionerna under 1910-talet i detta syfte (kap 5.7.3). Under det följande decenniet såg man däremot problemet om församlingsfriheten mera som en praktisk fråga hur man skulle utan att göra intrång på församlings- och demonstrationsfriheten kunna upprätthålla allmän ordning (kap 7.3.1.1).

Under 1909 års stora konflikt på arbetsmarknaden hade myndigheterna flitigt utnyttjat de möjligheter att inskränka församlingsfriheten som ordningsstadgan och landshövdingeinstruktionen gav. Åtgärderna hade genomgående riktat sig mot arbetarna och deras talesmän. I en socialdemokratisk partimotion året efter konflikten hävdades att den administrativa makten tagit parti för arbetsgivar- och kapitalistintresset mot de organiserade arbetarna (kap 5.7.2). Nya övergrepp från myndigheternas sida särskilt vid 1914 års val föranledde socialdemokraterna att framställa krav på skydd åt församlingsfriheten, dock utan resultat. Deras upprepade ansträngningar att få möjlighet att expropriera mark för samlingslokaler kröntes emellertid med framgång sedan liberalerna frånträtt sin ursprungliga negativa attityd och högerns hårdnackade motstånd brutits (kap 6.4.3).

15.2.4 **Arbetsrätten**

15.2.4.1 *Skydd mot det individuella avtalsbrottet*

I strävan att komma till rätta med strejkrörelserna bland arbetarna tillgrep man som framgår av kap 9 och följande kapitel på borgerligt håll olika metoder i sådant syfte. En tanke var att reformera 1833 års legostadga eller att ersätta denna med en ny lag om det enskilda arbetsavtalet. Arbetaren skulle genom lagbestämmelser och avtal bindas så att strejk omöjliggjordes. Här bröt sig två uppfattningar mot varandra. Den ena var den som bönderna företrädde, men som också hade stöd bland industriidkare. Särskilt betonades angelägenheten att skydda jordbruket för störningar. Den andra uppfattningen uppbars av arbetarna. Frihet från hämmande band på strejkrätten var ofrånkomlig om man skulle kunna skapa bättre arbetsbetingelser för lantarbetarna.

Så länge som lagstiftning om det enskilda arbetsavtalet överhuvudtaget var aktuell i svensk debatt ställde sig de konservativa bakom denna. Ti-

digt restes både bland bönder och industriidkare krav på vad de kallade skydd för "arbetets frihet". Inställningen var på en del håll reaktionär. Sålunda krävdes inte endast att avtalsbrytaren skulle bestraffas och ersätta den skada som han kunde åsamka arbetsgivaren utan även att han — om han saknade medel att ersätta skadan — skulle tvingas till allmänt arbete (kap 10 början). I de konservativa kretsarna hävdade man att en lag om arbetsavtal som hindrade strejker under sådd och skörd var nödvändig för jordbruket (kap 10.2.3). Den gällande stadgan ansågs från denna synpunkt värdefull men också därför att den på grund av sin patriarkalisk-etiska karaktär gav arbetstagaren visst skydd vid sjukdom och mot arbetslöshet. Ännu under 1920-talet betvivlade man på konservativt håll att det skulle vara möjligt att organisera lantarbetarna i någon mera betydande omfattning. Kollektivavtalssystemet ansågs inte ha någon sådan utbredning bland dem att det var rådligt att lämna arbetsförhållandena utan legal reglering (kap 10.2.3, 10.2.4).

Liberalerna var till en början kritiska mot en lagstiftning om skydd för det individuella arbetsavtalet. De hävdade att en lagstiftning var meningslös, eftersom strejkerna i regel inte var förenade med avtalsbrott (kap 10 början). Man övergick dock under 1920-talet till den konservativa linjen att legostadgan borde, om den avskaffades, ersättas med en ny lagstiftning (kap 10.2.3). I slutdebatten 1926 om stadgans vara eller icke vara lämnade man emellertid denna linje, vilket man på konservativt håll betraktade som ett svek mot liberalernas i övrigt positiva inställning till en arbetsfredslagstiftning (kap 10.2.4).

Efter första världskrigets slut krävde socialdemokraterna att legostadgan skulle upphävas utan att ersättas med en ny. De betraktade stadgan som kränkande för människovärdet (kap 10.2.2). Den var otidsenlig och odemokratisk. En ny lagstiftning skulle liksom legostadgan hindra de fackliga organisationssträvandena. Det fanns inga bärande skäl varför lantarbetarna skulle behandlas annorlunda än industriarbetarna. Skulle det vara möjligt att förbättra lantarbetarnas villkor, måste även de förfoga över strejkvapnet.

Det 1935 framlagda förslaget till lag om arbetsavtal väckte inte någon genklang hos den sittande socialdemokratiska regeringen. Den skillnad i fråga om förmåner som enligt förslaget skulle föreligga mellan arbetare och tjänstemän betecknades som omöjlig ur demokratisk synpunkt (kap 10.3).

15.2.4.2 *Kollektivavtalslagstiftning — fredsplikt och strejkrätt*

När det gällde kollektivavtalet och dess legala reglering, möttes två oförenliga principer: den liberala principen om arbetets frihet med fria personliga avtal och den socialistiska principen att endast genom samverkan och solidaritet kunde arbetarna hävda sig i kampen på arbetsmarknaden.

Frontlinjerna i fråga om lagstiftning var i princip givna: borgerligheten önskade lagstiftning för att bevara arbetsfreden och pacificera fackföreningsrörelsen, arbetarrörelsen motsatte sig lagstiftning av fruktan att denna skulle mer eller mindre beröva arbetarna strejkrätten och därmed möjligheten att förbättra sina villkor.

Sedan man i högerkretsar ansett sig nödsakad att acceptera fackföreningsrörelsen och kollektivavtalet, inriktade man sina ansträngningar på att få rörelsen under kontroll. Genom lagstiftning skulle användningen av strejkvapnet förbjudas i vissa fall (kap 11.3.2). Härigenom och genom skadeståndsskyldighet vid avtalsbrott skulle de fackliga organisationerna och deras medlemmar hållas i schack. Fackföreningarna skulle omvandlas från kamporganisationer till förhandlingsorgan och instrument för fackföreningsrörelsens pacificering (kap 11.1). I 1910 och 1911 års högerpropositioner föreslogs sålunda att skadeståndsskyldighet skulle åvila inte endast dem som deltagit i avtalet utan även den avtalsslutande organisationen. Genom det dubbla ansvaret skulle arbetsgivarna garanteras säkerhet för den ersättning som kunde tillkomma dem. Det är därför inte förvånande att man på högerhåll och i arbetsgivarkretsar uttryckte sitt missnöje med ett skadeståndsansvar som inte omfattade organisationerna, oavsett om dessa tagit del i arbetsinställelsen eller inte, och som i vissa fall skulle kunna jämkas nedåt eller rent av efterges (kap. 11.2.2). I syfte att dämpa fientligheten mot kollektivavtalslagstiftningen, godtog man emellertid senare på ledande arbetsgivarhåll att arbetarnas skadeståndsskyldighet maximerades.[12]

På liberalt håll torde man under hela den tid som debatten om en laglig reglering av kollektivavtalet pågick intagit en i princip välvillig hållning till en lagstiftning. Vad man 1910 och 1911 vände sig mot var utformningen av skadeståndsansvaret som man ansåg missgynna arbetarparten. Medan arbetsgivarna lätt kunde kalkylera sin risk vid en lockout, var detta närmast omöjligt för arbetarna vid en strejk. Liberalerna vände sig också mot att enligt högerförslagen sympatistrider skulle tillåtas under avtalstiden, vilket ansågs gynna arbetsgivarna. Man ansåg på liberalt håll att arbetsgivarorganisationerna var definitivt överlägsna arbetarnas och att det var lagstiftningens uppgift att skapa jämvikt mellan dem (kap 11.1.4, 11.1.5). Högerförslagen innebar i realiteten att arbetsgivarnas övertag lagfästes.[13] Det kan inte uteslutas att liberalernas hållning också påverkades av deras intresse av ett samarbete med socialdemokratin när det gällde att skapa en politisk demokrati.[14]

Efter första världskriget blev de liberala klagomålen över bristen på

12 Man var efter 1909 års storstrejk inte i högerkretsar enig om behovet av lagstiftning, se a a s 336.

13 A a s 338.

14 A a s 340.

lagstiftning allt starkare. Oron på arbetsmarknaden och särskilt lantarbetarnas organisationssträvanden gav näring åt kraven på en rättslig reglering. Efter hand växte på liberalt och frisinnat håll tanken på en lagstiftning sig allt starkare. En omfattande sådan, menade man, låg i samhällets intresse. Lagen måste inskrida och fastslå vad som var rätt (kap 11.3.1, 11.3.2, 11.3.3, 11.4.1).[15]

På arbetarsidan såg man i mera radikala kretsar en lagstiftning som ett hot mot hela den fackliga rörelsen och som ett led i en klasslagstiftning. När 1910 och 1911 års högerpropositioner framlades, framfördes emellertid från socialdemokratiskt håll inga principiella invändningar mot en lagstiftning (jfr LO-ordf. Lindqvists yttrande 1916). Man accepterade sålunda i syfte att vinna kontroll över arbetsnedläggelserna under tystnad kollektivavtalets bindande verkan för medlemmarna. Socialdemokratiska partiets officiella ståndpunkt uppvisade vid detta tillfälle, skriver Westerståhl, ett absolut maximum i fråga om beredvillighet att lagstifta på det fackliga området. En närliggande förklaring härtill utgjorde givetvis storstrejksnederlaget (kap 11.1, 11.1.3, jfr 11.2.2, 11.3.3).[16] Högerpropositionerna förkastades bl a därför att skadeståndsreglerna ansågs motverka organisationssträvandena (kap 11.1.4).[17] Anmärkningsvärd och svårförklarlig är den inställning som LO:s ordförande Lindqvist intog till socialstyrelsens förslag 1916, då han ansåg sig inte kunna undgå att acceptera de föreslagna skadeståndsreglerna därför att någon lämpligare påföljd inte fanns att tillgå (kap 11.2.2). Under början av 1920-talet växte arbetarrörelsens motstånd mot en lagstiftning. Man fruktade nu att borgerligheten ville slå strejkvapnet ur arbetarnas händer. Förvånande är därför att den socialdemokratiska regeringen Sandler 1926 tillsatte en arbetsfredsdelegation med ett vittgående utredningsuppdrag: att undersöka om man inte borde ge lagens stadga åt den faktiska rättsordning som vuxit fram på arbetsmarknaden (kap 11.3.1). Mot regeringen Ekmans förslag 1928 kom man emellertid att ställa sig helt negativ. Man hävdade sålunda att man hade att göra med en ren klasslagstiftning. För det första undanröjde en lagstiftning endast symptomen på motsättningarna. Så länge produktionsmedlen låg i arbetsgivarnas händer, var det inte möjligt att komma till rätta med problemet. För det andra var inte kollektivavtalen utformade med tanke på en rättslig prövning. För det tredje var syftet med lagstiftningen att avväpna fackföreningsrörelsen och frånhända arbetarna strejkvapnet (kap 11.4.1). Det behövdes ingen lagstiftning. Ett fullt betryggande rättsförhållande hade utbildats på grundval av kollektivavtalet. Till arbetarrörelsens negativa hållning bidrog säkerligen animositeten mot rege-

15 De liberala och frisinnade partierna företrädde inte några principiellt skilda meningar i fråga om behovet av lagstiftning om arbetsfred, Westerståhl s. 360.
16 Westerståhl s 333 f.
17 Se AK 1910:59:38 (Persson i Malmö), AK 1911:36, 58 (Lindqvist).

ringen Ekman efter Stripakonflikten (kap 11.3.1). Efter hand accepterades emellertid lagstiftningen. För att förhindra ytterligare statsingripanden etablerade LO och SAF ett samarbete. Först under senare år har man från arbetarhåll framställt krav på lagstiftning för att minska arbetsgivarnas makt (kap 12.2.4, 12.3.2).

15.2.4.3 *Tredje man och arbetskonflikter*

Initiativet till en lagstiftning som skulle skydda tredje man vid arbetskonflikter togs av högern. Den ville ursprungligen endast skapa ett skydd för näringsidkaren vid arbetskonflikter. Lagstiftningen skulle emellertid inte få utformas som en strafflag. Det underströks därjämte att den tilltänkta lagen inte fick beröra strejkbrytarnas förhållanden. Men sedan Bergendal framlagt sitt förslag sade man på konservativt håll helhjärtat ja till detta. Högerledarna kunde inte acceptera den form av klassolidaritet som tog sig uttryck i övergrepp mot oorganiserade arbetsvilliga (kap 11.5, 11.5.4). Även från liberalt håll underströks att det måste finnas en gräns för organisationernas makt. Det gällde att hävda individens frihet. Det var arbetarnas organisationer liberalerna vände sig mot: fackföreningsrörelsen fick inte bli en stat i staten som skrev sina egna lagar (kap 11.5.4).

På arbetarhåll kunde man helt naturligt inte godta det av Bergendal och trettonmannakommissionen föreslagna skyddet för strejkbrytaren. En sådan lagstiftning angrep livsnerven i arbetarrörelsen: solidariteten. Det som för högerledaren Bagge tedde sig som en helig rättsprincip framträdde enligt socialminister Möller för arbetarna som en handräckningstjänst åt arbetsgivarna. Rätten att kämpa för bättre arbetsvillkor fick inte hindras av lagen. Arbetarna hävdade principen om likhet inför lagen icke bara i form utan också i sak (kap 11.5.4).

KAPITEL 16

Rätten den ekonomiskt härskande klassens maktinstrument

16.1 Rättsbildningens grund

16.1.1 Den ekonomiska maktens betydelse

I sitt arbete *Om lagen och staten*[1] kritiserar Olivecrona den marxistiska uppfattningen om staten som den härskande klassens maktinstrument. Han hävdar att det statliga våldet inte är något resultat av splittringen i olika samhällsklasser utan är ett villkor för allas existens. Det skulle vara en vanföreställning att lagen *endast* skulle vara ett medel att förtrycka massorna. Enligt Olivecrona är det statliga våldet nödvändigt och lika orimlig som den marxistiska tanken om statens "bortvissnande" — efter revolutionen och proletariatets diktatur — är, lika absurd är tanken att *makt* för vissa människor över andra skulle kunna avskaffas i ett framtida samhälle. Det marxistiska slagordet att produktionsmedlen skulle bli allas egendom kan enligt Olivecrona aldrig förverkligas. På det ekonomiska området måste vi räkna med nödvändigheten av individuella maktpositioner. I det kapitalistiska samhället är, säger Olivecrona, det ekonomiska maskineriet baserat på lagen, dvs på ett regelbundet utövande av våld. Det är, fortsätter han, lagens verkningar som gör det möjligt för producenterna att i trygghet behärska produktionsmedlen, så att dessa regelbundet och störningsfritt kunna användas i ekonomisk verksamhet.

I det kapitalistiska samhället är det sålunda enligt Olivecrona för vår existens skull nödvändigt att staten slår vakt om det ekonomiska maskineriet — om äganderätten till produktionsmedlen, om köpeavtalet och om andra rättsliga institut varpå detta samhälle vilar. Det blir med Olivecronas uppfattning helt naturligt för den härskande klassen att med lagstiftningens hjälp slå vakt om sina intressen. I realiteten innebär detta ett skydd för den ekonomiskt härskande klassen. Olivecronas ord att det skulle vara en vanföreställning "att lagen *endast* skulle vara ett medel i de härskandes händer till att förtrycka massorna" anger att lagen har eller i varje fall kan ha denna funktion. Vad Olivecrona anfört stöder i realiteten den marxistiska uppfattningen om staten som ett instrument för den ekonomiskt härskande klassen i vårt samhälle. Det officiella sam-

1 Olivecrona Lagen s 174 ff.

hället är ett uttryck för bestående maktförhållanden. Det är en bedräglig ideologi att tala om samhällets neutralitet i kampen mellan kapital och arbete. Olivecronas uppfattning legitimerar övergrepp från den härskande klassens sida. I föregiven avsikt att skydda det ekonomiska maskineriet kan den tillåta sig varje övergrepp. Hur långt man här kan gå beror på styrkan hos de organisationer som företräder en annan uppfattning än den härskande klassens.

Av det närmast föregående kapitlet framgår att de rättsregler som diskuteras i detta arbete har haft sitt ursprung i kretsar som mer eller mindre klart representerat dem som haft den ekonomiska makten. Impulserna till lagstiftningen har sålunda undantagslöst utgått från enskilda personer eller partier som företrätt den ekonomiskt härskande klassen. I fråga om munkorgslagen och Åkarpslagen dolde lagstiftarna inte sina avsikter. Det var de socialdemokratiska och fackliga rörelserna man ville komma åt, alltså de rörelser som hade samhällets omdaning i socialistisk riktning till mål. 1868 års ordningsstadga och 1855 års landshövdingeinstruktion användes i samma syfte. Här framträdde även myndigheterna klart som kapitalägarnas bundsförvanter. Ändamålet med kollektivavtalslagstiftningen var detsamma men här sammanföll i viss mån arbetsgivarnas och fackföreningsrörelsens intressen, vilket medförde att lagstiftningens egentliga syfte dolts och kritiken av lagstiftningen under decennier varit dämpad. Först under senare år har det blivit aktuellt med en revision sedan arbetsgivarnas övertag på arbetsmarknaden kommit att framstå allt tydligare. Motståndet mot expropriationslagstiftningen under 1910-talet är också signifikativt: i rädsla för arbetarrörelsen ville man i de kretsar som hade nära anknytning till näringslivet inte ens ge rörelsen möjlighet att skaffa sig lokaler för sin verksamhet. Ägandet kan sålunda ge makt över människor som står utanför avtalsförhållande, även politisk makt.

Visserligen anfördes även motiv för lagstiftningen av annat slag men dessa spelade en inte alltför framskjuten roll i debatten såsom framgått av de beskrivande kapitlen. Man åberopade således från arbetsgivarhåll principen om arbetets frihet — att var och en hade rätt att ägna sig åt det arbete eller näring han önskade — och man menade att man från arbetarnas sida ville skapa ett "socialistmonopol" på arbetsmarknaden, där endast de fackligt anslutna skulle ha rätt till arbete. Bakom denna fasad ser man emellertid mycket av ren egoism. Arbetsgivarna och andra som delade den borgerliga ideologin var naturligtvis medvetna om att det var arbetarnas sammanslutningar som innebar en fara för det bestående, ensam var den enskilde arbetaren maktlös. Belysande för denna motsättning mellan anhängarna av principen om arbetets frihet och företrädarna för solidariteten som arbetarnas enda verksamma medel i kampen på arbetsmarknaden är diskussionen om tredjemanslagstiftningen mellan Lind-

man och Bagge, på ena sidan, och Per Albin Hansson och Möller på den andra, där de båda förstnämnda förklarade att skyddet för strejkbrytarna var en kärnpunkt i tredjemansskyddet och att de aldrig kunde biträda den socialistiska klassolidariteten, och där de båda socialdemokratiska ledarna hävdade att hela arbetarrörelsen vände sig mot tanken att statsmakterna skulle stifta lagar som undergrävde den inbördes solidariteten, som var nödvändig för skapandet av bättre villkor för arbetarklassen. I realiteten gällde striden makten på arbetsmarknaden.

Liberalerna, som intog en mellanställning mellan högern-arbetsgivarintresset och socialdemokraterna-arbetarintresset, åberopade som stöd för lagar om förbud mot strejker och om kollektivavtal samhällsintresset, och förmenade väl därmed att de var opartiska i den strid som pågick mellan kapital och arbete. Det kan emellertid ifrågasättas om samhället kan vara neutralt i denna kamp. Axel Hägerström menar i sitt arbete "Rätten och staten" att talet om det allmänna intresset, den andliga folkenheten är en chimär.[2]

16.1.2 **Det oneutrala samhället**

Utan överdrift kan sägas att samhället i den kamp mellan borgerlighet och arbetarklass om lagstiftningens innehåll som skildrats i detta arbete ställde sig på borgerlighetens sida. I kap 2.8 nämndes att vid socialdemokratins framträdande i vårt land begagnade sig de maktägande klasserna av olika medel för att trygga sin maktställning. I sitt intresse mobiliserade de i kampen på sin sida samhällets institutioner — skolorna, universiteten och kyrkan. Och helt naturligt låg det nära till hands för härskarklassen att söka omgärda det borgerliga samhället med rättens okränkbarhet. Dess politiska strävan och vilja var att få människorna att godta det rådande ekonomiska systemet som något naturligt och självklart.

Naturrättsliga tankegångar

Härvid hade man stöd i rådande naturrättsliga tankegångar. Dessa hörde naturligt hemma i konservativa kretsar. I diskussionen om förslaget till 1889 års munkorgslag (SL 10:14), som riktade sin spets mot den socialdemokratiska propagandan, förmenade således justitieminister Örbom i sitt försvar av lagen att det var fråga om att rätta lagens bokstav efter rätten. Enligt varje oförvillat rättsmedvetande liksom enligt lagens anda och mening var de socialdemokratiska agitationerna redan brottsliga, alltså redan innan samhället uttryckt sitt ogillande genom att straffbelägga dem. Vad man behövde var endast en uttrycklig förklaring av gällande lagbestämmelser, varigenom lagens bokstav bringades i överensstämmelse

2 Hägerström s 238 f.

med dess anda. Rätten var i Örboms tanke tydligen rättsnormer som inte härledde sig från en jordisk lagstiftande eller eljest rättsbildande makt utan deras grund var att finna antingen i Guds befallning eller i vissa i naturen givna principer. Men det ankom på lagstiftarna att anpassa de positiva lagbuden efter dessa principer.

Naturrättsliga eller liknande tankegångar stod emellertid att finna även där man minst kunde vänta dem. Sålunda säger Axel Danielsson, det socialdemokratiska Arbetets skapare och förste ansvarige utgivare, i ett försvarstal inför rådhusrätten i Malmö 1888 att justitieminister Axel Bergströms strävan gick ut på att realisera en kraftregering efter Bismarcks mönster, där en lagparagraf är till *"icke för rättens skull* utan för att användas mot personer som visa sig farliga för det nya systemets bestånd."[3] Man kan förundra sig över att Danielsson, som att döma av hans artiklar i Arbetet var väl förtrogen med Marx' materialistiska historieuppfattning, talar om rätten som en utanför människans agerande existerande faktor, som den positiva rätten borde anpassas till. Sannolikt har Danielsson varit påverkad av utopisternas drömmar om det idealsamhälle som de ville realisera. Uteslutet är emellertid inte att Danielsson, som var en av de få studenterna i den socialdemokratiska rörelsen vid denna tid, under studietiden tagit intryck av Boströms filosofi med dess starka betonande av det gudomliga inflytandet på mänskligt handlande. En annan förklaring kan möjligen vara att Danielsson i denna situation använde motståndarnas språkbruk och vädjade till deras känsla.[4]

Av intresse i detta sammanhang är också ett uttalande av Rudolf Kjellén under diskussionen 1908 om den av Karl Emil Hildebrand väckta motionen om förbud mot vissa fackliga stridsmedel (Lex Hildebrand, kap 5.8). Kjellén hävdade att det i vårt samhälle försiggick ett försök till ny rättsbildning, en rättsbildning som utgick från den kamratliga solidariteten inom arbetarklassen. Helt främmande för tanken att Hildebrands förslag kunde vara ett utflöde av solidaritet inom andra samhällsklasser förklarade Kjellén att staten var angripen i sin uppgift att med stöd av § 16 RF garantera den medborgerliga friheten. Det fick inte uppstå en klassrättsåskådning som ville ha vitsord mot gällande rätt, det fick inte finnas två motsatta rättsåskådningar i samma kulturstat.

I samtliga dessa tre uttalanden framträder tron på en högre rätt som lagstiftarna borde följa.

Äganderättens helgd

Skydd mot de socialistiska lärorna gav också uppfattningen om äganderätten som en av människans naturliga och omistliga rättigheter. Helt

3 Arbetet 19.6 1888 (förf:s kursivering). Med "det nya systemet" avsågs den efter 1887 års val bildade regeringen Bildt.

4 Danielsson bevistade kollegier i Boströmsk idélära, se Magnusson del 1 s 147.

naturligt utnyttjades denna uppfattning i propagandan mot socialismen, och i vårt land liksom i andra länder utmålades socialdemokratin som ett hot mot äganderätt och arvsrätt, äktenskapets och familjens grundvalar. Karl Renner uppkallades härav till ett försök att beröva principen om den enskilda äganderätten dess helgd. Per Stjernquist skriver om Renners strävanden:[5]

The main results arrived at by Renner are as follows. In the day when the private household was self-sufficient the principle of private property was used to create organised psychological protection for the family's home and means of production. What was protected then was the basis for survival of the family, their means of supporting themselves by their own work. The industrial era is characterised by the rise of large companies with considerable capital assets. The principal of private property is now applied to uphold the claims of the capitalists to control their enterprises. But such freedom to decide entails power over the workers in the firm. The owner alone decides whom to employ and the working conditions. On the other hand, the worker's means of earning a living was not covered by the principle of private property. He was at the mercy of the owner's will in a one-sided contract. *The principle of private property has thus completely changed its social function because of the economic changes.*

Den ekonomiska utvecklingen har sålunda givit äganderätten ett nytt innehåll: den ger makt över människor i en helt annan utsträckning än tidigare, över arbetarmassorna inom industrin, som utlämnas åt kapitalägarnas barmhärtighet. Denna sin makt slår kapitalägarna helt naturligt vakt om. Man erinrar sig 1906 års decemberkompromiss mellan SAF och LO, där arbetarparten tvingades att godta arbetsgivarens allenarådande på arbetsplatsen, och arbetsdomstolens konstaterande nära trettio år senare att den fria uppsägningsrätten och arbetsgivarens arbetsledningsrätt är uttryck för en allmän rättsgrundsats. *Med utgångspunkt i äganderättens helgd slår man fast kapitalägarens makt inte endast över tinget utan även över människor.* Rättsskiparna legitimerar den gällande ordningen, och har därvid stöd i den 1928 tillkomna lagstiftningen om kollektivavtal som begränsar arbetarnas möjligheter att använda strejkvapnet i striden om rätten till arbetsplatsen och rätten att bestämma över arbetsvillkoren.

I kap 2 uppställdes hypotesen att den ifrågavarande lagstiftningen tillkom eller utnyttjades som ett led i den ekonomiskt härskande klassens strävan att vinna kontroll över arbetarrörelsen som hotade dess ekonomiska och politiska privilegier. Analysen i 15 kap och i detta kapitel visar att denna hypotes är till fullo belagd. Detta gäller också hypotesen att ju starkare anknytning man kände till det bestående samhället, desto kraftigare bejakade man denna lagstiftning. I det följande skall den politiska maktens betydelse analyseras.

5 Stjernquist s 44 (förf:s kurs.).

16.1.3 Den politiska maktens betydelse

Kampen om yttranderätt, mötesrätt och strejkrätt gällde det rådande systemets vara eller icke vara eller i varje fall långtgående modifikationer av det. Det finns som framgått av det föregående klara belägg för att lagstiftningen tillkom eller utnyttjades i den ekonomiskt härskande klassens intressen. Men av den förut lämnade skildringen finner man också att de rättsliga formerna inte är helt avhängiga av den ekonomiskt härskande klassens makt. Reglernas innehåll påverkas också av vem som innehar den politiska makten. Genom arbetarrörelsens insatser — arbetarnas politiska vilja — modifierades den ifrågavarande lagstiftningen.

I högerkretsar ställde man sig, som vi sett, öppet bakom lagstiftningen vare sig den begränsade yttrandefriheten, mötesfriheten eller strejkrätten. I liberala kretsar vacklade man däremot i sin inställning till denna lagstiftning. Inom partierna av liberal färg slog man sålunda under arbetarrörelsens första decennier i enlighet med sina frihetsideal oftast vakt om de ifrågavarande rättigheterna, även om stödet i mera socialt oroliga tider, bl a vid storstrejken 1909, mattades. Efter hand drevs emellertid liberalerna över till en mera högerfärgad politik i förevarande avseende. När man i samverkan med socialdemokratin genomfört den politiska demokratin, blev benägenheten hos liberalerna att acceptera konservativa tongångar på arbetsrättens område allt starkare.[6] Motionerna under 1920-talet om strejkförbud i vissa fall (kap 11.3.2), 1928 års proposition om kollektivavtalslagstiftning (kap 11.4) och 1932 års proposition om begränsningar av mötesfriheten (kap 7.3.1.1) talar ett språk som knappast kan missförstås. Man gick under 1920-talet så långt att man t o m riktade kritik mot högern för likgiltighet inför önskemålen om arbetsfred.[7]

Särskilt anmärkningsvärt är att liberalerna i fråga om Åkarpslagen frångick sin ursprungliga uppfattning, den som Staaff hade givit uttryck åt, nämligen att striden om Åkarpslagen fördes "under en av de eljest allmänneligen erkänt högsta grundsatser, som över huvud taget giva liv och kraft åt ett fritt samhälle", idén om likheten inför lagen (kap 5.3.1). Staaff hade tidigt deklarerat att lagstiftaren här hade ställt sig på arbetsgivarens sida (kap 5.2.1). Med tanke på liberalernas principiella inställning till det fria ordet är också förvånande att regeringen Staaff 1906 skärpte munkorgslagen (kap 5.5). Bakom denna liberala kluvenhet ligger uppenbarligen de liberala partiernas förankring i kretsar som står det enskilda näringslivet nära. Under 1920- och 1930-talen dolde man sin konservativa attityd i fråga om Åkarpslagen genom att hävda att denna kunde bibehållas bara den ändrades så att den träffade även arbetsgivarna. Liberalerna hade övergivit sin gamla linje och hamnat i ett konservativt for-

6 Westerståhl s 364.
7 A a s 363.

mellt-juridiskt tänkande, vars främste företrädare var Thyrén. Det har från socialdemokratiskt håll hävdats att genom 1906 års inskränkningar i yttrande- och församlingsfriheten svek den liberala rörelsen sin uppgift att hålla dessa rättigheter i helgd, en uppgift som de tidigare med kraft slagit vakt om. Med liberalernas svek 1906 skulle för arbetarna det staaffska namnet ha bleknat bort i dimmigt reaktionära töcken. Det finns fog för denna kritik, som Staaff själv lär ha tagit mycket hårt. De liberala tidningarna lämnade, skriver Leif Kihlberg, det pinsamma ämnet så fort som möjligt, försvarade partiledaren men engagerade sig icke i någon högre grad. Man har spekulerat i om inte det liberala lagförslaget tillkom för att stämma högern mildare i rösträttsfrågan. Om så varit förhållandet, har Staaff uppenbarligen misstagit sig: rösträttsförslaget föll som bekant. Staaffs omnämnande i första kammaren att han tänkte lägga fram ett förslag till lagstiftning mot den ungsocialistiska propagandan väckte visserligen starkt bifall i kammaren, men, berättar Kihlberg, när Staaff vid samma tillfälle betonade att repressiv lagstiftning inte var nog utan att den politiska rösträtten borde vidgas, uppstod rentav en oregerlig munterhet i kammaren och den förståelsefulla stämningen sköljdes bort i en handvändning. Staaff återvann inte sitt hos de unga radikalerna förlorade anseende genom att han i ett uppmärksammat mål åtog sig försvaret av den åtalade och lyckades nedbringa straffet till hälften av vad underrätten utdömt.[8]

Den roll som den politiska makten spelar för lagstiftningen framgår klart av Åkarpslagens utveckling. Den tillkom 1899 då högern dominerade i såväl första som andra kammaren: den var enligt konservativ uppfattning nödvändig som ett skydd för "arbetets frihet" och strejkbrytarna. Under lagens hela giltighetstid visade man på högerhåll inga tecken till omvärdering. Den mildring av straffskalan som gjordes 1914 var inte något utslag av ändrad uppfattning utan en politisk eftergift, betingad av en önskan om borgfred vid första världskrigets utbrott (kap 6.5.2). I Industria skrev man sålunda att beslutet hade desarmerat skyddet för "arbetets frihet" och "släppt klassolidaritetens våldsgärningar i det närmaste lösa".[9]

Anledningen till att Åkarpslagen kunde kvarleva så länge som blev fallet är att finna i att liberalerna frångick sin ursprungliga uppfattning och lämnade arbetarrörelsen ensam i dess kamp mot lagen. Liberalernas inställning har av allt att döma i avgörande grad påverkats av deras beroende av socialdemokraternas stöd för genomförande av den politiska demokratin. När denna hade säkrats, blev liberalernas främsta mål att slå vakt om det bestående ekonomiska systemet och de allierade sig i detta syfte med högern. Deras inställning har också i betydande grad

8 Magnusson del 2 s 340, Kihlberg Staaff del 2 s 51 ff.
9 Westerståhl s 345.

bestämts av en fruktan för arbetarrörelsens växande styrka (kap 5.3.2, 7.1). Inför socialdemokraternas ökande politiska makt kapitulerar slutligen liberalerna och godtar Åkarpslagens avskaffande.

Ett ännu klarare exempel på de politiska maktkoalitionernas betydelse för lagstiftningens utformning är striden om lagarna om kollektivavtal och arbetsdomstol. Två huvudmotiv av vitt skild beskaffenhet bestämde liberalernas ställningstagande till 1910 och 1911 års högerförslag. Det ena huvudmotivet var att de ansåg att arbetsgivarorganisationerna i styrka var helt överlägsna arbetarnas och att lagstiftningen därför hade bort utformas så att den skapade jämvikt mellan parterna på arbetsmarknaden. Detta var emellertid enligt liberalernas uppfattning inte fallet med högerförslagen. De befäste tvärtom arbetsgivarnas övertag. Det andra huvudmotivet var att lantmännen inom det liberala samlingspartiet förordade ett förbud mot varje strid under den tid kollektivavtalet gällde, den s k Revingelinjen, en linje som stod i strid med högerförslagens ståndpunkt att sympatistrider skulle vara tillåtna under avtalstiden.[10] Under 1920-talet skulle emellertid liberaler och frisinnade ändra ståndpunkt och ansluta sig till en uppfattning som låg i linje med deras ställning som mellanparti och relativa oberoende av arbetsmarknadens parter. De blev i enlighet härmed förespråkare för statliga ingripanden mot konflikter på arbetsmarknaden. När de icke längre var hämmade av hänsyn till samarbetet med socialdemokraterna var det enligt Westerståhl därför naturligt att en stark lagstiftningsbenägenhet skulle göra sig gällande.[11] Resultatet blev att liberalerna tillsammans med den övriga borgerligheten mot socialdemokraternas och kommunisternas protester drev igenom 1928 års lagar om kollektivavtal och arbetsdomstol.

Det anförda verifierar hypotesen att rättsreglernas innehåll påverkas av vem som innehar den politiska makten. Redogörelsen för Åkarpslagens historia styrker därjämte hypotesen att en lagstiftning som är till hinder för en samhällsklass i dess strävan eller av denna upplevs så, modifieras eller upphävs så snart klassen kommer i maktställning eller får politiskt inflytande. Utvecklingen av den lagstiftning i övrigt som behandlats jävar inte detta påstående, snarare pekar den i samma riktning. De senaste händelserna på kollektivavtalslagstiftningens område talar också för hypotesen. När fackföreningsrörelsen väl funnit att det inte var möjligt att avtalsvägen bryta den makt som § 32 i SAF:s stadgar ger arbetsgivarna, begärde den lagstiftning för att komma till rätta med problemen. Det förhållandet att man på fackligt och socialdemokratiskt håll tidigare accepterat 1928 års lagar är — bortsett från att de dåliga konjunkturerna omkring 1930 förmodligen medverkat till att kritiken snabbt tystnade — att tillskriva fruktan för ett ytterligare statligt ingripande på arbetsmark-

10 A a s 318.
11 A a s 337.

naden. Tydligen upplevdes detta som ett större hot mot den fackliga rörelsen än existensen av dessa lagar, vilkas avigsidor man länge trodde sig kunna komma till rätta med genom avtal med arbetsgivarna. Detta förklarar motståndet mot TCO:s krav på lagstiftning mot den fria uppsägningsrätten (kap 12.2.3.2).

I kap 2 uppställdes också den hypotesen att en samhällsklass accepterar eller i vart fall blir passiv i fråga om en lagstiftning som den inte längre upplever som ett hot mot dess strävanden. I detta sammanhang intresserar särskilt munkorgslagstiftningen, främst SL 10:14. Mot bakgrunden av de orsaker som föranledde skapandet av lagrummet och ändringarna av det och av dess tillämpning är det svårt att undgå att sätta stämpeln klasslag på lagrummet. Under årens lopp faller av allt att döma lagrummet i glömska. Det används inte längre mot arbetarrörelsens företrädare. Efter hand dämpas kritiken för att slutligen tystna. Straffrättskommittén granskade särskilt brottsbeskrivningen i lagrummet och kom till den slutsatsen att straff borde förutom för förledande till brottslig gärning endast föranledas av svikande av medborgerlig skyldighet eller ohörsamhet mot myndighet. Vid 1948 års revision av stadgandet, som då erhöll beteckningen SL 11:15, ändrades det i enlighet med straffrättskommitténs synpunkter. BrB 16:5 överensstämmer, om man bortser från vissa mindre justeringar, med SL 11:5.[12] Varken 1948 eller 1962 debatterades lagrummet i riksdagen. Ingen gjorde gällande att det skulle ha klasslagskaraktär.

16.2 Rättens huvudfunktioner i klassamhället

I sitt arbete *Politiska ideal* skriver Bertrand Russell att våra samhällsinstitutioner vilar på två ting: egendom och makt. Båda dessa är mycket orättvist fördelade. Båda är föremål för individuell besittning. Utan egendom har en människa ingen frihet och ingen trygghet för livets rimliga nödtorft, utan makt har hon ingen möjlighet att ta initiativ. Så långt möter det inga svårigheter att instämma med Russell. Men denne hävdar också att "lagen förkroppsligar och helgar orättvisor från deras sida som har något mot dem som ingenting har."[13] Lagen skulle alltså vara klassbetonad.

Riktigheten av detta påstående har redan belagts i det föregående. Rättens funktion som den ekonomiskt härskande klassens maktinstrument synes närmast ofrånkomlig och påståendet är helt i överensstämmelse med Olivecronas uppfattning att på det ekonomiska området är individuella maktpositioner nödvändiga och att staten måste med det organiserade våldets hjälp — lagen — slå vakt om det ekonomiska maskineriet, så att producenterna i trygghet kan behärska produktionsmedlen. Här

12 Brottsbalken II s 194.
13 Russell s 17 f.

skall lämnas några ytterligare synpunkter i ämnet.

Individernas relationer i samhället är horisontala och vertikala. En horisontal relation föreligger mellan individer och grupper på samma sociala nivå, en vertikal mellan individer och grupper med olika prestige och makt. Till det senaste slaget hör motsatsförhållandena i feodalsamhället mellan feodalherren och den livegne, i det kapitalistiska samhället mellan kapitalisten och den egendomslöse arbetaren. I det feodala samhället överensstämde de juridiska formerna helt med de ekonomiska relationerna (produktionsförhållandena), var och en intog sin legalt bestämda plats i hierarkin som livegen eller jordägare, som vasall eller länsherre, som lekman eller medlem av det andliga ståndet. I det rent kapitalistiska samhället överensstämmer däremot inte produktionsförhållandena och de juridiska formerna med varandra. Visserligen byter arbetaren och kapitalägaren genom ett formellt fritt avtal arbetskraft mot arbetslön, men reellt tillägnar sig kapitalägaren genom sin maktposition en del av arbetskraften utan ersättning, det s k mervärdet. Mot arbetsprestationen svarar en till synes frivilligt överenskommen ersättning men i själva verket befinner sig den egendomslöse arbetaren i en tvångssituation: han har inget annat val än att sälja sin arbetskraft.

Det kapitalistiska systemet delar alltså samhället i två antagonistiska klasser, kapitalägarna och arbetarna. Detta utlöser en kamp om makten i samhället. I denna kamp kolliderar två idéer med varandra, den liberalistiska rättsidén om friheten som en mänsklig oförytterlig rättighet och den socialistiska idén om rätten till en människovärdig existens. Man kan då fråga sig vad det är som håller samman miljontals människor till en fungerande enhet, ett ekonomiskt kollektiv, ett samhälle.

I en föreläsning om "Det ekonomiska livets rättsliga grundvalar" återger Per Stjernquist en undersökning av problemet som utförts av den amerikanske nationalekonomen Gardiner C Means. Det är enligt denne fyra mekanismer som påverkar individen till ekonomisk samverkan, nämligen marknadsmekanismen, administrativ koordination, kanaliserande regler och gemensamma målsättningar. Till de kanaliserande reglerna räknar Means generella regler som åstadkommer en allmän standardisering av beteendena inom det ekonomiska livet, en standardisering som är nödvändig för att man skall kunna beräkna varandras handlingssätt och därmed kunna planera på längre sikt. Till sådana regler är att hänföra lagar, avtal, handelsbruk, yrkesnormer, gruppnormer och andra sociala sedvanor.[14] *Rättsordningens uppgift skulle alltså vara att fungera som en fredsskapande mekanism.*

Means hävdar således att rättsordningen är nödvändig i ett samhälle som värn för det bestående ekonomiska systemet. Det statliga legala våldet skulle alltså vara ofrånkomligt för att säkra vår existens. Stjernquist

14 Stjernquist Grundvalarna s 15.

delar uppfattningen att den nödvändiga standardiseringen av beteendena i det ekonomiska livet icke kan erhållas utan stöd av rättsordningen. Här tycks alltså Olivecrona, Stjernquist och Means vara överens.

Men de ekonomiska förhållandena är inte enda grund och orsak till den rättsliga utvecklingen utan rätten själv är en aktiv faktor i klasskampen och därmed i rättsbildningen. Detta är i överensstämmelse med det materialistiskt-dialektiska synsättet, materialistiskt i den meningen att rätten är en samhällelig produkt och dialektisk i den meningen att rätten är såväl en samhällelig produkt som ett slutet ideologiskt system. Utgångspunkten för detta resonemang är den centrala marxistiska tanken att samhällets ekonomiska struktur är "den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet". Med materialismen förstås uppfattningen att det finns en utanför oss och oberoende av vårt medvetande existerande verklighet, som är primär i förhållande till medvetandet. Materialismen uppfattar således yttervärlden som primär i förhållande till tanken, varat som bestämmande i förhållande till medvetandet. Den ekonomiska basen bestämmer alltså rättens uppbyggnad och innehåll. Men rätten är som nämnts inte passiv utan spelar som ideologi och institution rollen av försvarare av det bestående samhället.[15]

16.2.1 Rättens roll som ideologi

Rättens roll som ideologi är att den skenbart förklarar och rättfärdigar produktionsförhållandena med hänvisning till juridiska rättigheter och skyldigheter. I kap 2.6 uppmärksammades den roll som äganderätten och avtalsrätten spelar i ett privatkapitalistiskt samhälle, att dessa rättigheter ger ägarna av produktionsmedlen makt över människor, något som rättsreglerna inte ger uttryck åt. De talar om förhållandet mellan ägaren och tinget och förhållandet mellan jämställda avtalspartner.

Kapitalägarna slår vakt om dessa rättigheter, ofta under hänvisning till "friheten". Talande är den diskussion om äganderätten som förekom i samband med frågan om expropriation för att tillgodose arbetarrörelsens behov av mark för samlingslokaler och för kooperativa butiker (kap 6.4). Då kolliderade äganderätten och församlingsrätten. Äganderättens helgd användes här som ett argument i en politisk kamp. Typisk för den tidens oro inför den samhälleliga utvecklingen är Tryggers uttalande att genomförandet av den allmänna rösträtten (för män) väl ändå inte innebar att den privata äganderätten måste offras. Andra rättigheter som i denna kamp ständigt kom i blickpunkten var "arbetets frihet" och "avtalets frihet", detta särskilt i diskussionen om Åkarpslagen. Meningen på borgerlig sida var att angreppen på dessa friheter var ett angrepp på rådande

15 Elwin s 26, 32.

rättsprinciper. "Rättsmedvetandet" var ett annat begrepp som åberopades mot de socialistiska och fackliga agitatorerna. I debatten om munkorgslagen hänvisade således justitieministern till det "oförvillade" rättsmedvetandet och lagens anda och mening: de socialdemokratiska agitationerna var "redan" brottsliga, dvs innan gärningen i positiv lag hade stämplats som brottslig (kap 4.2.2). Man förmenade också att den ungsocialistiska propagandan kastade över ända rättsbegrepp som man trott vara oomkullrunkeliga och att man i stället satte på fri hand konstruerade rättsnormer som endast tjänade partiintressen (kap 5.5.1). Intressant är Rudolf Kjelléns uttalande att i vårt samhälle pågick försök till en ny rättsbildning som inte kunde ges vitsord mot gällande rätt. Det fick enligt Kjellén inte finnas två rättsåskådningar inom samma stat (kap 5.8). Principerna om den fria uppsägningsrätten och arbetsgivarens arbetsledningsrätt sades också vara uttryck för allmän rättsuppfattning. Allt detta verifierar rättens roll som en ideologisk faktor, verkande i de besuttnas intresse i ett kapitalistiskt samhälle. Den lagstiftning som utformades till de nämnda rättigheternas skydd och som behandlats i detta arbete får därmed karaktär av klasslagstiftning. Det är klassintressen som bestämmer rättigheternas innehåll och rättsmedvetandet. Denna motsättning i samhället mellan ägarna av produktionsmedlen och deras anställda kom också till uttryck i försöken till tredjemanslagstiftningen. Reuterskiöld talade i detta sammanhang om två rättsuppfattningar, nämligen den om "obetingad frihet" och den om "ekonomisk solidaritet" (kap 11.5.3). Vad Bergendal här anförde har sitt särskilda värde, då denna motsättning knappast någonstans i officiellt juridiskt tryck fått en så klar belysning. Ett ljus kastas över hela denna debatt om rättens roll.

Bergendal[16] konstaterade att uppfattningen om behovet av en lagstiftning till skydd för tredje mans neutralitet i arbetskonflikter varierade med ekonomisk och politisk uppfattning. Enligt Bergendal borde de enskilda individerna erhålla skydd mot alltför långtgående intrång från ekonomiska organisationer, bl a därför att vår gällande förmögenhetsrättsordning i det väsentliga förutsatte individuell självverksamhet. Det var lagstiftningens uppgift att bereda de enskilda ett effektivt skydd mot alltför hänsynslös maktutövning från organisationernas sida. Det härvid avgörande var inte anslutning till någon "individualistisk" ekonomisk-politisk teori, utan ett konstaterande av det mått av självständighet som det nuvarande samhället ansett sig böra tillerkänna sina medlemmar. Bergendal fortsatte:

(Detta) framträder särskilt klart i den försiktighet, varmed samhället, endast med talrika begränsningar och garantier, anser sig för sina egna syften av största betydelse kunna kringskära den individuella friheten. Vid jämförelse

16 SOU 1933:36 s 134.

härmed vore det en egendomlig inkonsekvens, om samhället skulle stillatigande åse, att dess medlemmar, skulle av en privat organisation, vars syften äro av samhället okontrollerade, kunna mot sin vilja underkastas frihetsinskränkningar utan annan begränsning än den mycket otillräckliga, som betecknas av de rent faktiska maktförhållandena.

Man fick enligt Bergendal i detta sammanhang inte heller förbise att den enskildes rätt att själv bestämma över sina handlingar inte var endast av ekonomisk betydelse.

Åtminstone av det övervägande flertalet inom vårt folk är en sådan självbestämningsrätt föremål för en mycket hög uppskattning på grunder, som äro starkt personligt färgade. Man känner i självbestämmanderätten ett uttryck för sitt personliga värde, nära jämförligt med den "ära", vilken sedan gammalt åtnjutit lagstiftningens skydd. Kränkningar av friheten kunna därför icke undgå att framkalla en upphetsning och understundom en intensiv reaktion, som innebär våda för det allmänna samhällslugnet.

Bergendals och trettonmannakommissionens ansträngningar att skapa en plattform för en lagstiftning till skydd för tredje mans neutralitet i arbetskonflikter misslyckades som vi sett. Redan i Bergendals formellt juridiska utgångspunkt låg fröet till misslyckandet. Trots att han var medveten om motsättningarna i samhället — han slog ju fast att på ena sidan i den ekonomiska kampen stod kroppsarbetarna och deras partier — synes han inte ha sett eller velat se den djupare orsaken till motsättningarna, att de ytterst bottnade i den kapitalistiska produktionsordningen. Han kunde då inte heller se att hans tal om individens frihet, "att en individ icke bör i ekonomiskt hänseende underkastas andra inskränkningar än som äro oeftergivliga för bevarande av andra individers motsvarande rörelsefrihet," var ett bedrägligt sken. Arbetarnas frihet i ekonomiskt avseende var en chimär; de hade att acceptera det arbete som erbjöds dem. Endast genom sina organisationer kunde de skapa sig trygghet. Det var helt naturligt att talet om "arbetets frihet" och individens frihet i denna strid främst fördes av högern och folkpartiet, då det var de som i första hand bar upp den liberala-kapitalistiska produktionsordningen, medan man på socialdemokratiskt och fackligt håll bekände sig till en solidaritetsprincip och vände sig mot försöken från borgerligt håll att slå vakt om osolidariska element i arbetskonflikter. Här möttes två oförenliga rättsuppfattningar. Medan man på högerhåll hävdade att skyddet av strejkbrytarna var en kärnpunkt i tredjemansskyddet och att man aldrig skulle kunna biträda den solidaritetsmoral som arbetarklassen företrädde, så menade man på socialdemokratiskt håll att ett skydd för strejkbrytarna skulle uppluckra solidariteten och minska möjligheterna till kamp för förbättrade förhållanden, ett sådant skydd hotade livsnerven hos fackföreningsrörelsen.

Det finns naturligtvis inget enhetligt rättsmedvetande. Reuterskiöld talade som vi sett om en äldre rättsuppfattning — om obetingad frihet för var och en till egen ekonomisk verksamhet — och en nyare "industrialistisk" rättsuppfattning om ekonomisk solidaritet inom gruppen. Bergendal och företrädarna för de liberala-kapitalistiska intressena stod fast vid den chimära frihet som "arbetets frihet" utgör, oförstående inför utvecklingen på arbetsmarknaden, och att arbetarnas enda möjlighet att hävda sig i kampen mot arbetsgivarna är deras solidaritet.

Genom detta tal om rättigheters helgd bibringas människorna den uppfattningen att motsatt mening strider mot rätten och de görs därigenom mer eller mindre "lydiga" i det bestående samhällets intresse. Detta var kanske framförallt fallet när AD i ett oklart rättsläge under åberopande av allmänna rättsprinciper valde sin väg efter en linje utstakad i en tid då arbetsgivaren ensam var herre på täppan och bestämde vad som skulle gälla på arbetsplatsen.

16.2.2 Rättens roll som institution

Rätten förkroppsligas i de rättsliga institutionerna på samma sätt som de religiösa idéerna förkroppsligas i kyrkan och de politiska idéerna genom skilda statsorgan. Rätten har i sin institutionaliserade form en dubbel uppgift i det kapitalistiska samhället.[17]

För det första har den att ordna samhällsförhållandena. Sålunda — för att peka på de rättsområden som berörts i detta arbete — organiserar den inom straffrätten och politirätten användningen av våld och tvång samt inom arbetsrätten förhållandena mellan arbetsgivare och anställda. De bestämmelser som uppmärksammats i denna avhandling talar för sig själva och erfordrar inte någon ytterligare kommentar. Bestämmelserna mildrar de friktioner som finns och tjänar som ett "smörjmedel i det kapitalistiska maskineriet".[17] Som framgått av det föregående (t ex kap 5.6.1 och 13.1.3) fälldes en rad dubiösa domar mot socialdemokratiska och fackliga ledare i tider då företrädarna för det bestående samhället kände sig oroade av deras förehavande. Domstolarna tillät sig då en tolkning av straffbestämmelser som är svår att förena med dessas syfte (se t ex "högförräderimålet" mot Z Höglund m fl). I kap 13.1.5 har uppmärksammats hur gällande upploppsbestämmelser (BrB 16:1 och 2) skulle kunna användas för att tillskynda strejkledare långvariga frihetsstraff även vid relativt oskyldiga strejkoroligheter. Att en sådan knappast avsedd tillämpning av ett lagrum inte kan uteslutas har domarna i den s k IB-affären nyligen visat. I denna tillgrep åklagare och domstolar spioneristadgandet i BrB 19:5 mot personer som inte hade något särskilt uppsåt att gå främmande makt tillhanda utan vilkas avsikt var att upplysa allmänheten om

17 Elwin s 27.

att vi hade en hemlig underrättelseorganisation (IB), vars handlande enligt deras mening från olika synpunkter var diskutabelt.[18] Detta manar till ökad vaksamhet vid lagstiftningsarbetet. Straffbestämmelser måste ges en sådan utformning att de inte av politiska skäl kan tillgripas mot personer som kritiserar rådande förhållanden.

För det andra har rätten i sin institutionaliserade form till uppgift att lösa konflikter i samhället. Men det är endast de yttre motsättningarna som man på detta sätt kommer till rätta med. Den egentliga grunden för motsättningarna — de rådande produktionsförhållandena — förblir orörda. Inför de rättsliga institutionerna står människan ensam, berövad sin klasstillhörighet och framstår endast som en enskild individ — en fysisk person, ett rättssubjekt — utan anknytning till produktionsförhållandena och sin klass. Dessa rättens båda uppgifter har tydligt framträtt vid redogörelsen för hur de i detta arbete redovisade lagarna tillkommit och tillämpats.

Sammanfattningsvis kan sägas att den beskrivna lagstiftningen på straffrättens och förvaltningsrättens områden fungerar som ideologi och institution genom att den skenbart drabbar endast "orostiftare och bråkmakare", "samhällets fiender", och sålunda skapar samhällsfred, medan den i främsta rummet tjänar det gällande ekonomiska systemet och vänder sig mot dem som önskar en ändring av detta. Konflikten framstår inte som en konflikt mellan samhällsklasser utan som en konflikt mellan enskilda och staten. Den omständigheten att arbetarrörelsen genom sin kamp mildrat och för närvarande brutit udden av de ifrågavarande bestämmelserna jävar inte detta omdöme om lagstiftningen som det kapitalistiska systemets värn. Lagstiftningen om kollektivavtal och arbetsdomstol fungerar som ideologi i den meningen att den till synes är given i båda parternas intresse på arbetsmarknaden, medan den i realiteten genomdrivits i kapitalägarnas intresse, även om lagstiftningen i vissa situationer kan vara till gagn också för de anställda. Som institution fungerar arbetslagstiftningen så att konflikterna skenbart framstår som konflikter mellan enskilda, medan det i verkligheten är fråga om konflikter mellan samhällsklasser.

Det kapitalistiska systemet är enligt Marx ett system med inbyggda motsättningar. Normalt borde nyttigheter frambringas för att tjäna pro-

18 Att domen är diskutabel framgår av en artikel i DN 26.2 1974 av Dag Victor. På fråga varför åklagaren inte valde BrB 19:7 (obehörig befattning med hemlig uppgift) där det inte talas om uppsåt att gå främmande makt tillhanda svarade Lennart Geijer att åklagaren naturligtvis *kunde* ha "valt en annan paragraf, som inte har det där om främmande makt utan bara talar om att man lämnar ut försvarshemlighet" (intervju i DN 17.11 1973). Se också artikel av Per-Olof Bolding i DN 8.3 1974 ("Det fria ordets marginaler"). Om uppsåtskravet se Agge s. 259 ff (särskilt s. 261) och Jareborg s. 272—275.

ducenternas behov men i denna förvända kapitalistiska värld fungerar arbetarna som ett medel att öka kapitalägarens egendom. I enlighet med sina motsatta intressen reagerar kapitalistklassen och arbetarklassen på rakt motsatt sätt. Kapitalistklassen identifierar sig med den ekonomiska utveckling vars motiv är att ackumulera kapital och försvarar systemet. Den ensamme arbetaren är maktlös mot kapitalägaren. Han är därför hänvisad till gemenskap med sina kamrater i strävandet att värja sig mot den kapitalistiska ordningens tryck. Detta sker genom de politiska och fackliga organisationerna. I detta motsatsförhållande ligger orsaken till den strid om rättens innehåll — ett led i klasskampen — som skildrats i detta arbete.

Zusammenfassung
Das Recht im Klassenkampf — eine Studie zu den Funktionen des Rechts

I. Der Zweck der Untersuchung. Die Problemstellung

Der Hauptzweck dieser Abhandlung ist der Versuch, Klarheit zu gewinnen über den Zusammenhang zwischen der wirtschaftlichen und politischen Entwicklung in der schwedischen Gesellschaft einerseits und deren Rechtsmaschinerie andererseits.

Der Verfasser geht hierbei von der marxistischen These über die Bedeutung der Produktionskräfte für die Gesellschaftsentwicklung aus. Die Hauptfrage wurde folgendermassen formuliert: In welchem Umfang ist das Recht ein Produkt der materiellen Produktionsverhältnisse? Oder mit anderen Worten: Welche Bedeutung hat es für die Rechtsbildung, dass wir in einer kapitalistischen Gesellschaft leben, in der sich die beiden vom volkswirtschaftlichen Gesichtspunkt aus wichtigsten Gesellschaftsklassen — die Besitzer der Produktionsmittel und die Arbeiter — latent oder offen als Gegner gegenüberstehen, erstere mit dem Verfügungsrecht über die Produktionsmittel und deren Ertrag, letztere allein im Besitz ihrer Arbeitskraft zur Erhaltung ihrer Existenz?

Marx hat keine Rechtstheorie aufgestellt, aber seine Auffassung, dass es hinter der Rechtsbildung wirtschaftliche Faktoren gibt, eröffnet einen Weg zum Verständnis der Natur und der Funktionen des Rechts. Marx' Worte über die Produktionsverhältnisse als der Gesellschaft „reale Basis, worauf sich ein juristischer und politischer Überbau erhebt", bedeuten, dass es die Interessen der wirtschaftlich herrschenden Klasse sein müssten, die in der Gesetzgebung zum Ausdruck kommen. Mit diesem Ausgangspunkt bestünde die Hauptaufgabe des Rechts in der kapitalistischen Gesellschaft darin, die bestehenden wirtschaftlichen Verhältnisse zu verteidigen, d. h. die herrschenden Produktionsverhältnisse zur Ideologie zu machen und zu schützen, und als Institution die Machtstellung der Kapitalbesitzer durch Sanktionen zu sichern. Zum letzterwähnten Zweck müssten die Machthabenden Regeln u.a. von strafrechtlicher, verwaltungsrechtlicher und arbeitsrechtlicher Art schaffen, die den legalen Raum für oppositionelle Bewegungen beschränken. Derartige Bestimmungen werden in dieser Abhandlung untersucht. Sie scheinen deutlicher als andere die Rolle des Rechts im Kampf zwischen den Gesellschaftsklassen zu zeigen. Die Unter-

suchung konzentriert sich auf drei Sektoren, in denen die Gegensätze zwischen den Gesellschaftsklassen bezüglich des Inhalts des Rechts besonders auffallend gewesen zu sein scheinen, nämlich auf die Gebiete der Gesetzgebung, die das Recht auf freie Meinungsäusserung, das Versammlungsrecht und das Streikrecht betreffen.

Laut der marxistischen Auffassung ist es die Funktion des Staates, dem Willen der herrschenden Klasse gemäss die Konflikte zu entscheiden, die in einer in antagonistische Klassen zerfallenden Gesellschaft unvermeidlich sind. Dies würde bedeuten, dass wirtschaftliche und politische Macht der herrschenden Klasse eine einheitliche Klassenmacht ist. Von diesem Ausgangspunkt wäre jede Gesetzgebung eine Klassengesetzgebung. Eine derartige Definition ist jedoch in ihrem Inhalt diskutabel. Dies gilt auch für die Definition, die davon ausgeht, dass diejenige Partei oder die Parteien den Inhalt der Gesetzgebung bestimmten, welche Staatskanzlei und Reichstag beherrschen.

Der Begriff *Klassengesetz* muss deshalb einem Gesetz vorbehalten bleiben, das die tatsächlichen Machtverhältnisse beeinflusst. Es scheint, dass man dabei zwischen zwei Alternativen zu wählen hat. Entweder kann man unter Klassengesetz jedes Gesetz verstehen, das aus einem Kampf zwischen den Gesellschaftsklassen hervorgegangen ist und eine Verschiebung der Machtpositionen in dieser oder jener Richtung verursachte. Es würden hierunter diejenigen Gesetze fallen, die beispielsweise dem Arbeitgeber vorschreiben, für die Sicherheit der Arbeitenden an ihrem Arbeitsplatz zu sorgen; die den Menschen die Möglichkeit besserer Freizeitgestaltung dadurch geben, dass Strandgebiete etc zu ihrer Verfügung gestellt werden; die die Niveauunterschiede von Einkommen und Ausbildung vermindern und die wirtschaftliche Machtkonzentration angreifen. Oder auch kann man den Begriff Klassengesetz vorbehalten solch einem *Gesetz, zu dem eine Gesellschaftsklasse greift, um eine Machtstellung über eine andere Gesellschaftsklasse zu erreichen, zu stärken oder aufrechtzuerhalten.*

Es ist Klassengesetzgebung diesen Charakters, die, soweit sie sich direkt gegen die Arbeiterbewegung richtete, in der vorliegenden Arbeit behandelt wird. Hierbei sind zwei Kategorien von gesetzlichen Bestimmungen zu unterscheiden. Die eine umfasst Bestimmungen, die sich formell gegen die einzelnen Vertreter der Arbeiterbewegung richteten oder richten. Diese Bestimmungen sind auf den strafrechtlichen und verwaltungsrechtlichen Gebieten zu finden. Die zweite Kategorie von Vorschriften richtete oder richtet sich direkt gegen die gewerkschaftlichen Organisationen. Hier ist es das Arbeitsrecht, das in das Blickfeld gerät.

Bei der Schilderung der Rechtsbildung auf diesen Gebieten hat es sich als zweckmässig erwiesen, zuerst die Antworten auf folgende Hypothesen zu suchen. Die Haupthypothese ist, dass die betreffende Gesetzgebung als

ein Glied im Streben der ökonomisch herrschenden Klasse nach der Erreichung der Kontrolle über die Arbeiterbewegung entstand oder ausgenützt wurde. Eine weitere Haupthypothese ist es, dass die Verschiebung des politischen Machtgleichgewichtes auf den Inhalt der Rechtsregeln zurückwirkt. Diese Hypothese kann in zwei Unterhypothesen aufgeteilt werden. Teils scheint die Annahme berechtigt, dass eine Gesetzgebung, die ein direktes Hindernis für eine Gesellschaftsklasse in ihrem Streben ist oder durch diese so empfunden wird, aufgehoben oder modifizirt wird, sobald die Klasse an die Macht kommt oder politischen Einfluss erreicht. Teils hat man Grund anzunehmen, dass eine Gesellschaftsklasse die Gesetzgebung, die sie nicht mehr als eine Beeinträchtigung ihrer Bestrebungen empfindet, akzeptiert oder sich ihr gegenüber jedenfalls passiv verhält. Ganz besonders dürfte dies Geltung haben, wenn die Gesetzgebung angewendet werden kann, um die eigene Machtstellung zu schützen. Eine weitere annehmbare Hypothese besteht darin, dass man, je stärker man sich mit der bestehenden Gesellschaftsform in Übereinstimmung befindet, die Ihrer Bewahrung dienende Gesetzgebung in entsprechend höherem Grade bejahen wird.

Über Zielsetzung und Problemstellung der Abhandlung wird in einem einleitenden Vorwort sowie in Kap. 1 und 2 informiert. Im 2. Kap. wird das untersuchte Quellenmaterial besprochen. Die absolut zentrale Materialgruppe besteht aus den Gesetzesvorlagen der Regierung und den Anträgen an den Reichstag samt den Debatte, die über diese geführt wurden. Das sonstige Material — öffentliche Untersuchungen, Presseäusserungen etc. — ist von sekundärer Bedeutung. Im 3. Kap. folgt eine Schilderung der politischen und sozialen Situation in Schweden gegen Ende des 19. Jahrhunderts, d. h. der ersten Jahrzehnte der neuzeitlichen Arbeiterbewegung, da diese Zeit der Ausgangspunkt der Abhandlung ist. Danach folgt in den Kap. 4—7 eine Beschreibung der Entwicklung der betreffenden Gesetzgebung auf den Gebieten des Straf- und Verwaltungsrechts, in den Kap. 8—12 der Gesetzgebung auf dem Gebiete des Arbeitsrechts. Hierbei werden besonders die wirtschaftlichen und politischen Gegensätz innerhalb der Gesellschaft und ihre Bedeutung berücksichtigt. Die Abhandlung wird mit einem Abschnitt mit Analyse und Schlussfolgerungen beschlossen (Kap. 13—16).

II. Straffrecht und Verwaltungsrecht

In den zwei letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts sah sich die Arbeiterbewegung Massnahmen verschiedener Art von der bürgerlichen Seite gegenüber. Auf dem Gebiete der Gesetzgebung wurde ein „Maulkorbgesetz" (Kap. 10 § 14 des Strafgesetzes) geschaffen, um die Wortführer der Arbeiterbewegung zum Schweigen zu bringen, und ein weiteres

Gesetz, Åkarpgesetz nach einem von seinem Urhebern genannt (Kap. 15 § 22 zweiter Absatz des Strafgesetzes), das dazu bestimmt war, den Streikbrechern einen besseren Schutz vor dem Übergriff von Seite der Streikenden zu geben, als der, den das Strafgesetz sonst geben konnte. Ausserdem griffen die Machthaber zu Ordnungsvorschriften verschiedener Art, um die Kontakte zwischen den sozialdemokratischen und den gewerkschaftlichen Agitatoren einerseits, und der Allgemeinheit andererseits, zu verhindern.

Das Maulkorbgesetz

Laut der Abfassung, die das Maulkorbgesetz im Jahre 1889 erhielt, sollte mit Geldstrafe oder Gefängnis (bis höchstens zwei Jahren) bestraft werden, wer öffentlich zu Gewalt gegen Person oder Eigentum oder zu anderen Vergehen aufforderte, die im Strafgesetz unter Strafe gestellt waren, wenn die Aufforderung nicht schon unter besondere Strafe gestellt worden war. Dieselbe Strafe sollte auch den treffen, der sonst zur Ungehorsamkeit gegen die Gesetze oder die zuständigen Behörden zu verleiten versuchte. Das Gesetz trug nach Ansicht Vieler das Zeichen eines Klassengesetzes. Es war dazu bestimmt, meinte man, die Gesellschaftsklasse zu treffen, die schon vorher die schlechteste Stellung in der Gesellschaft innehatte, nämlich die, welche von der Teilnahme an ihrer Leitung ausgeschlossen war.

Im Jahre 1906 wurde das Maulkorbgesetz u.a. dahingehend verschärft, dass der Tat Strafarbeit von bis zu höchstens vier Jahren folgen konnte. Durch einen Zusatz wurde weiter klargemacht, dass es auch für indirekte Anstachelung als einer Verherrlichung einer verbrecherischen Handlung geltend war. Die Ursache der Verschärfung war die anarchistisch-antimilitaristische Propaganda, sie richtete sich aber auch gegen die Sozialdemokratie. Mehrere Urteile ergingen dementsprechend während der folgenden Jahre gegen Gewerkschaftsleiter für Taten von ganz anderer Art, als die, an die man gedacht hat, als das Gesetz verschärft wurde. Dies bestätigte, meinte man auf der sozialdemokratischen Seite, den Charakter des Gesetzes als Klassengesetz. Es beeinträchtigte die Solidarität in den Arbeiterreihen. Sozialdemokratische Anträge auf Aufhebung oder Milderung des Gesetzes blieben, ebenso wie die konservativen Anträge in entgegengesetzter Richtung, erfolglos.

Nach dem Durchbruch der politischen Demokratie in Schweden im Jahre 1920 hörte allmählich die Kritik an dem Gesetzespassus auf, und er wurde in fast unveränderter Verfassung in das jetzt geltende Strafgesetzbuch vom Jahre 1962 übernommen.

Das Åkarpgesetz

Das Åkarpgesetz entstand im Jahre 1899. Nach ihm sollte derjenige mit bis zu zwei Jahren Strafarbeit bestraft werden, der mit Gewalt oder Drohung jemanden zur Teilnahme an der Arbeitsniederlegung zu zwingen suchte oder es versuchte, jemanden daran zu hindern, zur Arbeit zurückzugehen oder die angebotene Arbeit zu unternehmen. Das Verbrechen wurde unter öffentliche Anklage gestellt. Die Ursache der Entstehung des Gesetzes war, dass die geltenden Bestimmungen als unzureichend angesehen wurden, „um dem Unfug Einhalt zu gebieten, den die Gewerkschaften und die Streikführer durch das Verursachen oder die Beförderung unberechtiger und schädlicher Arbeitsniederlegung betrieben".

Der Kampf um das Åkarpgesetz war hart. Auf der sozialdemokratischen Seite behauptete man, dass das Gesetz mit der einzigen Absicht geschaffen wurde, der Arbeiterbewegung in ihrem Kampf um eine gerechtere Gesellschaftsordnung entgegenzuwirken. Der Führer der Liberalen, Karl Staaff, stellte fest, dass der Kampf um das Gesetz „unter einem der sonst allgemein anerkannten höchsten Grundsätze geführt wurde, die einer freien Gesellschaft überhaupt erst Leben und Kraft geben", nämlich der Idee der Gleichheit vor dem Gesetz. Von konservativer Seite bestritt man, dass es sich um ein Klassengesetz handelte: das Gesetz wäre nicht gegen die Armen erlassen, sondern zugunsten derer, die arbeiten wollten.

In den Jahren 1912 und 1913 forderte man in den liberalen Anträgen im Reichstag, dass das Åkarpgesetz „humanisiert" werden sollte: die Strafe sollte auf Geldstrafe oder Gefängnis herabgesetz werden und das Verbrechen sollte nur unter gewissen Voraussetzungen durch den Staatsanwalt unter Anklage gestellt werden können. Von liberaler Seite wurde hervorgehoben, dass das Gesetz mit solchen Mängeln behaftet wäre, dass es eigentlich abgeschafft werden sollte, dass jedoch ein Vorschlag in dieser Richtung wegen der konservativen Majorität in der Ersten Kammer keine Aussicht hätte, die Zustimmung des Reichstags zu erlangen. Die Erste Kammer wollte nicht einmal die vorgeschlagene Milderung des Gesetzes genehmigen. Auf der Herbstsession des Reichstages 1914, gleich nach dem Ausbruch des ersten Weltkrieges, gab jedoch die Rechte, um zu einem Bürgerfrieden zwischen den politischen Parteien beizutragen, ihren Widerstand gegen eine Liberalisierung des Gesetzes auf, und die Strafe wurde auf Geldstrafe oder Gefängnis herabgesetz.

In den Jahren nach 1920 wurden bei verschiedenen Gelegenheiten Anträge auf die Abschaffung des Åkarpgesetzes eingebracht. Nach den Wahlsiegen des Sozialdemokraten und der Kommunisten in den Jahren 1932 und 1936 wurden die Anstrengungen von Erfolg gekrönt und 1938 wurde das Gesetz abgeschafft.

Verwaltungsbestimmungen

Die sozialdemokratische Propaganda hatte oft eine herausfordernde Form. Dies verlockte die Ordnungsmacht die repressiven Mittel, die gewisse Ordnungsvorschriften zu ihrer Verfügung stellten, bis zur Grenze des Möglichen in Anspruch zu nehmen. Vor allem machte sie Gebrauch von der Ordnungsvorschrift für die Städte vom Jahre 1868 und von der Instruktion für die Landesregierungen vom Jahre 1855. Diese Vorschriften wurden auf dem Verwaltungswege erlassen, d. h. von der Regierung ohne Behandlung im Reichstag. Danach wurden, gestützt auf diese Vorschriften, Versammlungen wegen versäumter, nicht formgerechter oder zu spät oder gar nicht bei der zuständigen Behörde eingerichten Anmeldung verhindert, verboten oder aufgelöst. Es kam auch in gewissen Städten vor, dass Versammlungen im gesamten Stadtgebiet verboten waren, ohne dass irgendwelche zutreffenden Gründe dafür angeführt wurden.

Die Beschränkung des Versammlungsrechts rief Indignation bis weit in das bürgerliche Lager hinein hervor. Zu Anfang der neunziger Jahre des 19. Jahrhunderts und während der folgenden Jahrzehnte wurden von Liberalen und Sozialdemokraten Anträge gestellt, dass das Versammlungsrecht gesetzlich festgelegt, womöglich in das Grundgesetz aufgenommen werden sollte. Die Anträge ergaben jedoch kein Resultat. In den konservativen Kreisen war man nämlich der Ansicht, dass es ganz in der Ordnung sei, wenn die Regierung, unter Ausnutzung ihrer Möglichkeit zur Verwaltungsgesetzgebung allein die Vorschriften erliesse, die erforderlich wären, um Gesetz und Ordnung bei allgemeinen Zusammenkünften aufrechtzuerhalten.

Erst im Jahre 1956 wurde die Versammlungsfreiheit durch ein von der Regierung und dem Reichstag erlassenes Gesetz geregelt. Im neuen schwedischen Grundgesetz, das im Jahre 1974 endgültig angenommen wurde, wurde das Recht in dieses aufgenommen, es herrscht aber weiterhin Unsicherheit, wie es in seiner Ausübung gehandhabt werden soll.

III. Arbeitsrecht

Im 8. Kap. wird die rechtliche Stellung des schwedischen Arbeiters in der älteren Zeit geschildert. Aus dem Kapitel geht hervor, dass der Anlass zum herrschenden Dienst- und Arbeitszwang vorwiegend der Bedarf an Dienstboten bei den höheren Klassen war.

Mit dem Durchbruch des Liberalismus wurde die „Freiheit der Arbeit" mit dem Gegenstück der „Freiheit des Vertrages" auf dem juristischen Gebiet das arbeitspolitische Schlagwort. Die Unsicherheit im industriellen Anstellungsverhältnis zwang die Arbeiter dazu, sich auf verschiedenen

Wegen die Sicherung des Arbeitsplatzes zu erkämpfen. Dies geschah u. a. durch die Schaffung der gewerkschaftlichen Organisationen. Die Arbeitgeber antworteten mit der Bildung der Arbeitgeberorganisation und versuchten ausserdem die gewerkschaftliche Aktivität über die Gesetzgebung zu hindern. Gesetzgebung und Rechtsprechung benutzten hierbei hauptsächlich drei Wege (9. Kap.). Der Grundgedanke bestand darin,

1. einen Schutz gegen den individuellen Bruch des Arbeitsvertrages seitens des Arbeiters zu schaffen (10. Kap.),
2. die Gewerkschaftsbewegung durch Vorschriften über Friedenspflicht und Entschädigungsverantwortung der Organisationen und deren Mitglieder bei Vertragsbruch von Kampfmassnahmen abzuhalten,
3. rechtlich festzulegen, dass die Macht am Arbeitsplatz dem Arbeitgeber gehörte (12. Kap.).

Schutz gegen individuellen Vertragsbruch

Im Jahre 1899 wurde ein Ausschuss eingesetzt, um den Schutz „für ordnungsgemäss abgeschlossene Arbeitsverträge" zu erreichen. Er schlug eine kombinierte schadenersatzrechtliche und strafrechtliche Verantwortlichkeit im Falle von Vertragsbruch vor. Die Notwendigkeit von Strafmassnahmen begründete der Ausschuss mit der Schwierigkeit, dass man die Arbeiter wegen ihrer Armut mit einem Schadenersatzanspruch nicht treffen könne, was zum Vertragsbruch ermunterte. Die Kritiker des Vorschlags meinten, dass dieser einseitig zu Gunsten der Arbeitgeber wäre und deshalb der diesbezüglichen Gesetzgebung nicht als Grundlage dienen könnte. Dies sollte auch nicht der Fall sein. Auch die in den Jahren 1910 und 1911 vorgelegten Entwürfe für ein Gesetz über den Arbeitsvertrag fanden vor dem Reichstag keine Gnade.

Was die Landwirtschaft betraf war das Interesse der Arbeitgeber ein anderes. Um sich die Arbeitskräfte während der Saat und der Ernte zu sichern, wünschten sie ihre Angestellten durch langfristige Kontrakte zu binden, womöglich durch Jahreskontrakte mit bestimmter Ziehzeit im Herbst, wenn die Ernte geborgen war. Im Interesse dieser Arbeitgeber überlebte die Gesindeordnung vom Jahre 1833 Jahrzehnte nach dem Durchbruch des freien Vertrags auf dem Gebiete der Industrie. Der Dienstvertrag war durch die absolute Herrschaft des Dienstherrn und die unterordnete Stellung des Angestellten gekennzeichnet. Nach und nach, als die Arbeiterbewegung an Einfluss gewann, wuchsen die Forderungen nach einer Befreiung der Landarbeiter vom Vorschriftensystem der Gesindeordnung. Sie wurde von der Arbeiterbewegung als ein Rest der alten Klassengesetzgebung aufgefasst. Ausserdem war sie ein kräftiges Hindernis für die Organisationsbestrebungen der Landarbeiter. Durch die in der Ordnung vorgeschriebene Ziehzeit im Herbst nach abgeschlossener Ernte-

arbeit war nämlich der Streik als Waffe im Kampf gegen die Arbeitgeber nicht anwendbar. Nach einigen Jahren von Streitigkeiten im zweiten und dritten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts wurde die Gesindeordnung, nicht ohne den Widerstand konservativer Kreise im Jahre 1926 abgeschafft.

In den dreissigen Jahren des 20. Jahrhunderts wurde die Diskussion über die Notwendigkeit eines Gesetzes über den Arbeitsvertrag aufgenommen. Ein Ausschussentwurf wurde vorgelegt, hatte aber keinen Erfolg. Der Grund hierfür dürfte vor allem die Ansicht gewesen sein, dass der Vorschlag mit der demokratischen Gesellschaftsentwicklung nicht übereinstimmte. Die Frage der Gesetzgebung wurde danach erst in den letzten Jahren im Zusammenhang mit der Frage des Kündigungsschutzes der Arbeitnehmer erörtert.

Die Versuche zur Pazifizierung der Gewerkschaftsbewegung

Die Arbeitgeber nahmen anfangs eine völlig negative Haltung zum Tarifvertrag ein, da sie diesen als eine Schwächung der eigenen Macht betrachteten. Allmählich sahen sie indessen ein, dass der Tarifvertrag den Arbeitsfrieden förderte und einen Weg zur Pazifizierung der Gewerkschaftsbewegung eröffnete. Eine Verwirklichung der praktischen Zwecke des Tarifvertrags, so wie sie die Arbeitgeber sahen — als eine Garantie gegen die Streiks — könnte geschehen durch eine Einfügung des Tarifvertrages in das Rechtssystem mit legaler Friedenspflicht und einer besonders abgefassten Schadenersatzverantwortung der gewerkschaftlichen Organisationen und ihrer Mitglieder bei Vertragsbruch. Auf Seiten der Arbeiter fürchtete man, dass eine Gesetzgebung solchen Inhalts die gewerkschaftlichen Organisationen aus Kampforganisationen zu Organisationen zur Überwachung der Arbeiter machen würde.

Die Bemühungen der Arbeitgeber, dass der Tarifvertrag als sowohl für die Organisationen als auch für die Arbeiter bindend zu sein habe, fielen indessen mit dem Streben der Gewerkschaftsbewegung zusammen, eine schlagkräftige gewerkschaftliche Kampforganisation zu schaffen. Diese setzte ja voraus, dass die zentralen gewerkschaftlichen Organisationen das Bestimmungsrecht über Arbeitsniederlegungen hatten. Trotz des Misstrauens gegen staatliche Eingriffe auf dem Arbeitsmarkt überhaupt, akzeptierte man deshalb im Prinzip den Gedanken, dass die Tarifverträge die Mitglieder der Organisationen rechtlich binden sollten.

Nach einem langwierigen Tauziehen, das sich über drei Jahrzehnte hinzog, wurde die Gesetzgebung — die Gesetze vom Jahre 1928 über den Tarifvertrag und über das Arbeitsgericht — schliesslich so abgefasst, dass sowohl die Organisationen als auch ihre Mitglieder als durch den Vertrag gebunden erklärt wurden. Im Gesetze über den Tarifvertrag wurde der Charakter des Tarifvertrags als der eines Friedensdokuments bezeich-

net. Bei Rechtsstreitigkeiten sollten Kampfmassnahmen ausgeschlossen sein, und sie sollten durch ein Arbeitsgericht gelöst werden. Wer gegen den Vertrag verstiess, sollte der Gegenpartei den erlittenen Schaden ersetzen. Die Höchstgrenze für den Schadenersatz der vertragsbrüchigen Arbeiter wurde auf zweihundert Kronen festgesetzt, was zur Zeit der Entstehung des Gesetzes ungefähr einem Monatslohn entsprach. Weiter wurde vorgeschrieben, dass der Schadenersatz mit Rücksicht auf die Umstände herabgesetzt werden dürfte oder wegfallen könnte. Die Beschränkungen der Schadenersatzpflicht wurden gemacht, um wenigstens teilweise die Abneigung gegen die Gesetzgebung zu beseitigen, die es unter den Arbeitern gab.

Die Rolle des Arbeitsgerichtes im Kampf um die Macht auf dem Arbeitsplatz

Da die Gesetzgebung vom Jahre 1928 verhältnismässig kurzgefasst war, war es eine der wichtigsten Aufgaben des Arbeitsgerichtes, Rechtsregeln auf dem Gebiete des Arbeitsrechts auszuarbeiten. Hierbei hat das Arbeitsgericht Rechtsgrundsätze anerkannt, die in bedeutendem Umfang die Arbeitgeber begünstigten. Das Arbeitsgericht hat sich einer Auffassung der Verhältnisse auf dem Arbeitsmarkt angeschlossen, die schon bei der Entstehung der Gesetzgebung mehr oder weniger veraltet war und der Entwicklung in demokratischer Richtung, die die Gesellschaft auf anderen Gebieten erfuhr, zuwiderlief.

Es handelt sich hier vorwiegend um zwei Rechtsprinzipien. Das erste ist das Prinzip, dass es jedem der Vertragspartner freisteht, den Vertrag nach bestimmter Zeit zu kündigen, wobei der Grund der Kündigung nicht angeführt werden muss. Der Rechtsgrundsatz über das freie Kündigungsrecht hatte schon im Jahre 1932, als er vom Arbeitsgericht festgesetzt wurde, im allgemeinen Rechtsbewusstsein geringen Rückhalt und wurde danach immer weiter untergraben. Die ganze Gesellschaftsentwicklung verlangt nämlich vom sozialen und ökonomischen Gesichtspunkt her einen immer stärkeren Schutz des Einzelnen. Der Staat baute diesen Schutz auch u. a. durch Gesetze über das Urlaubsrecht, verbesserten Altersschutz und den Schutz gegen den Einkommenwegfall bei Krankheit, Unfall und Arbeitslosigkeit aus. Das Kündigungsrecht wurde durch den Vertrag ebenfalls beschränkt. Während der fünfziger und sechziger Jahre des 20. Jahrhunderts wurde von der Arbeitnehmerseite verlangt, dass das freie Kündigungsrecht abgeschafft werden sollte. Nach einer Untersuchung wurde im Januar 1974 ein Gesetz über den Kündigungsschutz erlassen, wonach die Kündigung seitens des Arbeitgebers sachlich begründet sein soll. Das Gesetz tritt am 1. Juli 1974 in Kraft. Hiermit wird das freie Kündigungsrecht aufgehoben.

Der zweite Rechtsgrundsatz ist das Arbeitsleitungsrecht der Arbeitgebers d. h., dass dieser das Recht hat, die Arbeit zu leiten und zu verteilen. Dies gilt für die Bestimmung der Arbeitsaufgaben, für die Art der Ausführung der Arbeit, für die Anweisung des Arbeitsplatzes und der Arbeitszeit. Dem Arbeitsgericht nach muss das Interesse der Arbeitgeber, das Produktionsinteresse, dem Interesse der Angestellten vorgehen. Diese Praxis des Arbeitsgerichtes versetzt die Arbeitnehmer in eine fühlbare Unterlegenheit, und zwar sowohl bei der Auslegung der geschlossenen Verträge als auch bei Meinungsverschiedenheiten über konkrete Verhältnisse am Arbeitsplatz. Dadurch werden ihrem Einfluss in höherem oder geringerem Grade so wichtige Fragen wie die Organisation der Arbeit, die Gestaltung der Arbeitsleitung, die Personalpolitik und die Milieuverhältnisse auf dem Arbeitsplatz entzogen. Während der letzten Jahren wurden jedoch seitens der Arbeitnehmer Forderungen nach Mitbestimmung erhoben. Man war der Ansicht, dass die Gesetze vom Jahre 1928 veraltet seien und nicht mit der neuzeitlichen Gesellschaft und der sozialen Bewertung, die im Arbeitsleben heute herrscht, übereinstimmten. Anlässlich eines sozialdemokratischen Antrags im Jahre 1971 wurde ein Ausschuss, der Arbeitsrechtsausschuss, eingesetzt, um die Gesetzgebung auf dem Gebiet der Regelung des Arbeitsfriedens einer Prüfung zu unterziehen. In den Anweisungen für den Ausschuss wird zum Ausdruck gebracht, dass die Organisationen der Lohn- und Gehaltsempfänger bei ihren Forderungen nach einer Demokratisierung des Arbeitslebens unterstützt werden sollen.

IV. Analyse und Schlussfolgerungen

Die Gestaltung der Gesetzgebung

Im 13. Kap. werden einige Gesichtspunkte über die juristisch-technische Gestaltung des Åkarpgesetzes und im Anschluss daran einige Aspekte zur Form der Aufruhrbestimmungen im Strafgesetzbuch vom Jahre 1962 gegeben. Das Åkarpgesetz war in mehrfacher Hinsicht bemerkenswert. Um mit den Streiks zurechtzukommen, wurden in mancher Beziehung Abweichungen von dem gemacht, was sonst im schwedischen Recht geltend war. Erstens verstiess es gegen das zu jener Zeit geltende Prinzip, wonach das schwedische Gesetz nur betreffend sehr schwerer Verbrechen den Versuch als strafbar erklärte. Zweitens belegte man entgegen der in der schwedischen Gesetzgebung üblichen Praxis die betreffende Versuchshandlung mit gleicher Strafe wie für das vollbrachte Verbrechen. Drittens wurde der betreffende Versuch unter öffentliche Anklage gestellt im Gegensatz zu dem, was sonst im Falle von Zwang laut Strafgesetz 15: 22 geltend war. Der Anlass zu diesen Abweichungen war ein Wunsch

der Initiatoren des Gesetzes, der Polizei und der Staatsanwaltschaft die Möglichkeit zu geben, die Streikleiter zu verhaften und anzuklagen und somit die Arbeiterfront beim Streik zu schwächen.

Das Gesetz über den Tarifvertrag vom Jahre 1928 ist in dieser Hinsicht mit dem Åkarpgesetz verwandt, da sich der Gesetzgeber auch hier über die sonst geltende Praxis hinwegsetzte. So wurde durch den Tarifvertrag, um die Gewerkschaftsbewegung von Kampfmassnahmen abzuhalten, auch das Mitglied der vertragsschliessenden Organisation gebunden, obwohl es selbst den Vertrag nicht geschlossen hatte. Man war der Meinung, dass es für die Organisationen leichter sei, den Respekt vor dem Tarifvertrag aufrechtzuerhalten, wenn auch die Mitglieder durch den Vertrag gebunden waren. Weiter gilt u. a., dass die Höchstgrenze für den Schadenersatz des Arbeiters auf 200 Kronen festgesetzt ist.

Die Anwendung der Gesetzgebung

In dieser Hinsicht sei hier nur erwähnt, dass relativ wenige Personen mit schweren Strafen belegt wurden, obwohl die Gesetzgebung sich gegen eine grosse Gruppe von Bürgern richtete (13. Kap.).

Die Macht auf dem Arbeitsmarkt und die Rolle des Arbeitsgerichts

Dieses Thema wird im 14. Kap. behandelt. Das schwedische arbeitsrechtliche System ist zum grossen Teil durch das Arbeitsgericht gestaltet worden. Das System baut auf der liberalen Fiktion der Freiheit der Arbeit und des freien Vertrages zwischen zwei gleichgestellten Parteien. Bemerkenswert ist, dass ein Studium der Praxis des Arbeitsgerichtes erkennen lässt, dass eine Auffassung der allgemeinen Rechtsgrundsätze im Tarifvertrag anscheinend nur bezüglich der Arbeitgeberbefugnisse geschah. Die Erklärung hierfür kann eventuell darin bestehen, dass der Arbeitgeber seit jeher die Macht auf dem Arbeitsplatz mit den daraus resultierenden Rechten hatte, während der Arbeiter ursprünglich jeden Rechts mit Ausnahme dessen auf Entlohnung entbehrte. Die Konsequenz ist entsprechend darin zu sehen, dass die Tarifverträge „versteckte Klauseln" zum Nachteil des Arbeitnehmers enthalten. Das Arbeitsgericht ist deshalb in Wirklichkeit ein Klassengericht und eine der deutlichsten Offenbarungsformen des Klassenkampfes.

Der Zweck der Gesetzgebung. Ihre Verteidiger und Gegner

Die Gesetzgebung wurde von Repräsentanten derjenigen Gesellschaftsgruppen durchgesetzt, die mehr oder weniger den Besitzern der Produktionsmittel nahe standen. Ihren Zweck kann man so zusammenfassen,

dass die wirtschaftlich herrschende Klasse einen Schutz vor der sozialistischen und gewerkschaftlichen Bewegung suchte, welche die bestehende Gesellschaftsordnung bedrohte. Die Gesetzgebung richtete sich gegen die Solidarität in den Arbeiterreihen, die einzige Kraft, die die Vormachtstellung der Arbeitgeber und der übrigen Machtbesitzer im Kampf um die Demokratie auf den Arbeitsplätzen und in der Gesellschaft im allgemeinen aufwiegen konnte. Der Forderung der Arbeiterbewegung nach Solidarität wurde das liberalistische Prinzip der Freiheit des Einzelnen entgegengestellt (Kap. 15.1). In Wirklichkeit ging es in diesem Kampf um die Macht in der Gesellschaft.

In dieser Auseinandersetzung waren die Gesellschaftsklassen durch politische und gewerkschaftliche Organisationen vertreten. Die konservativen politischen Organisationen und der Zentralverband Schwedischer Arbeitgeber standen hinter der Gesetzgebung. Die Liberalen waren anfangs Gegner der Beschränkung der betreffenden Rechte, nahmen aber allmählich — wegen ihrer Verbindungen mit dem Wirtschaftsleben und aus Furcht vor der Sozialdemokratie — eine positivere Haltung zur Gesetzgebung ein. Hinter den Konservativen und den Liberalen standen vorwiegend Unternehmer, Gutsbesitzer und Bauern sowie Beamte und Angestellte, aber auch ein Teil der Arbeiter. Die Sozialdemokraten waren natürlich die Gegner der Gesetzgebung, wenn auch der Widerstand gegen gewisse Teile der Gesetzgebung mit dem steigenden Einfluss der Arbeiterbewegung nachliess. Hinter den Sozialdemokraten standen in ersten Linie die Arbeiter, aber auch untergeordnete Beamte und Angestellte (Kap. 15.2).

Das Recht als ein Machtinstrument der herrschenden Klasse

Die Bedeutung der wirtschaftlichen Macht. Dem schwedischen Rechtswissenschaftler Karl Olivecrona zufolge muss man auf dem wirtschaftlichen Gebiet mit Notwendigkeiten individueller Machtpositionen rechnen, und es sind, sagt er weiter, die Wirkungen des Gesetzes, die es den Produzenten möglich machen, die Produktionsmittel unbehindert zu beherrschen. In Wirklichkeit bedeutet dies einen Schutz für die wirtschaftlich herrschende Klasse. Die von Olivecrona vertretene Auffassung legitimiert Übergriffe dieser Klasse. Welche Mittel sie im Kampf um ihre Privilegien, anwendet, hängt von der Stärke der Organisationen ab, die eine andere Auffassung vertreten (16. Kap.).

Das, was oben angeführt wurde, bestätigt die aufgestellte Hypothese, dass die betreffende Gesetzgebung seitens der wirtschaftlich herrschenden Klasse in ihrem Streben, der Bedrohung der Arbeiterbewegung ihrer wirtschaftlichen und politischen Privilegien zu begegnen, eingeführt und ausgenützt wurde.

Der parteiische Staat. Es ist eine trügerische Ideologie, von der Neutralität des Staats im Kampf zwischen dem Kapital und der Arbeit zu sprechen. In diesem Kampfe stellte sich der Staat nämlich auf die Seite des Bürgertums. Im Interesse der Begüterten mobilisierte er seine Institutionen — Schulen, Universitäten und Kirche — und auch den Gesetzgeber zu ihren Gunsten. Sein Streben und Wille zielte darauf ab, die Menschen zur Anerkennung des herrschenden wirtschaftlichen Systems als etwas Natürlichem und Selbstverständlichem zu bringen. Die Herrschaftsklasse versuchte deshalb die bürgerliche Gesellschaft mit der Unantastbarkeit des Rechts zu umgeben.

Die Bedeutung der politischen Macht. Die rechtlichen Formen sind jedoch nicht ganz von der Macht der wirtschaftlich herrschenden Klasse abhängig. Der Inhalt der Rechtsregeln wird auch davon beeinflusst, wer die politische Macht besitzt. Durch die Aktivität der Arbeiterbewegung wurden, wie wir sahen, gewisse von den erörterten Gesetzen modifiziert oder abgeschafft. Hiermit ist die Hypothese, dass die politische Macht auf den Inhalt der Rechtsregeln zurückwirkt, ebenso wie die im übrigen aufgestellten Hypothesen, bewiesen.

Die Hauptfunktionen des Rechts in der Klassengesellschaft

Aus dem Vorstehenden ergibt sich, dass die wirtschaftlichen, und in gewissem Grad die politischen, Verhältnisse die rechtliche Entwicklung bestimmen, aber auch, dass das Recht ein aktives Element im Klassenkampf ist. Das Recht ist also ein gesellschaftliches Produkt, aber auch als ein ideologisches und institutionelles System aufzufassen.

Als *Ideologie* verbirgt das Recht die Produktionsverhältnisse und den Klassenkampf hinter juristischen Begriffen. Die Produktionsverhältnisse werden mit dem Hinweis auf die juristischen Rechte gerechtfertigt. Dadurch wird dem Recht der Schein gegeben, dass es objektiv sei, von den Klasseninteressen geschieden. Die Machtausübung des Staates hat scheinbar keinen Zusammenhang mit den Produktionsverhältnissen und dem Klassenkampf. Dadurch, dass die Eigentumsverhältnisse in Rechtsregeln ausgedrückt sind, die sich formell nur auf das Verhältnis zwischen dem Besitzer und der Sache beziehen, werden die Gegensätze, die zwischen den Menschen in der Produktion und den Produktionsverhältnissen bestehen, verdeckt. Diese angebliche Objektivität in der Machtausübung des Staates ist in der Gesetzgebung, über die in dieser Arbeit berichtet wurde, hervorgetreten: in den Rechtsauffassungen, die vom Antragsteller bei der Erbauung des Maulkorbgesetzes vom Jahre 1889 vertreten wurden, in der Berufung auf die „Freiheit der Arbeit" als Motiv des Åkarpgesetzes, in der Wahrung des Prinzips des privaten Eigentumsrechts gegen die Erweiterung des Enteignungsrechts für den Erwerb von Boden

für Versammlungslokale, im Prinzip der „Vertragsfreiheit" bei der Feststellung des freien Kündigungsrechts und des Arbeitsleitungsrechts des Arbeitgebers durch das Arbeitsgericht.

Das Recht als *Institution* hat in unserer Gesellschaft zwei Aufgaben. Erstens hat es die Verhältnisse im Staat zu ordnen. Entsprechend — um auf die Rechtsgebiete zu weisen, die in dieser Arbeit berührt wurden — organisiert es die Anwendung von Gewalt und Zwang innerhalb des Strafrechts und des Verwaltungsrechts und er regelt innerhalb des Arbeitsrechts die Verhältnisse zwischen den Arbeitgebern und den Angestellten. Zweitens ist es die Aufgabe des Rechts, Konflikte in der Gesellschaft zu lösen. Es sind aber nur die äusseren Gegensätze, die man auf diese Weise lösen kann. Die eigentliche Ursache der Gegensätze — die herrschenden Produktionsverhältnisse — verbleibt unberührt. Angesichts der rechtlichen Institutionen steht der Mensch allein, seiner Klassenangehörigkeit beraubt, nur als ein einzelnes Individuum — eine physische Person, ein Rechtssubjekt — ohne Berücksichtigung der Produktionsverhältnisse und seiner Klasse. Diese beiden Aufgaben des Rechts sind deutlich beim Bericht darüber hervorgetreten, wie die in dieser Arbeit referierten Gesetze entstanden und angewendt wurden.

Zusammenfassend kann man sagen, dass die beschriebene Gesetzgebung auf den Gebieten des Strafrechts und des Verwaltungsrechts als Ideologie und Institution dadurch arbeitsfähig ist, dass sie scheinbar nur „Unruhestifter und Krachmacher", „Feinde der Gesellschaft", betrifft, und so Gesellschaftsfrieden schafft, während sie in erster Linie dem geltenden wirtschaftlichen System dient und sich gegen den richtet, der dessen Änderung anstrebt. Der Umstand, dass die Arbeiterbewegung durch ihren Kampf den betreffenden Bestimmungen ihre Schärfe genommen und sie jetzt unschädlich gemacht hat, widerlegt nicht diese Beurteilung der Gesetzgebung als Schutz des kapitalistischen Systems. Die Gesetzgebung über den Tarifvertrag und das Arbeitsgericht fungiert als Ideologie in dem Sinne, dass sie scheinbar im Interesse beider Parteien auf dem Arbeitsmarkt zustande gekommen ist, während sie in Wirklichkeit im Interesse der Kapitalbesitzer durchgesetzt wurde, wenn auch die Gesetzgebung in gewissen Situationen, wie es der Fall in den Depressionsjahren um das Jahr 1930 war, auch für die Angestellten von Nutzen sein konnte. Als Institution fungiert die Arbeitsgesetzgebung, ebenso wie die berührte Gesetzgebung auf den Gebieten des Straf- und Verwaltungsrechts, so, dass die Konflikte scheinbar als Konflikte zwischen Einzelnen oder zwischen Einzelnen und dem Staat erscheinen, während es sich in Wirklichkeit um Konflikte zwischen Gesellschaftsklassen handelt.

Das kapitalistische System ist nach Marx ein System mit eingebauten Gegensätzen. Normalerweise sollte Nützliches erzeugt werden, um den Bedürfnissen der im Produktionsprozess Tätigen zu dienen, aber in dieser

widersinnigen kapitalistischen Welt haben die Arbeiter die Rolle eines Mittels, um das Eigentum des Kapitalbesitzers zu vergrössern. Ihren entgegengesetzten Interessen gemäss reagieren die Kapitalistenklasse und die Arbeiterklasse auf diametral entgegengesetzte Weise. Die Kapitalistenklasse identifiziert sich mit der wirtschaftlichen Entwicklung, deren Motiv es ist, das Kapital zu akkumulieren und das System zu verteidigen. Der einzelne Arbeiter ist gegenüber dem Kapitalbesitzer machtlos. Er ist deshalb im Streben, sich gegen den Druck der kapitalistischen Ordnung zu wehren, auf die Gemeinschaft mit seinen Kameraden angewiesen. Dies geschieht durch politische und gewerkschaftliche Organisationen. In diesem Gegensatzverhältnis liegt die Ursache des Kampfes um den Inhalt des Gesetzes — ein Glied im Klassenkampf — der in dieser Arbeit geschildert wurde.

(Übersetzt von Jur. Mag. Eugeniusz Dornfest, Juristisches Institut der Universität Uppsala.)

Källor och litteratur

Otryckta källor

Akter i brottmål, avgjorda av högsta domstolen. (Riksarkivet).
Stockholms Rådhusrätts protokoll i brottmål 1899—1909. (Stockholms stadsarkiv).

Officiellt tryck

Riksdagens protokoll med bihang.
Lagkommittén. Förslag till Allmän Criminallag Stockholm 1832.
Betänkande ang minderårigas antagande och användning i fabrik eller annan hantering 1887.
Underdånigt förslag till förordning ang lösdrifveri m m, afgifvet den 31 augusti 1882 af dertill i nåder förordnade komiterade, Göteborg 1882.
Förslag till lag om tjänsteaftal mellan husbönder och tjenare afgifvet af dertill i nåder utsedde komiterade, Stockholm 1900.
Förslag till lag om vissa arbetsaftal, afgifvet af dertill i nåder utsedde komiterade, Stockholm 1901. (Arbetsavtalsförslaget).
Förslag till lagar om registrerade föreningar för annan än ekonomisk verksamhet och om offentligen erkända stiftelser m m, afgifvet af 1901 års föreningsrättskommitté. Stockholm 1903.
Underdånigt bet afg af komitén för utredande af frågan "huruledes den sjelfegande jordbrukande befolkningens ställning i Norrland och Dalarne må kunna vidmakthållas och stärkas och jordbrukets utveckling i nämnda delar befrämjas" (Afg den 27 oktober 1904) Stockholm 1904. (Riksdagens protokoll 1906 Bihang. Saml 2 Avd 2 Bd 4:2—6:1) Del 5 (Norrlandskommittén).
Bet med förslag till lag om expropriation m m, Stockholm 1910.
Kommerskollegii och statens förlikningsmäns i arbetstvister utlåtanden ang lagförslagen om kollektivavtal, arbetsdomstol och medling i arbetstvister, Stockholm 1910.
Kungl Socialstyrelsens förslag till lag om vissa åtgärder till främjande av arbetsfred. Stockholm 1916.
Jordundersökningens bet II ang jordförhållanden i Värmlands län, del 2 (Riksdagens protokoll 1917. Bihang. Saml 2, Avd 2, Bd 6).
Bet med förslag till lag om utövande av den svenska medborgare tillförsäk-

rade församlingsrätt m m. Avgivet den 11 oktober 1919 av de av chefen för k justitiedepartementet tillkallade sakkunniga, Stockholm 1919.
Yttranden över ett av särskilda sakkunniga den 11 okt 1919 avgivet bet med förslag till lag om utövande av den svenska medborgare tillförsäkrade församlingsrätt m m, Stockholm 1921.
Förslag till lagar om kollektivavtal och arbetsdomstol, avgivet av 1926 års sakkunniga. Stockholm 1927.
Berättelse avg av den av Kungl Maj:t tillsatta kommissionen för undersökning rör oroligheterna i Gudmundrå m fl kommuner av Västernorrlands län 1931. (Ådalskommissionens berättelse). Stockholm 1931.
Kommittén för lagstiftningen om yttrande- och tryckfrihet (Stencil Ju 1969: 16 om uppviglingsbrott).

SOU 1923:2. Förslag till lag om lösdrivares behandling m fl författningar, Del V av fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden, Stockholm 1923.
SOU 1923:9. Förslag till strafflag allmänna delen samt förslag till lag ang villkorlig frigivning jämte motiv, avgivna av strafflagskommissionen. Stockholm 1923.
SOU 1923:29. Den industriella demokratiens problem. Bet jämte förslag till lag om driftsnämnder. Stockholm 1923.
SOU 1933:6. Brott mot politiska rättigheter. Brott mot allmän ordning och frid. Förberedande utkast till strafflag. Speciella delen XI av Johan C W Thyrén. Lund 1933.
SOU 1933:36. Utredning angående tredje mans rätt till neutralitet i arbetskonflikter och därmed sammanhängande spörsmål, Stockholm 1934.
SOU 1934:10. Utlåtanden över utredningens angående tredje mans rätt till neutralitet i arbetskonflikter m m, Stockholm 1934.
SOU 1934:16. Bet med förslag till Lag angående vissa ekonomiska stridsåtgärder m m, Stockholm 1934.
SOU 1934:30. Utlåtanden över betänkande med förslag till lag ang vissa ekonomiska stridsåtgärder m m. (Trettonmannakommitténs betänkande). Stockholm 1934.
SOU 1935:8. Betänkande med förslag angående åtgärder mot statsfientlig verksamhet, Stockholm 1935.
SOU 1935:18. Bet med förslag till lag om arbetsavtal. Stockholm 1935.
SOU 1940:19. Förslag till ändrad lagstiftning om straff för försök till brott jämte motiv, utarbetat inom justitiedepartementet, Lund 1940.
SOU 1941:20. Betänkande med förslag till ändrad lydelse av § 16 regeringsformen, avgivet av inom justitiedepartementet tillkallade sakkunniga, Stockholm 1941.
SOU 1944:48. Betänkande med förslag till allmän ordningsstadga m m. Avgivet av inom socialdepartementet tillkallade sakkunniga, Stockholm 1944.

SOU 1944:69. Straffrättskommitténs betänkande med förslag till lagstiftning om brott mot staten och allmänheten, Stockholm 1945.
SOU 1949:4. Utredning med förslag om lösdrivarlagens upphävande m m, avgivet av 1948 års lösdriveriutredning, Stockholm 1949.
SOU 1953:14. Förslag till brottsbalk. Stockholm 1953.
SOU 1954:37. Allmän ordningsstadga m m. Betänkande med förslag, Stockholm 1954.
SOU 1963:16. Författningsutredningen: VI, Sveriges statsskick, Del 1. Lagförslag. Stockholm 1963.
SOU 1963:17. Författningsutredningen: VI, Sveriges statsskick, Del 2. Motiv. Förslag till regeringsform. Stockholm 1963.
SOU 1965:2. Sammanställning av remissyttranden över författningsutredningens förslag till ny författning. Utarbetad inom justitiedepartementet. Del 1. Allmänna uttalanden samt 1 och 2 kap i förslaget till regeringsform. Stockholm 1965.
SOU 1972:15. Ny regeringsform. Ny Riksdagsordning, Stockholm 1972.
SOU 1972:86. Bättre arbetsmiljö. Stockholm 1972.
SOU 1973:7. Trygghet i anställningen. Stockholm 1973.

Litteratur*

Adlercreutz — Adlercreutz Axel: Kollektivavtalet. Lund 1954.
Adlercreutz Arbetsrätt — Adlercreutz Axel: Svensk arbetsrätt. Stockholm 1973.
Adlercreutz Thomas — Adlercreutz Thomas: Tjänstehjonsinstitutet 1833—1926. Bakgrund och juridiskt innehåll. Uppsats i tillämpade studier i rättshistoria. Uppsala 1971 (stencil).
Agge — Agge Ivar: Straffrättens allmänna del. Föreläsningar. Stockholm 1968.
Agge Rättsvetenskapens gränser — Agge Ivar: Till frågan om rättsvetenskapens gränser (i Festskrift för Herlitz 1955).
Ahlander — Ahlander Björn: Om rätt och rättstillämpning. Stockholm 1952.
Allardt — Allardt Erik: Konflikt- och konsensusteoretiker (se Asplund).
Andersson — Andersson Sven O: Vilda strejker. En undersökning inom Svenska Metallindustriarbetareförbundet. Stockholm 1969.
Andolf — Andolf Göran: Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820—1965. Uppsala 1972.
Andrén — Andrén Georg: Tvåkammarsystemets tillkomst och utveckling. Stockholm 1937.
Arbejdsretten — Rapport om arbejdsretten. 2 utg. Aarhus 1972.
Arnold — Arnold Thurman W: The Symbols of Government (i Lag, samhälle, individ, se Aubert 1972).

* Memoarer, se kap 2 not 65.

Aspelin 1972	Aspelin Gunnar: Karl Marx som sociolog. Lund 1972.
Asplund	Asplund Johan (red): Sociologiska teorier, studier i sociologins historia. Uppsala 1970.
Aubert Rättssociologi	Aubert Vilhelm: Rättssociologi. Lund 1972.
Aubert 1964	Aubert Vilhelm: Likhet og rett. Oslo 1964.
Aubert 1967	Aubert Vilhelm: Socialt samspel. Uppsala 1967.
Aubert 1972	Lag, samhälle, individ. En antologi i rättssociologi, red V Aubert. Halmstad 1972.
Back	Back Pär-Erik: En klass i uppbrott. Den fackliga lantarbetarrörelsens uppkomst och utveckling. Malmö 1961.
Bergendal	Bergendal Ragnar: Lärobok i rättskunskap för blivande landsfiskaler, 2 uppl, Lund 1928.
Bergfalk	Bergfalk P E: Om försvarslösa personers behandling enligt k förordningen den 29 juni 1833. Uppsala 1833.
Bergström	Bergström Svante: Kollektivavtalslagen. Studier över dess huvudprinciper. Uppsala 1948.
Berntson	Berntson Lennart: Politiska partier och sociala klasser. En analys av partiteorin i den moderna statskunskapen och marxismen. Lund 1974.
Bottomore	Bottomore T G: Klass och elit. Klasskillnader och klasskonflikter i modernt samhälle. Stockholm 1966.
Branting	Branting Hjalmar: Tal och skrifter i urval, 11 delar. Stockholm 1928—1936.
Branting Efterskrift	Marx Karl och Engels Friedrich: Kommunistiska manifestet. Ny reviderad översättning efter åttonde tyska upplagan med efterskrift av Hjalmar Branting, 1903. Stockholm 1954.
Brottsbalken I	Beckman Nils, Holmberg Carl, Hult Bengt och Strahl Ivar: Brottsbalken jämte förklaringar. Band I: Brotten mot person och förmögenhetsbrotten, 3 uppl. Stockholm 1970.
Brottsbalken II	Beckman Nils, Holmberg Carl, Hult Bengt och Strahl Ivar: Brottsbalken jämte förklaringar. Band II: Brotten mot allmänheten och staten m m, 3 uppl. Stockholm 1973.
Bäckström I	Bäckström Knut: Arbetarrörelsen i Sverige 1. Den svenska arbetarrörelsens uppkomst och förening med socialismen. Stockholm 1971.
Carlson	Carlson Karl Gustaf: Ödmjuk promemoria till herr statsrådet och chefen för k Justitiedepartementet (ang den socialistiska agitationen). Stockholm 1889.
Carlsson Ingvar	Carlsson Ingvar: PM om demonstrationsrätten. Statsrådsberedningen 18.11.68 (Stencil).
Carlsson Protektionister	Carlsson Sten: Protektionister och frihandlare (se Carlsson-Rosén II).

Carlsson-Rosén	Carlsson Sten och Rosén Jerker: Svensk historia. 2 delar. Stockholm 1962.
Carlsson-Rosén II	Carlsson Sten och Rosén Jerker: Den svenska historien. 10 delar. Stockholm 1966—1968.
Casparsson Gruvfolk	Casparsson Ragnar: Gruvfolk. Svenska Gruvindustriarbetareförbundet under fyra årtionden. 1935.
Casparsson LO	Casparsson Ragnar: LO under fem årtionden. 2 delar. Stockholm 1947, 1948.
Casparsson Saltsjöbadsavtalet	Casparsson Ragnar: Saltsjöbadsavtalet i historisk belysning. Karlskrona 1966.
Cole	Cole G D H: Industriell självstyrelse. Stockholm 1921.
Dahlberg	Dahlberg B H: Bidrag till svenska fattiglagstiftningens historia intill midten af adertonde århundradet. Uppsala 1893.
Dickson	Dickson Robert: Minnen. Stockholm 1920.
Duhne	Duhne Christian: Svensk kyrka och socialdemokrati. Till belysning av förhållandet dem emellan under brytningstiden. Stockholm 1969.
Duverger	Duverger Maurice: Janus. Vestens politiske og økonomiske udvikling. Köpenhamn 1973.
Edling	Edling Stig och Elwin Göran: Rättssociologi. Om lag, konflikt och behov. En antologi. Stockholm 1973.
Edlund	Edlund Sten: Tvisteförhandlingar på arbetsmarknaden. En rättslig studie av två riksavtal i tillämpning. Trelleborg 1967.
Edlund AD	Edlund Sten: "Perspektiv på arbetsdomstolen" (i Tvärsnitt. Sju forskningsrapporter utgivna till LO:s 75-årsjubileum 1973. Stockholm 1973).
Edqvist	Edqvist Sven-Gustaf: Samhällets fiende. En studie i Strindbergs anarkism till och med Tjänstekvinnans son. Stockholm 1961.
Eek	Eek Hilding: Administrativa frihetsberövanden. Bidrag till studiet av rättssäkerhetsmomenten i socialrätten. Uppsala och Stockholm 1943.
Elgemyr	Elgemyr Göran: Arbetarfredskongressen i Stockholm 1916 — bakgrund, förlopp och följder (i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia nr 5. Lund 1974).
Elvander	Elvander Nils: Svensk skattepolitik 1945—1970. En studie i partiers och organisationers funktioner. Uppsala 1972.
Elwin	Elwin Göran och Victor Dag: Rättsteori och dialektisk materialism (i häften för Kritiska studier 1973:4).
Engels	Engels Friedrich: Familjens, privategendomens och statens ursprung. Stockholm 1973.

Fahlbeck — Fahlbeck P E: Ståndoch klasser. En socialpolitisk öfverblick. Lund 1892.

Fogelklou — Fogelklou Anders: Materialistisk strukturförklaring eller viljans dialektik. Sovjetiska aspekter på den marxistiska rättsteorien (i Tidsskrift for Rettsvitenskap 1973:1).

Fricke — Fricke Dieter: Bismarcks Prätorianer. Die Berliner politische Polizei im Kampf gegen die deutsche Arbeiterbewegung (1871—1898). Berlin 1962.

Furuland — Furuland Lars: Statarna i litteraturen. Stockholm 1962.

Geijer — Geijer Lennart och Schmidt Folke: Arbetsgivare och fackföreningsledare i domarsäte. En studie i rättsbildningen på arbetsmarknaden. Lund 1958.

Geijer Arbetsplatsen — Geijer Lennart: Rätten till arbetsplatsen. Arbetstagares skydd mot obefogade uppsägningar. Stockholm 1956.

Goldschmidt — Goldschmidt Verner: Retlig adfaerd. Köpenhamn 1957.

Gunnarson I — Gunnarson Gunnar: Socialdemokratiskt idéarv. Malmö 1971.

Gunnarson II — Gunnarson Gunnar: "Positivism och kultur" i *Dikten och demonerna.* Stockholm 1969.

Gunnarson III — Gunnarson Gunnar: Arbetarrörelsens genombrottsår i dokument. Falköping 1965.

Gårdlund — Gårdlund Torsten: Industrialismens samhälle. Stockholm 1942.

Göransson — Göransson Håkan: Från kamporganisation till övervakningsinstans. Uppsats i tillämpade studier i arbetsrätt vid Stockholms universitet. Juni 1971. Stencil.

Hafström — Hafström Gerhard: Land och lag. Stockholm 1959.

Hagströmer — Hagströmer Johan: Svensk straffrätt. Del 1 och 2. Uppsala 1911.

Hallendorff — Hallendorff Carl: Svenska arbetsgivareföreningen 1902—1927. Minnesskrift. Stockholm 1927.

Hammarskjöld — Hammarskjöld C G: Om lösdrifvare och deras behandling företrädesvis enligt svensk lag. Uppsala 1866.

Hannover — Hannover H und E: Politische Justiz 1918—1933. Originaluppl 1966.

Hansson — Hansson Sigfrid: Den svenska fackföreningsrörelsen. 6 uppl. Stockholm 1938.

Hansson II — Hansson Sigfrid: Tredje mans rätt. Enligt "Lex Bergendal" och trettonmannakommissionens förslag. LO:s skriftserie XXXVI. Stockholm 1934.

Hasselberg — Hasselberg Gösta: Den s k Skarastadgan och träldomens upphävande i Sverige (i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift V:3). Skara 1944.

Hedenius — Hedenius Ingemar: Om rätt och moral. Stockholm 1963.

Heckscher — Heckscher Eli F: Svenskt arbete och liv. 2 uppl. Stockholm 1960.

Hellberg — Hellberg Wilhelm: Hava kollektivavtalen rättslig verkan mot fackföreningarne? Stockholm 1910.

Henning — Henning Sam: Träldomens försvinnande och landskapslagarna. (Historisk tidskrift 1930).

Herlitz — Herlitz Nils: Grunddragen av det svenska statsskickets historia, 6 uppl. Stockholm 1964.

Herlitz Friheten — Herlitz Nils: Svensk frihet. Stockholm 1943.

Hildebrand — Hildebrand Karl: Den svenska socialdemokratien. Stockholm 1913.

Hildebrand Emil — Hildebrand Emil: Sveriges historia intill tjugonde seklet, del 9. Stockholm 1910.

Holmbäck-Wessén MELL — Holmbäck Åke och Wessén Elias: Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning (Rättshistoriskt bibliotek, sjätte bandet). Stockholm 1962.

Holmbäck-Wessén MEStL — Holmbäck Åke och Wessén Elias: Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning (Rättshistoriskt bibliotek, sjunde bandet). Stockholm 1966.

Holmbäck-Wessén Landskapslagarna — Holmbäck Åke och Wessén Elias: Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Stockholm 1933—1946.

Horkheimer — Horkheimer Max, Marcuse Herbert, Adorno Theodor W, Habermas Jürgen: Kritisk teori. En antologi över Frankfurter-skolen i filosofi og sosiologi, redigert og innledet av Ragnar Kalleberg. 2 uppl. Oslo 1973.

Huberman — Huberman Leo: Människans rikedomar. Ystad 1971.

Hultén — Hultén Gösta: Arbetsrätt och klassherravälde. Kring strejklagarnas historia. Halmstad 1971.

Hyrenius — Hyrenius Hannes: Befolkning och samhälle. Stockholm 1951.

Hägerström — Hägerström Axel: Rätten och staten. Tre föreläsningar om rätts- och statsfilosofi, utgivna av Martin Fries. Stockholm 1963.

Höglund — Höglund Zeth: Från Branting till Lenin. Stockholm 1953.

Illum — Illum Knud: Den kollektive arbejdsret. Köpenhamn 1939.

Israel — Israel Joachim: Klassbegreppet ur marxistisk och sociologisk synvinkel (i Andreas Murrays antologi Det svenska klassamhället. Halmstad 1967).

Jacobsen	Jacobsen Per: Kollektiv arbejdsret. Köpenhamn 1972.
Jareborg	Jareborg Nils: Handling och uppsåt. En undersökning rörande doluslärans underlag. Stockholm 1969.
Jhering	von Jhering Rudolf: Striden för rätten. Stockholm 1941.
Johansson	Johansson Hilding: Folkrörelserna. Örebro 1954.
Johansson Ingvar	Johansson Ingvar, Kalleberg Ragnvald och Liedman Sven-Eric: Positivism, marxism, kritisk teori. Riktningar inom modern vetenskapsfilosofi. Stockholm 1972.
Johansson-Sandin:	Klasser och arbetsrättsliga system. En granskning av arbetsrättens klasskaraktär. (Socialhögskolan i Lund, höstterminen 1972. Stencil.).
Josefson-Stjernquist	Josefson Ruben och Stjernquist Per: Rättens ursprung och grund. Stockholm 1961.
Karlbom	Karlbom Rolf: Hungerupplopp och strejker 1793—1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst. Lund 1967.
Karlsson	Karlsson B: Regementsformen för Västergötland 1540, Rättshist. stud. Stockholm 1957.
Kihlberg Ministären	Kihlberg Leif: Den svenska ministären under ståndsriksdag och tvåkammarsystem intill 1905 års totala ministerskifte. Uppsala 1922.
Kihlberg Staaff	Kihlberg Leif: Karl Staaff. 2 band. Stockholm 1962, 1963.
Korpi	Korpi Walter: Varför strejkar arbetarna? En sociologisk betraktelse över konflikter, makt och rätt på arbetsmarknaden. Stockholm 1970.
Kritisk kommentar	Kritisk kommentar till lagförslagen om anställningsskydd och vissa anställningsfrämjande åtgärder. Stockholm 1973.
Landquist	Landquist John: Geijer. En levnadsteckning. Stockholm 1954.
Lefebvre	Lefebvre Henri: Marx' sociologi. Halmstad 1968.
Lewin	Lewin Leif: Statskunskapen, ideologierna och den politiska verkligheten. Stockholm 1973.
Liedman	Liedman Sven-Eric: Marxism och idéhistoria. En skiss (i Människans samhälleliga vara. Marxistisk forskningsteori i humanistisk forskning. Essayer samlade av Kjerstin Norén. Kristianstad 1973).
Lindbom	Lindbom Tage: Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872—1900. Stockholm 1938.
Lindgren	Lindgren John: Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige 1881—1889. Stockholm 1927.

Lindqvist	Lindqvist Ola: Arbetarrörelsen växer fram (Carlsson-Rosén. Den svenska historien, del 9.. Stockholm 1968), s 158.
Lindstedt	Lindstedt G: Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia intill kungl förordningen angående fattigvården den 9 juni 1871, Stockholm 1915 (Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande II, Fattigvårdslagstiftningen, del II).
Livijn	Livijn C: Promemoria angående Sveriges försvarslöshets-system. Stockholm 1844.
Ljungdahl	Ljungdahl Arnold: Marxismens världsbild. Stockholm 1971.
Magnusson	Magnusson Gerhard: Socialdemokratien i Sverige, 3 delar. Stockholm, 1920, 1921, 1924.
Maine	Maine Henry Sumner: Ancient law. Its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas. 5th ed. London 1874.
Malmgren Författningen	Malmgren Robert: Sveriges författning, 4 häften. Malmö, 1941, 1945, 1948, 1952.
Malmgren Grundlagarna	Malmgren Robert: Sveriges grundlagar, 6 uppl. Stockholm 1951.
Marx	Marx Karl och Engels Friedrich: Kommunistiska manifestet. Stockholm 1954. (Se Branting. Efterskrift).
Marx Kapitalet	Marx Karl: Kapitalet. Första boken. Cavefors. Uddevalla 1970.
Marx Kritiken	Marx Karl: Till kritiken av den politiska ekonomien. Stockholm 1943, 1970.
Millqvist Scipio	Millqvist Viktor (Scipio): Andra kammarens män 1888—90. Stockholm 1890.
Millqvist Spectator	Millqvist Viktor (Spectator): Andra kammarens män 1900—02. Anteckningar till de frisinnade valmännens tjänst. Stockholm 1902.
Montelius	Montelius Alvar: Om försökslärans objekt. Uppsala 1918.
Montgomery	Montgomery Arthur: Svensk socialpolitik under 1800-talet, 2 uppl. Stockholm 1951.
Montgomery Tjänstehjonsstadgan	Montgomery Arthur: Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik (Historisk tidskrift 1933).
Morton	Morton A L och Tate George: The British labour movement 1770—1920. A history. London 1956.
Munktell	Munktell Henrik: Det svenska rättsarvet. Stockholm 1944.
Nelson Äran	Nelson Alvar: Rätt och ära. Uppsala 1950.
Nelson 1970	Nelson Alvar: Ingripanden vid brott. 2 uppl. Lund 1970.

Nevéus	Nevéus Clara: Träldomen och dess avveckling (Carlsson-Rosén: Den svenska historien, del 1, s 310. Stockholm 1966).
Nial	Nial Håkan: Från individualism till kollektivism — en utvecklingslinje i avtalsrätten under ett halvt sekel. (I minnesskrift utgiven av Juridiska fakulteten i Stockholm vid dess femtioårsjubileum 1957, Stockholm 1957).
Niese	Niese Werner: Streik und Strafrecht. Tübingen 1954.
Nordström	Nordström G Hilding: Sveriges socialdemokratiska arbetareparti under genombrottsåren 1889—1894. Stockholm 1938.
Nordström J J	Nordström J J: Bidrag till svenska samhällsförfattningens historia, 2 delar. 1839—40.
Olin	Olin Gustaf: Några huvudpunkter i utländsk lagstiftning ang. rättsförhållandet mellan arbetsgivare och arbetstagare. Stockholm 1908.
Olivecrona	Olivecrona Karl: Rättsordningen. Idéer och fakta. Lund 1966.
Olivecrona Hägerström	Olivecrona Karl: Rätten och viljan. Två uppsatser av Axel Hägerström. Lund 1961.
Olivecrona Lagen	Olivecrona Karl: Om lagen och staten. Lund 1940.
Ossowski	Ossowski Stanislaw: Class Structure in the Social Consciousness, 3d impression. London 1969.
Pack	Pack Wolfgang: Das parlamentarische Ringen um das Sozialistengesetz Bismarcks 1878—1890. Düsseldorf 1971.
Palme Storstrejken	Palme Sven Ulric: Karl Staaff och storstrejken 1909. Stockholm 1959.
Palme Stånd och klasser	Palme Sven Ulric: Stånd och klasser i forna dagars Sverige. Stockholm 1947.
Petré	Petré Torsten: Ministären Themptander. Uppsala 1945.
Petrén	Petrén Sture: Arbetsrätten inför vetenskapens forum. SvJT 1949 s 241.
Petrén G	Petrén Gustaf: Något om arbetstagares lydnadsplikt, SvJT 1944 s 117.
Pleijel	Pleijel Hilding: Husandakt, husaga, husförhör. Stockholm 1965.
Ramm	Ramm Thilo: Labor courts and grievance settlement in West Germany (Edited by Benjamin Aaron, University of California press 1971). Se Sigeman.
Rapport	Demokrati i företagen. Rapport till LO-kongressen 1971, Stockholm 1971.
Renner	Renner Karl: The Institutions of Private Law and their Social Functions. London 1949.

Reuterskiöld	Reuterskiöld C A: "Tredjemanslagen." Några synpunkter. Uppsala 1935.
Richardson	Richardson Gunnar: Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet. Göteborg 1963.
Rise	Rise Allan: Retten till at lede og fordele arbejdet. En redegörelse for de beföljelser som retspraxis i medför af Septemberforligets pkt 4 tillaegger arbejdsgivaren. 4 oplag. Köpenhamn 1956.
Rosén	Rosén Jerker: Johan III, hertig Karl och adeln. (Carlsson-Rosén: Den svenska historien, del 3, s 270. Stockholm 1966).
Ross	Ross Alf: Ret og Retfaerdighed, 1966.
Rudling	Rudling Arvid: Rättssäkerhet i rättegång. Stockholm 1947.
Russell	Russell Bertrand: Politiska ideal. Stockholm 1963.
Rydin	Rydin H L: Om föreningsrätt och församlingsfrihet. (Tidskrift for Rettsvidenskab 1892).
Rylander	Rylander Sten: Fackföreningsrörelsen och strafflagstiftningen. Uppsats i tillämpade studier avseende ämnet straffrätt. Uppsala 1969. Stencil.
Schiller	Schiller Bernt: Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker. Göteborg 1967.
Schiller Krisår	Schiller Bernt: Krisår — 1906—1914 (i Från fattigdom till överflöd, red Steven Koblik). Stockholm 1972.
Schiller LO	Schiller Bernt: LO, paragraf 32 och företagsdemokratin (i Tvärsnitt. Sju forskningsrapporter utgivna till LO:s 75-årsjubileum 1973. Stockholm 1973).
Schmidt	Schmidt Folke: Kollektiv arbetsrätt. 5 uppl. Stockholm 1967.
Schmidt*	Schmidt Folke: Kring tjänsteavtalets rättskällor (i Minnesskrift utg av juridiska fakulteten i Stockholm 1957).
Schmidt*	Schmidt Folke: Rättsläget vid vilda strejker, SvJT 1970 s 701.
Schmidt I	Schmidt Folke: Arbetsrätt I. Lund 1972.
Schmidt Tjänsteavtalet	Schmidt Folke: Tjänsteavtalet. Lund 1968.
Scipio	— se Millqvist.
Sigeman	Sigeman Tore: Anm av Labor Courts and Grievance Settlement in Western Europe. SvJT 1973 s 318.
Skeie	Skeie Jon: Ulovlige midler i arbeidskampen. Oslo 1931.
Spectator	— se Millqvist.

* Anges med artikelnamn.

Spångberg	Spångberg V: Publicistklubben 1874—1924.
Stjernberg	Stjernberg Nils: Åkarpslagen (Nordisk familjebok 1922).
Stjernquist	Stjernquist Per: Political use of legal forms (i Specimens of humanistic research. Papers read at the 50th anniversary of the Regia societas humaniorum litterarum Lundensis. Lund 1968).
Stjernquist Grundvalarna	Stjernquist Per: "Det ekonomiska livets rättsliga grundvalar" (Statsvetenskaplig tidskrift 1962).
Strahl	Strahl Ivar: Makt och rätt. Stockholm 1957.
Strömholm	Strömholm Stig: Anm av Olivecrona Karl: Rättsordningen. Idéer och fakta SvJT 1967.
Stucka	Stucka P J: Die revolutionäre Rolle von Recht und Staat. Frankfurt 1969.
Sundberg	Sundberg Jacob: Teleologisk metod och fair play. Stockholm 1970.
Sunesson	Sunesson Sune: Staten, arbetarklassen och fackföreningsrörelsen (i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia nr 3. Lund 1972).
Sölvén 1928	Sölvén Arnold: Principerna för custodia honesta (i Nordisk tidskrift för Strafferet 1928).
Sölvén 1929	Sölvén Arnold: "Särbestraffningen av åsiktsförbrytelser. Anordningen av custodia honesta i tysk straffverkställighet" (i Nordisk tidskrift för Strafferet 1929).
Therborn I	Therborn Göran: Klasser och ekonomiska system. Kristianstad 1971.
Therborn II	Therborn Göran: Det svenska klassamhället 1930—70. Zenit särtryck 1973.
Thermaenius 1935	Thermaenius Edvard: Riksdagspartierna (i "Sveriges riksdag" avd 2:17). Stockholm 1935.
Thermaenius 1933	Thermaenius Edvard: Sveriges politiska partier. Stockholm 1933.
Tingsten	Den svenska socialdemokratiens idéutveckling, 2 delar. Stockholm 1941.
Tingsten Demokratin	Tingsten Herbert: Demokratiens seger och kris. Stockholm 1933.
Thyrén Utkast till strafflag XI	Thyrén Johan C W: Förberedande utkast till strafflag, speciella delen XI, Brott mot politiska rättigheter, Brott mot allmän ordning och frid, SOU 1933:6. Lund 1933.
Thyrén Föredrag över utkast till strafflag	Thyrén Johan C W: Föredrag över det föreliggande utkastet till strafflag, hållet vid Svenska kriminalistföreningens årsmöte 1916 (Stockholm 1917).

Thyrén Principerna	Thyrén Johan C W: Principerna för en strafflagsreform. I Straffets sociala uppgift. Straffsystemet. Lund 1910. II Brottsbegreppets objektiva sida. Lund 1912. III Brottsbegreppets subjektiva sida. Försök. Subjektsflerhet. Sammanfattning av de legislativa resultaterna i delarna I—III. Lund 1914.
Uhlén	Uhlén Axel: Arbetardiktningens pionjärperiod 1885—1909. Borås 1964.
Undén	Undén Östen: Kollektivavtalet enligt gällande svensk rätt. Lund 1912.
Undén Neutralitetsskydd	Undén Östen: Neutralitetsskydd vid ekonomiska konflikter (Tidsskrift for Rettsvidenskap 1935 s 309).
Undén AD	Undén Östen: Från arbetsdomstolens praxis. Uppsala 1932.
Undén Sakrätt	Undén Östen: Svensk sakrätt I Lös egendom. 8 uppl. Lund 1973.
Wallén	Wallén Per-Edwin: Svensk straffrättshistoria. Stockholm 1973.
Vallinder	Vallinder T: I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886—1900. Stockholm 1962.
Warburg	Warburg Karl: Johan Gabriel Richert. 2 band. Stockholm 1905.
Westerståhl	Westerståhl Jörgen: Svensk fackföreningsrörelse. Stockholm 1945.
Westman	Westman K G: De svenska rättskällornas historia. Uppsala 1912.
Wigforss	Wigforss Ernst: Minnen II 1914—1932. Stockholm 1951.
Winroth	Winroth A O: Om tjenstehjonsförhållandet enligt svensk rätt. Uppsala 1878.
Winroth straffrätt	Winroth A: Anteckningar efter professor Winroths rättshistoriska föreläsningar i straffrätt. Lund 1889.
Woodcock	Woodcock George: Anarkismen. Halmstad 1964.
Åkerman	Åkerman A och Olin Gustaf: Promemoria angående lagstiftning om arbetsaftal. Stockholm 1910.
Åman	Åman Valter: § 23. (LO:s skriftserie 51). Stockholm 1939.

Rättsfallsförteckning

Nedan anges för varje årgång i den vänstra spalten den sida där domen refereras resp domens nummer, i den högra spalten den eller de sidor där domen omnämnes i denna bok.

NJA

1875 s 421 — 219
1884 s 348 — 82
1887 s 139 — 82
1888 s 271 — 82
1890 s 280 — 82
1893 B 401 — 90
1896 s 188 — 158, 328, 331
1901 s 500 — 313
1903 s 134 — 312
1904 s 24 — 313, 315
1907 B 467 — 129
1908 B 270 — 97, 319
1908 B 670 — 131, 133
1909 s 61 — 97
1909 s 637 — 142
1909 s 656 — 316
1909 B 115 — 130
1909 B 448 — 131
1910 s 407 — 142
1910 s 428 — 241
1910 B 64 — 132
1910 B 96 — 132
1910 B 268 — 317
1910 B 380 — 315, 327
1911 B 396 — 141
1911 B 397 — 140
1911 B 815 — 132
1912 s 97 — 312
1912 s 397 — 312
1913 s 585 — 312, 313
1915 s 233 — 243
1915 s 515 — 160
1915 B 763 — 160
1916 s 483 — 154, 330, 331
1931 B 973 — 189
1938 s 653 — 156, 330
1960 s 63 — 291
Dom 31.1 1974 — 285

RÅ

1910 ref 27 — 137

Otryckta rättsfall

Stockholms rådhusrätt:

6 avd 1900: 271 — 320, 327
1900: 276 — 320, 327
3 avd 1909: 407 — 317, 327
1909: 422 — 316, 327
1909: 474 — 317, 327
4 avd 1909: 369 — 314, 327
1909: 372 — 315, 327
5 avd 1909: 363 — 327
1909: 366 — 315, 327
6 avd 1909: 367 — 327
1909: 388 — 327
7 avd 1909: 140 — 327

ÖÄ för polisärenden:

21.8 1909 (rotel II: 80) — 327

AD

1930: 52 — 296, 335
1931: 15 — 297

AD
1932: 100 286—288, 292, 299, 336
1933: 159 286, 287, 299, 335, 336
1934: 179 294, 296, 297
1935: 110 297
1936: 5 297
1936: 121 287
1937: 80 297
1940: 3 297
1943: 62 335
1945: 62 285
1947: 51 335
1951: 52 335
1960: 21 297
1962: 1 297
1963: 12 297
1964: 5 285, 335
1964: 24 335
1967: 17 289, 291, 344

Förkortningar

a a	angivet arbete
AB	Aftonbladet
AD	arbetsdomstolen
AK	andra kammaren
B	byggningsbalken
Bd	bondeståndet
Bg	borgarståndet
BrB	brottsbalken
DL	Dalalagen
DN	Dagens Nyheter
FK	första kammaren
FLU	första lagutskottet
GHT	Göteborgs handels och-sjöfartstidning
GL	Gotlandslagen
HD	högsta domstolen
HR	häradsrätt
ILO	International Labour Organisation
JO	justitieombudsmannen
KAL	1928 års lag om kollektivavtal
KF	kungl förordning
KK	kungl kungörelse
Kk	kyrkobalken
Km	köpmålabalken
KU	konstitutionsutskottet
InU	inrikesutskottet
LAS	1956 års lag om allmänna sammankomster
LO	landsorganisationen i Sverige
LU	lagutskottet (1LU = första lagutskottet, 2LU = andra lagutskottet)
MB	missgärningsbalken
MELL	Magnus Erikssons landslag
MEStL	Magnus Erikssons stadslag
mot	motion till riksdagen
mot I	motion i första kammaren
mot II	motion i andra kammaren
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv
prop	Kungl Maj:ts proposition till riksdagen
RD	riksdagen
Rd	ridderskapet och adeln
RF	regeringsformen
RR	rådhusrätt
Rskr	riksdagsskrivelse
RÅ	regeringsrättens årsbok
SAF	Svenska arbetgivareföreningen
SALF	Sveriges arbetsledareförbund
SdmL	Södermannalagen
SFS	Svensk författningssamling
SL	1864 års strafflag
SmL	Smålandslagen
SOU	Statens offentliga utredningar
SU	särskilt utskott
SvJT	Svensk juristtidning
TCO	Tjänstemännens centralorganisation
TfR	Tidsskrift for rettsvitenskap
TU	tillfälligt utskott (1TU = första tillfälliga utskott, 2TU = andra tillfälliga utskott etc)
U	Utgärdabalken

Se också lista över förkortningar efter personförteckningen.

UL	Upplandslagen	Ä	ärvdabalken
VgL I	Äldre västgötalagen	ÖgL	Östgötalagen
VgL II	Yngre västgötalagen	ÖÄ	överståthållarämbetet
VmL	Västmannalagen		

Se också förkortningslista efter personförteckningen.

Personförteckning

Denna förteckning är inte fullständig. Den upptar sålunda endast undantagsvis namnen på de i avhandlingen åberopade författarna. I fråga om dessa hänvisas till litteraturförteckningen. Riksdagsman har upptagits i förteckningen endast då så ansetts påkallat av särskilda skäl. (Av text eller not framgår om vederbörande tillhör riksdagen.)

Adelswärd, Axel Theodor, 1860—1929, industriidkare, finansminister, AK 1906—1908, 1912—1919, FK 1920—1924, mod lib, v.

Alexanderson, Nils-Erik, 1875—1960, professor, justitieråd, FK 1912—1921, ls.

Andersson, Gustaf Henning i Rasjön, 1884—1961, lantbrukare, statsråd, landshövding, AK 1921—1948, ls, fp.

Andersson, Hans i V. Nöbbelöf, 1848—1919, lantbrukare, direktör, AK 1882—1919 B, n, lmb, glmp.

Andersson, Peter i Högkil, 1838—1894, hemmansägare, AK 1882—1884, 1888—1894, glmp, mod lib.

Annerstedt, Pehr Ludvig, 1836—1904, professor, justitieråd, justitieminister, FK 1890—1904.

Bagge, Gösta, 1882—1951, professor, statsråd, FK 1932—1936, AK 1937—1947, n.

Beckman, Ernst Johan, 1850—1924, bokförläggare, redaktör, AK 1886—1887B, 1891—1893, 1903—1910, FK 1911—1913, ls.

Bengtsson, Sven i Norup, 1866—1936, lantbrukare, AK 1912—1936, ls.

Berg, Gustaf, 1844—1908, häradshövding, justitieminister, AK 1888—1890, FK 1891—1908, kons.

Bergegren, Hinke, 1861—1936, författare, journalist, s.

Bergendahl, Klas Hugo, 1851—1920, borgmästare, AK 1903—1906, FK 1907—1912, mod n.

Berger, Ossian B, 1849—1914, häradshövding, justitieminister, JO, FK 1907—1914, lib, v.

Bergström, Axel, 1823—1893, landshövding, civilminister, justitieminister, AK 1867—1878, FK 1882—1893, kons.

Bildt, Gillis, 1820—1894, överståthållare, riksmarskalk, statsminister, FK 1867—1874, 1887—1894, mod.

Billing, Gottfrid, 1841—1935, biskop, FK 1889—1906, 1908—1912, kons, mod.

Blomberg, Ernst, 1863—1911, metallarbetare, fackföreningsman, AK 1905—1910, FK 1911, s.

Boström, Christopher Jacob, 1797—1866, filosof, professor, kons.

Boström, Erik Gustaf, 1842—1907, fil dr, universitetskansler, statsminister, AK 1876—1893, FK 1894—1907, mod, kons, nlmp.

Branting, Hjalmar, 1860—1925, redaktör, statsminister, AK 1897—1925, s.

Chydenius, Anders, 1729—1803, präst, nationalekonom.

Claëson, Otto Hjalmar, 1836— , häradshövding, FK 1885—1893.

Dalström, Kata, 1858—1923, journalist, s.

Danielson, Anders Peter, 1839—1897, hemmansägare, AK 1873—1897, kons, glmp, nlmp.

Danielsson, Axel, 1863—1899, redaktör för Arbetet Malmö.

de Geer, Louis Gerard, 1818—1896, justitie—statsminister 1876—1880, FK 1867—1888.

de Geer, Louis Gerard, 1854—1935, landshövding, statsminister, FK 1901—1914B, ls, v.

Dickson, Robert, 1843—1924, landshövding, överståthållare, FK 1892—1903, kons.

Edén, Nils, 1871—1945, professor, statsminister, landshövding, AK 1909—1924, ls.

Ekman, Carl Gustaf, 1872—1945, redaktör, statsminister, FK 1911—1920, AK 1921—1932, fris, ls.

Eliason, Jan i Skuttungeby, 1826—, hemmansägare, AK 1882—1899, kons, nlmp.

Engberg, Arthur, 1888—1944, redaktör, statsråd, AK 1918—1940, FK 1941—1944, s.

Engels, Friedrich, 1820—1895, industriidkare, tysk socialistisk teoretiker.

Eriksson, Johan Bernhard i Grängesberg, 1878—1952, handelsföreståndare, statsråd, AK 1906—1936, s.

Fahlbeck, Pontus Erland, 1850—1923, professor, FK 1903—1911, mod, kons.

Frändén, Anders Olof, 1866— , hemmansägare, FK 1918A—1940, n.

von Geijer, Knut Ebbe, 1864—1948, borgmästare, AK 1903—1908, FK 1909—1936, n.

Geijer, Arne, 1910— , LO-ordförande, FK 1955—1970, RD 1971—, s.

Geijer, Erik Gustaf, 1783—1849, skald, historiker.

Geijer, Lennart, 1909— , jur dr, statsråd, justitieminister, FK 1962—1970, RD 1971— , s.

Gladstone, William, 1809—1898, engelsk statsman.

Göransson, Anders i Åsen, 1845— , hemmansägare, AK 1882—1902, FK 1911, 1917—1918 A, mod, kons.

Hallendorff, Carl Jacob H, 1869—1929, professor, AK 1914B—1917, lmb.

Hamilton, Hugo Erik G, 1849—1928, jur kand, landshövding, civilminister, AK 1891—1893, 1897—1901, FK 1908—1928, radikal, ls, n, v.

Hammarskjöld, Hjalmar, 1862—1953, jur och fil dr, landshövding, statsminister, FK 1923—1938, kons, v.

Hansson, Per Albin, 1885—1946, redaktör, statsminister, AK 1918—1946, s.

Hansson, Sigfrid, 1884— , murare, rdaktör, FK 1919B—1937, s.

Hasselroth, Berndt, 1862—1930, justitieminister, JO, kons.

Hedin, Sven Adolf, 1834—1905, skriftställare, AK 1870—1874, 1877—1887A, 1889—1905, rad, lib, v.

Hedlund, Sven Adolf, 1821—1900, fil dr, redaktör, AK 1867—1869, FK 1875—1876, AK 1879—1883, FK 1886—1889, fris, lib, lmp.

Hellberg, Mauritz, 1859—1947, redaktör, FK 1911—1925, 1928—1933, ls.

Herslow, Carl, 1836—1933, lektor, tidningsman, AK 1877—1886, 1888—1893, mod, lib.

Hierta, Lars Johan, 1801—1872, bokförläggare, jur kand, grundare av Aftonbladet.

Hildebrand, Karl Emil, 1870—1952, fil dr, redaktör, AK 1907—1908, FK 1909—1910, AK 1912—1918 B, h.

Holmdahl, Johan Otto, 1860— , borgmästare, AK 1912—1918 B, lmb.

Holmqvist, Eric B, 1917— , statsråd, FK 1953—1970, RD 1971— , s.

Husberg, Carl Sigfrid, 1854—1928, jur dr, landshövding, statsråd, AK 1888—1890, FK 1891—1893, AK 1897—1902, FK 1905—1906, kons.

Höglund, Zeth, 1884—1956, redaktör, borgarråd, AK 1915—1917, 1929—1940, s.

Ifvarsson, Carl, 1818—1889, lantbrukare, AK 1867—1889, lmp, kons, lib.

Jansson, Carl Petter i Edsbäcken, 1858— , banvakt, hemmansägare, AK 1900—1914A, 1918A—1932, ls, fp.

Kilbom, Karl, 1885—1961, redaktör, AK 1922—1924, 1929—1944, k, s.

Kjellén, Rudolf, 1844—1922, professor, AK 1905—1908, FK 1911—1917, n.

Klefbeck, Ernst, 1866—1950, kyrkoherde, FK 1912—1937, s.

Klinckowström, Rudolf Mauritz, 1816—1902, godsägare, överste, FK 1878—1897, lmb, kons.

Kvarnzelius, Svante Herman, 1864—1938, bleckslagerimästare, landshövding, AK 1900—1911, FK 1912—1935, ls.

Larsson, Liss-Olof i Vestannor, 1838—1896, hemmansägare, AK 1867—1890, FK 1891—1896, lmp, kons.

Larsson, Sam, 1883—1945, generaldirektör, statsråd, FK 1933—1945, fp.

Leo, Henning Vilhelm, 1885—1953, lokeldare, generaldirektör, statsråd, AK 1918A—1920, 1922—1928, FK 1931—1932, AK 1933—1940, s.

Lilienberg, Albert Alexander, 1833—1921, häradshövding, AK 1886—1893, fris, mod lib.

Lindhagen, Carl, 1860—1946, borgmästare, AK 1897—1917, FK 1919 1940, fp, ls, s, s vä.

Lindley, Charles Gustaf, 1865—1957, fackföreningsman, AK 1907—1911, FK 1912—1937, s.

Lindman, Arvid, 1862—1935, konteramiral, statsminister, FK 1905—1911, AK 1912—1935, lmb, kons.

Lindqvist, Herman, 1863—1932, möbelsnickare, LO-ordförande, statsråd, AK 1906—1932, s.

Ljungberg, Carl Eduard, 1820—1910, advokatfiskal, statistiker, FK 1895—1903.

Lundström, Carl Herman, 1828—1902, gruvingenjör, bergmästare, AK 1883—1887 A, FK 1890—1902.

Löfgren, Eliel, 1872—1940, advokat, justitieminister, utrikesminister, FK 1910—1911, AK 1918—1921, FK 1922, AK 1925—1928, FK 1930—1937, ls.

Mankell, Julius, 1828—1897, officer, krigshistoriker, AK 1870—1872, FK 1883—1890, AK 1891—1896, liberal, lmp, fp.

Marks von Würtemberg, Erik, 1861—1937, justitieråd, justitieminister.

Marx, Karl, 1818—1883, tysk filosof och nationalekonom.

Månsson, Fabian, 1872—1938, järnvägsarbetare, journalist, AK 1912—1937, s, v.

Möller, Gustav, 1884—1970, journa-

list, statsråd, AK 1918A—1919A, FK 1919B—1954, s.

Nilson, Axel Wilhelm i Lidköping, 1825— , rektor, fil dr, AK 1867—1869, 1888—1899, mod-lib, vänster.

Nothin, Torsten, 1884—1972, statsråd, överståthållare, FK 1922—1928.

Oljelund, Ivan, 1892— , författare, ungsocialist.

Palm, August, 1849—1922, skräddare, socialistisk agitator.

Palmstierna, Erik Kule, 1877—1959, statsråd, AK 1909—1920, lib, s.

Persson, Daniel i Tällberg, 1850—1918, hemmansägare, AK 1891—1918A, ls, v.

Pehrsson, Pehr i Åkarp, 1853—1950, lantbrukare, AK 1897—1908, mod kons.

Persson, Sven, 1873—1919, redaktör, AK 1909—1919A, s.

af Petersens, Gustaf Herman, 1842—, bruksägare, FK 1910—1911, kons.

Petrén, Alfred Daniel, 1867—1964, med dr, professor, FK 1912—1935, lib, s.

Pettersson, David Hjalmar i Bjälbo, 1866—1957, lantbrukare, statsråd, AK 1908—1932, FK 1933—1940, lmb, n.

Petersson, Gustaf Albert, 1851— , kammarrättspresident, justitieminister, AK 1912—1917, lmb, h.

Pettersson, Jakob Gustav i Södertälje, 1866—1957, borgmästare, statsråd, AK 1900—1924, ls, fris.

Posse, Arvid Rutger, 1820—1901, kammarrättspresident, statsminister, AK 1867—1881, FK 1882—1890, lmb.

Ramstedt, Johan (John) Olof, 1852—1935, justitieråd, statsminister.

Reuterswärd, Patric Oscar, 1820—1907, bruksägare, hovmarskalk, FK 1867—1899, kons.

Rydén, Värner, 1878—1930, folkskollärare, statsråd, AK 1907—1919 A, FK 1919 B—1920, AK 1921—1928, FK 1929—1930, s.

Rydin, Herman, 1822—1904, professor, FK 1867—1875, AK 1876—1878, 1882—1890, nlmp.

Sandler, Richard, 1884—1964, statsråd, statsminister, AK 1912—1916, FK 1919 B—1964, s.

Sandström, Gustaf, 1865—1930, advokat, justitieminister, AK 1909—1911, ls.

Schlyter, Karl Johan, 1879—1959, justitieminister, hovrättspresident, FK 1919 B—1920, 1926—1949, s.

Sjölander, Oskar Efraim, 1880— , folkskollärare, AK 1918 A—1928, s.

Sköld, Per Edvin, 1891—1972, statsråd, AK 1915, 1918 A—1964, s.

Staaff, Karl Albert, 1860—1915, advokat, statsminister, AK 1897—1915, ls.

Steffen, Gustaf Fredrik, 1864—1929, professor i nationalekonomi, FK 1911—1916, s, v.

von Steyern, se Vult von Steyern

Ström, Fredrik, 1880—1948, redaktör, författare, FK 1916—1919 B, 1921, 1930—1948, s, k, svä.

Stärner, Alfred, 1864— , redaktör, AK 1909—1911, FK 1912—1918 B, ls.

Svensson, Carl Emil, 1879—1938, redaktör, statsråd, AK 1909—1911, 1914 B—1917, FK 1918 A—1935, s.

von Sydow, Hjalmar, 1862—1932, SAF:s verkst dir., FK 1916—1932, n.

Söderberg, Ernst Julius, 1871— , kassör, AK 1909—1916, FK 1917—1919 A, s.

Thorberg, Johan Arvid, 1877—1930, LO-ordförande, FK 1922—1930, s.

Thyrén, Johan C W, 1861—1933, professor, justitieminister, AK 1909—1911, FK 1912—1917, h, v.

Tingsten, Herbert, 1896—1974, professor, statsvetenskapsman.

Treffenberg, Curry, 1825—1897, landshövding, AK 1869, 1873—1878, FK 1889—1897, kons.

Trygger, Ernst, 1857—1943, professor, justitieråd, statsminister, FK 1898—1937, n.

Undén, Östen, 1886—1974, jur dr, professor, utrikesminister, FK 1934—1965, s.

Vahlin, Olof Valdemar, 1838—1903, läroverksadjunkt, AK 1888—1899, mod lib.

Waldenström, Paul Petter, 1838—1917, fil och teol dr, lektor, AK 1885—1905, mod, kons.

Warburg, Karl Johan, 1852—1918, professor i litteraturhistoria, publicist, AK 1905—1908, ls.

Wester, Wilhelm Reinhold, 1830— , häradshövding, AK 1890—1896, lmb, mod.

Westman, Karl Gustaf, 1876—1944, rättshistoriker, statsråd, FK 1919 B—1943, bf.

Wigforss, Ernst, 1881— , finansminister, FK 1919 B—1928, AK 1929—1947, FK 1948—1953, s.

Winberg, Carl, 1867—1954, redaktör, AK 1911—1917, FK 1919 B—1930, s, k.

Vult von Steyern, Henrik 1839—1899, justitieminister, hovrättspresident.

Zetterstrand, Theodor, 1852— , rådman, AK 1894—1917, mod, lib, fris.

Åkerman, Assar, 1860—1936, häradshövding, justitieminister, AK 1909—1914 B, 1919 A—1936, ls, s.

Örbom, Carl Gustaf Axel, 1836—1889, justitieråd, justitieminister, FK 1889.

Förkortningar använda i personregistret:

bf	=	bondeförbundet
fp	=	folkpartiet
fris	=	frisinnade
glmp	=	gamla lantmannapartiet
h	=	högern
k	=	kommunistiska partiet
kons	=	konservativ
lib	=	liberal
lmb	=	lantmanna- och borgarpartiet
lmp	=	lantmannapartiet
ls	=	liberala samlingspartiet
mod	=	moderat
n	=	nationella partiet
nlmp	=	nya lantmannapartiet
s	=	socialdemokrat
s vä	=	socialistiska vänstern
v	=	vilde

PER EKLUND

RÄTTEN I KLASSKAMPEN

Ämnet för denna bok är rättens roll i kampen mellan samhällsklasserna. Utgångspunkten för framställningen är de lagar på straffrättens och arbetsrättens områden som användes mot arbetarrörelsen i dess kamp för ett bättre samhälle. Författaren belyser hur rättens innehåll bestämmes av samhällets materiella produktionsförhållanden. I en historisk översikt av de rättsliga förhållandena under tiden för arbetarklassens uppkomst och arbetarrörelsens begynnelseår visar han hur den ekonomiskt härskande klassen skapade lagar i syfte att vinna, stärka och bevara sin maktställning. Men han påvisar också hur arbetarrörelsen under utvecklingens lopp genom sin fackliga och politiska kamp kunnat begränsa och påverka lagstiftningen.

Per Eklunds arbete är inte bara en bred historisk framställning av rätten i klassamhället, som börjar med träldom, tjänstetvång och legostadga och slutar med arbetsdomstolens verksamhet. Det är också en i hög grad aktuell bok, som ger arbetarrörelsen ideologisk ammunition i dess strävanden att förverkliga dagens stora uppgift: den ekonomiska demokratin.

TIDENS FÖRLAG

ISBN 91-550-1719-3